
BIBÓ-DÍJ 1999

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS

Carl Schmitt állam- és politikaelméleti alapfogalmai¹

Carl Schmitt (1888–1985) munkássága kiterjed a jogelméleti, közjogi, nemzetközi jogi és politikaelméleti területekre. Munkássága időben, művek számában és tematikai értelemben is széles körű, nehezen áttekinthető, hatalmas labirintust alkot.

Carl Schmitt nemcsak a német alkotmányjogi, állam- és politikatudományi irodalomban megkerülhetetlen, de az elmúlt két-három évtizedben komoly hatást gyakorolt az amerikai politikaelméletre. Nem túlzás Schmitt-reneszánszról beszélni. Schmitt politikaelméletének erejét jelzi, hogy ez az érdeklődés a politikai bal- és jobboldalon egyaránt jelentkezett.

Magyarországon Schmitt (újra)felfedezése az állam- és jogelmélet területén történt. Bár egy kisebb Carl Schmitt-írás fordítása ismert az 1940-es évek elejéről, s kisebb szemelvények az 1980–90-es években is bekerültek szöveggyűjteményekbe, egyik főművének, a *Politikai teológiának* (PT) magyar kiadása (Paczolay Péter fordításában) 1992-ben történt. 2001-ben várható egy másik alapmunkájának, *A politika fogalma* címűnek (*Der Begriff des Politischen* – BdP) és több kisebb írásának a kiadása. Schmitt munkásságának egyetlen komoly hazai feldolgozása – nemzetközi irodalom figyelembevételével is komoly munka – Pethő Sándor *Norma és kivétel* c. könyve. Schmitt-tel mindazonáltal mostohán bánt a hazai politikaelmélet (már ha van ilyen egyáltalán). Referenciák Schmittre inkább csak az állameléleti munkákban vannak, ott viszont rendszeresek.² Ez nem véletlen, hiszen az államtudomány kontinuitása sosem szakadt meg teljesen, míg az 1980-as évektől újjáéledő magyar politikatudomány nem abból vált ki, hanem elsősorban az angol-amerikai behavioralista, pluralista és strukturalista-

funkcionalista áramlatok formálták. Carl Schmitt munkássága ezért a politikatudomány és a politikaelmélet egy olyan, Magyarországon igen elhanyagolt előzményére, társtudományára is felhívja a figyelmet, mint az államtan és az államelmélet. Jelen írás keretei között állam- és politikaelméletére, azon belül is Schmitt alapfogalmaira fogok koncentrálni. Előbb azonban Schmitt politikaelméleti munkásságáról egy rövid bevezető következik.

Carl Schmitt politikaelméleti munkássága

Schmitt a politikai gondolkodás realista iskolájához tartozik. Politikafelfogása a Hobbes, Machiavelli, Max Weber által fémjelzett hagyományba illeszkedik. Nem a politika ideális, hanem tényleges világa érdekli – politikaelmélete leíró-analitikus elmélet. A felvilágosodás és a liberalizmus univerzalizmusával és normativizmusával szemben a partikularizmus és a decizionizmus híve. A haladáshitből történetfilozófiát konstruáló elméletekkel szemben Schmitt a történelmi események egyediségét, a helyzetek és döntések konkrétságát hangsúlyozza. Elutasítja az ember intellektuális és erkölcsi tökéletesíthetőségének, fejlődésének tételét. Az ember esendő, bűnös – ha nem így volna, nem lenne szükség kormányzatra, államra. Politikaelméletet ezért – Schmitt szerint – csak pesszimista antropológiai felfogásra lehet építeni. Carl Schmitt munkássága egy modern konzervatív állam- és politikaelméletet hozott létre.

Melyek azok a szellemi-politikai hatások, amelyek Schmitt állam- és politikaelméletének alapkategóriát formálták? Három feltétlenül megemlítendő. Az egyik Schmitt jogtudósi pályájának első korszakát meghatározó kérdéskör: a jogi pozitivistákkal és a neokantiánusokkal folytatott jogelméleti vita a jogérvényesülés problémájáról; a *Sollen* és *Sein* közti közvetítés kérdése. Ezzel foglalkoznak Schmitt korai jogdogmatikai munkái, majd később a *Politikai teológia*. A másik maradandó hatást politikaelméleti munkáira a katolicizmus gyakorolta. Innen táplálkoznak Schmitt metafizikai előfeltevései és itt a forrása Schmitt fogalmi rendjének (*Römischer Katholizismus und politische Form, Politikai teológia*). Az államelmélet minden jellemző fogalma szekularizált teológiai fogalom, írja a *Politikai teológia*-ban (PT, 19.), amelynek III. részében kifejti saját fogalomalkotási módszerét, fogalmi szociológiáját. A katolicizmus hatásán belül még kiemelhető a katolikus ellenforradalmi teoretikusok eszmetörténeti hagyománya is – de Bonald, de Maistre, Donoso Cortez –, amely Schmittre szintén nagy hatást gyakorolt. A szaktudományi és tágabb szellemi hatások mellett politikafelfogására meghatározó hatást gyakorló harmadik tényezőt az 1914–23 közti időszak németországi politikai körül-

ményei jelentik. A nagy háború, a polgárháborús helyzet, a katonai kormányzatok és a diktatúra-kísérletek. Az anarchia-diktatúra, illetve a káosz, vagy a kivételes és normál állapot helyzetei – azaz a hobbesiánus helyzet valósága.

Bár az anarchizmussal és az orosz bolsevizmussal szemben Schmitt még a polgári liberalizmussal történő összefogást is szükségesnek tartja (*Römischer Katholizismus und politische Form*), munkáinak fő célpontját mégis a liberalizmus alkotja. A liberalizmussal szemben, azzal polemizálva fejt ki állam- és politikaelméletét, de még alkotmánytanát is. Politikaelmélete egy konzervatív-etatista politikaelmélet. Ez alkotmánytanára is rányomja bélyegét, amely a weimari alkotmány elemzése és kritikája, de – ellentétben a gyakori félreértelmezéssel – nem annak elutasítása. Schmitt legitimnek tekinti a weimari alkotmányt, s a végsőkig védelmezi azt, és annak keretei között keresi a német államiség és a politikai stabilitás lehetőségeit.

Munkásságának kulcsát a *politikai* és a *szuverén* fogalmak alkotják. Mint látni fogjuk, ezek válnak Schmitt saját államelméletének fogalmi kiindulópontjaivá: e fogalmakra építve alkotja meg a politikaelméleti fogalmak zárt, összefüggő rendjét, s e fogalmakra alapozva kérdőjelezi meg a liberalizmus alapdogmáit.

Schmitt munkássága négy nagyobb korszakra osztható. Az első az 1910–1918 közötti korszak, melyet a jogdogmatikai munkák jellemzik. A *Gesetz und Urteil* (1912) és a *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen* (1914) című munkáiban a jogelmélet szintjén már felveti azokat a kérdéseket, amelyekkel a későbbi állam- és politikaelmélete is foglalkozik. A második a weimari köztársaság korszaka, melyet állam- és politikaelméleti, alkotmánytani munkák jellemeznek. Ekkor születnek politikaelméleti főművei, melyekre az alábbiakban hivatkozni fogunk – így egyebek mellett a *Politische Romantik* (1919), a *Politikai teológia* (1922), a *Der Begriff des Politischen* (1927, 1932, 1933),³ a *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus* (1923), a *Legatilität und Legitimität* (1932) című munkája, valamint alkotmánytani főműve, a *Verfassungslehre* (VGL – 1928). Munkásságának harmadik részét a náci korszak első fele alkotja, amelyben Schmitt a náci rezsim társutasává válik; az apologetikus írások mellett ezt az időszakot az alkotmányjogi és jogelméleti munkák – például az *Über drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens* (1933) – jellemzik. Negyedik, munkásságának – és egyben életének – leghosszabb korszaka a náci korszak második fele (amikor is Schmitt már „másként gondolkodó”), és az 1945–1985 közti, visszavonult elszigeteltségben töltött időszak, amelyben a nemzetközi jog felé fordult (*Der Nomos der Erde*, 1950). Jelen munka a politikaelméleti alapfogalmakkal foglalkozik, ezért elsősorban a weimari korszakban írt munkákra épít.

Írásom két nagyobb részre tagolódik. Az első célja a schmitti politikaelmélet alapfogalmainak rekonstrukciója, s az alapfogalmak közötti összefüggések felvázolása. Csak e fogalmak összefüggésében érthető meg ugyanis Schmitt államelmélete, valamint sokat bírált politikafelfogása, a *politikai* schmitti fogalma. A második rész Schmitt politikafelfogásának az értelmezése, középpontjában a „politikai” schmitti fogalmát ért kritikák egyik gyakori érvrendszerének elemzésével. Schmitt politikaelméleti alapfogalmainak az első részben adott rekonstrukciója alapján bemutatjuk e kritikák gyengeségeit, s azokkal szemben megkísérelünk egy rivális – s felfogásunk szerint helyes – értelmezést adni.

I. A SCHMITTI POLITIKAELMÉLET REKONSTRUKCIÓJA. A FŐBB FOGALMAK ÉS AZOK ÖSSZEFÜGGÉSEI

Schmitt politikaelméletének a középpontjába a következő fogalmak kerültek: (1) a „politikai” fogalma; (2) az állam; (3) a szuverenitás; (4) a döntés fogalma, valamint (5) a norma és kivétel, illetve a normál- és kivételes állapot fogalompárja. Minden egyes fogalom egy-egy önálló polémia tárgya volt. Először egyenként mutatjuk be ezeket a fogalmakat, majd utána röviden a közöttük levő összefüggést.

1. A *politikai fogalma*

E fogalom körül bontakozott ki Schmitt munkásságát övező legnagyobb vita. Carl Schmitt maga is polemizálva, Weberrel, Mannheimel, a 19. századi és kortárs államjogászokkal szemben fejtette ki álláspontját. Az alább tárgyalt alapfogalmak közül ez az, amelynek jelentősége az államelméleten messze túlmutat, s filozófiai síkon is értelmezhető. Erre a síkra azonban csak munkám végén, Leo Strauss Schmitt-értelmezése kapcsán térek ki.

Schmitt kiindulópontja, hogy a *politikai* fogalmát többnyire csak *negatív értelemben*, különböző fogalmakkal *antitézisként* szembeállítva használják anélkül – írja Schmitt –, hogy önálló, specifikus meghatározását megadnák. Ezekben az antitézisekben a *politikai* mindig valamely más-más tárgykörrel – morállal, joggal, közigazgatással vagy éppen a társadalommal – szembeállítva kerül meghatározásra (BdP 8.), nem önállóan, hanem valami más negatívumaként, anélkül hogy a *politikai* sajátos, csak rá jellemző, minden más tárgyterületől megkülönböztető kritériumait keresnék. Schmitt viszont éppen a *politikai* ezen sajátos, csak reá jellemző kritériumait keresi, amelyek a „*politikai*”-t elválasztják az emberi cselekvés más, „*relative önálló*

tárgyi területeitől". Olyan világos, csak a politikaira jellemző „végső” megkülönböztetéseket keres, amelyekre a „specifikus értelemben vett politikai cselekvés visszavezethető” (BdP, 13.).⁴ Olyan kritériumot, mint az erkölcsi területén a jó és a rossz, az esztétikai szférájában a szép és a csúnya, a gazdaság területén a hasznos és a káros. „Az a specifikus politikai megkülönböztetés, amelyekre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a barát és az ellenség megkülönböztetése” – írja Schmitt (BdP, 14).⁵ A barát–ellenség Schmitt politikaelméletének legvitatottabb, legtöbbet bírált fogalompárja. Ez az alapja annak, hogy Schmittet többen bellicizmussal, a harc, a háború heroizálásával vádolták. Miért? Először is azért, mert a fogalompáron belül a hangsúly az *ellenség* fogalmára kerül, s a *harc*, a *háború* a politikai fogalmának és valóságos lehetőségének egyaránt részévé válik. „(A)z *ellenség* fogalmához tartozik a *harcnak* a reális tartományában elhelyezkedő, folyton rendelkezésre álló eshetőlegessége” – írja Schmitt (BdP, 20.). Másodszor azért merülhetett fel a bellicizmus vádja, mert a *barát–ellenség* megkülönböztetése, illetve a *harc* fogalma nem metaforikus, hanem konkrét egzisztenciális értelemmel bír (BdP, 14., 15., 20.).⁶ Azaz a harc a háborút jelenti⁷, s a háború a politikai előfeltételévé válik. A háború – valóságos lehetőségként adott – előfeltétel, amely sajtyszerű módon határozza meg az emberi cselekvést és gondolkodást, lehetővé téve ezzel a specifikusan politikai viselkedés kialakulását.⁸ A barát–ellenség schmitti fogalmi rendje tehát nem metaforikus, nem normatív, de nem is ismeretelméleti, hanem ontológiai síkon mozog. Pontosabban: a *politikai egzisztencializmus* síkján.⁹

Mi Schmitt célja a politikai fogalmával? Ez nem a harc, a háború heroizálása, mint több kritikusa szemére vetette; a politikai fogalma nem öncél számára. A politikai fogalmával Schmitt az állam fogalmát kívánja megalapozni. Schmitt ugyanis elsősorban nem politikai teoretikus, hanem a közjog és az államtan tudósa.

2. Az állam mint (mértékadó) politikai egység

Schmitt állam-fogalma nem dualista, mint Jellineké, nem jogi, mint Kelsené, de nem is szociológiai, mint Weberé, hanem *politikai* állam-fogalom (Takács, 1997: 25.). A politikait az állami-val, az államot a politikaival azonosító konvencionális definíciókkal szemben Schmitt megkülönbözteti a két fogalmat. „Az állam fogalma előfeltételezi a politikai fogalmát” – írja a *Der Begriff des Politischen* indító mondatában (BdP, 7).

Schmitt követi az államnak a klasszikus tradícióba illeszkedő hagyományos meghatározását: az állam egy nép *politikai* egysége, azaz *politikai* közösség. Ez a definíció alkotja Schmitt al-

kormánytanának is a kiindulópontját (VGL, 3.). A közösség *politikai* jellege mellett Schmitt azt emeli ki, hogy az állam az emberek fizikai értelemben vett élete felett is hatalmat gyakorol, az ember élete és halála felett történő rendelkezés jogával bír. (Ez a politikának *egzisztencialista* értelmezése mellett a szuverenitás-fogalommal is összefügg.)

Az állam Schmittnél a *mértékadó politikai egység* (történeti) típusa. Ez az egység *politikai egység*, tehát a barát/ellenség-csoportosulás¹⁰ szempontjából mértékadó egység (BdP 27).¹¹ Az egység alapja az egyesülés/szétválás intenzitása, azaz a politikai *minőségének* az elérése: amikor az ellentétek elég erősek ahhoz, hogy az embereket barátok és ellenségek szerint hatékonyan csoportosítsák (BdP, 14.). Az egység politikai egység,¹² azaz a barát/ellenség csoportosítása szempontjából mértékadó egység, és *ebben az értelemben szuverén*. A szuverenitás fogalma magában foglalja a mértékadó esetről, illetve a barát/ellenség meghatározásáról való döntést. Az állam¹³ mint politikai egység fogalma így a „*politikai*” fogalma mellett a szuverenitás fogalmára épül.

3. A szuverenitás

„*Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt*” (PT, 1.). Ez a definíció a legtömörebb összesűritése annak, amiben Carl Schmitt a 19. századi liberális alkotmányjoggal és a kelsen-i Tiszta Jogtannal szemben áll. Míg a 19. század liberalizmusa az alkotmány (azaz bizonyos normák) szuverenitásának¹⁴ tételét vallotta, Schmitt szerint a szuverenitás lényege a *döntésben* ragadható meg. A döntés normatív szempontból – írja Schmitt – a semmiből születik. A döntés sajátossága akkor a legnyilvánvalóbb, ha tartalma a jogrend felfüggesztése, meghaladása (azaz a kivételes állapot). A schmitti szuverenitás-fogalom további vonása, hogy – szemben az absztrakt, általános normák uralmával – mindig konkrét és személy(ek)hez kötődő. Schmitt definíciójában nem a szuverenitásról, hanem a *szuverénról* beszél.

A szuverenitás a schmitti államelmélet alapkategóriája: fogalma megelőzi a jogrendét. Schmitt szuverenitás-elméletét Hans Kelsen *Tiszta Jogtannal* szemben fejtette ki. A normák uralmának liberális tézise Kelsennél ugyanis a szuverenitás-fogalom tagadásához vezetett (Kelsen, 1988: 84.).

Schmitt szuverenitás-fogalma magában foglalja a barát/ellenség meghatározását, illetve döntést a mértékadó esetről, amikor a barát/ellenség meghatározása, illetve az ellenséggel szembeni harc valósággá válik. Közjogilag a szuverenitás belpolitikai értelemben a *kivételes állapotról*, azaz a jogrend felfüggesztéséről való döntésben (PT), külpolitikai értelemben pedig a *ius belli*, azaz a háború jogában (BdP) ragadható meg a legjobban.

A szuverenitás fogalma így szorosan kapcsolódik a döntés fogalmához.

4. A döntés. Schmitt decizionizmusa

A döntés kulcsfogalom Schmittnél, amit az is mutat, hogy közel kerül a decizionizmus elméletéhez. A decizionizmus a meghatározottságtól, racionális igazolástól vagy más megalapozástól mentes szabad, önkényes döntés elmélete. A decizionizmus szerint, írja Schmitt, a döntés pusztá ténye fontosabb lehet, mint annak tartalma. Schmitt decizionizmusa azonban nem a politikai önkényuralom elmélete. A döntésnek ugyanis már Schmitt jogelméletében is kulcsszerepe van. Ennek megértéséhez szükséges utalni a *neokantiánus* filozófiai-jogbölcseleti háttérre, mely Schmitt kiindulópontját jelentette. A neokantiánus filozófia (Windelband és Rickert, azaz a délnémet iskola) elválasztotta a *Sein* és a *Sollen* szféráját. A *Sein*-t a természeti, okozatos világ tényeivel, a *Sollent* a normákkal és értékekkel kapcsolták össze. A neokantiánus jogbölcselet tiszta felfogása *Sein* és *Sollen* (tény és érték) merev elválasztásának tételén nyugodott. Kelsen *Tiszta Jogtanában* a jogot az értékszférában, a *Sollen* szférájában helyezte el, pusztá normának tartva azt. A *Sein*, az okozatos összefüggések világát – amelyet a jogszociológia területének tartott – kívül helyezte a *Sollen* világának megismerésével foglalkozó jogtudományon. A *Tiszta jogtan* ezért nem foglalkozik a jog érvényesülésének a kérdésével. Kelsen *Tiszta jogtana* a jog „ismeretelmélete”.

Kelsennel szemben Schmittet nem a jog megismerése, hanem a jog érvényesülése, azaz a valóságos jogrend megalapozása érdekelte. Megközelítése ezért nem ismeretelméleti, mint Kelsené, de nem is normatív, mint a természetjogi iskoláé, hanem ontológiai síkon mozog. Schmitt szerint a jog- és államelmélet összes megoldandó problémája a *Sein-Sollen* szféráinak kettéválasztásából ered. A *Sein-Sollen* egyesítése a jogrend, politika, állam síkján nem lehetséges. E dualizmus meghaladásának lehetőségét a katolikus Schmitt a keresztény teológia, illetve vallás síkján látja (Pethő, 55–57.).¹⁵ A Római Katolikus Egyház számára az egyetlen e világi intézmény, amely egyesíti a két szférát – az állam erre nem képes, csak a közvetítésre (*Römischer Katholizismus...*).

De miként lehetséges ez a közvetítés? Schmitt a *Gesetz und Urteil* (1912) című jogdogmatikai értekezésében foglalkozik először a jog érvényesülésének kérdésével. Kritizálja azt a jogi pozitivistá felfogást, amely a joguralom elve alapján a bírói ítéletet a törvény, azaz az általános norma egyszerű, mechanikus alkalmazásának tekintette: ahol a bírónak nincs más dolga, mint a konkrét tényállás besorolása a megfelelő jogi norma alá,

azaz a bíró a törvényhozó akaratának egyszerű végrehajtója. Schmitt szerint a bíró nem egyszerűen mechanikus alárendelést, jogalkalmazást végez, ugyanis a törvényben megfogalmazott általános normából csak a bírói döntés révén lesz a konkrét tényállásra vonatkozó ítélet, s ezáltal jog.

¹ Később, a *Wert des Staates* című munkájában az állam, pontosabban az állam akaratnyilvánítása válik a *Sollen* és *Sein* világa közti közvetítővé (Pethő, 45–47.). A jog érvényesülését a *Sollen* (értékek) és *Sein* (tények) közti közvetítés teremti meg, s a közvetítő instancia maga az állam. Az állam értékét éppen a normatív szféra közvetítése adja meg.¹⁶ Ez a közvetítés azonban nem mechanikus alkalmazás Schmittnél: hanem értékelés és döntés. A *Politikai teológia* című munkájában írja Schmitt, hogy a „döntés eszméjéhez tartozik, hogy nincsenek kizárólag deklaratív jellegű döntések. Az alapul szolgáló norma szempontjából a döntés minden konstitutív, sajátos eleme valami újat és idegent jelent. Normatív szempontból a döntés a semmiből születik...” (PT, 16.). A jogrend ezért nem pusztán normarendszer Schmittnél, hanem az absztrakt norma és a konkrét döntés együttese.¹⁷

Így válik a döntés alapkategóriává Schmitt jog- és államelméletében. Akár a norma/jog érvényesülésének a feltételeit, akár az alkotmány (az állam) létének alapjait keresi Schmitt, a döntés konstitutív tényezővé válik. A jog alapja a döntés, a jogrend egészének forrása pedig a politika. A döntés mellett a szuverenitás-definíció másik eleme a kivételes állapot fogalma volt. Ezzel eljutottunk a schmitti állam- és politikelmélet ötödik alapfogalmához.

5. A normál és a kivételes állapot fogalma

Normál állapot a jogrend érvényességét, érvényesülését, a kivételes állapot a jogrend felfüggesztését jelenti. A normál/kivételes állapot és a jogrend között fogalmi és ontológiai összefüggés is van. A kivételes állapot fő jellemzője: „a korlátlan felhatalmazás, azaz az egész fennálló rend felfüggesztése. Ebben a helyzetben világossá válik, hogy az állam a jog eltűnésekor is fennmarad” (PT, 5.). „Az állam léte ebben az esetben minden kétséget kizáró bizonyítéka annak, hogy a jogi normák érvényessége fölött fölényben van. A döntés megszabadul minden normatív kötelékétől, és a szó tényleges értelmében abszolúttá válik...” (PT, 5.). „A kivételes állapot mutat rá a legvilágosabban az állami autoritás lényegére. Ilyenkor válik el ugyanis a döntés a jogi normától, és ilyenkor válik paradox módon világossá az, hogy az autoritás számára a jog létrehozásához nincs szükség jogra” (PT, 6.) Ez az állam hobbesiánus felfogása.

Normál állapotban a norma elsődleges, de nem kizárólagos; a döntés autonóm mozzanata a minimumra szorítható vissza (PT, 5.). A kivételes állapotban ezzel szemben a norma megsemmisül, a döntés megszabadul normatív kötelékeitől, és abszolúttá válik. (A szuverén célja a kivételes állapottal a normál állapot visszaállítása vagy megteremtése, a kivételes állapot ennek az eszköze. A normál és kivételes állapot viszonyát tehát a cél-eszköz dualizmusa jellemzi.)¹⁸ A normál állapot *racionális* (kiszámítható) rendet jelent, míg a kivételes állapot e *racionális* rend *irracionális* (kiszámíthatatlan) alapja. Az állam e két, egymást feltételező állapota belpolitikai síkon a jogrend érvényessége, illetve a jogrend felfüggesztése, kül- vagy nemzetközi politikai dimenzióban a béke, illetve a háború állapota.

6. Az alapfogalmak összefüggése

Itt érdemes még egyszer visszautalnunk a korábban tárgyalt fogalmakra. Az alapfogalmak közti összefüggést mutatja, hogy az állami lét mindkét alapállapota (normál/kivételes) előfeltételezi a *döntés* fogalmát. A kivételes állapot a szuverén döntésén alapul, de döntésen alapul a normál állapot is. A normál állapot létrejöttét megelőzi ugyanis egyrészt a politikai egység (állam) létrehozását szolgáló döntés, másrészt az alkotmányt megteremtő döntés (VGL).

A döntés fogalmát illetően az eddigiek alapján látható, hogy Schmittnél a döntés mindig személyes és konkrét, amit a *Politikai teológiában* Kelsen és Krabbe normativizmusával szemben különösen hangsúlyoz. A *politikai* kiiktathatatlansága egyrészt ugyanis a konfliktus, a konkrét döntés, és az egzisztenciális harc lehetőségének a kiiktathatatlanságát jelenti (az legfeljebb elleplezhető, mint a liberalizmusban). Másrészt a politikának, az államnak – sőt, mint láttuk a jogrendnek is – kiküszöbölhetetlen, örök és immanens belső sajátossága a konkrét, a döntés, a személyesség, és ebből adódóan az irracionális, a bizonytalanság és a kockázat. A döntés személyessége különösen aláhúzza a *politikai* vezető szerepét (ez az egyik pont, ahol a Weberrel való analógia felmerül).

A *konkrét* hangsúlyos szerepe abban is megnyilvánul, hogy Schmittnél nemcsak a döntés konkrét, hanem a jogrend is. A jogrend nemcsak normarendszer, hanem mindig egy *konkrét rend* Schmittnél (*Über drei Arten...*), ugyanis minden uralom, így a joguralom is konkrét embercsoportok uralmát jelenti más konkrét embercsoportok felett. A konkrét szerepe mellett Schmitt a történelmi események *egyediségét* is hangsúlyozza. A konkrét helyzetek önálló jelentéssel bírnak, a természetjog örök értékei nem vonatkoztathatóak automatikusan minden helyzetre, illetve nem érvényesek egy-egy konkrét helyzetben (Schwab, 1989:

20.). Ezzel is összefügg Schmittnél a történetfilozófia elutasítása. Összefoglalóan megállapítható, hogy Schmitt az absztrakt normák univerzalizmusával a konkrét döntés partikularizmusát állította szembe.

A schmitti állam- és politikaelméleti alapfogalmak rövid bemutatásának és értelmezésének ezzel a végére értünk. A politikai fogalmától indultunk el, amely a barát/ellenség megkülönböztetésére épül, és egyben alkalmas a politikainak más szféráktól való elhatárolására. A másodikként tárgyalt állam fogalma az alapvető politikai – a barát/ellenség csoportosulás szempontjából mértékadó – egységet jelöli. E politikai egység, az állam legfontosabb tulajdonsága a szuverenitás, mely a szuverén konkrét és személyes döntéseiben nyilvánul meg. A szuverén legfontosabb döntése a normál és kivételes állapot alternatívájáról való döntés, ami mindig politikai döntés. Ezzel visszaértünk a politikai fogalmához, azaz az alapfogalmak egymással összefüggő rendszere bezárult.

II. KRITIKÁK ÉS VITÁK

1. A politikai fogalma. Kritikák és félreértelmezések

A politikai fogalmak polemikusak – írta Schmitt –, és Schmitt elmélete maga is polemikus. A *Der Begriff des Politischen* című munkájában kifejtett politikafelfogását – már első megjelenésekor is, de azóta is – sok kritika érte. Hermann Heller¹⁹ például irracionálizmussal vádolta, s az etikai szempontot hiányolta a politikai schmitti definíciójából (Bendersky, 92). Karl Mannheim a saját politika-fogalmával ellentétesnek nevezte Schmittét. Giovanni Sartori szerint a politika két – *warlike* és *peacelike* – felfogása közül Schmitt az elsővel azonosul, azaz szerinte erőszak- és háborúpárti (Sartori, 1987 I. 41–43; 1989.). Sartori szerint Schmitt bellicista: a politika célja nála a konfliktus, a háború. A politika nem más, mint a háború folytatása. Heller Ágnes szintén bellicistának tarja Schmitt politikaelméletét: szerinte a politika Schmitt megfogalmazásában „*azonos a külső és belső ellenséggel folytatott permanens háború állapotával*” (Heller, 7.).

Ezek az értelmezések azonban félreértelmezések, félreértések, több okból is.

1. A politikai schmitti fogalma ugyanis nem a politika tartalmára, lényegére vagy céljára vonatkozik. Nem normatív, hanem „formális” meghatározás (Kosseleck, 1997: 80.). A barát/ellenség meghatározása nem a politika célja, hanem a politikum differencia specifikája: az, ami a politikait elválasztja, megkülönbözteti az etika, a gazdaság, az esztétika stb. szféráitól. „A politikai az emberi élet legkülönbözőbb területeiről me-

rítheti erejét, egyaránt táplálkozhat vallási, gazdasági, erkölcsi vagy más jellegű ellentétekből. A politikai fogalma nem határol körül saját tárgyi területet, hanem kizárólag az emberek egyesülésének és szétválásának intenzitási fokát jelöli..." „Az egyesülés és szétválás emberi indítékai lehetnek vallási, (etnikai vagy kulturális értelemben) nemzeti, gazdasági – vagy bármilyen más – jellegűek” – írja Schmitt (BdP, 26.). A politikait tehát nem a tárgyköre határozza meg, hanem az egyesülés/szétválás különösen magas intenzitása, amely bármilyen szférából táplálkozhat. A politikainak nincs önálló tárgyköre: bármilyen tárgyi terület konfliktusa politikaivá válhat.

2. De nem helytálló a bellicizmus vádja sem. Hiszen a schmitti fogalomalkotás egyik célja éppen a politikum más tárgyi területektől – és így mások mellett a háború szférájától – való elválasztása.²⁰ A politikai sajátosságát nem a harc, az ellenség legyőzése adja – az reális lehetősége. Sajátossága a barát/ellenség megkülönböztetése. „A politikai nem magában a harcban rejlik, amely ugyancsak saját technikai, pszichológiai és katonai törvényekkel rendelkezik, hanem... a barát és ellenség helyes megkülönböztetésének a feladatában” – írja Schmitt (BdP, 25.). Azaz Schmitt célja éppen a politikum és a háború, a hadviselés megkülönböztetése.

3. Ha van kívánatos állapot Schmitt számára, az nem a harc, a háború heroizálása, azaz nem a politikai abszolutizálása. Az állam feladata – hobbesiánus követelményként – éppen ennek ellenkezője: a védelem, a normál állapot biztosítása; belpolitikai síkon a jogrend, külpolitikai síkon a védelem/biztonság biztosítása, illetve a háború relativizálása. Ez azonban pontosan az ellenkezője annak, ahogyan Heller Ágnes vagy Giovanni Sartori kritikája értelmezte Schmitt politikaelméletét.

2. A jogrend és a normál állapot feltételei

Miként lehetséges a jogrend és a védelem biztosítása Carl Schmitt politikaelméletében? Három megkülönböztetés ad erre lehetőséget: (1) Az államon belüli és az államok közötti politika szinterének megkülönböztetése (ez az állam és a politikai fogalmi megkülönböztetésére épül). (2) A politikai elsődleges, egzisztenciális fogalma (barát/ellenség) és másodlagos, relativizált fogalma közti megkülönböztetés. (3) A politikai és az erkölcs területeinek a megkülönböztetése és elválasztása. E három megkülönböztetésre épül Schmitt állam- és politikaelméletben a politikai relativizálása, és a normál állapot biztosítása.

A normál állapot biztosításának a schmitti állam- és politikaelméletben eltérőek a feltételei az államon belüli (belpolitikai) és az államok közötti (nemzetközi) politika síkján. Az államon be-

lül normál állapot a jogrend biztosítását jelenti, aminek a feltétele a belpolitika *depolitizálása* a politikai elsődleges (egzisztenciális) fogalma értelmében. Az államon belül úgy lehetséges biztosítani a normál állapotot (békét), hogy csak a politikai *relativizált*, másodlagos fogalma kaphat teret. Mit jelent ez? A politikai másodlagos, csökevényes fogalma a szakpolitikák – egyházpolitika, oktatáspolitiká, gazdaságpolitika stb. – létezését foglalja magában. Míg a politikai elsődleges fogalmában barát/ellenség-megkülönböztetése *egzisztenciális* értelmet kap, itt, a politikai „csökevényes”, másodlagos fogalmában ugyanez *metaforikus* értelemmel bír. A politikai egység, az állam, a politikai fogalmát belül normál állapotban relativizálja. A barát/ellenség megkülönböztetés, a politika elsődleges, *egzisztenciális* síkja a nemzetközi, az az államok közti politikára szűkül.

Nemzetközi vonatkozásban nem lehetséges a háború kiiktatása (az örök béke), de lehetséges – Schmitt szerint – a háború relativizálása. A háborúk relativizálásának feltétele a morális/ideologikus és a korlátozott háborúk, konfliktusok közötti fogalmi megkülönböztetés. A háborúk relativizálása a szuverén és egyenjogú államok háborúiban volt lehetséges. A korlátozott háborúk kora történetileg a szuverén államok európai egyensúlya idején, a 17–18. században jött létre Európában. Ez a kor ugyanis nem keverte össze a háború és az erkölcs szféráit és nem tagadta a háború jogát: a nemzetközi jog is elismerte a háború indításának jogát. Ez volt az alapja annak – Schmitt szerint –, hogy a kor háborúi relativizált háborúk voltak. Ezzel szemben a 19–20. században éppen a különböző ideológiák, az erkölcs vagy az emberiség nevében vívott háborúk már abszolút háborúkká váltak: az ellenség erkölcsi megbélyegzése következtében éppen ezek váltak a legpusztítóbbakká, írja Schmitt (BdP).

Schmitt tehát – kritikusaiknak értelmezésével ellentétben – a politikai relativizálásának feltételeit tárgyalja, ami azonban szerinte nem érhető el a politikai fogalmának kiiktatásával, amivel a 19–20. századi liberalizmus próbálkozott, mert az nem vezet a politikai szférájának megszüntetéséhez, depolitizáláshoz, legfeljebb elleplezéséhez. Eppúgy nem, miként a háborúk relativizálása sem érhető el a háború jogának a tagadásával, vagy az örök béke kanti utópiájával. Az államon belül a politika *normális állapot* Schmitt államelméletében a *peace-like*, azaz a békés politika. Az alapja azonban ennek is a politikai döntés (a politikai egységről és a jogrendről illetve, az alkotmányról).²¹

Az állam, illetve a szuverén célja a békeállapot megteremtése és fenntartása. Ez felel meg a schmitti államelmélet hobbesianus alapelveinek, a *protego ergo obliquo*, azaz a *védelem és engedelmesség* örökkévaló összhangjának. Miként a politikai relativizálása nem lehetséges a politikai (barát/ellenség) fogalmának kiiktatásával, a normál állapot sem lehetséges a kivéte-

les állapot fogalmának a kiiktatásával. Éppen ellenkezőleg. Miként egy nép politikai létének előfeltétele a szuverenitás, úgy a normál/béke-állapot előfeltétele – az őt konstituáló politikai döntésen túl – a kivételes állapot lehetősége (ez fogalmi és ontológiai előfeltétel).²² A normál/béke-állapot egy meghatározott jogrend, az állam vonatkozásában az alkotmány érvényesülését jelenti, azaz *politikai döntésen* nyugszik. A normál-állapot további előfeltétele, hogy a szuverén meghatározhatja a belső ellenséget – azt, aki megbontja a politikai egységet – például az alkotmányellenes politikai erőket, s betilthatja, miként például az európai demokráciákban. Az állam alapelve ugyanis – Hobbes alapján – a védelem és az engedelmesség összhangja.

3. A pluralista államelmélet kritikája

A *politikai egység* ezen felfogása Schmitt pluralizmus-kritikájának is az alapja. A weimari köztársaság időszakában Schmitt a tömegdemokrácia következtében megerősödő szervezett pártok előretörésével és az állam egységét veszélyeztető szélsőséges pártok (a nácik, illetve a kommunisták) centrifugális és destabilizáló potenciáljával szemben az állami egység, szuverenitás megőrzésének a lehetőségét keresi.²³ Az önmagukat és helyzetüket a politikai elsődleges, egzisztenciális fogalma alapján értelmező szélsőséges pártokkal szemben a normál-állapot megőrzésének alkotmányjogi-politikai feltételeit keresi a weimari köztársaság alkotmányos keretei között. A szuverenitás és az állam mint szervezett politikai egység jellegének a megőrzése azt jelenti, hogy a politikumot a politikai elsődleges fogalma (barát-ellenség csoportosítása) értelmében a külpolitikai dimenzióra kell korlátozni, azaz a belpolitikából ki kell iktatni. Ennek végső eszköze a szuverén számára a rendkívüli állapot kihirdetése, amely a weimari alkotmányban a köztársasági elnök rendkívüli jogköreiben intézményesült. Ezért a politikai egység, a szuverenitás és a rendkívüli állapot Schmitt alkotmánytanának is kulcsfogalmait alkotják (lásd VGL). Az állam politikai egységének és a normál állapot megőrzésének alapja, hogy a belpolitikai értelmű rivalizálás, konkurencia, pártverseny csak a politikai egy másodlagos fogalma (BdP, 17.) értelmében lehetséges, csak mint relativizált ellentét egy alapvető politikai homogenitás (konszenzus) keretei között. A politikai e relativizált állapotának ellenkezője a polgárháború. A polgárháború elkerülésének eszköze a szuverén számára a kivételes állapot.

Schmitt nem az általában vett pluralizmust bírálta²⁴, hanem a pluralista államelméletet. Elutasította a pluralista *államelmélet* azon téziséét, amely tagadja az állam szuverén egységét, amit a közjog (alkotmányok) és a nemzetközi jog is rögzített. A pluralista államelmélet ugyanis az állampolgároknak az állammal

szembeni lojalitásával azonos rangra helyezte a különböző egyesületekkel, pártokkal szembeni lojalitást. Harold Laski szerint az állam csupán a sokféle egyesülés (*association*) egyike, és mint ilyen nem tarthat igényt a politikai lojalitás nagyobb fokára, mint bármely más egyesülés.²⁵ Ez az állami szuverenitás az állam mint politikai egység tagadása, ezért Schmitt számára elfogadhatatlan (BdP, 26–31.). A pluralista államelmélet ugyanis valóságos társadalmi folyamatoknak (l. a pluralizmust mint leíró politikai szociológiát) tulajdonít normatív értelmet, amikor jogi jelleget ad neki.

A politikai schmitti fogalmának is vannak pluralista következményei, de az nem az állam egységének felbontása,²⁶ hanem az államok nemzetközi szintéren kialakult pluralizmusa. „*A politikai fogalmi ismervéből az államok világának pluralizmusa következik. A politikai egység előfeltételezi az ellenség valóságos lehetőségét és ezzel azt a másik politikai egységet, amely vele együtt létezik...*” (BdP, 41.) Ezért tartja utópiának Schmitt az *universum*, a világállam gondolat kísérletét. A normál állapot előfeltétele éppen annak ellenkezője, azaz a *pluriversum* Schmitt állam-elméletében.

4. A liberalizmuskritika

Carl Schmitt egész életműve a liberalizmus kritikájára irányul. Ennek itt csak egyetlen egy vonását van mód tárgyalni: a liberalizmus és a pluralista államelmélet közötti összefüggést.

Schmitt a pluralizmusállamelméletének gyökerét a liberalizmus állam és társadalom viszonyáról kialakított felfogásában látja. A liberalizmus ugyanis Hegellel szemben megfordította állam és társadalom hierarchikus (értékrendi) viszonyát (BdP, 63.). Hegel számára az állam még a közérdek megtestesítője, a társadalom a magánérdekek világa. A liberalizmus számára ezzel szemben az állam az *immoralitás* tartománya, míg a társadalom az *igazságosság* szférája. Míg az utóbbi eszközei békések, így a gazdaságban például a csere, addig az előbbi eszköze az erőszak. Az államot ezért a liberalizmus programja a társadalom uralma alá kívánja vetni. A liberalizmus az anarchizmussal ellentétben eredendően ugyan nem tartotta kiiktathatónak az államot, az uralmat, az erőszakot, de a haladáshit, továbbá az állam és a *politikai* erkölcsi megítélése (elítélése) következtében „társadalmasítja” az államot – így kívánja kontrollálni az államot és kiiktatni a politikai szféráját.²⁷ Az eredmény azonban éppen a kitűzött cél ellenkezője lesz: a liberalizmus minimális és semleges állama az állam társadalmi kontrolljának programja következtében a pluralista, majd a totális államhoz vezet. Schmitt gondolatmenetében a liberalizmus állam és társadalom viszonyáról alkotott felfogása, az államnak a liberalizmus győzelme által megte-

remtett társadalmi kontrollja a kialakuló pluralista demokrácia következményeként az állam és a társadalom összefonódásához, s így a (mennyiségi) *totális államhoz* vezet.²⁸

A liberális állammodell két fontos összetevőjét a semleges állam és a joguralom elvei alkotják. A semleges állam (be nem avatkozó állam) fogalma feltételezi állam és társadalom elválasztását. Az állam társadalmi kontrollja itt az állam minimalizálását és politikai neutralizálását célozza. A kontroll intézményét jelentő liberális parlament vitatkozó parlament: a helyes normát a racionális vita révén véli megtalálni (parlamentari törvényhozás), ami feltételezi a résztvevők körének, a parlamenti képviselők társadalmi-, illetve érdekhomogenitását. E feltétel a 19. századi liberális-honorációr parlamentekben többé-kevésbé valóban teljesült. A joguralom liberális koncepciójának alapja a racionális parlamenti diskurzus eredményeként alkotott racionális és ezért univerzális (és egyben igazságos) normák.

A pluralista állammodell összetevőit a társadalmi (párt-)uralom és a (mennyiségi) totális állam alkotja. Az állam társadalmi kontrolljának programja az állam és a társadalom összefonódásához vezet. A liberális parlament homogén társadalmi-kulturális összetételével szemben a pluralista demokrácia parlamenti már visszatükrözik a pluralista társadalom heterogenitását. A társadalom csoportjai közötti konfliktusok és érdekelentétek a modern pártok révén reprodukálódnak a parlamentben, amelyet racionális vita és annak eredményeként előálló konszenzus helyett érdekharok és politikai konfliktus jellemez (pártelvű parlamentarizmus). Mivel a szembenálló törekvéseket képviselő pártok céljaikat – az állam társadalmi kontrolljának liberális programját követve – az államon keresztül, a közhatalom segítségével próbálják elérni (a társadalomtól elvont állami erőforrások megszerzésével vagy/és állami szabályozás révén), az állami tevékenység fokozatosan mindenre kiterjed, az állam *mennyiségi* értelemben totálissá válik.²⁹

A liberalizmusnak az a koncepciója, amely az államnak a társadalom uralma alá helyezése révén a politikait a gazdaságban, illetve az erkölcsben kívánta feloldani, s ezáltal – mint az erőszak, bűn, a gonosz, az irracionalitás szféráját – kiiktatni, kudarcot vallott. Sőt, mint láttuk, az állam (politikai) feletti társadalmi uralom (nem politikai) elve maga vezetett a pluralista demokráciához, s azon keresztül a totális államhoz.

A politikait nem lehet kiiktatni, a politikainak ugyanis nincs önálló tartalma. Bármilyen tárgyi terület – így a liberalizmus által politikailag semlegesnek tartott területek, azaz a gazdaság, az erkölcsi-szellemi szféra – konfliktusai, intenzitási fokuktól függően, politikaivá válhatnak.³⁰

A társadalmi pluralizmus a tömegdemokrácia és a modern pártok korában állam és társadalom összefonódásához, a (mennyiségi) totális államhoz vezet.

Carl Schmittnek a politikához való viszonya a liberális gondolkodókhoz képest tehát éppen fordított. Míg a normatív liberális politikai gondolkodás a politika ideális világát keresve a *joguralom* eszméjéhez, s ezzel a politikai felszámolásához jutott el, addig az államjogász Carl Schmitt a jogrend, azaz a jog érvényesülésének feltételeit keresve jutott el a *politikai* nélkülözhetetlenségéhez, kiiktathatatlanságához – s alkotott meg egy eredeti politikaelméletet.

5. A schmitti politikaelmélet anti-hobbesiánus jelentése

Befejezésül meg kell jegyeznünk, hogy Carl Schmitt itt tárgyalt munkáinak az állam- és politikaelméleti értelmezése – amit célul tűztünk – csak az egyik lehetséges értelmezési síkja. Lehetséges egy másik, egy filozófiai-teológiai-metafizikai síkon történő értelmezés, aminek klasszikus példája Leo Strauss értelmezése a *Der Begriff des Politischen*ről. A két értelmezési sík között ugyan van összefüggés, de nem minden ponton lehetséges az átjárás, sőt, Schmitt koncepciója bizonyos pontokon mintha az ellenkezőjébe fordulna át. Schmitt államelmélete anti-hobbesiánus értelmet nyer.

Leo Strauss szerint ugyanis Carl Schmitt egyáltalán nem hobbesiánus, hanem éppen ellenkezőleg: a politikai schmitti fogalma a hobbesi természeti állapot felfogásának kritikája. Míg Hobbes ugyanis szembeállította a természet és a kultúra (szellem) fogalmát, ami lehetővé teszi az ember számára a természeti állapot meghaladását, a polgári állapotba való átlépést, addig Schmitt szembefordul ezzel a dualizmussal. Számára ugyanis a szellem, a kultúra – azaz az ember – nembeli lényegénél fogva a természet része, s azzal nem szembeállítható. Így a konfliktus, az ellenségeskedés is része a természet rendjének (vö. Teremtés könyve, III. 15.). Míg a természeti állapot individuumaiban Hobbas-nál ösztönösségük, egoizmusuk, szenvedélyeik következtében veszélyesek egymásra, ami a minden egyénben meglévő ráció segítségével meghaladható – ennek eredménye a polgári állapot –, addig Schmitt morálisan értelmezi át az emberi rossz fogalmát. Az ember nemcsak mint „természeti lény” veszélyes (*naturae potentia*), hanem morálisan is tökéletlen (*humana impotentia*), miként a bűnbeesés bibliai története is tanítja. Ez a Hobbes-kritika alkotja Strauss értelmezése szerint a schmitti liberalizmuskritika magvát (Strauss, 1988).

A politikai fogalma Schmitt szerint ezért nem meghaladható, ellentétben Hobbesszal, akinek a liberalizmust megalapozó államfogalma a politikai meghaladásának ígéretét hordozta, amit később Kant világállam és örök béke fogalmai teljesítenek be. Hobbes állama autoriter állam, de morálisan semleges. Schmitt állama politikai (és morális) egységet alkot. Azaz, egyrészt, a

természeti – politikai – állapot része, s egy pluriversum része. A világállam Schmitt számára nem egyszerűen utópia, hanem nem is kívánatos, hiszen ez a politikai fogalmának tagadását hordozza. A világállam utópiája a minden áron való törekvés a megértésre és a békére. Ha az ember minden áron megegyezést, egyetértést akar, nincs más mód, mint teljesen lemondani a helyes, a jó mibenlétét, a célokat firtató kérdésekről, s így csak az eszközökkel kell törődni. Megegyezés ugyanis csak a már kitűzött célok eléréséhez szükséges eszközökben lehetséges, magukban a célokban azonban nem. A célok maguk mindig vitatottak maradnak. A jóról és az igazságosról mindig vitatkozunk egymással, de még magunkkal is³¹ (Strauss, 1988).

Látható tehát, hogy Leo Strauss Schmitt-értelmezése az állam- és politikaelmélettől Carl Schmitt olyan, politikai teológiai-metafizikai síkon kifejtett munkáihoz vezet (pl. *Römischer Katholizismus und politische Form*), amelyek túlmutatnak jelen munka keretein.

IRODALOMJEGYZÉK:

- Bayer József-Hárdi Péter (szerk.) 1985: *Pluralizmus*. Budapest: Kossuth
- Bendersky, Joseph, 1983: *Carl Schmitt: Theorist for the Reich*. Princeton: Princeton U. P.
- Böckenförde, E. W. 1992: Der Begriff des Politischen als Schlüssel zum staatsrechtlichen Werk Carl Schmitts. In: *Recht, Staat, Freiheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 344-366.
- Heller Ágnes, 1993: A „politikai” fogalmának újragondolása. *Politikatudományi Szemle*, 2.
- Kelsen, Hans, 1988: *Tiszta jogtan*. Budapest: ELTE Bibó István Szakkollégiuma
- Kosseleck, Reinhart, 1997: *Az asszimetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest: Józseveg Kiadó.
- Laski, Harold, 1925: *A Grammar of Politics*.
- 1917: *Studies in the Problem of Sovereignty*. (New Haven: Yale University Press
- Mannheim, Karl, 1996: *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz
- Mehring, Reinhard, 1992: *Carl Schmitt zur Einführung*. Hamburg: Junius
- Meier, Heinrich, 1988: *Carl Schmitt, Leo Strauss und der „Begriff des Politischen”. Zu einem Dialog Unter Abwesenden*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung
- 1994: *Die Lehre Carl Schmitts. Vier Kapitel Unterscheidung Politischer Theologie und Politischer Philosophie*. Stuttgart und Weimar: Verlag J. B. Metzler
- Pethő Sándor, 1993: *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totalitáris állam felé*. Doxa könyvek. MTA Filozófiai Intézet
- Platon Összes Művei. I-III. kötet. Budapest: Európa, 1984.
- Sartori, Giovanni, 1987: *The Theory of Democracy Revisited*. Vol 1-2. New Jersey: Chatham
- Sartori, G., 1989: The Essence of the Political in Carl Schmitt. *Journal of Theoretical Politics* 1 (1) 63-75.
- Schmitt, Carl, - 1912: *Gesetz und Urteil*. Berlin: Otto Liebmann
- 1914: *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen*. Tübingen: J. C. B. Mohr

- 1922: *Politische Theologie*. Berlin: Duncker-Humblot
  - 1992: *Politikai teológia*. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
  - (1923): *Römischer Katholizismus und politische Form*. Stuttgart: Ernest Klett, 1984.
  - 1925: *Politische Romantik*. München: Duncker-Humblot
  - 1931: *Der Hüter der Verfassung*. Berlin: Duncker-Humblot
  - 1928: *Verfassungslehre*. Berlin: Duncker-Humblot
  - 1932: *Der Begriff des Politischen*. Berlin: Duncker-Humblot
  - 1932: *Legalität und Legitimität*. Berlin: Duncker-Humblot
  - (1934): *Über drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*. Berlin: Duncker-Humblot
  - (1923): *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Duncker-Humblot 7. Aufl. 90 S. 1991.
  - 1950: *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaenum*. Köln: Greven Verlag
- Schwab, George, 1989: *The Challenge of the Exception: An Introduction to the Ideas of Carl Schmitt*. New York: Greenwood
- 1998: *Enemy vagy Foe: a modern politika konfliktusa*. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest: Józsvöveg Kiadó
- Strauss, Leo, 1988: *Anmerkungen zu Carl Schmitt, Der Begriff des Politischen*. In: Meier, Heinrich: *Carl Schmitt, Leo Strauss und der „Begriff des Politischen“*. *Zu einem Dialog Unter Abwesenden*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 97–125.
- Szabó Márton, 1998: *A metaforikus politika*. In: *Diszkurzív térben*. Budapest: Scientia Humana, 310–339.
- 1998a: *A vitatkozó politika. Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről*. In: *Diszkurzív térben*. Budapest: Scientia Humana, 340–384.
- Szabó Márton, 2000: *Politika versus politikai: Carl Schmitt „das Politische” fogalma*, in uő (szerk.) *Beszélő politika*, Budapest, Józsvöveg, 24–50.
- Takács Péter, 1997: *Az állam fogalma*. In (szerk.): *Államelmélet*. Miskolc

JEGYZETEK

- ¹ Köszönettel tartozom az Andrew W. Mellon Foundation támogatásáért és a bécsi *Institut für die Wissenschaften vom Menschen* vendégszeretetéért, amely lehetővé tette, hogy e témában kutatómunkát végezzek. A tanulmány a Bibó István díj átvételkor a Magyar Politikatudományi Társaság éves közgyűlésén 1999. december 3-án elhangzott előadás átdolgozott és kibővített szövege. Köszönettel tartozom továbbá Pokol Bélának és Takács Péternek munkám első változatához fűzött kritikai észrevételeikért.
- ² Politikatudományi irodalomból Szabó Márton írásai említhetők, amelyek Schmittnek a politikai fogalmak polemikus jellegéről felállított tételét elemzik (Szabó, 1998; 1998a; 2000).
- ³ Jelen munkában végig az 1932-es szövegre hivatkozom.
- ⁴ A *Der Begriff der Politischen*-ből vett szövegszerű idézetekhez felhasználtam Cs. Kiss Lajos megjelenés alatt álló fordítását, akinek ezúton is szeretnék köszönetet mondani, hogy a fordítást rendelkezésemre bocsátotta
- ⁵ „A barát és ellenség megkülönböztetésének az az értelme, hogy valamely összekapcsolódás vagy szétválás, valamely egyesülés vagy felbomlás intenzitásának legvégső fokát jelölje” (BdP, 14.) – ha eléri ezt a legvégső fokot, akkor válik a politikai megkülönböztetés alapjává.
- ⁶ „E fogalmak esetén azonban nem fikciókról és normalitátsokról van szó, hanem a sajátserű létmódnak megfelelően felépülő valóságról és e megkülönböztetés reális lehetőségéről...” (BdP, 16.).

- 7 A háború „egy másfajta lét sajátzerű létmódnak megfelelő tagadása” (BdP, 20.).
- 8 A háború tehát nem fikatív, metaforikus értelmű, s nem is ismeretelméleti-módszertani előfeltétel (mint pl. a kelsen-i *Tiszta jogtanban* a jog megismerésének az *a priori* előfeltétele), hanem valóságos lehetőség: ontológiai síkon helyezkedik el.
- 9 Schmitt akarat-fogalmának létszerű, egzisztenciális jellegéről a BdP mellett lásd VGL.(9.).
- 10 Az ellenség köz-, s nem magán-ellenség (BdP, 16-7.; Kosselleck, 1997; Schwab, 1998).
- 11 A politikai fogalma megelőzi az államét. Az állam jogrend – ahol a jognak és a rendnek egyaránt nélkülözhetetlen szerepe van –, de az állam mindenekelőtt politikai egység, alapja ezért politikai. Az állam „egy nép politikai státusa”, döntést igénylő esetben mértékadó állapota (BdP, 7-8).
- 12 Az egység nem a politikai egységhez tartozó emberek homogenitása a konkrét létezés valamennyi részterületén, hanem a politikai egység homogenitását, azaz politikai homogenitást jelent. A politikai egység ezért nem jár együtt a többi, egységen belüli szervezet, korporáció megszüntetésével (BdP).
- 13 Miént az állam fogalmát, a politikai fogalma az alkotmány fogalmát is megelőzi. Alkotmány – még a liberális, polgári alkotmány is – ugyanis jogállami és politika alkotórészből áll (VGL, 3-10). V. ó. Kelsen (1988), Böckenförde (1992).
- 14 A liberális Guizot például az „értelem szuverenitásáról” írt. Egy norma – írta Guizot – csak akkor szuverén, ha nem pozitív akarat, vagy parancs, hanem a racionális értelemben vett helyes és igazságos, azaz az értelem, egy bizonyos minőség kifejeződése (VGL, 8.).
- 15 A kettéválasztás meghaladása, a *Sein* és *Sollen* az egyesítése a szélsőséges neokantiánus felfogástól elkanyarodó Rieckert szerint metafizikai síkon lehetséges.
- 16 Az állam mint főhatalom akaratnyilvánításai – az adott állam területén belül – a jogi tételezettség minőségét hordozzák (Pethő, 1993: 45.).
- 17 A *Politikai teológia* IV. részében Schmitt saját álláspontját Hans Kelsen és Donoso Cortes felfogásai közé helyezte. Ezek szerint míg Kelsen számára a jog norma, Donoso Cortes számára döntés, addig Schmitt számára a jogrend – az érvényes jogrend – norma és döntés együttese. Az igazi decizionista tehát nem Schmitt, hanem Donoso Cortes.
- 18 Ez a cél-cszköz-dualizmus ilyen értelemben csak államelméleti síkon érvényes, metafizikai síkon a politikai elsődleges értelme nem válhat eszköz-jellegűvé.
- 19 Hermann Heller szociáldemokrata államjogász, Schmitt kortársa.
- 20 A politikai azonban, eltérően a gazdaságtól, erkölcsőtől, esztetikumtól, nem alkot önálló tárgyi területet. Valamely terület konfliktusa annak intenzitásától függően ölthet politikai jelleget.
- 21 Az állam, illetve a szuverén célja belpolitikai értelemben a *protego ergo obligo* elv alapján a politikai relativizálása, ez a cél azonban kétszeresen is csak korlátozottan értendő. Ez ugyanis sem politikaelméleti, sem pedig metafizikai síkon nem jelenti a politikai kiiktathatóságát. A politikai kiiktatása nemcsak nem lehetséges, de normatív értelemben sem elérendő univerzális emberi cél. A politikai relativizálása csak feltételes lehet, csak egy politika alapkonszenzuson (alkotmány) nyugodhat. Leo Strauss elemzése alapján azt mondhatjuk, hogy a politikai elsődleges fogalma a célok, másodlagos, azaz relativizált fogalma az eszközök világa. A politikai relativizálásának feltétele a célok feletti – szükségképpen csak időleges és egy adott politikai egységre (az államra) korlátozott kiterjedésű – konszenzus.
- 22 Lásd erről Carl Schmitt megjegyzését a *Der Begriff des Politischen* 1963-as előszavában.

- ²⁴ A modern, pluralista pártrendszer ugyanis, ahol a pártok egymással szembenálló érdekcsoportokat, vagy ami még rosszabb, ideológikus politikai mozgalmakat testesítenek meg, már gyengíti, és megbontja az állam politikai egységét.
- ²⁴ A *Der Begriff des Politischen*ben például a szellem pluralizmusáról ír és a pártok pluralizmusa is evidencia számára. Különösen meglepő a későbbi pluralizmus-totalitarizmus dichotómia – nem ritka – felszínes visszavetítése Schmitt munkásságának a Weimari Köztársaság alatti korszakára. Schmitt ugyan mind a pluralizmus, mind a totális állam fogalmát használta, csakhogy a későbbi totalitarizmus-irodalom dualista felfogásával szemben Schmittnél a mennyiségi totális állam a demokratikus pártpluralizmus egyik következménye. A schmitti pluralizmus-kritika lényege, hogy míg a mérsékelt pártpluralizmus összefér az állam egységével, a szélsőséges pártok – nemzeti szocialisták, kommunisták – megbontja azt. Hiszen az állam mint politikai egység szuverenitásával szemben a saját politikai mozgalma, illetve pártja iránti követeli meg elsődlegesen a politikai lojalitást.
- ²⁵ Az állam „lojalitás igénye nem lehet a priori érvényes, mivel az emberek elkötelezettsége valójában plurális, nem egyirányú. Ezért bármilyen fenséges és hatalmas legyen az állam, a valóságban csak egyike a számos társulásnak (association) a társadalomban.” „(A)z állam a valóságban nem tarthat nagyobb igényt az engedelmességre az erkölcsi jog vagy politikai bölcsesség alapján, mint bármely más egyesülés” – írja H. Laski az 1925-ben megjelent, *A Grammar of Politics* című munkájában (X–XIII.) In Bayer J.–Hardi P., 1985: 125–126. E gondolatmenet kifejtését lásd még H. Laski: *Studies in the Problem of Sovereignty* (New Haven, Yale University Press, 1917).
- ²⁶ Az állam politikai egysége – és ezáltal külső cselekvőképessége – ugyanakkor csak a belpolitikai pluralizmus korlátozása révén őrizhető meg.
- ²⁷ Ez, valamint az optimista antropológiai felfogása a gyökere annak, hogy a liberalizmusnak nincs politikaelmélete: politikaelmélet ugyanis csak pesszimizista antropológiai alapján lehetséges (BdP). A liberalizmus másik gyengesége az erkölcs és az állam, az erkölcs és a politika szféráinak összekeverése: ez az oka annak, hogy a liberalizmus nem tudományos teória. Ez alkotja Schmitt liberalizmus-kritikájának két fő pontját.
- ²⁸ Habermas erre a schmitti koncepcióra építette *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása* című könyvének alapgondolatát. Társadalom és állam összefonódásátnak leírására Schmitt a (mennyiségi) totális állam, Habermas a *refeudalizáció* kategóriáját használta.
- ²⁹ Schmitt megkülönböztette egymástól a mennyiségi és a minőségi totális állam fogalmát. Állam és társadalom összefonódása az előbbi esetében a társadalom, az utóbbi esetében az állam oldaláról megy végbe.
- ³⁰ „(A) gazdaság szférájából kiindulva éppen úgy elérhető a politikai határpontja, mint bármely más autonóm tárgy terület felől” (BdP, 64.). A 20. század első harmadának háborúi adják erre a példát a nemzetközi politika, a munkatórke (osztály)ellentétet kifejező szélsőséges pártok közötti konfliktusok és a polgárháborús helyzet pedig az államon belüli, belpolitika szintjén. A világnézetű pártok – kommunisták, nemzeti szocialisták – konfliktusai és az abból következő polgárháború az erkölcsi-eszmeci konfliktusok politikáivá válására is példát jelentenek. Nemzetközi szinten pedig éppen az erkölcsi értékek (pl. az emberiség) nevében vívott háborúk a legpusztítóbbak, írja Schmitt (BdP).
- ³¹ Platon, Euthüphrón 7 B-D, és Phaidrosz 263 A

DEMOKRÁCIA ÉS KÖZÉP-EURÓPA

SIMON JÁNOS

Politikai konzervativizmus Magyarországon a kilencvenes években

Alábbi tanulmányunkban a magyar politikai elit konzervatív eszmeiségét vizsgáljuk. Először a magyarországi konzervativizmus jelenkori problémáiról szólnunk röviden, majd az ideológiák térbeli kapcsolatának elemzésével foglalkozunk. Bevezetünk egy új mérési módszert, melynek segítségével egyértelműbben elkülöníthetők a magukat konzervatívnak vallók a liberálisoktól, a szocialistáktól és a technokratáktól. Ezáltal egyrészt meghatározhatjuk helyüket az ideológiai mező hálózatában, másrészt mérni tudjuk erejüket is a liberális és a szocialista nézetek viszonylatában. Következő lépésben a konzervatív szó tartalmát („literal meaning”-jét) kategorizáljuk, majd elemezzük, végül pedig a magukat konzervatívnak valló parlamenti képviselők értékrendszerét, értékkapcsolódásait vizsgáljuk meg összevetve egyrészt a liberálisokkal és a szocialistákkal, másrészt a klasszikusnak számító angol konzervativizmussal.*

* A tanulmány az Politikatudományi OTKA Bizottság T 25644. szdμű programja keretében végzett kutatásunk (1997–2000) eredményeinek felhasználásával készült.

Munkánk empirikus része két kérdőíves kutatás adatelemzésére épül: 1996-ban lekérdeztük a második szabadon választott parlament 193 tagját egy 50%-os, minden párttra reprezentatív mintán, majd 1998-ban megismételtük kutatásunkat a harmadik parlament 193 képviselőjével is.

BEVEZETÉS

A konzervativizmust mint politikai gondolkodást a liberális és szocialista eszméktől leginkább a létezés dimenziói alapján tudjuk elkülöníteni. Míg az utóbbiak számára a társadalom eszményét az élők között létrejövő szimbolikus szerződés jelenti mindannyiuk előnyére, addig a konzervatívoknak a létezés dimenziói és horizontjai térben és időben sokkal tágabbak. Számukra a jelen szükséges összekötő hidat képez a múlt és a jövő nemzedékei között, s e híd erejét az intézmények, a család, az identitások és az értékek folyamatossága határozza meg, ezért tartják fontosnak őrszűket, védelmüket. A konzervativizmus szerint az egyes politikai döntések nemcsak az élőkre hatnak, de – előre ki nem számítható módon – a múlt és a jövő távoli nemzedékeire is. Konzervatív nézőpontból a liberálisok és a szocialisták legfőbb üzenete, hogy „addig fogyasszuk el a világot, amíg itt vagyunk”, amivel szemben ők az emberiség időbeni egységében gondolkodnak, s kötelességüknek tartják a már és a még „nem látható generáció” érdekeinek védelmezését is. Ehhez legfőbb támaszul a civil társadalom szervezeteit használják, a maguk tekintélyes és hierarchizált intézményeivel, melyek az egyéniségnek szilárd hátteret biztosítanak: ilyenek pl. a társaságok, az egyházak, az iskolák, a klubok, a vallási intézmények, az alapítványok, a társas körök. Ezért a konzervatívok makacsul védik a hagyományos jogrendszert, a nemzedékeken áthagyományozott szokásjogot, a tulajdont és természetesen a mindezeket átörökítő család intézményét. Az államra mint a bürokratizált privilégiumok gyűjtőhelyére tekintenek, gyenge államot akarnak, amivel szemben a civil társadalom intézményeinek erősítését szorgalmazzák, mondván, hogy a gazdaság és a kultúra a társadalom intézményeire tartozik, nem pedig az államra. Ebből következik a konzervatívok bürokráciaellenessége is és következetes küzdelme a közkiadások csökkentéséért. Például ennek szellemében vetett véget a nyolcvanas években Margaret Thatcher konzervatív brit miniszterelnök a korábbi kormányzattól örökölt gyakorlatnak, hogy az iskolákban az állam ingyen oszt iskolatejet a gyerekeknek. A konzervatív elvek szerint ugyanis erről a civil társadalom szervezeteinek a kötelessége gondoskodni, nem pedig az állami költségvetésnek.

Fölfogásuk szerint a jog sem az állam tulajdona, hanem a társadalom spontán terméke, ezért magának az államnak is a jog felügyelete alatt kell állnia. Ezek az angol-amerikai konzervatívok politikai ideológiájának legfőbb pillérei! De melyek a magyar konzervativizmus fő karakterjegyei? Vannak-e egyáltalán esélyei ennek a politikai gondolkodásnak egy olyan országban, ahol az évszázados konzervatív hagyományokat megtörte egy negyvenéves államszocialista rendszer? Milyen lehetőséget tud nyújtani az immár tízéves új demokrácia az egyik legrégebbi

európai eszme újjáéledésének? Érdemes felidézni R. Scrutont, az angol konzervatív gondolkodás egyik elismert teoretikusát, aki könyve magyar nyelvű kiadásának előszavát a következő önvallomással zárta: „Közép-Európát, és különösen Magyarországot, nem kis részben azért tanultam meg becsülni, mert helyszíni tapasztalataim alapján sok előítéletemet kellett felülvizsgálnom.” (Scruton, 1993: 10.). Jelen tanulmányunkkal – a magyar példa ellenzésével – is szeretnénk hozzájárulni a konzervatív ideológiával kapcsolatos előítéletek oszlatásához és a sematikus megközelítések árnyalásához.

I. A MAI MAGYAR KONZERVATIVIZMUS GYÖKEREI

A magyar konzervativizmus hosszú és gazdag történelmi múlt-ra tekint vissza. Nemcsak a társadalomban voltak mély gyökerei, de a politikai, a történelmi, a jogi és a filozófiai gondolkodásban is. A magyar konzervatív gondolkodás számtalan neves elméleti szakembere közül azonban – különböző okoknál fogva – csak kevesen léptek ki a nemzetközi porondra (Polányi Mihály, Kolnai Aurél, Mannheim Károly). A második világháborút követő időszakban, majd az 1956-os forradalom utáni években több mint félmillió ember hagyta el az országot, halt meg börtönökben, kitelepítették vagy elhurcolták őket szovjet munkatáborokba. Az áldozatok és az emigránsok között volt a tradicionális nemesi uralkodó osztály egésze és a középosztály aktívan politizáló elitjének többsége. Vagyis éppen azokat a társadalmi erőket likvidálták vagy paralizálták, amelyek történelmi múltjuknál és társadalmi természetüknél fogva napjainkban egy hagyományos vagy egy modern konzervativizmus hordozói lehetnek volna. Az 1989-ig terjedő időszakban a politikai hatalom nehezen tűrt meg más ideológiai nézetet, mint a sajátját a hétköznapokban, mind pedig az ideológiai gondolkodás szintjén. A magyar értelmiség számára ez az időszak lehetőségeiben elsősorban a leninizmus, a marxizmus, a neomarxizmus és a lukácsizmus ideológiájának korszaka volt (Schöpflin, 1994).

A konzervatív politikai erők harca 1989 után újjáéledt, először önmaguk megszervezéséért, újrafogalmazásáért, majd régi intézményeik visszaszerzéséért és konzerválni kívánt értékeik terjesztéséért. Legnagyobb problémájuk azonban az volt, hogy a gyakorlatban alig volt mit konzerválniuk, hiszen a rendszerváltozás során szinte minden a változásért kiáltott: először a zsákutcából kifelé vezető utat kellett megtalálni, azután pedig egy fejlődési irányt kellett keresni. A kor kívánalma szerint ugyanis az intézményrendszereket még nem konzerválni kellett, hanem – sarkosan fogalmazva – a régit lerombolni, és helyette valami mást építeni. Először ki kellett építeni a demokrácia és a piacgazdaság új intézményeit és játékszabályait, és csak

azután nyílhatott a konzervatív törekvések számára nagyobb cselekvési tér. Nem működtek az országban olyan erős társadalmi csoportok, melyek nagy tömegben lehettek volna a konzervatív értékek társadalmi hordozói, melyekre a politikai erők támaszkodhattak volna (A. Gergely, 1997; Fricz, 1998). A régi gyökereinek jelentős része az államszocializmus idején elszakadt. Újbóli megerősítésükhöz viszont két, nagyon is eltérő lehetőség kínálkozott: az egyik a konzervativizmus egy tradicionális, arisztokratikus irányzatát, a másik pedig egy modernizáltabb, polgári változatát jelentette. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a rendszerváltozás után a magyar konzervativizmusnak kétféle bázisa működött: egyrészt egy tradicionalista konzervatív vonal, másrészt egy modernebb „citoyen” – vonal. Önmagában mindkettő gyenge hatásúnak mutatkozott, valamiféle összefonódásukra a kilencvenes évek elején nem sok lehetőség kínálkozott. Nézzük meg közelebbről a két alternatívát!

1989 után a korábbi hagyományos értékeket őrző magyar *tradicionális nemesi emigráció* egy része visszatelepült Magyarországra (Latin-Amerikából, az USA-ból, Nyugat-Európából), s tőkével, évszázadokon át őrzött kultúrájával, társasági életével, viselkedésével (kommunikációs stílus, etikett) jelentősen hozzájárult a konzervatív értékek és életvitelek újjáélesztéséhez. A visszatelepült arisztokrácia ivadécai többségükben abból indultak ki, hogy az igazi magyar konzervativizmus hagyományai negyven évvel ezelőtt megszakadtak, és most a folytonosság érdekében a negyven évvel korábbi intézményekhez és értékekhez kell visszanyúlni, s onnan kell minden folytatni. Ők az emigrációban is megőrizték szervezeteiket, szokásaikat, s a konzervativizmus arisztokratikus vonalat erősítették. Önálló politikai pártok szervezésére irányuló kísérleteik anakronisztikusnak tűntek, s tömegtámogatás hiányában eleve kudarcra voltak ítélve (l. a. Királypárt történetét). Nagyobb sikerrel épültek be a konzervatív pártok vezetésébe, de ott is inkább csak rövidebb ideig szereztek pozíciókat (MDF, KDNP). Közéleti erejüket leginkább az növelte, hogy fölújították a háború előtti szervezeteiket, úri kaszinóikat, arisztokrata páholyaikat, rendezéses báljaikat. Politikai szereplésük kevés sikerrel járt, annál inkább társasági életük. A médiákban – főleg a bulvársajtóban – nagyobb nyilvánosságot kaptak báljaik, partiaik, esküvőik, jótékonyossági rendezvényeik, s ezek sokak számára mintaértékűvé, követendő példává is váltak.

A másik irányzat már az államszocialista rendszerből, a *kisvállalkozói rétegekből*, és a kulturálisan erős *középosztályi körökből* nőtt ki. Egyrészt a polgári jellegű konzervatív értékek egy része átmentődött és tovább élt a Kádár-korszakban is, hiszen köztudott, hogy Magyarországon a családi szocializációnak nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedően fontos szerepe van (Utasi, 1998). Egy részük még a nehezebb időkben is egy-

házi iskolába járatta gyermekét, s megőrizte a család konzervatív jellegét és értékeit. Másrészt a hetvenes–nyolcvanas években kialakultak bizonyos új struktúrák, mentalitások és kapcsolati hálózatok, melyek maguk is segítették a polgárosodást, az államtól független individuum kialakulását, a „citoyen” létrejöttét, az egyéni vállalkozó formálódását. A beindult privatizáció segítségével az egyéni vállalkozók megerősödtek, s mint az új tulajdonosi osztály tagjai a maguk vallásosságával, erős nemzeti érzelmeivel a kilencvenes évek első felétől már a modern konzervatív értékek hordozójaként léphettek föl.

A kilencvenes évek társadalmi változásai megjelentek a politikai pártok szintjén is. 1989-től kezdve két nagyobb párt lépett föl a konzervativizmus ideológiájával: az egyik a Kereszténydemokrata Néppárt volt, a másik a Magyar Demokrata Fórum. A KDNP a második parlamenti ciklusban frakcióira hullott, és harmadszorra, 1998-ban már nem került be a parlamentbe. Az MDF megnyerte az első szabad választást, de a négyéves kormányzásban felőrlődött, így a második és harmadik ciklusban már csak kispárti-statiszta szerep jutott neki a nagy pártok mögött. A konzervativizmussal összefüggésben szólnunk kell másik két pártról is, a Független Kisgazdapártról és a Fidesz-Magyar Polgári Pártról. A kisgazdák alapvetően az agrárérdekek védelmére szerveződtek, ennek megfelelően konzervativizmusuk is erősen tapad a paraszti létviszonyokhoz és a vidéki életformához, a vallási, nemzeti és családi tradíciókhoz. A Fidesz egy centrista, liberális pártként indult az első választáson, majd a második választások idején kihasználta, hogy a politikai polarizálódásban megüresedett az ideológiai tér jobbközép helye, s azt fokozatosan elfoglalta. A harmadik választások előtt keresztény vallású politikai csoportokkal is megerősítette sorait, és így egyfajta liberál-konzervatív jobbközép gyűjtőpárttá vált. 1998-ban a Fidesz a másik két markánsan konzervatív párttal közösen alakított jobbközép kormányt, amely magát a polgári erők kormányának nevezte.

Ezek után hogyan karakterizálhatjuk a jobbközép kormány ideológiai arculatát? Sajátos jobbközép liberál-konzervatív ideológiával állunk szemben, vagy ez már a jövő század új típusú konzervatív ideológiája, melynek leírásával még tartozunk? Mennyiben hasonlít és miben tér el a magyar konzervatív erők politikai karaktere a nyugat-európai konzervatív pártok karakterétől? A választ elsősorban a politikai elit ideológiai arculatának leírásával és értékktödéseinek elemzésével próbáljuk megadni.

II. A KONZERVATIVIZMUS HELYE AZ IDEOLÓGIAI TÉRBE

1. A kétpólusú ideológiai tér mérése

A KONZERVATÍV-LIBERÁLIS SKÁLA

A továbbiakban azt nézzük meg, hogy a jelenlegi magyar politikai elitben milyen a konzervatív erők súlya, szerepe, értékrendszere. Máris szembe találjuk magunkat néhány fontos módszertani problémával, első lépésként ugyanis azt kell meghatároznunk, hogy ki tekinthető konzervatívnak, és ki nem. A kérdésre a legkézenfekvőbb válaszunk az, hogy konzervatívnak az tekinthető, aki magát annak vallja.

Mérhető-e egzakt módon a konzervatív öndefiníció, és hogyan? Mennyit mondanak el az eddig használt módszerek, és mennyit tárnak föl, és mennyit fednek el az általunk megismerni kívánt ideológiai valóságból? Alkalmasak-e az eddig használt mérések vagy sem, vagy alkalmazhatunk hatékonyabb eljárást is?

A kérdőíves kutatásokban a konzervativizmus mérésére általánosan használt az úgynevezett konzervatív-liberális dichotóm megoszlás. A skála a kérdőívekben a tér egy vízszintes síkján jelenik meg, egyik végén a liberális, a másik végén pedig a konzervatív szó áll. A skálát általában 1-től 10-ig terjedő boksok alkotják, a franciák előszeretettel használják a 7-es megoszlást. Az általunk használt kérdőívekben a tízboszós megoldás mellett döntöttünk, hogy minimálisra csökkentsük a centrumba való kényelmes elhelyezkedés lehetőségét. A skáláról parlamenti vizsgálatainkban a következő képet kaptuk: Mindkét mérési időszakban (1996 és 1998) a képviselők több mint 90%-a el tudta magát helyezni a konzervatív-liberális skálán, ami azt bizonyítja, hogy a dichotóm ideológiai megoszlás a képviselők döntő többség számára értelmezhető (1. táblázat).

A skálán való önelhelyezkedés lehetőséget nyújthat számunkra, hogy szétválasszuk a liberális és a konzervatív gondolkodókat, úgy hogy az 1-től 4-ig terjedő részt liberálisnak, a 7-től 10-ig terjedőt konzervatívnak tekintjük, az 5-6 boksokban lévöket pedig centristáknak, ideológiai értelemben neutrálisoknak minősítjük. Eszerint tehát a magyar parlamentben a második parlamenti ciklus idején (1994-1998) a képviselők 64%-a vallotta magát liberálisnak, 12%-a konzervatívnak, míg közel egynegyedük (24%) neutrálisnak. A harmadik ciklusra (1998-2002) 43%-ra csökkent a liberálisok, 30%-ra nőtt a konzervatívok aránya és 27% a magukat semleges ideológiájúaknak vallók aránya (2. táblázat).

1. táblázat:

A konzervatív-liberális skálán való önelhelyezkedés

	1996-ban		1998-ban		Együttesen	
	%	(N)	%	(N)	%	(N)
magát elhelyezte	97	(188)	92	(178)	95	(366)
nem helyezte el	3	(5)	8	(16)	5	(21)
Összesen	100	(193)	100	(194)	100	(387)

2. táblázat: *Képviselői önelhelyezkedés a konzervatív-liberális skálán pártonként (1996-ban és 1998-ban, %-ban)*

	Fidesz		FKGP		MDF		MSZP		SZDSZ		Összesen	
	96	98	96	98	96	98	96	98	96	98	96	98
liberális	20	18	20	0	0	0	81	87	82	75	64	43
konziervatív	30	40	60	83	80	67	1	2	0	0	12	30
neutrális	50	42	20	17	20	18	12	8	18	25	24	27
Mean	5,5	6,0	8,4	8,0	7,4	6,9	3,4	3,4	3,1	3,2	4,3	5,2

Ha a képviselőket pártfrakciójuk szerint nézzük, akkor azt látjuk, hogy a konzervatív-liberális skála viszonylag megbízhatóan méri a pártoknak a politikai térben való elhelyezkedését is. Vagyis a pártok által magukról hirdetett és más pártoknak és a közvéleménynek felé közvetített ideológiai kép megfelel annak, amit a skálán mértünk (3. táblázat).

3. táblázat: *A képviselők frakciók szerinti ideológiai megoszlása az 1996-os és 1998-as összevont adatok alapján (%-ban)*

	Liberális	Konzervatív	Neutrális	Átlag	
liberális SZDSZ	81	0	19	3,2	liberális
szocialista MSZP	74	3	16	3,4	
liberális-konzervatív Fidesz	19	38	43	5,9	
konzervatív MDF	0	74	26	7,2	
FKGP	3	79	18	8,1	konzervatív
ÖSSZESEN	(1996 és 1998 N = 366)			Átlag: 4,5	

Egy másféle csoportosításban az is láthatóvá válik, hogy a liberális pólushoz legközelebb a magát kifejezetten liberális pártnak valló SZDSZ, míg a konzervatív pólushoz a kifejezetten agrárius érdekeket képviselő Független Kisgazdapárt áll legközelebb (4. táblázat). Ebben a kétpólusú megoszlásban a legnagyobb kormánypárt tagjai átlagban a centrumba sorolják magukat, de arra is érdemes felfigyelni, hogy egyénileg viszonylag nagy a szóródásuk is (st.dev.: 1,75).

4. táblázat.: *A konzervatív-liberális skála átlaga pártonként (1996-ban és 1998-ban)*

	1996 mean st.dev.	1998 mean.st.dev.	Együtt mean st.dev.	
SZDSZ	3,15 (1,23)	3,25 (1,58)	3,17 (1,29)	liberális
MSZP	3,46 (1,22)	3,36 (1,39)	3,42 (1,29)	
Fidesz	5,50 (1,72)	5,99 (1,75)	5,93 (1,74)	
MDF	7,40 (1,17)	6,89 (0,78)	7,16 (1,01)	
FKGP	8,45 (2,50)	7,96 (1,36)	8,13 (1,37)	konzervatív
Mean	4,28 (2,10)	5,17 (2,26)	4,55 (2,20)	

A BIPOLÁRIS SKÁLÁK KORLÁTAI

A posztkommunista Európa változásai és az új magyar demokrácia tíz éves történetének tapasztalatai a bipoláris skálák validitásának és mérő szerepének újragondolására késztetnek bennünket, s ez az újragondolás talán Európa más régiói számára is hordozhat tanulságokat.

A liberális-konzervatív skála – mint láttuk – sokat elárul a politikai erőknél az ideológiai térben való tagozódásáról. Sokat, de számunkra nem eleget. Szembe találtuk magunkat ugyanis néhány korláttal is. Ilyen például a harmadik ideológiai csoportnak, a szocialistáknak a skálán való elhelyezkedése. Ebben a vonatkozásban a konzervatív-liberális skála ugyanazzal a problémával küszködik, mint a bal-jobb skála, hiszen a két pólus mintegy kényszerből maga közé szorítja a harmadik ideológiai erőt. A magyar politológiai szakirodalomban sokan például evidenciaként kezelik, hogy a pártstruktúrákban a liberálisok a centrumban vannak, mert a bal-jobb skálán középre kerülnek és így mintegy hidat képeznek a konzervatívok és a szocialisták között (Csizmadia, 1999). Ha a pártstruktúrában a bal-jobb-skálára vetítve határozzuk meg a liberális pártok helyét, akkor valóban így van, a másik két irányzat közé ékelődve helyezkednek el, általában a skála 5. és 6. pontja körül. Csakhogy ez első-

sorban a kétpólusú skála logikai rendszerének következménye, hiszen a két pólus maga közé szorítja azt, amely egyikkel sem mutat affinitást. Föltételezzük, ha egy szocialista-liberális tengelyen kellene a konzervatívoknak elhelyezkedniük, akkor ők is a középet választanák.

Ha a magyar parlamenti vizsgálataink adatelemzésénél maradunk, akkor azt látjuk, hogy a liberális-konzervatív skálán a viszonylag nagy szórású Fidesz valódi belső kompozíciója is rejtve marad, éppen a kétpólusú skála következtében. A páros osztású (10-es) skála ellenére is viszonylag *nagyarányú a „centrumba húzás”*, hiszen a Fidesz képviselőinek 43%-a, az MDF-esek *egynegyede* és az SZDSZ-esek *egyötöde*, a szocialistáknak pedig 16%-a választotta ezt a pozíciót. Lényegében minden negyedik válaszadó a centrumba tette magát, ami meglepően nagy arány, mert más mutatók nem támasztják alá azt, hogy a képviselők *egynegyede* (25%-a) ideológiailag semleges lenne. Mivel magyarázható ez? Megválaszolando tehát az a kérdés, hogy egyáltalán valós-e ez a kép a képviselőkről, vagy sokkal inkább mérés-technikai korlátokról van szó? E csoportok teljesen eltérő okok miatt választják ugyanazt az 5 vagy 6 számú bokszt. Nézzük meg, milyen csoportok torlódnak itt kényszerből egymásra! Egyfelől itt vannak azok, akik rendelkeznek valamilyen ideológiai kötődéssel egyik vagy másik oldal irányába, de azt akarják kifejezni, hogy az övék valamivel gyengébb, mint azoké, akik a pólushoz közelebbi részt választják. Másfelől az a csoport is ide helyezkedik, melynek tagjai teljesen távol állnak mindenféle ideológiától, vagyis neutrálisak. Végül olyanok is itt találhatóak, akiknek erős ugyan az ideológiai kötődésük, de teljesen más jellegű, mint amit a skála kifejez (pl. szocialisták), és csak azért választották a „sem egyik, sem másik” területét, mert a dichotóm skála őket kényszerűen középre szorította. A háromféle töltés ugyanazon a ponton jelentkezik, mégis teljesen más valóságtartalmat fed le.

A bipoláris liberális-konzervatív skála alkalmatlan a három önálló ideológia tesztelésére, mert a szocialistákról kaphatjuk azt a képet, hogy centrumbeliek, de legalábbis közvetítenek a liberális és konzervatív erők között, noha a valóságos folyamatok ennek ellentmondanak. Nem lépünk előre akkor sem, ha egy bal-jobb tengelyt használunk, mert hasonló korlátok közé szorítjuk gondolatainkat és ítéleteinket. A bal- és jobboldal által elfoglalt két pólus csak középen enged helyet a liberálisoknak, s így a centrumpárti megítélés nem feltétlen a valóság képi konvertálása, hanem egy logikai kényszerhelyzet és egy nyelvészeti-kifejezésbeli korlát következménye. A kétpólusú skálák tehát nem oldják föl a dilemmánkat, mert bezárják gondolkodásunkat. Valószínűleg erre célzott Scruton, amikor maró gúnnyal azt mondta, hogy „a dichotómiákban és a skatulyákban gondolkodók szövetsége megbonthatatlan” (Scruton, 1993: 118.).

Szét lehet-e egymástól választani a három csoportot, az eltérő jelentéstartalmakat hordozó rétegeket? Hogyan lehetne átláthatóbbá tenni az egyes ideológiák közötti kapcsolódási irányokat és a hidak erősségét? Hogyan lehetne mérni az eltérő ideológiákat is magában foglaló pártok szerkezetét? Elkülöníthetők-e az ideológiáktól távol álló neutrálisok csoportja? Hogyan lehet elkerülni a harmadik ideológia középbe szorítását? Ezek a kérdések többször is foglalkoztattak minket az elmúlt években folytatott kutatásaink során, és most a konzervativizmus témája kapcsán ismét előtérbe kerültek.

2. Az ideológiai piramis, avagy a három plusz egy pólusú ideológiai tér megjelenítése

AZ „IDEOLÓGIAI PIRAMIS”

Kutatássorozataink során fogalmazódott meg bennünk hipotézisünk lényege a hárompólusú ideológiai térről. A poszt-szocialista országok tapasztalatai azt mutatják, hogy az ideológiai térben a konzervativoktól és a liberálistól elkülönülve a szocialisták is egy önálló dimenzióban léteznek, s ez nem a másik kettő közötti közvetítő térben van, hanem egy önálló harmadik pólust képez. Az ideológiai teret tehát legalább hárompólusúnak kell ábrázolnunk.

Hosszabb elemzések és kísérletezések után konstruáltunk egy geometriai formát, melyet „ideológiai piramisnak” neveztünk el. Ez egy csúcsára állított egyenlő szárú háromszög, ahol a három sarkot a szocialisták, a konzervativok és a liberálisok foglalják el. A pólus azoké, akik erősen kötődnek valamelyik ideológiához. Mindhárom pólusból hidak nyúlnak a másik két pólus felé, s ezek az összekötő hidak maguk is két szakaszra tagolódnak, mielőtt elérnék a másik pólust, hogy lehetőséget adjanak a gyengébb vagy a kevertebb ideológiák kifejeződésének is. A három pólus metszéspontjában, vagyis a köztük lévő távolság mértani középpontjában van egy negyedik kristályosodási pont is, mely minden ideológiától egyenlő távolságra van, ez a neutrális zérópont, a valódi centrum, amely az ideológiailag semlegesek, vagy ha úgy tetszik: a technokraták helye. A neutrális pontot belső járatok kapcsolják a pólusokhoz, melyek közepén egy megállót biztosítottunk azoknak, akiknek van ugyan valamilyen ideológiai affinitásuk, de az csak egy ideológia irányába és gyenge kötással. Összesen 13 pont közül választhatnak a megkérdozettek.

A piramis az elvégzett kontrollvizsgálatok szerint nemcsak arra alkalmas, hogy kiküszöbölje a konzervatív-liberális skála korlátait, hanem arra is, hogy segítségével árnyaltabb képet

rajzoljunk az aktoroknak és szubjektumoknak az ideológiai térben elfoglalt helyéről. További előny, hogy az ideológiai csoportok közötti kapcsolódási lehetőségek, átmenetek is láthatóvá válnak. De még a három pólus valamelyikére való elhelyezkedés (konzervatívok, liberálisok és szocialisták) sem jelent önmagában szélsőséget, a hálózati kapcsolatok miatt helyesebb inkább egy network-rendszer markáns kikristályosodási pontjaként fölfogni.

'Akik magukat a piramis 1., 2., 5., 7. pontjaira tették, azokat liberálisnak neveztük el, akik a 3., 4., 6., 9. pontokra, azokat konzervatívnak, akik pedig a 10., 11., 12., 13. pontokra tették magukat, azokat szocialistának. A 8. pont mint mértani közép a nullát jelentette, vagyis az ideológiailag semlegeseket. Mindezek alapján nézzük meg, hogy az egyes pártok valóban az általuk vallott ideológia szerint helyezkednek-e el a piramison!

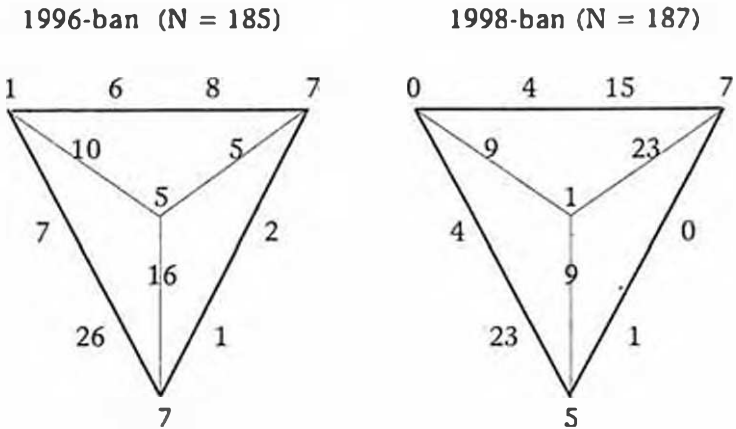
A POLITIKAI ELIT IDEOLÓGIAI TAGOZÓDÁSA A PIRAMIS ALAPJÁN

Ha összevetjük a konzervatív-liberális skálán és a piramison való elhelyezkedést, akkor azt látjuk, hogy egyrészt a piramison még valamivel nagyobb arányban is tudják a válaszadók elhelyezni magukat, ami azt valószínűsíti, hogy könnyebb rajta az ideológiai öndefiníálás, mint a dichotóm skálán (5. táblázat). Másrészt a piramis nemcsak mennyiségében ad több információt, de sokkal árnyaltabb képet is mutat 1., 2. ábra a három ideológiai alternatíva is tisztában működik, főleg a hozzájuk kapcsolódó hidak révén. Vagyis pl. a kifejezetten konzervatív pártok valóban a konzervatív területet foglalják el, a liberálisok a liberálisat, a szocialisták pedig a szocialista területet. Emellett megmutatkozik a Fidesz kettős karaktere, illetve a konzervatív identitás erősödésének tendenciája is. Végül azt is láthatjuk, hogy itt a centrum valóban centrumot jelent, mert egyenlő távolságra van minden ideológiától, s ilyen értelemben mind a Fideszben, mind az SZDSZ-ben megmutatkoznak a pragmatista centrumerők (11%-os arányban). Az 1994-98 közötti második parlamenti ciklusban konzervatívnak vallotta magát a képviselők 22%-a, a harmadik ciklusban már 45%-a. A liberálisok aránya az idő alatt 24%-ról 17%-ra csökkent, a szocialistáké 50%-ról 38%-ra, a neutrálisoké pedig 5%-ról 1%-ra. (5. táblázat, 1. és 2. ábra).

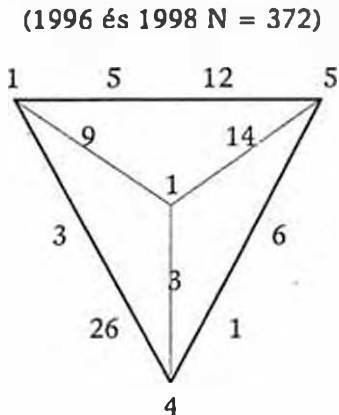
5. táblázat. *Önelhelyezkedés a piramison és a skálán*
(összevont adatokkal, %-ban)

	konzervatív-liberális (N = 366)	piramis (N = 372)
önelhelyezkedés	95	96
liberális	54	17
konzervatív	21	34
szocialista	-	42
semleges	25	7

1. ábra. *Az ideológiai piramison való elhelyezkedés (1996-ban és 1998-ban)*

2. ábra. *Az ideológiai elhelyezkedés az összevont adatok alapján (N = 351)*

6. táblázat: A képviselők frakciók szerinti ideológiai megoszlása a piramis alapján (1996-ban és 1998-ban, %-ban)

	Konzervatív		Liberális		Szocialista		Neutrális		(N=)	
	96	98	96	98	96	98	96	98	96	98
konzervatív										
MDF	100	100	0	0	0	0	0	0	9	9
FKGP	100	100	0	0	0	0	0	0	11	4
konzervatív-liberális										
Fidesz	50	70	50	20	0	0	0	11	10	76
liberális										
SZDSZ	3	11	82	78	3	11	12	11	34	9
szocialista										
MSZP	0	0	4	3	88	97	8	0	102	69

7. táblázat: A képviselők frakciók szerinti ideológiai megoszlása a piramis alapján (1996-ban és 1998-ban %-ban)

	Liberalis	Konzervatív	Szocialista	Neutrális	(St.dev.)	(N=366)
szocialista						
MSZP	3	0	92	5	(.7212)	(171)
liberális						
SZDSZ	81	5	5	9	(.5754)	(43)
liberális-konzervatív						
Fidesz	23	67	0	9	(.6591)	(86)
konzervatív						
MDF	0	95	0	5	(.4588)	(19)
FKGP	0	100	0	0	(.0000)	(35)

III. A KONZERVATIVIZMUS TARTALMA

1. Az ideológiai gondolkodás képessége

A konzervativizmus kifejezése – a maga politikai értékrendszerével és ideológiai tartalmával – arra is alkalmas, hogy kapcsolatot létesítsen a politikai elit egyes csoportjai között, orientálja őket, preferenciákat és diszpreferenciákat váltson ki belőlük, s így segítse a választópolgárokat is pártválasztásuk és politikai orientációik kialakításában. A magyar parlament képviselőivel

készített két idősoros kérdőíves kutatás adatainak elemzésével többek között arra kerestünk választ, hogy van-e tényleges jelentése a képviselők számára a konzervativizmusnak mint jelzőszónak, és hordoz-e a kifejezés valamilyen politikai kommunikációs tartalmat a pártok közötti kapcsolatokban. Ha ugyanis képesek a pártok ebben az ideológiai kódban gondolkodni és kommunikálni, akkor működnek egymás közötti kapcsolataiban a konzervatív-liberális-szocialista ideológiai orientációk, és ez segíti őket, hogy a társadalom „felé” is képesek legyenek kommunikálni. Ha viszont nincsen közös nyelv a kormánypártok és az ellenzékiek között, akkor nehezzé válik köztük a kompromisszumok kötése, és ezzel nagyobb működési teret kap a konfliktusos demokrácia a konszenzusossal szemben.

Az ideológiai gondolkodásra és kommunikációra való képességet különböző komponensek segítségével mértük. A komponensek kidolgozásához segítségünkre voltak a bal-jobb dichotómia mérésére korábban már kidolgozott és használt rendszerek, melyeket módosítottunk és adaptáltunk a konzervativizmus vonatkozásában is (főleg Fuchs-Klingemann, 1989, Converse, 1964, Laponce, 1981, Simon, 1999).

A Fuchs-Klingemann-rendszerhez képest az általunk kidolgozott rendszerben például az egyes komponensek nem képeznek vertikális szinteket, hanem sokkal inkább egymás kiegészítői, melyek meglétükkel és intenzitásukkal erősítik, hiányukkal pedig gyengítik az ideológiai gondolkodást. Az ideológiai gondolkodás képességének mérésére az alábbi három komponenset használtuk:

1. Képes-e a megkérdezettek többsége önmagát elhelyezni a konzervatív-liberális skálán, ha igen, milyen arányban?
2. Képes-e a konzervativizmus szónak verbális definíciót adni, és mit ad neki?
3. Képes-e a fogalmakhoz megfelelő koherens értékeket kapcsolni, és melyek ezek az értékek?

Az első komponens, az eligazodás arra vonatkozik, hogy a választadók (esetünkben a parlamenti képviselők) képesek-e magukat elhelyezni a liberális-konzervatív-szocialista piramison, és mennyire alkot az önelhelyezés összefüggő és koherens rendszert az egyes pártok tekintetében. Ezt neveztem *eligazodási képességnek*. A második komponens arra vonatkozik, hogy a megkérdezett politikus a nyitott kérdésre válaszolva képes-e verbálisan megfogalmazni a konzervativizmus jelentését, vagy legalábbis annak egy minimál meghatározást adni. Ezt neveztem *definiálási képességnek*. A harmadik összetevő azt méri, hogy képes-e a képviselő az értelmezések egy előre meghatározott kulturális keretéből (zárt kérdésekből) azokat az elemeket kiválasztani, amelyek – a korábban kialakult európai kulturális konszenzus alapján – a konzervatív értékrendszer részét képezik. Ezt *értékkapcsolási képességnek* neveztem.

2. A konzervativizmus: „eligazodás” és „definiálás”

A kétpólusú, bal–jobb skálán való elhelyezkedési képességet Fuchs és Klingemann után „felismerés”-nek nevezzük. A 13 besztású ideológiai piramis esetében azonban az önelhelyezkedés egyben „eligazodási képesség”-et is jelent, mert lényegében egy 3 plusz 1 pólusú összetett rendszerben való tájékozódási képességet fejez ki. 1996-ban a képviselők 96%-a, 1998-ban pedig 97%-a el tudta magát helyezni a piramison. Ezek pedig mindkét időszakban magasabb arányok, mint akár a bal–jobb skálán, akár a konzervatív–liberális skálán való önelhelyezései. A parlamenti képviselők tehát nemcsak elfogadják a piramis érvényességét, de könnyebben is eligazodnak rajta, mint a kétpólusú skálákon!

8. táblázat. Az eligazodás képessége

	Piramis	Konzervatív–liberális	Bal–jobb
	Önelhelyezkedés		
1998	97	92	81
1996	96	96	88

Az ideologikus gondolkodás mérésének másik komponense a „konzervatív”, a „liberális” és a „szocialista” szavak *definiálásának* hajlandósága és képessége, vagyis az, hogy a politikai elit milyen arányban képes az ideológiák tartalmát megfogalmazni, verbalizálni. A megkérdezett képviselők nagy többsége képes volt valamilyen definíciót adni a három ideológiai kategóriának (9. táblázat). A legtöbben mindkét vizsgált időpontban a liberális és a konzervatív kifejezést tudták definiálni, méghozzá egyforma arányban, még a szocialista értelmezése valamivel mindig elmaradt a másik kettő mögött, még 1996-ban is, amikor a parlamenti képviselői székek 52%-ában szocialista képviselők ültek. A második parlamenti ciklusban a képviselők 92–92%-a határozta meg valamiképpen a liberális és a konzervatív kifejezést, s csak 88%-uk a szocialistát. Két év múlva, 1998-ban, a harmadik ciklus képviselőinek 88%-a tudta megfogalmazni, mit jelent a konzervatív és a liberális szó, 79%-a pedig, hogy mit jelent a szocialista.

9. táblázat. Az ideológiai kifejezések definiálási képessége (a nyitott kérdésekre értelmezési adott válaszok, %-ban)

	1996	1998
konzervatív	92	88
liberális	92	88
szocialista	88	79

Az egyes ideológiák definiálására a konzervatívok képesek a legkevésbé és a szocialisták a leginkább. A konzervatív szót a magukat konzervatívnak vallók 91%-a határozta meg, a liberálisoknak 92%-a, a szocialistáknak pedig 96%-a (10. táblázat).

10. táblázat. Az ideológiai kifejezések definiálása pártonkénti megoszlásban (%-ban)

	konzervatívok	liberálisok	szocialisták
„konzervatív”	91	90	77
„liberális”	92	92	88
„szocialista”	96	95	94

Összességében azt mondhatjuk, hogy a politikai pártok elitjének több mint négyötöd része képes volt meghatározni a három legfontosabb ideológiai kategóriát.

Az „eligazodás”, a „definiálás” képességének mérése után tegyünk egy kis kitérőt, még mielőtt az „értékkapcsolási” képességeket elemeznénk! Nézzük meg azt is, hogy milyen tartalmat tulajdonítanak a képviselők a konzervativizmus kifejezésnek! A két kérdőíves adatfölvétel (1996 és 1998) 353 értelmezhető válaszát textológiai elemzéssel rendszereztük, és a legnagyobb közös nevező elve alapján 8 plusz 1 kategóriába csoportosítottuk őket. Ha a válaszadó többféle meghatározást adott, a kódolók csoportja mindig csak az első említést kódolta. Eszerint a magyar politikai elit a konzervativizmus alatt elsősorban a tradicionalizmust érti (70%-uk), egytized részük egy elit magatartással azonosítja, míg 7%-uk számára elsősorban erkölcsi értékeket jelent (11. táblázat).

11. táblázat. A konzervatív kifejezés értelmezése a nyitott kérdésekre adott válaszok kategorizálásával (1996-ban és 1998-ban, %-ban)

	1996 (N = 182)	1998 (N = 171)	Össz. mean (N = 353)
1. tradicionalizmus hagyománytisztelet, értékmegőrzés	80	59	70
2. elit magatartás privilegizáltság, zártság, tekintélyelvűség	7	14	10
3. erkölcsi értékek tisztesség, becsület, törvénytisztelet	2	11	7
4. maradiság regresszívek, haladásellenesek	6	5	5
5. vallásosság istenhit, templomba járás	1	4	2
6. szociális érzékenység keresztényszociálisak, szegényekért	0	3	1
7. nemzeti érzés hazaszeretet, nacionalizmus	0	3	1
8. pártok klubok és szervezetek megnevezése	0	1	1
9. egyéb	1	6	3

3. A magyar konzervatív elit „értékkötődései” és „értékcsúszásai”

Közismert, hogy hatékony politikai kommunikációt nem lehet folytatni hosszabb távon, ha csak absztrakt ideológiákat használunk (Luhman, 1981). Ezeket a jelképeket gyakran kell újra megtölteni tartalommal, hogy egyrészt összekapcsolódjanak a

gyakorlattal, másrészt hogy az ideológiával kapcsolatos végtelesen asszociációk lehetőségét korlátozzuk (Fuchs-Klingemann, 1989). Természetesen ahhoz, hogy az egyén képes legyen ideológiai gondolkodásra, és részt vegyen az ehhez kapcsolódó politikai kommunikációban, az is szükséges, hogy az értelmezések egy kulturálisan előre meghatározott készletéből ki tudja választani azokat az értékeket, melyek társadalmilag elfogadottan jellemzik az adott ideológiai nézeteket, így például a konzervatívizmust. A továbbiakban a konzervatív politikai elit koherens értékkötődéseit és értékcsúszásait elemezzük.

A hagyományos konzervatív értékek közé tartozik a *család és a magzat védelme*, s ezt a magyar politikai elit konzervatív körében is tapasztaljuk. Míg a válás megnehezítését a magukat az ideológiai piramis szerint szocialistáknak vallóknak csak 4%-a, a liberálisoknak pedig 10%-a támogatja, addig a konzervatívoknak több mint egyharmada (36%-a). Hasonlóképpen magas a konzervatívok *abortuszellenessége*: 62%-uk ellenzi az abortusz teljes szabadságát, míg a liberálisoknak csak 17, a szocialistáknak pedig mindössze 5%-a. A *katonai kiadások* csökkentését a konzervatív képviselők 70%-a ellenzi, a szocialistáknak 45, a liberálisoknak pedig 31%-a. A hagyományos liberális értékek vonatkozásában markánsan megjelenik a konzervatívok eltérő értékpreferenciája, tehát itt a konzervatívok olyan attitűdöt mutatnak, amit tőlük eredendően vártunk. A meglepő azonban a liberálisok és a szocialisták összehasonlításában mutatkozik. Furcsa módon a válás és az abortusz kérdésében a szocialisták nagyobb arányban foglalnak el liberális álláspontot, mint maguk a liberálisok, vagyis ők még a liberálisoknál is liberálisabban. Ez az egyik fontos és figyelemre méltó „értékcsúszás” a magyar politikai elitnél a nyugat-európai standardhoz képest.

A magyar politikai elit másik ideológiai „értékcsúszása” a konzervatívokra is vonatkozik, mert ez az *állam szociális szerepvállalásáról* szóló konzervatív álláspont. A konzervatívok ugyanis furcsa módon még a szocialistáknál is nagyobb arányban támogatják az állam paternalista, gondoskodó szerepét. Míg a liberálisoknak mindössze egyötöde ért egyet azzal az állítással, hogy a kormánynak kell megvédenie az embereket a gazdasági nehézségektől, addig a szocialistáknak 47%-a, a konzervatívoknak viszont 56%-a vallja ugyanezt. Hasonlóképpen a konzervatívok tartják leginkább a demokrácia fogalmába tartozónak a bankok állami ellenőrzését, a négyes skálán 2,6 átlaggal, míg a szocialistáknál ez a mutató csak 2,0, a liberálisoknál pedig 1,9.

Meglepő, hogy a magyar konzervatívok körében erős a *gazdasági egyenlőség* igényének támogatása, ami szintén ellentmond a nemzetközi tapasztalatoknak. Míg a liberálisok 91%-a egyetért azzal, hogy ne legyen felső határa a pénznek, melyet egy ember megkereshet, addig a szocialistáknak csak 79%-a támogatja

ezt, viszont a konzervatívoknak még ennél is kisebb aránya, mindössze 67%-a. Láthatjuk tehát, hogy a konzervatívok között nagyarányú a szociális egyenlőség támogatása, sőt még a szocialistákénál is nagyobb arányú. Más adatok is alátámasztják ezt a vélekedést.

Kutatásunk egyik legfontosabb eredménye, hogy ki tudunk mutatni a magyar parlamenti képviselők körében lényeges értékcsúszásokat. Az értékcsúszások két ideológia dimenzióban is markánsan megjelentek. *A szocialisták több értelemben elcsúsztak a liberális értékrendszer irányába, néha még a liberálisoknál is liberálisabb értékrendet mutatnak. Ugyanakkor a konzervatívok néhány vonatkozásban átcsúsztak a szocialisták helyére, s körükben sokan fölvállalták egy sor klasszikusan szocialista érték képviselését* (pl. az állami vagy a szociális egyenlőségek támogatása terén).

4. A magyar politikai elit konzervativizmusa nemzetközi összehasonlításban

Közismert, hogy az erős állam és a gazdasági egyenlőség eszméje kifejezetten idegen mind az angol, mind az amerikai konzervativizmustól, hiszen azok egyrészt következetesen az állam szerepének csökkentését szorgalmazzák, és a tőle független civil szervezetek szerepének növelését támogatják. Másrészt elismerik az eltérő képességeken alapuló gazdasági egyenlőtlenségek szükségszerűségét és az ebből következő hierarchizáltságot. Az állam szociális szerepvállalásának támogatása a magyar konzervativizmus egyik sajátossága, melynek pártpolitikai következményei is megmutatkoznak, s ezzel még hosszabb távon kell számolnunk, ezért érdemes a háttérével külön is foglalkoznunk.

A klasszikus konzervatív irányzatok elismerik az eltérő képességeken nyugvó egyenlőtlenség létjogosultságát. A magyar viszonyokat jól ismerő Scruton hívta föl a figyelmünket arra, hogy a szociális egyenlőség eszméje az államszocializmus egyik legerősebb maradványa, s ma „alig akad olyan magyar, aki nyíltan szembe merne helyezkedni vele, vagy ne lenne meggyőződve arról, hogy valamilyen szinten ez olyan társadalmi és politikai eszményt képvisel, melynek eléréseért küzdeni mindannyiunk közös kötelessége... Aki azonban kételyeinek hangot ad, kihívja maga ellen a sorsot, s olyan felzúdulásra számíthat, mintha vallásgyalázást követett volna el...” (Scruton, 1993: 9.). Annál inkább meglepő, hogy a magyar liberálisok és szocialisták körében nagyobb támogatásra talál az egyenlőtlenség, mint a konzervatívok között. Ez mindenképpen a politikai elit kiválasztódásával, rekrutációjával hozható összefüggésbe. Az állami paternalizmus mellett éppen ez a magyar konzervativizmus másik fontos specifikuma.

Magyarországon a gazdasági egyenlőség elvárása és számonkérése a politikától mélyen gyökerezik az emberek értékrendszerében, ez valójában a régi államszocialista rendszer egyik tartós ideológiai öröksége. A szocialista rendszer úgy tagadta a megelőző úri, nemesi-feudális rendszert, hogy megsemmisítette annak nemcsak jogrendszerét és intézményi struktúráját, hanem összetörte a hétköznapi életvilágban megnyilvánuló hagyományos rendi értékrendszert és szimbolikát is. Nemcsak a nemesi előjogokat törölte el, és nemcsak az évszázados múltú úri kaszinókat záratta be, hanem tiltotta és büntette a tradicionális konzervativizmusnak a privátszférában való mindenféle megnyilvánulásait is, melyek erősíthették volna az egyenlőtlenesség elvét. Például tiltotta a régi nemesi nevek, a hagyományos családi címerek és címek használatát, büntette, tiltotta a hétköznapi beszédben a korábbi hierarchiák szerinti tradicionális megszólításokat, és nyilvános gúny és megvetés tárgyává tette a konzervatív értékrend összes megnyilvánulását, értékrendjét, attitűdjét, viselkedését, etikettjét. Mindezek helyett viszont erősen propagálta a gazdasági egyenlőség eszméjét, generációkat szocializált a kommunikatívus egyenlőség eszméjével.

A posztkommunista tömegeknek az egalitarizmus eszméjétől való megszabadulásához valószínűleg generációváltásra lesz szükségük. A folyamatot csak lassítja, hogy a piacgazdaság kiépülésével a rendszerváltás vesztesei nagyon fogékonyak mind az állami paternalizmusra, mind a gazdasági egalitarizmra (Barnes–Simon, 1998). Ezekkel az eszmékkel pedig még az ezredforduló után is választásokat lehet nyerni egy öregedő Magyarországon, ahol a választásokon mind nagyobb és nagyobb arányú lesz a nyugdíjasok szavazata és így az ő preferenciáik jelentősége.

Végül szólnunk kell a magyar konzervativizmus egy harmadik sajátosságáról, mely nem jellemző a konzervativizmus kontinentális és amerikai változatára, de történelmi okok miatt az a magyar konzervativizmusra: a nemzethez való erős kötődés. Mélyebb elemzések talán azt is kimutathatják, hogy a nemzeti érzések ápolása és a nemzetért való erős felelősségérzet általában jellemző a posztkommunista konzervativizmusra is. Mindjárt az elején szeretném határozottan leszögezni, hogy a nemzethez való erős kötődés számunkra nem a szélsőséges nacionalizmust, sovinizmust és antiszemitizmust jelenti – melytől a magyar pártpolitikai szintér sem mentes. Azt semmiképpen sem tekintjük a konzervativizmus részének, sőt inkább bizonyos vonatkozásban azzal kimondottan szemben állónak. Mindenekelőtt arra a patriotizmusra gondolunk, mely együtt látja a határon túli magyar kisebbség egyéni és kollektív jogait az országon belül élő nemzeti és etnikai kisebbségek jogaival és egyidejűleg tartja fontosnak, a demokrácia szerves részének (12. táblázat).

12. táblázat. *A demokrácia fogalmába tartozó kijelentések a politikai elitnél irányzatok szerinti megoszlásban (1–4 skálán variancia analysis, 1996 és 1998-as összevont adatokból, N = 387)*

	konzervatívok	liberálisok	szocialisták
a magyarországi nemzetiségi kisebbségek jogai	3,36	3,42	3,44
a magyarországi cigányok jogai	3,20	3,40	3,35
szomszédos országokban élő magyarok jogai	3,18	2,68	2,69
erkölcsi és szexuális szabadság	2,21	2,82	2,88

Mi az oka a magyar konzervativizmus erős nemzeti töltésének? Aki ismeri a történelmet, az tudja, hogy magyarok nemzeti érzése a 20. században többször is súlyosan megsérült. Századunkban például hat alkalommal özönlötte el az országot hivatlanul érkezett idegen hadsereg, aminek következményeit azt hiszem, nem kell magyaráznom. Másrészt az is tény, hogy első világháborút követő trianoni békediktátumban az ország elvesztette történelmi területeinek 70%-át és lakosságának felét. Minden harmadik magyar polgár a szomszédos országba került, jogfosztott kisebbségi léthelyzetbe. Ezekből a traumákból és sérelmekből következik, hogy ha a szomszédos országok valamelyikében a magyarok ellen kisebbségellenes intézkedést hoznak (pl. nyelvhasználatban, iskolaügyben), akkor annak közvetlen hatása van az anyaország polgárainak gondolkodására, kollektív öntudatára, sőt politikai életére is. A két háború között a konzervatív arisztokrácia; a konzervatív középosztály és az egyházak voltak azok, amelyek határozottan fölállították a határon túli nemzeti kisebbségek védelmét, sőt ezt kormány szintre emelték.

1989 után az újjáéledő konzervatív pártok elsősorban a nemzeti jogvédő hagyományokat folytatták. Tegyük hozzá, hogy a patriotizmusnak, s ezen belül is a kulturális nemzeti identitásnak Magyarországon erős társadalmi bázisa van, Közép-Európában talán a legerősebb (Weiss-Reinprecht, 1996), amire a konzervatív elit építkezni is tud (13. táblázat).

Kijelentések:

1. „Szeretem a hazámat.”
2. „Büszke vagyok arra, hogy magyar állampolgár vagyok.”
3. „Még ha nem is értek egyet a kormány döntéseivel, teljes mértékben Magyarország oldalán állok.”

13. táblázat. *A patriotizmus mérése Közép-Európában (a kijelentésekkel egyetértők, %-ban)*

	Magyarország	Lengyelország	Csehország
1. Szeretem hazámat	78	50	50
2. Hazám oldalán állok	66	44	44
3. Büszke vagyok rá	62	42	41

(Forrás: Weiss-Rumprecht vizsgálata 1996-ból. Magyar Nemzet, 1996. dec. 12.)

Karl Mannheim magyar származású politológus megkülönbözteti a konzervativizmus angol és a kontinentális tradícióit. Arra a következtetésre jut, hogy a konzervativizmus mögötti tényezők: „A konzervativizmus mögötti hajtóerő lényegében a tradicionalizmus iránti pszichikai vonzódás volt, s e vonzódás erőssége az adott körülményektől függött.” (Idézi: McLean, 1996: 104–106.)

Tanulságos adalék a magukat konzervatívnak valló politikusok rekrutációjához és szocio-demográfiai karakteréhez, hogy általában vallásosak, templomba járók és vidéki városokban születtek. A magyar konzervatív elit karaktere valószínűleg közelebb áll a hetvenes évekbeli olasz konzervatívokéhoz, akiknél pl. a vallásnak és a nemzeti identitásnak fontosabb szerep volt, mint az angol vagy az amerikai konzervativizmus esetében.

14. táblázat. *A konzervatívok által vállalt értékek Magyarországon és Angliában, összehasonlításban (Igen vagy Nem)*

	Magyarország	Anglia
Vallás	I	I
Tradíció	I	I
Szokásjog	I	I
Nemzeteszme	I	N
Szolidaritás	I	N
Szociális állam	I	N
Egyenlőség	I	N

Összegezőként hasonlítsuk össze a magyar konzervatívizmus fentebb vázolt jellemzőit a klasszikus példának számító angol konzervatívizmussal (14. táblázat)! Azt látjuk, hogy három fontos területen egyezik a konzervatív ideológia tartalma a két országban: a vallás, a tradíció és a szokásjog tiszteletében. A nemzeteszme hangsúlyozása az angol konzervatívizmusnak nem központi eleme, legfeljebb annyiban, amennyiben a tradíció követésében ez benne foglaltatik. Az angolok konzervatívok mindenekelőtt a hétköznapi élet intézményeit, a civil társadalom szervezeteit támogatják (Scruton, 1993: 226.). A nemzeteszme fontossága viszonylag szórtan jelentkezik a társadalom konzervatív és nem konzervatív erői között, amit történelmi tényezők idéztek elő, és jelenkori társadalmi mozgások fölerősítettek (Heath–Evans, 1988).

Két olyan fontos terület van, ahol a magyar politikai elit konzervatívizmusának karaktere teljeses ellentétes tartalmú az angol – és tegyük hozzá, hogy az amerikai – konzervatívizmus eszméisével: ez pedig az állam *szociális szerepvállalásának* támogatása és az *egyenlőség* problémájának megítélése. Valószínűleg ez utóbbi két tényező alkotja a magyar, és talán a poszt-kommunista konzervatívizmus legfőbb sajátosságát is.

IRODALOMJEGYZÉK

- Béncák Péter, 1998. Magyar liberalizmus: mi végre? *Magyar Hírlap*, november 14.
- Csizmadia Ervin, 1999. Politika és morál. *Magyar Nemzet*, január 13.
- Duhamel, O., 1985. Liberales, socialistas, conservadores: evoluciones ideológicas de las Franceses. *SOFRES. Opiniones Públicas*, 92.
- Elster, P.–Halman, L.–Rukavisnyikov, V., 1997. *From Cold War to Cold Peace? A Comparative Empirical Study of Russian and Western Political Cultures*. European Values Studies. Tilburg University Press
- Fricz Tamás, 1998. Van-e konzervatívizmus Magyarországon? In: *Egy következmények nélküli ország*. Budapest: Századvég, 177–179.
- Fuchs Dieter–Klingemann Hans-Dieter, 1989. The Left-Right Schema. In: M. K. Jennings–Jan van Deth és mások: *Continuities in Political Action: An Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies*. Berlin: de Gruyter, 203–234.
- Gergely, A. András, 1996. *A mai magyar konzervatívizmus*. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Kiadványa, Discussion Papers Series No. 1.
- Giddens, Anthony, 1994 *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Oxford: Polity Press
- Heath, A. F.–Evans, G., 1988 Working-class Conservatives and middle-class socialists. In: Jowell, R.–Witherspoon S.–Brook L. (szerk.): *British Social Attitudes: The 5th Report* Aldershot: Gower
- Klingemann, H.-D., 1995. Party Positions and Voter Orientations. Klingemann H.-D.–Fuchs D. (szerk.): *Citizens and the State*. Oxford University Press, 183–205.
- Laponce, Jean A., 1981. *Left and Right: The Topography of Political Perceptions*. Toronto: University of Toronto Press

- Lawson, Kay (szerk.), 1980. *Political Parties and Linkage a Comparative Perspective*. Yale Univ. Press, New Haven and London
- Leonardi, Robert, 1980. Political Power Linkages in Italy: The Nature of the Christian Democratic Party Organization. In: Kay Lawson (szerk.): *Political Parties and Linkage*. 244-265.
- Linz, Juan-Stepan, A., 1996. *Problem of Transition and Consolidation*. John Hopkins Univ. Press: Baltimore and London
- Márkus, G. György 1997. Mitől jobb a jobb, mitől bal a bal? *Népszabadság*, május18.
- McDonough, Peter, 1998. Identities, Ideologies, and Interests: Democratization and the Culture of Mass Politics in Spain and Eastern Europe. In: Samuel Barnes-János Simon (szerk.): *The Postcommunist Citizen*, Budapest: Erasmus Foundation and IPS of HAS
- McDonough, P.,-Barnes, S.,-Pina A. L., 1998. *The Cultural Dynamics of Democratization in Spain*. Ithaca: Cornell University Press
- McLean, Iain (szerk.), 1996. *The Concise Oxford Dictionary of Politics*. Oxford: Oxford Univ. Press
- Miller, David (szerk.), 1995. *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*. Oxford: Blackwell
- Montero, José, Ramón-Torcal, Mariano, 1990. *La cultura política de los españoles: pautas de continuidad y cambio*. Sistema, november 39-73.
- Morlino, Leonardo-Monteró, José Ramón, 1995. Legitimacy and Democracy in Southern Europe. In: R. Gunther-N. Diamanduros-H.J. Puhle (szerk.): *The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in Comparative Perspective*. Baltimore: The John Hopkins Univ. Press 231-260.
- Norris, P.-Lovenduski, J., 1995. *Political Recruitment: Gender, Race and Class in the British Parliament*. Cambridge: Cambridge Univ Press
- McLean, Iain (szerk.), 1996. *The Concise Oxford Dictionary of Politics*. Oxford: Oxford Univ. Press
- O'Sullivan, N. 1978. *The Politics of Conservatism*. London: Faber and Faber
- Schöpfung, George 1994. „Conservatism in Central and Eastern Europe” in J.M. Kovács (ed.) *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe*. New Brunswick and London: Transaction Publishers, pp. 187-202.
- Scruton, R. 1980 *The Meaning of Conservatism*. London: Macmillan
- Scruton, Robert 1993. „Hogyan lehetünk nemliberális antiszocialista konzervatívok?” *The Intercollegiate Review*, 1993 magyarul: „Mi a konzervativizmus?” 1993. Osiris 118.
- Simon, János 1997. *The Meaning of Left and Right and Democracy in Hungary and Central Europe*. Research Report for NATO Press and Information, Brussels, pp. 78 manuscript
- Simon, János 1999. *The Hungarian Political Conservatism*. Paper prepared for delivery at the ECPR Joint Session of Workshops 4: „Conservative Politics and the Nature of Consensus in the 90s”. 26-31, March, Mannheim.
- The Oxford English Dictionary 1989. eds. J. A. Simpson and E. S. Weiner, Vol. XIII. (Second Edition) Oxford: Calderon Press 931.
- The Postcommunist Citizen. 1998. (eds.) Samuel Barnes and Janos Simon, Budapest, Erasmus Foundation and IPS of HAS
- Utasi, Ágnes 1998. “From the middle class to the middle strata: the Hungarian Version” in *From the Middle Class as a Precondition of a Sustainable Society* (ed. N. Tillkidjiev) LIK Publishing House: Sofia. 171-191.
- Weiss, Hilde és Christoph Reinprecht 1996: Vizsgálat a hideg kapitalizmus ügyében. *Magyar Nemzet* 1996 dec. 12. 7. o. az interjú közli Hajdú Éva.
- Wessels, Bernhard and Simon, János 1997. Hungarian and German MP-s in Comparative Perspective. Result from 1996. Codebook. pp 36 Berlin: WZB-IPS of IIAS.

PETR KOPECKÝ-CAS MUDDE

Mire tanít minket a kelet-európai irodalom a demokratizálódásról (és viszont)?

A berlini fal leomlásának nagy hatása volt a világpolitikára és annak kutatására is. Kiszabadította Kelet-Európát a „szovjetológusok” szektás kezei közül, és lehetővé tette, hogy bekapcsolódjon az összehasonlító politológiai kutatások szélesebb területébe (Eikert, 1999; von Beyme, 1999). Mi több, következményként a demokratizálódás kutatásában (ismét) az összehasonlító politológia területe vált meghatározóvá. Amikor ezt mondjuk, megállapítható, hogy tíz esztendővel később, miközben Kelet-Közép-Európa láthatóan sikerrel integrálódott az összehasonlító politikatudományi kutatásokba, a poszt-szovjet térség tanulmányozása mintha visszahúzódna a „poszt-szovjetológiába” (ami részben tükrözi a későbbiekben tárgyalandó két szubrégió demokratizálásának eltérő útját).

A posztkommunista Kelet-Európában zajló politikai változásokat illető kezdeti feltételezések eltértek egymástól. Sokak számára a „posztkommunizmus” a közelmúltban bekövetkezett dél-európai és latin-amerikai átmenetek jól ismert témakörének egy változata volt. Egyes kutatók elismerték ugyan a politikai, társadalmi és gazdasági reformok Kelet-Európára jellemző egyidejűségét és összehangolatlanságát, mégis azzal érveltek, hogy kezeljük ugyanazzal a fogalmi és elméleti eszköztárral a demokratizálódás ezen eseteit, mint a korábbiakat, amelyekkel megegyezők (Schmitter-Karl, 1994; Karl-Schmitter, 1995). Véleményük szerint a különbségeket túlhangsúlyozzák, illetve a különbségek valójában nem hátráltatják a régiók közötti összehasonlításokat. Sőt még azt is feltételezték, hogy Kelet-Európa

szemléltető azon fogalmi nagyítólencsék segítségével, amelyeket Dél-Európa és Latin-Amerika tapasztalatai csiszoltak, és a régió hasznos adathalmazt szolgáltat a meglévő irodalom gazdagításához.

Mások ennél óvatosabbak voltak, és kezdettől fogva hangsúlyozták, hogy új analitikus fogalmakra van szükség a kelet-európai átmenetek eltérő dimenzióinak magyarázatához. Ezek a szerzők rámutattak a kommunizmusból való kiszabadulás multidimenziós természetére, beleértve a politikai, a társadalmi és a gazdasági válságokat is (Offe, 1991; Elster, 1993; Bunce, 1995a). A kommunizmus tapasztalatai és a régióban bekövetkezett politikai változás dinamikájára gyakorolt hatásaik messzemenő különbségeket mutatnak a déli félteke önkényuralmi rendszereihez képest. Következésképpen megkérdőjelezték a létező demokratizációs paradigmák érvényességét és azon modellek alkalmazhatóságát, amelyeket a nem kommunista társadalmak megértése céljából fejlesztettek ki. E nézet szerint logikusnak látszott, ha inkább a posztkommunista országok csoportján belüli összehasonlításokra összpontosítunk, és az új problémákra új válaszokat keresünk.

Nem kétséges, hogy az effajta vita, amelyet a legvilágosabban a *Slavic Review* (Schmitter-Karl, 1994; Bunce, 1995b; Karl-Schmitter, 1995) vonatkozó írásai példáznak, rámutatott az összehasonlító politológia súlyos módszertani gondjaira. Ám ahhoz sem fér kétség, hogy Kelet-Európa a politikai változások tanulmányozóinak termékeny talajt kínál, és a demokratizálódás kutatása iránt megnövekedett érdeklődés e területet fellendítette. Más szóval tekintet nélkül az egyes kutatók intellektuális ízlésére vagy tudományos hagyományaira, a legtöbb kutatás kereteinek meghatározása, valamint az átalakulás (különböző) eredményeinek magyarázata, amely egy évtizeddel a kommunizmus kimúlása után kezd kikristályosodni, „nem került el” az elemzés jól ismert eszköztárát.

Cikkünkben a Kelet-Európa demokratizálódásával foglalkozó irodalom tematikus tárgyalását tűztük ki célul, hangsúlyozva az eredményeket és a problémákat, majd következtetéseket vonunk le a jövő kutatási napirendje számára. Az első rész igyekszik rávilágítani a demokratikus átmenet és konszolidáció egykönnyen meg nem ragadható fogalmainak használatára a Kelet-Európával foglalkozó irodalomban. A második részben azokra a különféle elméleti megközelítésekre összpontosítunk, amelyek magyarázni kívánják a régióban folyó demokratizáció különféle eredményeit. A harmadik részben pedig javaslatot teszünk arra, hogy a demokratizálódás jövőbeli kutatásai mit tüzzenek napirendre, és különösen felhívjuk a figyelmet a nemzet- és államépítési folyamatok szerepének tanulmányozására, valamint a nemzetközi dimenzióra Kelet-Európa demokratizálódásának szélesebb körű folyamatában.

FOGALMI ZÚRZAVAR

A kelet-európai demokratizálódással foglalkozó irodalomban felhasznált fogalmak között a legnyilvánvalóbb két kulcsfogalom alkalmazása, amelyek a latin-amerikai és dél-európai kutatásokból származnak: az átmenet és a konszolidáció. E „kölcsonvétel” eredményei vegyesek. A cikkek, könyvek és szerkesztett kötetek mostani özöne ellenére, amelyek különösen a demokratikus konszolidációval foglalkoznak, a kelet-európai „tranzitológia” és „konszolidológia” ma még embrionális szakaszában tart, különösen az elméletalkotás tekintetében. A legtöbb tanulmány nem is annyira elméleti, mint inkább eleven részletekkel írja le a (poszt-) átmeneti országok politikai és társadalmi fejleményeit. Mindkét fogalom megszenvedti ezt, hiszen eredeti értelmüket és feltételezéseiket vagy figyelmen kívül hagyják, vagy „kinyújtóztatják”, avagy felcserélhetően használják azokat. Következésképpen a tudományos közösségben hatalmas zűrzavar uralkodik abban a tekintetben, hogy pontosan mit is jelent a demokratikus átmenet és a konszolidáció, és pillanatnyilag a meghatározások gazdag változatosságáról beszélhetünk (Munck, 1994; Plasser-Ulram-Waldrauch, 1998: 44–45; Schedler, 1998).

Eredeti értelmében az átmenet az az időszak, amely eltelt a régi rendszer lebontása és az új felállítása között (O'Donnell-Schmitter, 1986). Az átmeneteket rendkívül bizonytalan folyamatoknak tartották, amelyek nagyban függenek személyektől és különféle politikai csoportosulásoktól, valamint a szereplők stratégiai választásától abban az időszakban, amikor küzdöttek az új rendszer játékszabályainak és azok természetének kialakításáért. A folyamatot mindkét végén más (típusú) rendszerek által lezártnak határozták meg: ha sikeres volt, ez azt jelentette, hogy az egyik végén az önkényuralmi rendszer állt, a másikon pedig a demokratikus rezsim (O'Donnell, 1992; Plasser-Ulram-Waldrauch, 1998).

Általában az átmenet kutatói a demokráciát Schumpeter (1943) és Dahl (1971) híres meghatározásai nyomán minimális és eljárási tartalommal értelmezik. Pontosabban a demokrácia felé tartó átmenetet akkor tekintik befejezettnek, amikor az érintettek sikeresen megállapodnak a demokratikus szabályokban (Di Palma, 1990); ez pedig magában foglalhatja – de nem mindig szükségszerűen – egy új alkotmány elfogadását és az első szabad választások megtartását. Az átmenet tanulmányozásától nem várták el, hogy pontosan jelölje meg, miféle demokrácia fog kibontakozni, mennyire lesz mélyen gyökerező és szilárd. Sokkal inkább betekintést kellett kínálnia a változás dinamikájába a politikai változás kezdeti szakaszaiban, és felmérni a folyamat eredményét széles, általános fogalmakkal, mint amilyen a demokrácia, a *demokratúra*, a *dictablanca* stb. (Munck, 1994; Schmitter, 1994).

Ezzel szemben eredendően a konszolidáció lényegének azt tartották, amikor meghatározzák és rögzítik a demokratikus verseny alapvető szabályait (Di Plama, 1990); nevezetesen az átmeneti szakaszban elfogadott demokratikus szabályok és intézmények összességét rendezett, elfogadható és előre látható mintákká alakítják át (Schmitter, 1994). Ezért a konszolidáció szakaszát elsődlegesen a rutinizált (intézményi) struktúrák megnövekedett jelentősége jellemzi, amelyek elkezdik befolyásolni a politikai szereplők magatartását szemben az átalakulás illékonyabb folyamatával, amikor az akaratlagosan viselkedő szereplők határozzák meg azt, amikor „szabályok fölött” küzdenek egymással olyan események sorozatában, amelyeket láthatóan nem kötnek struktúrák. A konszolidáció azon megállapodások, elrendeződések és intézmények részlegesen újra történő meghatározásán nyugszik, amelyek még az átmenet folyamatából bontakoztak ki, és/vagy ezen rendelkezések megszilárdulásán, megerősödésén és rutinná válásán alapul. Azt is jelenti továbbá, hogy eltávolítottak minden, a demokráciával ellentétes rendelkezést, de bizonyos eredményekre szükség volt az átmenet lehetőségének megteremtéséhez; például a korábban uralkodott kommunista párt tagjai számára biztosítottak bizonyos számú parlamenti mandátumot, mint ez történt különböző kelet-közép-európai országokban az első, 1989 utáni parlamentekben.

Nem meglepő, hogy a kilencvenes évek elejének Kelet-Európájával foglalkozó irodalom legnagyobb része az átmenet folyamatára összpontosított. Eltekintve attól, hogy meg kellett békülni a kommunista uralom megdőbbséteén gyors összeomlásával, amit a társadalomtudományok (beleértve a szovjetológiát is) nem jeleztek előre (Von Beyme, 1996), ez az irodalom főképpen a demokratizálódás első pillanataival foglalkozott. Különösen pedig olyan kérdésekkel, hogy miért és hogyan omlottak össze a kommunista rendszerek, valamint elemezték a távozó kommunista elit és a fellépő demokratikus elit alkudozásainak dinamikáját (Bermeo, 1992; Welsh, 1994). Az irodalom továbbá az alkufolyamat lehetséges kimenetelére összpontosított, gyakran a nagyon divatos racionális választási modellek fogalmain keresztül szemlélve azt (Przeworski, 1991; Colomer, 1994), és tesztelte egyik-másik kezdetleges modellt, amely összekapcsolta az átmenet modelljeit azok eredményével (Welsh, 1994; Munck-Skalnik Leff, 1996). Ezekből a vizsgálódásokból a legvilágosabban az derült ki, hogy a posztkommunista nyomvonalakat igencsak óvatosan kell kezelni, mert az átmenetek az eredmények egész sorához vezettek, a demokrácia és az önkényuralom különböző változatai egyaránt megtalálhatók közöttük (Karatnycky, 1997; von Beyme, 1999).

Az eredmények sokfélesége mellett ugyancsak meglepő, hogy a Kelet-Európával foglalkozó irodalom figyelme immár a de-

mokratikus konszolidáció kérdései felé fordult. Talán arról van szó, hogy a „történelem végének” bejelentésével és annak feltételezésével, hogy a liberális demokrácia lett a modern politika meghatározó berendezkedése, a kelet-európai országok sok megfigyelője arra számított, hogy az átmenetek csupán ugyanannak a demokratikusnak nevezett folyamatnak időspecifikus szakaszai. Az átmeneteket természetesnek tartották. Mi több, ez az indokolatlan áttérés a konszolidáció vizsgálatára részben talán abból is fakad, hogy az átmenet és a konszolidáció elemzése egyaránt két, egymással összefüggő problémától függ: a demokrácia meghatározásától és magának a folyamatnak a definiálásától. Elfogadva, hogy a demokrácia fogalmát igen sokféleképpen értelmezik, beleértve a nem demokratikus alternatívák különféle értelmezéseit is, könnyebben érthető, hogy Kelet-Európában a posztkommunizmust mind az átmenet, mind a konszolidáció szempontjából tanulmányozták.

Ez azt eredményezte, hogy az átmenetet és a konszolidációt egyetlen fogalomná és problematikává elegyítették, gyakran felcserélhetőként közelítették meg és ezzel összezavarták a két fogalom használatát. A mi értelmezésünk szerint a tényleges „átmenet”, amelynek középpontjában a demokrácia „elültetésének” kezdeti próbálkozásai állnak, még mindig olyan perspektíva, amely Kelet-Európában, különösen a posztszovjet és a posztjugoszláv országokban igencsak megérdemli a figyelmet. Továbbá, a kommunizmus összeomlását gyorsan követő fejlemények sora arra utal, hogy a demokratizálódással foglalkozó kutatásokon belül világos különbséget kell tennünk a kommunista (vagy általában az önkényuralmi) rendszerekből a demokrácia felé vezető átmenet („transition”), valamint azt követően a kezdeti demokratikus berendezkedésből egy valóban konszolidált demokrácia felé tartó átmenet („konszolidáció”) között. Értelemszerűen a konszolidáció csak akkor kezdődhet el, ha az átmenetet sikerrel megvalósították. És ezzel nem tagadjuk, hogy a gyakorlatban ezek a folyamatok átfedhetik egymást. Bizonyos vonatkozások fontosak a demokrácia megszilárdításához, de már az átmenet szakaszában megteremtik azokat; például amikor együttműködnek a korábbi elittel az úgynevezett „paktumos átmenetekben” (Rustow, 1970).

Még akkor is, amikor egyes országok – például a Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország vagy Szlovénia – elértek a sikeres átmenet vízvonalához, továbbra is összetett kérdés marad, hogy vajon közülük bármelyik is megvalósította-e a teljes demokratikus konszolidációt. Sok Latin-Amerikával és Dél-Európával foglalkozó szerző olyankor beszél konszolidált demokráciáról a kifejezés ideáltipikus és minimalista értelmében, amikor valamennyi, politikailag jelentős csoport betartja a demokratikus játékszabályokat (Linz, 1990; Valenzuela, 1992; Gunther–Diamondouros–Puhle, 1995). A konszolidált demokrá-

cia a szó minimalista értelmében tehát elsősorban annyit tesz, hogy a politikai szereplők magatartása megfelel a demokrácia minimális eljárási követelményeinek.

Linz és Stepan a közelmúltban bevezették a demokratikus konszolidáció tartalmasabb meghatározását. Akkor tekintik a demokráciát konszolidáltnak, amikor „a jelentős, országos, társadalmi, gazdasági, politikai vagy intézményi szereplők egyike sem fordít jelentős forrásokat egy nem demokratikus rendszer megteremtésére azért, hogy elérje céljait, továbbá nem folya-
modik erőszakhoz, vagy külföldi beavatkozáshoz az államtól való elszakadás érdekében”; amikor „a közvélemény erőteljes többsége hiszi, hogy egy társadalom közösségi életének irányításához a legalkalmasabbak a demokratikus eljárások és intézmények...” és, „amikor a kormányzati és a nem kormányzati erők az állam egész területén alávetik magukat bizonyos, az új demokratikus folyamat által szankcionált törvényeknek, eljárásoknak és intézményeknek és szokásszerűen alkalmazzák a konfliktuskezelést azoknak keretein belül” (Linz-Stepan, 1996: 6.). Az a vonás, amely a konszolidáció ezen definícióját megkülönbözteti a fentebb említett(ek)től, nem csupán az, hogy a fő politikai szereplőknek *engedelmeskedniük* kell a demokratikus játékszabályoknak, hanem hogy ezeket a szabályokat egyúttal maguk a szereplők és a közvélemény nagy része tekintse *legitimnek* (Plasser-Ulram-Waldrauch, 1998).

Ez az értelmezés tükrözi a közelmúltban felmerült aggodalmakat azzal kapcsolatban, amikor a demokrácia konszolidációjának értékelését kizárólag a minimális választói és intézményi definíciók alapján végzik el. Ahogy napjainkban a demokratikus rendszerek egyre jobban terjednek és mind tartósabbak, legalábbis a minimális eljárási értelmezés szerint, a tudományos figyelem ma már ismét a formális szabályok és a tényleges politikai gyakorlat különböző megfeleléseinek szorosabb vizsgálata felé fordult. O'Donnell (1992), Linz és Stepan (1996) utóbbi írásai olyan próbálkozásokat tükröznek, amelyek analitikus eszközöket és kategóriákat igyekeznek alkotni, hogy segítségükkel különbséget lehessen tenni a demokrácia minimális meghatározásának ugyan megfelelő, de a demokratikus szabályok gyakorlati alkalmazásában nyilvánvalóan megmutatózó eltérő szintek között.

Schedler (1998: 103.) azt mondja, hogy mind a konszolidáció, mind a demokrácia tekintetében létező különféle értelmezések széles köre vezetett el „a demokratikus konszolidációról szóló dalokat éneklő hangok mostani babiloni kórusához”. A különböző meghatározások gyakran különböző értékelést jelentenek (Commiso, 1997; Elster-Offe-Preuss, 1998). Általában a huntingtoni kétszeres fordulat tesztje révén operacionalizált minimalista meghatározást (alternatívák találhatóak: von Beyme (1996: 30.) alkalmazó tudósoknak nincs problémájuk, amikor

azzal érvelnek, hogy Kelet-Közép-Európa posztkommunista országai konszolidált demokráciák (bár Szlovákia tekintetében fennmarad a zűrzavar). Azok azonban, akik igényesebb definícióval dolgoznak, általában sokkal kevésbé pozitív álláspontot képviselnek. Egyes kutatók azt tartják, hogy még egyetlen posztkommunista ország sem konszolidált demokrácia, és rámutatnak a civil társadalom fejletlenségére olyan országokban, mint a Cseh Köztársaság (Green-Skalnik Leff, 1997) vagy Lengyelország (Taras, 1997). Az engedékenyebb kollégák viszont igenis (majdnem) konszolidáltak tekintenek olyan országokat, mint a Cseh Köztársaság, Magyarország és Lengyelország (Rupnik, 1995; Lewis, 1997). Plasser, Ulram és Waldrauch a négy visegrádi országban folytatott kiterjedt felmérések és kutatások alapján arra a következtetésre jutott, hogy „a négy vizsgált országban valószínűleg igencsak messze jutott a demokrácia attitűdökbe történő beépülésének folyamata” (1998: 192.). Szerintük ezek a kelet-közép-európai országok már majdnem ugyanazon a szinten vannak, mint más átmenet utáni (dél- és közép-) európai, valamint latin-amerikai országok (l. még Miller-White-Heywood, 1998).

Úgy látjuk, hogy a jelenlegi zűrzavar nagy részének felszámolásához az első szükséges lépés az lenne, ha szigorúbban húznánk meg a választóvonalat a posztkommunista Európa demokratikus és nem demokratikus rendszerei között (Diamond, 1996; Collier-Lewitsky, 1997). Következésképpen a demokráciát és alternatíváit az átmenet tanulmányozásának keretei között kellene tartani, míg a demokratikus konszolidáció kutatása foglalkozzon kizárólag a már megszilárdult demokráciákkal. Például kétséges, hogy érdemes-e elemezni ebből a szempontból azt, hogy egy olyan országban, mint Üzbegisztán vagy Szerbia, vajon miért nem sikerült ott megszilárdítani a demokráciát, ha azt először is soha, még elemi formájában sem teremtették meg. Ezek és a hasonló posztkommunista országok még nem hagyták maguk mögött az átmenet folyamatát, amelyben a fő különbség a demokrácia és az önkényuralom között van. Itt a még mindig befejezetlen és bizonytalan kimenetelű küzdelem a rendszerváltás alapvető irányának kérdésének kellene az elemzés középpontjában állnia. Nehéz kérdés eldönteni, hogy milyen elméleti álláspontot foglaljunk el e folyamatok tanulmányozásakor, bár egyetértünk azzal, hogy az átmenet folyamatait a legjobban az esetlegesség bizonyos keretei között (O'Donnell-Schmitter, 1986), „bizonytalan” rendszerben (Schedler 1999) lehet megérteni és ez fokozottan cselekvő-orientált szemléletet igényel (Burton-Gunther-Higley, 1992).

Hasonlóképpen annak sincs értelme, hogy egy olyan országot, mint Szlovákia, kudarcot vallott átmenetként elemezzünk, amikor az elemi demokratikus eljárásokat nyilvánvalóan megteremtették még akkor is, ha azok törékenynek látszanak

(Kopecky-Mudde, 2000). Egyértelműen zajlik a demokratikus konszolidáció Szlovákiában, ahol a fő jellemvonás az intézményesített és stabil demokráciák és a nem intézményesedett és ingatag demokráciák közötti különbség. Következésképpen a demokratikus konszolidáció kutatásának inkább a *demokráciák* (al-)típusaival kellene foglalkoznia, nem pedig a politikai *rendszerek* különféle típusaival. Például a konszolidáció szakaszában kerülnek előtérbe az intézményi berendezkedés és viszonylagos erényeinek kérdései; nevezetesen az elnöki és a parlamenti rendszerekről folytatott, jól megalapozott vita (Lijphart, 1992; Linz, 1994; Merkel, 1996b; Przeworski és mások 1996). Hasonlóképpen ugyancsak itt merül fel, hogy a demokrácia felosztható az intézményesülés különböző típusai és fokozatai szerint (O'Donnell, 1996; Rüb, 1996).

A második felvetés szerint a konszolidáció fogalmát nem szabad túlzott várakozásokkal meghatározni és legkevésbé a demokrácia másfajta meghatározásával, mint amit az átmenet tekintetében alkalmaztunk. Ez különösen fontos a posztkommunista totalitárius örökség összefüggésében, ami sokkal kevésbé kedvez a demokratizálódásnak, mint a dél-európai és latin-amerikai nem demokratikus rendszerek öröksége. E tekintetben a közelmúltban sok konceptuális munka folyt, amelyek eredményei alkalmazhatók Kelet-Európára. Schedler (1998) például világos különbséget tesz a demokratikus konszolidáció számos értelmezése között, és a demokratizálódás szélesebb folyamán belül öt alapvető értelmet különböztet meg, nevezetesen: demokratikus összeomlás megakadályozása, az erőszak megakadályozása, a demokrácia teljessé tétele, a demokrácia elmélyítése, valamint a demokrácia megszervezése. A szerző láthatóan nem hisz egyetlen megközelítés jövődől uralmában, és ezért felszólítja a „konszolidológusokat”, hogy legalábbis legyenek tudatában a fogalom különféle használatának. Ugyanakkor egyértelműen kijelenti, hogy a demokratikus konszolidáció utaljon csak a *rendszer kontinuitására* (ami elkerüli a demokrácia összeomlását és erodálódását), és zárjon ki minden olyan megközelítést, amely a demokrácia *elmélyítésével* vagy *megszervezésével* áll kapcsolatban (Schedler, 1998: 103.).

Egyetértünk és ismételten hangsúlyozzuk, hogy a demokratikus konszolidáció fogalmát a demokrácia ugyanazon (minimális) meghatározásához kell kapcsolni, mint amely lehetővé tette, hogy az adott országot az átmenet szakaszát sikeresen befejezettek kategóriájába sorolhassuk. Továbbá azt tartjuk, hogy a demokratikus konszolidáció folyamatában a fő feladat a (potenciális) elleneltek kooptálása az új demokratikus rendszerbe (nyilvánvalóan anélkül, hogy ez aláássa annak demokratikus jellegét). Ez elsősorban a régi elitekre, azaz a volt kommunistákra vonatkozik, amennyiben paktumos átmenet révén korábban nem kooptálták volna őket. Am ugyanilyen fontos a (potenciális)

új elleneltek kooptálása is. Itt a leginkább figyelemreméltó veszélyt a szélsőjobb jelenti, amely sok országban a szovjetek által meghatározott kommunista rendszerrel szemben kibontakozott „nemzeti-demokratikus” mozgalom része volt, de amelynek céljai az átmenet után eltérhetnek. Létfontosságú meggyőzni őket, hogy cselekedjenek a demokratikus játékszabályok szerint, mint ahogy ezt sikerült elérni például a Rukh esetében Ukrajnában, vagy az ESRP tekintetében Észtországban.

Mindezek mellett fontos felismerni, hogy a konszolidáció nem garantálja a demokrácia immunitását a politikai válságokkal, etnikai feszültségekkel és más, potenciálisan destabilizáló eseményekkel szemben. Valenzuela (1992) éppen azzal érvel, hogy a konszolidáció fogalmát nem szabad eme destabilizáló elemek jelenlétéhez vagy hiányához kötni és hogy az állam válságait meg kell különböztetni a demokrácia válságaitól. Sok megszállt demokráciának kellett már hatalmas nehézségekkel szembenéznie: az Egyesült Királyság Észak-Írországból már hosszú ideje részese az erőszakos vallásközösségi feszültségeknek; a belga kormány pedig egyre fásasztóbb csatát vív a föderáció érdekében. A (túlzottan) nagy igényű meghatározások miatt sok hasonló problémát foglaltak bele a posztkommunista Európa demokratikus konszolidációjának gondjaiba, vagy ami még rosszabb, ezeket a konszolidáció hiányának jeleként értelmezik. Pedig inkább a jövődő változás sürgetésének, a nyílt társadalmak megteremtésének útján elért nagy sikereknek kellene értelmezni, amikor a politikát szabadon lehet vitatni, és a kormányok alávethetők az alulról érkező mozgósító nyomásnak. Más szóval ezeket a problémákat a demokrácia működésének vagy minőségének (szélesebb körű) vizsgálatába kellene illeszteni, szemben a demokrácia konszolidációjának (szűkebb) kutatásával.

AZ ELMÉLET KUDARCA

Az empirikus alapokon nyugvó értékelések növekvő száma – nevezetesen a Kelet-Közép-Európán belüli demokratikus konszolidáció fokozatainak és egyfelől Kelet-Közép-Európa, valamint a Balkán és a posztsovjet köztársaságok között növekvő távolságra vonatkozó vizsgálatok – ellenére még mindig csekély az egyetértés a tekintetben, hogy pontosan mi is magyarázza ezt a kibontakozó változatosságot, és hogy mindez miként értelmezhető a demokratizálódással foglalkozó irodalom fő áramlatának keretei között. Főképpen a tranzitológiai kutatásokat bírálják, miszerint azok „magától értetődően normatívok és lineárisak: feltételezik, hogy a fejlett nyugati demokráciák értékei, strukturái és politikai eljárásai a legfejlettebbek és azokat kell átültetni” (Hughes, 2000: 21.).

Ezt az evolúciós gondolkodást példázzák a demokratizálódási kutatásokon belüli modernizációs elméletek (Kennedy, 1999), amelyek az önkényuralmi rendszer bukásának elindításában, illetve a demokrácia megteremtésének és konszolidációjának kiállításait illetően egyaránt a gazdasági fejlődést tekintik a legfontosabb magyarázó változónak. Szemben azokkal a támadásokkal, amelyeket a modernizációs elmélet a hetvenes és a nyolcvanas években elszenvedett (Rustow, 1970; Smith, 1991), számos szerző magyarázza a kommunizmus összeomlását a széles körű helyi és globális technikai változásokkal, amelyek a kommunista vezetők számára egyre jobban megnehezítették a társadalom mozgósítását és a fölötte gyakorolt uralmat (Pye, 1990; Bova, 1991). Ez a nézet pedig felettebb gyanúsan hangzik, ha figyelembe vesszük azt a meredek gazdasági hanyatlást, amely megelőzte a kommunista rendszerek összeomlását, valamint Kelet-Európa viszonylag magas fokú elszigetelődését a globális gazdaságtól. Más szerzők, mint Huntington (1991) is, óvatosabban fogalmazva azt mondták, hogy a magas fokú gazdasági fejlődés a demokratikus fejlődés szempontjából általában létfontosságú, amivel talán a modernizációs elmélet utóbbi időben bekövetkezett módosulásait (Lipset, 1994; Przeworski-Limongi, 1997; Vanhanen, 1997) visszhangozzák, amelyek a szigorú oksági magyarázatok helyett inkább a pozitív vagy negatív környezetre helyezik a hangsúlyt. Mások még kevésbé deterministák és összekapcsolják a modernizációt a politikai cselekvők elméletével, azt állítva, hogy „a gazdasági virágzás (...) struktúrálja a kiválasztottak preferenciáit a politikai részvétel és a demokratikus uralom tekintetében” (Kugler-Feng 1999: 143.; Munck 1994).

A mai Kelet-Európa gazdasági fejlődésének fényében világosan látható, hogy az irodalom egyszerre túl- és alábecsülte a gazdasági átmenetet. Egyes tudósok, különösen Offe (1991) azt állították, hogy a politikai átmenet lehetetlen a (megelőző) sikeres gazdasági átmenet nélkül, ezt a tézist azonban mind a logika (Linz-Stepan 1996: 435.), mind pedig a legtöbb kelet-közép-európai ország (Lengyelország, Magyarország, Cseh Köztársaság) tényleges helyzete cáfolja, ahol a demokrácia a legkonszolidáltabbnak bizonyul, miközben az egymást követő kormányok küzdenek a növekvő egyenlőtlenség, a munkanélküliség és a szegénység gondjaival. Ironikus, hogy Kelet-Európa néhány államában (Bulgária és Románia) az elhúzódó gazdasági válság miatt „népi reakció” az újonnan megválasztott radikális kormányokat sokkal inkább a politikai és gazdasági reformok irányában „terelte” – miközben a modernizációs kinyilatkoztatástól vagy más, hasonlóan determinisztikus „kulturális érvektől” inkább valamiféle autoritárius politizáláshoz való visszatérést lehetett volna várni.

Mi több, a gazdasági tényezőkkel összefüggő magyarázatokkal nem lehetséges indokolni az egyes kelet-európai országok

demokratikus fejlődésében mutatkozó különbségeket. A régió gazdasági fejlődését figyelő nemzetközi szervezetek adatai azt a nézetet támasztják alá, hogy a posztkommunista országok a „nyertesek” és „vesztesek” számos csoportjába sorolhatók a szokásos jelzőszámok, nevezetesen a GDP, a növekedés szintjei, a munkanélküliség és a szegénység, vagy az inflációs ráták és az odavonzott külföldi befektetések alapján (hasznos áttekintést nyújt Blazyca, 1998). Az elvárt gazdasági és politikai fejlődés pozitív mintája alól túlságosan sok a kivétel: Szlovákiát gazdaságilag igencsak a „nyertesek” csoportjába kell sorolni, mégis gyakran a nem konszolidált demokráciák „veszteseinck” rovatába „teszik”; a balti államok rendszeresen a konszolidált demokráciák között szerepelnek, ám a gazdaságilag vesztesek között is megtalálhatók (kivéve Észtországot); Horvátország viszonylagos gazdasági jóléte nehézkesen illeszkedik politikai reformjainak még mindig átmeneti állapotához. Kétségtelen, hogy ezeknek az anomáliáknak nagy részét valószínűleg az értékclés, főképpen pedig a politikai demokrácia (lásd fentebb) különböző kritériumainak rovására írhatjuk. Ennek ellenére mintha egyre többen hangsúlyoznák, hogy a gazdasági jólét és a politikai demokrácia közvetlen kapcsolatára vonatkozó szokványos bölcsességet megrendítették a latin-amerikai, és a kelet-európai országok példái is (Remmer, 1995), és hogy a kelet-európai országok igencsak egy „különleges zónába” tartoznak, ahol a politikai demokráciát (vagy annak hiányát) a gazdasági fejlődéstől eltérő tényezőkkel kell magyarázni (Misztal, 1992; Lewis, 1997; Kennedy, 1999).

A kommunizmus (egyedülálló) örökségének fontosságát hangsúlyozva, számos szerző összekapcsolja a megelőző autoritárius rendszert és az átmenet, valamint a demokratikus konszolidáció problémáit. Az is biztos, hogy ezt az elméleti súlypontot a szerzők nem egyformán osztják: például Przeworski (1991) szerint a korábbi rendszer milyensége ebből gyakorlatilag semmi jelentőséggel sem bír, míg Huntington (1991) jelentős különbségek okát látja az eltérő örökségekben. A Dél és a Kelet átmenetei között a fő különbség az, hogy az előbbiben a katonák azonnal eltűntek a politikai színtérről, amint megszűnt a demokrácia, míg az utóbbiban a (reform-) kommuniszták továbbra is fontos és gyakran negatív szerepet játszanak az új rezsimben (Baylis, 1998; Higley-Pakulski-Wesolowski, 1998).

Végso soron Huntington és mások nézete győzött a Przeworski által javasolt „tabula rasa” helyett, amit jól példáz a javasolt „pályafüggések” virtuális robbanása a posztkommunista változás dinamikájának magyarázatakor. Például Linz és Stepan (1996) a legátfogóbb módon kapcsolja a korábbi rendszer típusait mind az átmenet, mind pedig a konszolidáció szakaszaihoz; Stark és Bruszt (1998) a kommunista rendszerek különböző tí-

pusaival magyarázza a bevezetett gazdasági reformprogramok változatait; Kitschelt (1995) a korábbi rendszer különböző típusait összeköti a későbbi pártrendszerek struktúrájával. E vizsgálódásokból a legvilágosabban az látható, hogy a posztkommunista fejlődés dinamikáit nem lehet megmagyarázni valamiféle, a korábbi rendszerek által megteremtett közös társadalmi, gazdasági, kulturális és intézményi struktúrával (Jowitt, 1992). A Crawford és Lijphart (1997) által szerkesztett tanulmánykötet meggyőzően mutatja, hogy a múlt (negatív) öröksége leküzdhető, és sokkal árnyaltabb magyarázatokat kell adni ahhoz, hogy meghatározzuk: mely örökségek fognak és melyek nem fognak szerepet játszani a változás irányának alakításában.

Ez persze nem kevésbé igaz azon tanulmányok esetében, amelyek legalábbis megkísérik leválasztani az előző rendszer örökségét, és a kommunista rezsim típusai szerint elkülönülten csoportosítani azokat. Ezek nyilvánvalóan árnyaltak és ígéretesek, a magyarázó munkának ez a vonala azonban nélküli a szintézist, és általános tendenciája, hogy a korábbi rendszereknek annyiféle kategóriáját állítja fel, ahány vizsgált ország van. Ma már ugyan a legtöbb kutató egyetért abban, hogy az önkényuralmi rendszer típusa befolyásolja az átmenet módját, amely viszont hatással van a demokratikus konszolidáció kilátásaira, ám a megállapítások továbbra is ellentmondásosak – például mert a korábbi rendszer hatása nem olyan közvetlen, mint gondolták, különösen a posztkommunista fejlődés hosszú távú kilátásait illetően. Ne feledjük, hogy ezt a nézetet megerősíti a Kelet-Európával foglalkozó legtöbb kutató kétkedése, ahogyan az „elitközpontú” magyarázatokat kezelik, ez pedig az az elméleti hagyomány, amely a legegységesebben kapcsolja össze az átmenet módját a demokratikus konszolidáció kilátásaival. Az eliten alapuló beszámolók bizonyultak talán a legsikeresebbnek a kommunizmus összeomlásának magyarázatában, főképpen amikor a kommunista eliteken belüli szakadásokra és a demokratikus ellenelitek nyolcvanas évek végén történt megjelenésére utaltak (Di Palma, 1991; von Beyme, 1996), sokan mégis túlságosan korlátozottnak, túl bizonytalanoknak vagy a jelen állapotát visszavetítőnek tartják őket ahhoz, hogy képesek legyenek önmagukban magyarázni az átmenet utáni dinamikát (Welsh, 1994; Bos, 1996; Munck-Skalnik Leff, 1996; Lewis, 1997).

Úgy véljük, hogy a kelet-európai fejleményeket magyarázó elméletek áttétele mutatja, hogy egyetlen értelmező keretbe szükséges integrálni a strukturális és cselekvőkön alapuló magyarázatokat. A demokratizálódással foglalkozó irodalom, beleértve a Kelet-Európával foglalkozó munkákat is, bizonytalan a tekintetben, hogy a struktúráknak (társadalmi-gazdasági, kulturális, vagy intézményi), vagy a cselekvőknek (elitek, pártok, ellenelitek, civil társadalom stb.) kell-e nagyobb szerepet tulajdonítani, és ebből fakadnak az oksági következtetések hatal-

mas gondjai. Elster, Offe és Preuss (1998) a strukturális és a cselekvői megközelítés szintézisét megteremteni igyekvő újító törekvésük során úgy érveltek, hogy a magyarázó kereteknek lehetővé kell tenniük a kapcsolódást mind előre (a struktúrák kiválasztják a cselekvőket és meghatározzák választásait), mind pedig visszafelé (a választások és a cselekvők határozzák meg azokat az intézményi szabályokat, amelyek azután megváltoztatják, vagy semmissé teszik a strukturális determinánsokat). Másodsorban a demokratizálódás összehasonlító elméletének felül kell vizsgálnia az államra és nemzetre mint adott egységekre vonatkozó erőteljes feltételezéseit, valamint a demokratizálódással kapcsolatos azon álláspontját, hogy az elsődlegesen belpolitikai folyamat.

A JÖVŐ ESETLEGES NAPIRENDJE

A posztkommunista Európa demokratizálódása világosan megmutatta, hogy az eddig elvégzett tekintélyes tudományos munka ellenére még sokkal többet kell tenni (Munck, 1994: 368–372; Plasser-Ulram-Waldrauch 1998: 49.; Hughes, 2000). Továbbá az is kiderült, hogy hamis sok demokratizálódási elmélet univerzalista igénye, mivel azok az átmenet bizonyos fajtájára koncentrálnak, például az a feltételezés, hogy mivel a demokrácia e térségben is az önkényuralomból fejlődik ki, megfelel Latin-Amerika és Dél-Európa konkrét eseteinek. Megítélésünk szerint a jövő kutatásának legalább két olyan témával kell foglalkoznia, amely a demokratizálódás irodalmában fejletlen, nevezetesen az állam- és nemzetépítéssel (a „harmadik” átmenet) és a nemzetközi dimenzióval.

Állam- és nemzetépítés

Az állam- és nemzetépítés folyamatait így vagy úgy, de kezdetől fogva a kelet-európai demokratizálódás kulcsfontosságú részenként fogadták el (Bunce 1995a). Ennek ellenére e „harmadik átmenet” természete, amire általában mint állam- és nemzetépítésre, vagy „államiságra” utalnak (Linz-Stepan 1996) bizonyult talán a legszegényesebbnek. Még ha ezek a folyamatok mostanában egyre inkább a kelet-európai fejlemények változatosságát magyarázó anyagok részét is alkotják (Vachudová-Snyder 1997), sok kutató nem rendelkezik a tanulmányozásukhoz szükséges háttérrel. Mivel a demokratizálódás legtöbb kutatója vagy az összehasonlító politikatudomány intézményi iskolájából származik, vagy pedig Latin-Amerika és Dél-Európa tranzitológiai irányzatából indult, ezért az állam és még inkább a nemzet problémái gyakorlatilag idegenek a számukra.

Ezért ma a demokratizálódás kutatói előtt álló legnagyobb feladat, hogy jobban megértsék azt a fontos szerepet, amit az állam- és nemzetépítés kapcsolódó, de különböző folyamatai játszanak a posztkommunista országokban a demokratizálódás során. Ebben nem segít a demokratizálódás „harmadik hullámmal” foglalkozó irodalom. Inkább a demokratizálódás „első hullámának” irodalmához kellene fordulni, nevezetesen ahhoz, amely a nyugat-európai demokratikus államok fejlődésével foglalkozik, és ott kell keresni a lehetséges válaszokat és ösztönzést. Ugyanis pontosan a demokratizálódásnak ezzel a hullámmal kapcsolatban születtek a legnagyobb munkák, amelyek az államépítés és államalakítás rendkívül összetett folyamataival foglalkoznak (Rokkan, 1970; Tilly, 1975; 1990; Bendix, 1996).

Ugyanakkor a nemzetépítés és a demokratizálódás viszonya része a nacionalizmuskutatás interdiszciplináris területének, amely a felhasználásra váró kutatások és eszmék bőségét kínálja (Weber, 1979; Gellner, 1983; Hroch, 1985; Hobsbawm, 1990). A nacionalizmusnak a demokratizálódás döntő részeként való elfogadásának a régióban azonban nem szabad, „az elnyomottak visszatérésének” leegyszerűsített tételére korlátozódnia (Blank, 1994), nevezetesen arra az állításra, hogy a kommunista elnyomás vége annyit tesz, hogy „levették a fedelet” Kelet-Európa ősi nacionalizmusairól. Sőt, figyelembe véve a (korábbi) posztkommunista államok kulturális és nyelvi változatosságát, valamint az általuk megélt válság súlyosságát, a nacionalizmus szintje meglepően alacsony maradt (von Beyme, 1996). Azok a tanulmányok, amelyek egyszerűen csak felsorolják a létező kulturális egységeket (azaz a nyelvi vagy vallási kisebbségeket) a kelet-európai államokban, majd besorolják őket az átmenet és a konszolidáció potenciálisan problematikus esetei közé, hajlamosak arra, hogy elhomályosítsák e jelenség mind fogalmi, mind pedig politikai változatosságát.

Ezék az egyszerűsítések jobbára annak tulajdoníthatók, hogy a szerzők nem ismerik fel: az államépítés nem azonos a nemzetépítéssel. A két folyamat gyakorta szorosan összekapcsolódik, de ez inkább a gyakorlat és nem az elmélet kérdése (Linz, 1993). Az államépítés főképpen a politikai egység, az állam megteremtése és fenntartása. Legfontosabb eleme az a harc, amelyet adott területen a fizikai erőszak feletti monopóliumért folytatnak, tehát ami az állam definíció szerinti lényege. Az államépítés későbbi szakaszaiban a cél főleg az állampolgárok állammal való pozitív azonosulásának megteremtése (Koch, 1993). És éppen ebben a tekintetben válik relevánssá az átfedés a nemzetépítéssel. Ez utóbbi folyamat jelenti „a nemzettudat” öntudatos megteremtését és elterjesztését és a nemzeti identitás érzését, vagy „megtapasztalt” érzetét (Vaneková, 1998: 6.; Foster, 1995). Ezért utal a kulturális egységre, a nemzet, nem pedig a politikai egységre, az állam meghatározására. Annak ellené-

rc, hogy a nemzetállam terminológiája az uralkodó, ma a legtöbb állam nem (tisztán) nemzetállam és nem is kíván azzá válni. Miután ezt megállapítottuk, hozzá kell tenni, hogy a nem nacionalista államok is folytatják a nemzetépítést.

Nem meglepő, hogy ezen a területen a vezető szerepet a posztszovjet államok demokratizálódásával foglalkozó kutatók játsszák (Brubaker, 1996; Kolsto, 1996; Rubin-Snyder 1998; Smith és mások 1998; Sasse, 1999). Azt fejtegetik, hogy a moszkvai hatalmi harcok következtében meggyengült szovjet-orosz központ, és nem valamiféle (már) létező erős nacionalista mozgalmak és identitások járultak hozzá annak a folyamatnak a megindulásához, amelyben ma már az államépítés és a nemzetépítés jórészt egymástól elválaszthatatlanok, és megvalósításuk rendkívül nehéz az új, posztszovjet utódállamokban (beleértve magát Oroszországot is – lásd Hughes, (2000)). Tekintettel a politikai fejlemények átmeneti jellegére és azok gyakran bizonytalan végeredményére, számos kutató érthetően elvetette a „demokratizálódás” (avagy az átmenet és a konszolidáció) kifejezését, helyette inkább kizárólag az állam- és nemzetépítés terminológiáját választva írja le sok posztszovjet ország politikai folyamatait.

Ironikus, de sok kolléga, különösen azok, akik Kelet-Közép-Európával foglalkoznak, tévesen a régióra érvénytelennek tekintik ezeket a folyamatokat (Croan, 1999; figyelemre méltó kivétel Szabó, 1994 és Skalnik Leff, 1998). Ennek a véleménynek a legnyilvánvalóbb cáfolatát Szlovákia kínálja. Nem annyira az a probléma, hogy a kutatók figyelmen kívül hagyták a magyar kisebbség jelentőségét, hanem hogy Szlovákia válságát Mečiar alatt hajlamosak voltak helytelenül úgy magyarázni, hogy az egy erőteljes „etnikai törésvonal” természetes megnyilvánulása, nem pedig egy új állam válsága, amely még nagyon is az államépítés alattomos folyamatában van (Batt, 1996; Kopecký-Mudde, 2000). De még az olyan, elvben „etnikailag homogén” országokban is, mint a Cseh Köztársaság, Magyarország vagy Szlovénia, rendszeresen a felszínre bukkannak az állam és a nemzet viszonyáról folytatott viták, amelyeket közvetlenül betáplálnak a politikai elit (és pártok) közötti versengés mintáiba.

Ezért van szükség elméleti és empirikus építőkövekre is ahhoz, hogy megteremtjük annak az összetett viszonynak a koherens és széleskörű megértését, amely a kelet-európai államépítés és nemzetépítés, valamint a demokratizálódás folyamatai között fennáll. Az esettanulmányok növekvő száma mellett, amelyek sajnos jobbára még mindig csak a posztszovjet államokra korlátozódnak, a kisszámú összehasonlító vizsgálatok feltettébb hasznosak lennének. Eddig csak kevés összehasonlító tanulmány vizsgálta a különböző intézményi stratégiákat, amelyekkel a nemzeti elit a kisebbségekkel szembeni politikájuk-

ban alkalmazhatnak (Linz-Stepan, 1996: 428–433.), vagy azokat a különbségeket, amelyeket a posztkommunista kormányok EU-hoz fűződő viszonyukban alkalmazott stratégiáik mutatnak (Vachudová-Snyder, 1997). Szerencsés volna, ha a jövő összehasonlító kutatásai kiterjednének azon posztkommunista országok válogatott (kis) mintájára, amelyek a nemzetépítés és államiság jelentős problémáival találják szemben magukat, mégis különböznek egymástól a demokratizálódás szintjében.

Nemzetközi dimenzió

A kelet-európai demokratikus átmenet és konszolidáció nemzetközi dimenziójára eddig nagyon kevés figyelmet fordítottak. Ez annál is meglepőbb, mert csaknem mindenki egyetért abban, hogy ez fontos dimenzió legtöbb kommunista rezsim összeomlásának magyarázatához. Mint sok kutató megjegyezte, a legfontosabbak azok a változások voltak, amelyeket Gorbacsov vezetett be a volt Szovjetunióban (nevezetesen a peresztrojka és a glásznoszty), és amelyek elvezettek a kommunista rendszerek összeomlásához Kelet-Németországban, Bulgáriában, Csehszlovákiában stb. (Linz-Stepan, 1996; Lewis, 1997; Whitehead, 1997). Ám ezzel a nemzetközi dimenzió még nem vesztette érvényét. Valójában, mint ahogy Pridham (1997, 1999a) érvel, a nemzetközi összefüggés sokkal fontosabb szerepet játszik a kelet-európai átmenetekben, mint annak idején Dél-Európában és Latin-Amerikában, részben azért, mert a politikai és a gazdasági átmenet egyszerre zajlik.

A „nemzetközi dimenzió” nyilvánvalóan igen széles és sokszínű változó, amit nehéz fogalmilag megragadni a nemzeti politikák határaival kapcsolatban. Ez az egyik oka annak, amiért a demokratizálódás kutatói még mindig hajlanak arra, hogy magyarázataikat a belpolitikai szintre korlátozzák, míg a demokratizálódást a nemzetközi kapcsolatok perspektívájából közelítők könnyen figyelmen kívül hagyják az állam szintje alatti (változatos) politikai életet (Remmer, 1995). Ezért először is különbséget kell tenni a „nemzetközi kontextus” és a „nemzetközi szereplők” között. Különböző szerzők szerint a nemzetközi kontextus az 1970-es évek óta rendkívüli módon kedvez a demokratizálódásnak (Linz-Stepan, 1996; Green, 1999). A legtöbb nyugati állam ettől kezdve egyre inkább külpolitikája napirendjére tűzi a demokratizálódás globális törekvését, megbünteti a (különböző mértékben) antidemokratikus kormányokat és megjutalmazza a demokratikusakat. Egyesek számára ez nem más, mint fontos elmozdulás a demokrácia előmozdításának módozataiban: a „kényszerítés” korábban uralkodó formái helyett a mostanában meghatározó „feltételesség” irányában (Whitehead, 1996). Továbbá világszerte egymás után jöttek lét-

re a demokráciát támogató nonprofit szervezetek, követelve a demokratizálódást az önkényuralmi rendszerekben, vagy segítve a demokratizálási mozgalmakat a demokráciákon belül (Risse-Ropp-Sikkink, 1999). Mi több, a globális kommunikációs rendszer segített az elnyomottaknak külföldre juttatni az üzeneteiket, valamint abban, hogy a „szabadok” üzenete eljuthasson a „nem szabadokhoz” (pl. Urban, 1997).

Mivel azonban a nemzetközi kontextus konstans, nem képes megmagyarázni az átmenet és konszolidáció azon nyilvánvaló különbségeit, amelyek megfigyelhetők az olyan posztkommunista országokban, mint Lengyelország és Magyarország a demokratikus, illetve Szerbia és Üzbegisztán az autokratikus oldalon. E tekintetben a nemzetközi szereplők magatartásának, amely hagyományosan a nemzetközi kapcsolatokon belül egy alárendelt diszciplína területe, több haszonnal jár. Különböző országok esetében más és más szereplők alkotják a releváns nemzetközi dimenziót, mégpedig eltérő hatással (Merkel, 1996a; Parrott, 1997). Hasonlóképpen ugyanaz a nemzetközi szereplő más és más hatást gyakorol a különböző államokra attól függően, hogy e szereplők politikája miképpen szűrődik át a belpolitikai struktúrákon (és helyi felfogáson), és a befogadó állam miképpen kapcsolódik a szélesebb nemzetközi rendszerhez (Pridham, 1997). Nyilvánvaló, hogy az ennyire összetett folyamatokat csakis (elméletileg megalapozott) esettanulmányokon, vagy kisszámú elemből álló összehasonlító munkák segítségével lehet vizsgálni.

Talán a legvilágosabb és a leginkább döntő az Európai Unió a demokratizálódási törekvésekre gyakorolt folyamatos befolyása a kelet-közép-európai országokban. Mivel ezen országok (még mindig) legfőbb külpolitikai céljuknak az EU-tagságot tekintik, az EU erős pozícióból tudja befolyásolni a belpolitikájukat. Mindeddig az EU ezt erőteljesen tette is arra szorítva a kelet-közép-európai országokat, hogy valósítsák meg a szabadpiac politikájának globális, liberális jövőképét, átlátható közigazgatási és politikai rendszert teremtsenek, és az emberi jogok demokratikus rezsimjét hozzák létre. Aligha kétséges, hogy eme intézkedések közül sokat az érintettek azért hoztak meg, mert EU-tagok szeretnének lenni, és nem azért, mert őszintén támogatják önmagukban ezeket a célokat (Greskovits, 1998; Petrová, 1999). Mivel ezeket az intézkedéseket az érintett országok meghozták, ezzel különböző módon befolyásolták a demokratikus konszolidáció folyamatát; részben pozitívan, mert az érintett országok elfogadják az új realitást, és magukévá teszik az új célokat, részben pedig negatívan, mert egyes intézkedések kiváltják a helyi lakosság ellenállását, és esetleg egy új ellenelitet teremtenek (Croan, 1999; Henderson, 1999; Tánase, 1999).

KÖVETKEZTETÉS

A közelmúlt kelet-európai változásainak eredményeképpen kibontakozott politikai, gazdasági és társadalmi következmények változatossága termékeny talajt kínál a demokratizálódás harmadik hullámának másutt, nevezetesen Latin-Amerikában és Dél-Európában magyarázó keretek teszteléséhez. Egyelőre azonban Kelet-Európa és a demokratizálódás kutatása közötti viszony felettébb aszimmetrikus. Ellentétben a kelet-európai változások vizsgálata során keletkezett adatok és elmélet hatalmas hozzájárulásával a demokratizálódás irodalmához, ez utóbbinak csupán szerény hasznát láttuk a posztkommunista Európa demokratizálódási folyamatának megértésében. Noha szívesen alkalmazzuk a meglévő terminológiát, és ezért a Kelet-Európa (főleg Közép-Európa)-kutatások nagyobb mértékben integrálódtak az összehasonlító vizsgálódások fő áramlatába, mégis jobbára megválaszolatlanok maradnak az olyan kérdések, hogy mit is jelent a demokratikus átmenet és konszolidáció a kelet-európai kontextusban, valamint hogy mivel magyarázható a láthatóan növekvő távolság Kelet-Közép-Európa valamint a posztszovjet és a balkáni államok között.

Figyelembe véve, hogy a demokratizálódás viszonylag rövid ideje zajlik Kelet-Európában, talán túlságosan korai még helytálló általánosításokat várni, még kevésbé az összetett folyamatok egyetlen ésszerű leírását. Mégis hisszük, hogy a Kelet-Európa-kutatás már elégséges anyagot produkált, ami megérdemli a szintézist és az új dimenziók felé való törekvést. Azt javasoltuk, hogy a munka három kulcsfontosságú területre összpontosítson. Először is szükséges javítani a posztkommunista Európában kibontakozó rendszerek változatosságának osztályozásán, amit a demokratikus konszolidáció tartalmát illetően gyakran túlzó várakozások mérsékléséklésének kell kísérnie. Másodsor a strukturális és tevékenységi alapú magyarázatokat egyetlen magyarázó keretbe szükséges integrálni. Végül ezek a szükségképpen sokváltozós elemzések határozottan tárják föl két, eddig elhanyagolt téma magyarázó erejét: az állam- és nemzetépítést és a nemzetközi dimenzióét. Ebben az értelemben a demokratizálódás kutatása nagy hasznot húzhatna abból, ha kitérít a diszciplináris és földrajzi korlátait, és integrálja a nacionalizmustanulmányok, a nemzetközi kapcsolatok, valamint a demokratizálódás „első hulláma” vizsgálatának eredményeit.

Hálásak vagyunk Jean Grugelnek (Sheffield University) és Gwen Sasse-nek (LSE) segítőkész megjegyzéseikért, amelyeket a jelen cikk korábbi változataihoz fűztek. Ezenkívül köszönetet mondunk a névtelen szemlélőknek javaslataikért és észrevételeikért.

Fordította: Gáthy Vera

JEGYZETEK

Elismerve, hogy Naimark (1999: 327.) szavai szerint „az elmúlt tíz évben drámaian megváltozott 'Kelet-Európa' földrajzi képe, ezért egyre nehezebb pontosan tudni, hogy az ember mit is ért e fogalom alatt”, szükséges világossá tenni, hogy ebben a tanulmányban hogyan is használjuk a különböző földrajzi meghatározásokat. A legfontosabb, hogy a földrajzi fogalmakat inkább csak rovidítésként alkalmazzuk, az egyes országokat többé-kevésbé azonos földrajzi elhelyezkedésük, és ami ennél is fontosabb, politikai fejlődésük szerint csoportosítjuk. Kezdvé a legegyszerűbb kifejezéssel: a „posztszovjet” fogalmat alkalmazzuk mindazokra az államokra, amelyek a volt Szovjetunióból keletkeztek. A „Kelet-Európa” fogalmat minden posztkommunista európai államra alkalmazzuk, beleértve – földrajzilag helytelen módon – a közép-ázsiai posztkommunista országokat is (és a nem posztszovjet Mongóliát). Végül a „Kelet-Közép-Európa” a négy visegrádi országot jelöli (bár politikai értelemben a meghatározás illik a balti államokra és Szlovéniára is), míg a „Balkán” kifejezést Jugoszlávia utódállamaira, valamint Bulgáriára, Romániára és Albániára alkalmazzuk.

Az azonban eldöntetlen, hogy kik is alkotják pontosan a legjelentősebb vagy illetékes csoportokat és politikai szereplőket. A demokratizálódás irodalma gyakran tekint a politikai pártokat és nagy érdekcsoportokat a fő játékosoknak, és ebből fakadnak a panaszok, hogy a civil társadalom különböző mozgalmait és egyesületeit figyelmen kívül hagyják még akkor is, ha egy-egy új demokráciában viszonylag fontosak.

Egy újabb tanulmányában Schedler (1999) változtatott álláspontján: „A demokratikus konszolidáció nem a rendszer stabilitásáról szól, hanem a rendszer stabilitásának elvárásáról” (kiemelés tőlünk). Szerintünk azonban ahelyett, hogy megoldaná a konszolidáció végpontjának problémáját, ez az új súlypont új problémákat teremt. (Például: kiknek az elvárásai fontosak? Hogyan lehet az „elvárásokat” mérni?)

Azt a minimalista definíciót javasoljuk alkalmazni, amely Schumpeter választói demokráciája (azaz a választások létezése) és Dahl poliarchia-meghatározása közé esik. Hasznos fogalomalkotást kínál Gunther, Diamandourous és Puhle (1995).

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy lehetetlen a konszolidált demokrácia viszonylag sikeres rendszerellenes pártok megléte mellett. Mint Olaszország példája is mutatja, a legfontosabb szempont az, hogy ezeket a pártokat kooptálják a rendszerbe, azaz osztozzanak velük a zsákmány (egy része) fölött és (ennek fejében) fogadják el a játékszabályokat.

A modernizációs tézis érvényessége és hasznossága tekintetében talán a legjobb összefoglalást Geddes (1999: 119.) kínálja: „Roviden hűszesztendei megfigyelés és elemzés után a demokratizálódás iránti tudományos érdeklődés harmadik hulláma idején viszonylag bizonyosak lehetünk abban, hogy pozitív viszony létezik a fejlődés és a demokrácia között, bár nem tudjuk, hogy miért.”

Ne feledjük, hogy Bulgáriát és Romániát gyakran a „kulturális sereghajtók” kategóriájába sorolják, azaz az oszmán hagyományok, a török befolyás és a keleti ortodoxia történelmi háttérével rendelkezők közé. Ezeket olykor Kelet-Közép-Európa országainak osztrák-magyar, nyugati keresztény hagyományaival rendelkező országaitól különbözönek tekintik (amelyek negatívan viszonyulnak a demokrácia kilátásaihoz) (Lewis, 1997).

Míg a legtöbb posztszovjet államban a korábbi kommunista *nomenklatura* igen befolyásos maradt a (párt) politikában, a legtöbb kelet-közép-európai államban csupán mint „a felemelkedő új burzsoázia jelent ismét meg” (Harsanyi, 1999). Miképpen Tánase (1999: 363.) érvel, a régi politikai elit/új gazdasági elit „ellentmondó hangulatban van, arra törekszik, hogy a korlátozza a re-

formokat a politikai és gazdasági folyamatok ellenőrzése érdekében (juttatás, jólét); és 2. szorgalmazza a reformokat, hogy hasznos húz hasson a lehetőségekből" (az orosz eset érdekes taglalását lásd Hughes, (2000)

Eddig a kérdés vizsgálata érdekében szinte kizárólag két kutató tett erőfeszítéseket, Geoffrey Pridham (1997, 1999a) és Laurence Whitehead (1996, 1997). Más kutatók még készítettek néhány munkát, köztük van Quigley (1997), Phillips (1999) és Wedel (1999) Hasznos elméleti áttekintést ad Schmitz és Sell (1999).

A néhány, kevés elemes összehasonlító munka közül kettő van, amely empirikusan tanulmányozza a nemzetközi dimenzió hatását és tartalmazza a nemzetépítő megközelítést: Hunter (1994) és Skalnik Leff (1996) Igen átgondoltan taglalja azokat a különféle módokat, ahogy a nemzetközi dimenzió befolyásolta az átmenetet Oroszországban Hughes (2000)

Hasonlóan érvelhetünk a NATO és az Európa Tanács esetében Itt azonban főleg az EU-ra összpontosítunk, noha a kelet-közép-európai kormányok napirendjén mindkét másik szervezet tagsága fontos helyet foglalt, vagy foglal el, és a felvételt kérelmező országoktól elvárják az alapvető demokratikus intézmények és magatartás meglétét, mégis a kelet-közép-európai államok mind a NATO-nak, mind az Európa Tanácsnak másodlagos jelentőséget tulajdonítanak, vagy az EU „tornácának” tekintik azokat

Egyes első próbálkozásokat lásd például: Merkel (1996a), Sandschneider (1996) vagy Elster, Offe és Preuss (1998).

IRODALOMJEGYZÉK

- Batt, J., 1996. *The new Slovakia. National identity, political integration and the return to Europe*. London: The Royal Institute of International Affairs
- Baylis, T., A. 1998. Elite change after communism Eastern Germany, the Czech Republic, and Slovakia. *East European Politics and Societies*, 12: 265-299
- Bendix, R., 1996. *Nation-building & citizenship*. New Brunswick: Transaction
- Bermeo, N., Ed. 1992. *Liberalization and democratization: Change in the Soviet Union and Eastern Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Blank, S., 1994 The return of the repressed? Post-1989 nationalism in the "new" Eastern Europe. *Nationalities Papers*, 22: 405-425.
- Blazyca, G., 1998. Politics of economic transformation. In: S. White-J Batt-P. G. Lewis, *Developments in Central and East European Politics*. Houndmills: Macmillan, 191-215.
- Bos, E. 1996. Die Rolle von Eliten und kollektiven Akteuren in Transitionsprozessen. In W. Merkel Ed., *Systemwechsel I. Theorien, Ansätze und Konzepte der Transitionsforschung* (2. kiadás, 81-109). Opladen: Leske + Budrich
- Bova, R. 1991. Political dynamics of the post-communist transition: A comparative perspective. *World Politics* 44: 113-138.
- Brubaker, R. 1996. *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bunce, V. 1995. Comparing east and south *Journal of Democracy* 6: 87-100.
- Bunce, V. 1995b. Should transitologists be grounded? *Slavic Review* 54: 111-127.
- Burton, M.-Gunther, R.,-Higley, J., 1992. Introduction: elite transformations and democratic regimes J. Higley-R. Gunther. In: *Elites and democratic consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-37

- Collier, D.-Levitsky, S., 1997. Democracy with adjectives: conceptual innovation in comparative research. *World Politics*, 49: 403-451
- Colomer, J. M., 1994. *Institutional strategies in transitions to democracy: The experience of Eastern Europe*. Working Paper IESA
- Comisso, E., 1997. Is the glass half full or half empty? Reflections on five years of competitive politics in Eastern Europe. *Communist and Post-Communist Studies*, 30: 1-21.
- Crawford, B.-Lijphart, A. 1997. *Liberalization and Leninist legacies: Comparative perspectives on democratic transitions*. Berkeley: University of California Press
- Croan, M., 1999. Ten years on. *East European Politics and Societies*, 13: 249-255.
- Dahl, R. A., 1971. *Polyarchy Participation and opposition*. New Haven: Yale University Press
- Diamond, L., 1996. Is the third wave over? *Journal of Democracy*, 7: 20-37.
- Di Palma, G., 1990. *To craft democracies. An essay on democratic transitions*. Berkeley: University of California Press
- Ekiert, G., 1999. Ten years after: an optimistic view. *East European Politics and Societies*, 13: 278-284.
- Elster, J., 1993. Constitution-making in Eastern Europe: Rebuilding the boat in the open sea. *Public Administration*, 71: 169-219.
- Elster, J., Offe, C.,-Preuss, U. K., 1998. *Institutional design in post-communist democracies: Rebuilding the ship at sea*. Cambridge: Cambridge University Press
- Foster, R., 1995. *Nation making: Emergent identities in postcolonial Melanesia*. Ann Arbor: University of Michigan Press
- Geddes, B., 1999. What do we know about democratization after twenty years? *Annual Review of Political Science* 2: 115-144.
- Gellner, E., 1983. *Nations and nationalism*. Oxford: Basil Blackwell
- Green, A. T.-Skalnik Leff, C., 1997. The quality of democracy: mass-elite linkages in the Czech Republic. *Democratization*, 4: 63-87.
- Green, D. M., 1999. The lingering liberal movement: An historical perspective on the global durability of democracy after 1989. *Democratization* 6: 1-41.
- Greskovits, B., 1998. *The political economy of protest and patience*. Budapest: CEU Press
- Gunther, R. Diamandouros, P. N.-Puhle, H. J. (szerk.) 1995. *The politics of democratic consolidation: Southern Europe in comparative perspective*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press
- Haraszti, M., 1999. Decade of the handshake transition. *East European Politics and Societies* 13: 288-292.
- Henderson, K., Ed. 1999. *Back to Europe: Central and Eastern Europe and the European Union*. London: UCI. Press
- Higley, J.- Pakulski, J.-Wesolowski, W., 1998. Introduction: Elite change and democratic regimes in Eastern Europe. In J. Higley-J. Pakulski-W. Wesolowski. (szerk.) *Postcommunist elites and democracy in Eastern Europe*. London: Macmillan, 1-33.
- Hobsbawm, E., 1990. *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hroch, M., 1985. *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hughes, J., 2000. Transition models and democratisation in Russia. In: M. Bowker-C. Ross. (szerk.) *Russia after the Cold War*. London: Longman, 21-49
- Hunter, S. T., 1994. *The Transcaucasus in transition. Nation-Building and Conflict*. Washington: CSIS
- Huntington, S. P., 1991. *The third wave: Democratization in the late twentieth century*. Norman: University of Oklahoma Press

- Jowitt, K., 1992. *New world disorder. The Leninist extinction*. Berkeley: University of California Press
- Karatnycky, A., 1997. Freedom on the march. *Freedom Review*, 28: 5-29
- Karl, T. L.-Schmitter, P. C., 1995. From an iron curtain to a paper curtain: Grounding transitologists or students of postcommunism? *Slavic Review*, 54: 965-987.
- Kennedy, M. D., 1999. Contingencies and the alternatives of 1989: Toward a theory and practice of negotiating revolution. *East European Politics and Societies*, 13: 293-302.
- Kitschelt, H., 1995. Formation of party cleavages in post-communist democracies. *Party Politics*, 1: 447-472
- Koch, K., 1993. *Over staat en staatsvorming*. Leiden: DSWO
- Kolsto, P., 1996. Nation-building in the former USSR. *Journal of Democracy*, 7: 118-132.
- Kopecky, P.-Mudde, C., 2000. Explaining different paths of democratisation: The Czech and Slovak Republics. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, megjelenés alatt.
- Kugler, J.-Feng, Y., 1999. Explaining and modeling democratic transitions. *Journal of Conflict Resolution* 43: 139-146.
- Lewis, P. G., 1997. Theories of democratization and patterns of regime change in Eastern Europe. *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 13: 4-26.
- Lijphart, A. (szerk.): 1992. *Parliamentary versus presidential government*. Oxford: Oxford University Press
- Linz, J. J., 1990. Transitions to democracy. *The Washington Quarterly* 13:143-164.
- 1993. State building and nation building. *European Review*, 1: 355-369.
- 1994. Presidential or parliamentary democracy: Does it make a difference? In J. J. Linz, & A. Valenzuela (szerk.): *The failure of presidential democracy: Comparative perspectives*. I k. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 3-90
- Linz, J. J.-Stepan, A., 1996. *Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Lipset, S. M., 1994. The social requisites of democracy revisited. *American Sociological Review* 59: 1-22.
- Merkel, W., 1996a. Struktur oder Akteur, System oder Handling: Gibt es einen Königsweg in der sozialwissenschaftlichen Transformationsforschung. In: W. Merkel (szerk.): *Systemwechsel 1. Theorien, Ansätze und Konzepte der Transformationsforschung*. Opladen: Leske + Budrich, 303-332.
- 1996b. Institutionalisierung und Konsolidierung der Demokratie in Ostmitteleuropa. In W. Merkel, E. Sandschneider-D. Segert (szerk.): *Systemwechsel 2. Die Institutionalisierung der Demokratie*. Opladen: Leske + Budrich, 73-112
- Miller, W. L., S. White-P. Heywood, 1998. *Values and political change in postcommunist Europe*. Houndmills: Macmillan
- Misztal, B. A., 1992. Must Eastern Europe follow the Latin American way? *Archives Européennes de Sociologie*, 33: 151-179.
- Munck, G. L., 1994. Democratic transitions in comparative perspective. *Comparative Politics* 26: 355-375.
- Munck, G.-Skalnik Leff, C., 1997. Modes of transition and democratization: South America and Eastern Europe in comparative perspective. *Comparative Politics* 29: 343-362.
- Naimark, N. M., 1999. Ten years after: perspectives on 1989. *East European Politics and Societies*, 13: 323-327.

- O'Donnell, G., 1992. Transitions, continuities, and paradoxes. In S. Mainwaring, G. O'Donnell & J. S. Valenzuela (szerk.): *Issues in democratic consolidation: The new South American democracies in comparative perspective*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 17-56
- O'Donnell, G.-Schmitter, P. C. 1986. *Transitions from authoritarian rule. Tentative conclusions about uncertain democracies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Offe, C., 1991. Capitalism by democratic design? Democratic theory facing the triple transition in East Central Europe. *Social Research*, 58: 865-892
- Parrott, B., 1997. Perspectives on postcommunist democratization, in K. Dawisha & B. Parrott (szerk.): *Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus, and Moldova*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-39
- Petrová, T., 1999. *The effect of the European stability pact on the resolution of the bilateral disputes between the EU applicant countries*. Budapest: MA-szakdolgozat CEU
- Phillips, A. L., (1999) Exporting democracy: German political foundations in Central-East Europe. *Democratization* 6: 70-98
- Plasser, F., Ulram, P. A.-Waldrauch, H. 1998. *Democratic consolidation in East-Central Europe*. Houndmills: Macmillan
- Pridham, G., 1997. The international dimension of democratisation: Theory, practice and inter-regional comparisons. In: G. Pridham-E. Herring-G. Sandford (szerk.) *Building democracy? The international dimension of democratisation in Eastern Europe*. London: Leicester University Press, 7-29.
- Pridham G., 1999a. Revisiting the international dimension of regime change: Ten years after in East-Central Europe. *Budapest Papers on Democratic Transition*, 256.
- 1999b. The European Union, democratic conditionality and transnational party linkages: The case of Eastern Europe. In J. Grugel Ed. *Democracy without borders: Transnationalization and conditionality in new democracies*. London: Routledge, 59-75
- Przeworski, A., 1991. *Democracy and the market. Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America*. New York: Cambridge University Press
- Przeworski, A.- Limogni, F. 1997. Modernization: Theories and facts. *World Politics*, 49: 155-183.
- Przeworski, A. és mások, 1996. What makes democracies endure? *Journal of Democracy*, 7: 39-55.
- Pye, L. W., 1990. Political science and the crisis of authoritarianism. *American Political Science Review* 84: 3-29.
- Quigley, K. F. F., 1997. *For democracy's sake: Foundations and democracy assistance in Central Europe*. Washington: Woodrow Wilson Center
- Remmer, K. L., 1995. New theoretical perspectives on democratization. *Comparative Politics* 28: 479-495.
- Risse, T.-Ropp, S. C.-Sikkink, K. (szerk.) 1999. *The power of human rights. International norms and domestic change*. Cambridge: Cambridge University Press
- Rokkan, S., 1970. *Citizens, elections, parties: Approaches to the comparative study of the processes of development*. Oslo: Universitetsforlaget
- Rose, R., 1997. Where are post-communist countries going? *Journal of Democracy*, 8: 92-108.
- Rubin, B. R.-Snyder, J. Eds 1998. *Post-Soviet political order. Conflict and state building*. London: Routledge
- Rüb, F. W., 1996. Die Herausbildung politischer Institutionen in Demokratisierungsprozessen. In W. Merkel. Ed. *Systemwechsel I. Theorien*,

- Ansätze und Konzepte der Traditionsforschung* Opladen Leske + Budrich, 111-137
- Rupnik, J., 1995. The post-totalitarian blues. *Journal of Democracy*, 6: 61-73.
- Rustow, D. A., 1970. Transitions to democracy: Towards a dynamic model. *Comparative Politics*, 2: 337-365.
- Sandschneider, E., 1996. Systemtheoretische Perspektiven politikwissenschaftlicher Transformationsforschung. In: W. Merkel. *Systemwechsel I. Theorien, Ansätze und Konzepte der Traditionsforschung* Opladen: Leske + Budrich, 23-45.
- Sasse, G., 1999. *Bringing the regions back in - Regionalism as an issue of Ukrainian state- and nation-building: The case of Crimea*. London: Ph. D. disszertáció LSE
- Schedler, A., 1998. What is democratic consolidation? *Journal of Democracy*, 9: 91-107.
- 1999. Uncertain uncertainty. The blurred boundaries of democratic transition and consolidation. Előadás a "Regimes and political change in Latin America" elnevezésű konferencián. University of Illinois Urbana-Champaign, augusztus 6-7. 37.
- Schmitter, P., 1994. Dangers and dilemmas of democracy. *Journal of Democracy*, 5: 57-74.
- Schmitter, P. C.-Karl, T. L., 1994. The conceptual travels of transitologists and consolidologists: how far to the East should they go? *Slavic Review*, 53: 173-185.
- Schmitz, H. P.-Sell, K., 1999. International factors in processes of political democratization: Towards a theoretical integration. In: J. Grugel. (szerk.): *Democracy without borders: Transnationalization and conditionality in new democracies*. London: Routledge, 23-41
- Shumpeter, J. A., 1943. *Capitalism, socialism and democracy*. London: Unwin
- Skalnik Leff, C., 1996. *The Czech and Slovak republics: Nation versus state*. Boulder: Westview Press
- Smith, G. és mások, 1998. *Nation-building in the post-Soviet borderlands. The politics of national identities*. Cambridge: Cambridge University Press
- Smith, P. H., 1991. Crisis and democracy in Latin America. *World Politics* 43: 608-634.
- Stark, D.-L. Bruszt, 1998. *Postsocialist pathways: Transforming politics and property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Szabó M., 1994. Nation-state, nationalism, and the prospects for democratization in East Central Europe. *Communist and Post-Communist Studies*, 27: 377-399
- Tánase, S., 1999. Changing societies and elite transformation. *East European Politics and Societies*, 13: 358-363.
- Taras, R., 1997. Poland's path from civil society to consolidated democracy: One step forward, two steps back? *Canadian Slavonic Papers*, 34: 87-108.
- Tilly, C. (szerk.) 1975. *The formation of national states in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press
- 1990. *Coercion, capital and European states AD 990-1990*. Cambridge: Cambridge University Press
- Urban, G. R. 1997. *Radio Free Europe and the pursuit of democracy: My war within the cold war*. New Haven: Yale University Press
- Vachudová, M. A.-Snyder, T., 1997. Are transitions transitory? Two types of political change in Eastern Europe since 1989. *East European Politics and Societies* 11: 1-35.
- Valenzuela, J. S., 1992. Democratic consolidation in post-transitional settings: Notion, process and facilitating conditions. In: S. Mainwaring, G.-O'Donnell J. S. Valenzuela (szerk.): *Issues in democratic consolidation: The new South American democracies in comparative perspective*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 57-104.

- Vanecková, K., 1998 *Nation formation in education: The case of the Czech and Slovak Republics*. Budapest: CEU Working Paper IRES 98/7.
- Vanhanen, T., 1997. *Prospects of democracy. A study of 172 countries*. London: Routledge
- Beyme, von K., 1996 *Transition to democracy in Eastern Europe*. Houndmills: Macmillan
- 1999. Zur Diskussion gestellt - Osteuropaforschung im Umbruch. *Osteuropa*, 49: 285-304.
- Weber, E., 1979. *Peasants into Frenchmen: The modernization of rural France*. London: Chatto & Windus
- Wedel, J., 1999. *Collision and collusion. The strange case of western aid to Eastern Europe*. Basingstoke: Macmillan
- Welsh, H. A., 1994. Political transition processes in Central and Eastern Europe. *Comparative Politics*, 26: 379-394.
- Whitehead, L. (szerk.) 1996. *The international dimension of democratization. Europe and the Americas*. Oxford: Oxford University Press
- 1997. East-Central Europe in comparative perspective. In: G. Pridham-E. Herring-G. Sanford. (szerk.). *Building democracy? The international dimension of democratisation in Eastern Europe*. London: Leicester University Press, 30-55.

HIRATA TAKESI

A pártrendszer kialakulása és a választási illékonyság Közép-Európában

Tíz év telt el, amióta a rendszerváltás megtörtént Közép-Európa országaiban. Közben mindegyik országban több ízben tartottak választásokat (Lengyelország: [1990], 1991, 1993, 1997; Csehország: 1990, 1992, 1996, 1998; Szlovákia: 1990, 1992, 1994, 1998; Magyarország: 1990, 1994, 1998), amelyek során több pártot magában foglaló pártrendszer jött létre. A szakirodalomban még nem alakult ki konszenzus arra nézve, hogy a pártrendszer stabilizálódása nélkülözhetetlen feltétele-e a demokrácia konszolidációjának. E kérdést egyelőre félretéve, nézzük meg eloször a pártrendszer megszilárdulásának mértékét.

Mielőtt azonban megkísérelnénk a pártrendszer vizsgálatát, bevezetesként szeretnénk rámutatni két szelsőséges nézetre, amelyeket főként nyugat-európai szemlélők fogalmaztak meg.

Az egyik póluson található az a nézet, amely szerint a kommunista diktatúra egyrészt összekovácsolta a munkások homogén társadalmát abban az értelemben, hogy mindenki az államtól függő foglalkozási viszonyba került, másrészt lerombolta az autonóm szervezeteket és egyesületeket, ezért a poszt-kommunista társadalom az egyénre nézve homogén elemekből álló, az egészre nézve atomizált társadalmat alkotott. Ennek következtében a demokratizálódás utáni pártok addig „nem állnak kapcsolatban” a társadalmi törésvonalakkal (mivel ezek még nem léteznek ezen érvelés szerint), ameddig a privatizáció és a piacosodás folyamán ki nem alakul az osztályok közötti különbség.

A másik póluson említhetnénk a II. Kitschelt nevével fémjelzett általános modellt, amely a pártok elhelyezkedési tengelye-

iról szól. Ezt tulajdonképpen a jelenlegi nyugat-európai országok pártrendszereinek vizsgálatára készítette oly módon, hogy a hagyományos jobb- és baloldal közötti gazdasági álláspontok különbségét jelző vízszintes tengelyt metszette egy függőleges tengellyel, amely a társadalmi értékrendszer szerint egy libertárius magatartás és egy autoritárius magatartás között húzódik. Kitschelt véleménye szerint Nyugat-Európában a pártok konstellációja megfelel a választók „kötődés”-ének, akik egy újraelosztásra orientált libertárius baloldal és egy piacra orientáló autoritárius jobboldal között szóródnak. Kelet-Európában viszont a választók – az ő feltételezése szerint – egy piacra orientált libertárius baloldal és egy újraelosztásra orientált autoritárius jobboldal között szóródnak, és a pártok is majd ennek megfelelően fognak elhelyezkedni.

Mindkét koncepciót túlzottan általánosítónak tartjuk, és nemigen tekintjük hasznosíthatónak Közép-Európa jelenlegi helyzetének vizsgálata számára. Vizsgáljuk meg inkább a tényleges folyamatokat közelebbről.

A PÁRTOK KONSTELLÁCIÓJA

Tíz évvel a rendszerváltás után még mindig szemtanúi lehetünk pártok szakadásának és egyesülésének, ezért még nem lehet stabil helyzetről beszélni. De azért próbáljuk meg néhány tételben összegezni, amit a pártok jelenlegi állapotáról és viszonyairól tudhatunk.

Pártok régi törésvonalak mentén

A közép-európai országok mindegyikében megfigyelhető közös jelenség az, hogy létrejöttek olyan pártok, amelyek (Lipsct és Rokkan fogalmazásával élve) a három legjellegzetesebb ún. *iparosodás előtti törésvonalnak* felelnek meg, mint az etnikai pártok, a parasztpártok és a felekezeti pártok. E pártok életbenmaradási képességének szempontjából az a benyomásunk, hogy legerősebbnek az etnicitás tűnik, ezt követik az agrárpártok és leggyengébbnek pedig a felekezeti pártok látszanak.

Mivel ezek közül a parasztpártok és a keresztény pártok közül némely ún. *csatlós pártként* működött a kommunizmus alatt (pl. a lengyel parasztpárt [PSL], a cseh/szlovák kereszténypárt [CSL/KDH]), többen azzal érveltek, hogy a pártszervezet folytonossága szolgált előnyükre. Valójában azonban az a helyzet, hogy egyrészt a csatlós pártok közül csak a társadalmi törésvonalhoz kötődő pártok maradtak fenn, mint a parasztpárt vagy a keresztény párt (eltűnt viszont a lengyel demokrata párt [DS],

vagy a nagy múltú cseh nemzeti szocialista párt [NS]); másrészt ott is, ahol egypártrendszer volt, mint Magyarországon, a rendszerváltás folyamán újjáéledt a parasztpárt és a felekezeti párt. Ezek a tények azt bizonyítják, hogy a társadalmi törésvonal megmaradása volt a fontosabb tényező. A csatlós pártok szervezeti és infrastrukturális előnye inkább abban mutatkozott, hogy az újabban létrejövő paraszt- vagy felekezeti pártok által támogatott vetélkedésben sikeresen tudták pozíciójukat megtartani.

A Magyarországtól délre eső országok esetében, ahol egypártrendszer volt, inkább a *történelmi pártok* újjáéledése figyelhető meg. Ehhez azt a megjegyzést szokás hozzáfűzni, hogy csak azok a pártok tudtak feltámadni, amelyek a második világháború után is működtek egy darabig, azok a pártok viszont nem, amelyeknek tevékenysége a kollaboráció stb. miatt már közvetlenül a háború után megszakadt. Lehet, hogy a csehszlovákiai parasztpárt „fel nem támadása” is összefüggött ezzel. Mindenesetre hangsúlyozni kell, hogy a végül is sikeres pártok tulajdonképpen nem mások, mint a valamelyik társadalmi törésvonalhoz világosan kapcsolódó pártok (a magyar FKGP, a szlovák nemzeti párt [SNS]).

Mondanunk sem kell, hogy ezek az iparosodás előtt keletkezett társadalmi törésvonalak sok változáson mentek át a kommunizmus alatt (pl. az agrárnépesség csökkenésének mértéke, a kollektív szektor és családi gazdálkodás arányának változása, a szekularizációs folyamat, az etnikai öntudat felelevenedésének folyamatai miatt – ezek mind fontos tényezők a Közép-Európán belüli összehasonlítás szempontjából). Itt csak azt konstatáljuk, hogy az iparosodás előtti három fő társadalmi törésvonal kifejezésre jutott a pártrendszerben. A következőkben a negyedik, az osztályokra vonatkozó törésvonal kérdésével foglalkozunk.

Baloldali pártok

Az első szabad választások a rendszerváltás után a baloldali erők számára három eredményt hoztak: a volt kommunista pártok hatalomvesztését, a szociáldemokrata pártok újjáéledésének kudarcát és a környezetvédő pártok vereségét. A balkáni országok egy részétől eltérően, ahol a kommunista párt egyelőre megőrizte hatalmát, Közép-Európában mindenütt sikerült a kommunista pártokat kiszorítani a kormányhatalomból, a volt kommunista pártoknak viszont sikerült a parlamentben maradniuk. Nemcsak azért, mert szervezetileg fölényben voltak a többi párttal szemben, hanem azért is, mert a múlt rendszer alatti elitiek támogatását élvezték (ami a kommunista párt támogatóinak iskolai végzettségéből világosan kitűnik). Viszont a szociál-

demokrata pártoknak és a környezetvédő pártoknak nem sikerült a parlamentbe jutás sem (ezalól kivételt jelent, hogy a szlovák zöldek a 3%-os alacsony küszöb miatt 1990–92-ig bent ültek a parlamentben).

A baloldalon az átrendeződés különböző módon zajlott le az egyes országokban. Lengyelországban és Magyarországon a volt kommunista reformszárny által vezetett utódpart az ellenzékben átváltozott szociáldemokrata párttá, és a 90-es évek derekán nagymértékben növelte támogatottságát, és visszaszerezte a kormányhatalmat. Ezzel szemben Csehországban az ortodoxok által vezetett kommunista part mellett - Közép-Európában egyedül itt - feltámadt a történelmi szociáldemokrata part, és a két part megosztja a parlament baloldalát (mellesleg a két világháború közötti korszakban is egyedül itt volt így ez Kelet-Közép-Európában). Szlovákiában a volt kommunista utódpart átváltozott ugyan a szociáldemokrata párttá, de egy koalíciós kormányban kisebb partner maradt.

Miért nem sikerült a történelmi *szociáldemokrata pártoknak* visszajutniuk a parlamentbe? Egyrészt súlyos veszteséget okozott népszerűségüknek az emigránsok és otthoniak között kirobbanó párton belüli ellentét, valamint a mérgező vetélkedések a csoportok és a vezetők között. Azonban inkább azt a mozzanatot tekintenénk fő problémának, hogy nem sikerült támogatásra találniuk a szakszervezeti mozgalomban. (Waller, 1994. 1995). A szociáldemokrata pártoknak nem sikerült a társadalmi törésvonallal való összekötetést biztosító hagyományos csatornát helyrehozniuk, *ami az ügynevezett iparosodás előtti törésvonalak esetében inkább közösségi, mint társasági jellegű összekötetésük szlvósságának köszönhetően nem okozott komoly gondot.*

Ami a szakszervezeteket illeti, mindenütt a hivatalos szakszervezet utódja rendelkezik a legnagyobb taglétszámmal azután is, miután független szakszervezetek sora jött létre, s több kisebb szervezet szakadt el a volt hivatalos szervezettől. Ezalól Lengyelország sem jelent kivételt, ahol azonban a legnagyobb (volt hivatalos) szakszervezet mellett viszonylag nagy tömeget tömörítő „Szolidaritás” léte biztosította a nem kommunista munkáspárt parlamentbe jutását (UP, 1997-ig).

A *kommunista pártok* a rendszerváltás – és leginkább a Szovjetunió szétbomlása – miatt elveszítették a „vonatkoztatási rendszert”, és rákényszerültek önmeghatározásuk revidálására. A balkáni és a volt szovjet országoktól eltérően, ahol a kommunista part a többségi nemzet nacionalizmusát tette magáévá, Közép-Európában, ha a reformszárny szerezte meg a part vezetését, akkor a szociáldemokratizálódás útját választották (mint Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában). Kivételt képez Csehország, ahol a ortodoxok szereztek meg a part vezetését, az így keletkezett úrt a politikai konstellációban azután –

Közép-Európában egyedülálló módon – a szociáldemokrata párt tölti be.

A volt hivatalos szakszervezetek közvetlenül a rendszerváltás után inkább függetlenségüket hangsúlyozták, és nem voltak hajlandók egyértelműen valamelyik pártot támogatni. Ha azonban a szociáldemokratává vált utódpártnak sikerült az együttműködést megvalósítania ezzel a legnagyobb szakszervezettel, akkor az utódpártnak, mint a múlt rendszer alatti elitek és előnyben részesültek pártjának sikerült a munkások támogatását is növelnie az életszínvonal visszaesésének idején. Így jött létre egy osztályok közötti szövetség – egyik oldalon a menedzserek és fehérgallérosok, a másik oldalon a fizikai munkások –, ami lehetővé tette a pártnak, hogy nagy párttá váljon, sőt hogy megszerezze a kormányhatalmat is. Ha nem sikerült az együttműködést megvalósítani a volt hivatalos szakszervezettel, akkor középmeretű elitista párt maradt (mint Szlovákiában, ahol a volt hivatalos szakszervezet külön pártot alapított [ZRS]. – Orenstein, 1998).

Az, hogy a szociáldemokrata párttá vált utódpártot egy osztályok közötti szövetség támasztja alá, bizonyítható a lengyel és a magyar párt támogatóinak vizsgálatával. Amikor a lengyel Demokratikus Baloldal Szövetsége (SLD) 1993-ban 20%-os támogatottsággal első lett a választásokon, akkor a fizikai munkások 19%-a szavazott rá, viszont a fehérgallérosok 24%-a voksolt rá. Magyarországon 1994-ben az MSZP nyerte a választásokat 33%-kal. Közben a fizikai munkások 32-33%-a támogatta, addig a felső- s középső funkcionáriusok 35-37%-a (Nagle-Mahr, 1999; Tóka és mások 1999).

Értelmiségi pártok

A volt kommunista rendszer ellenzéki erőinek volt a leghosszabb időre szükségük ahhoz, hogy pártjaik helyzete stabilizálódjon. Ezalatt a különböző politikai erők hol szétszakadtak, hol összekapcsolódtak.

Ezek az erők csak abban voltak azonosak, hogy ellenezték a kommunista diktatúrát, s miután ők voltak a politikai társadalom fő tényezői, különböző áramlatokra váltak szét. Ezekkel a szétszakadási-összevegyülési folyamatokkal nem kívánunk most foglalkozni: csak a jelenlegi helyzetről szeretnénk néhány megjegyzést tenni. Egyrészt (Csehországot kivéve) viszonylag *kis liberális párt* van balközépen, amely a hajdani demokratikus ellenzék „öröksége”, bár az egykori vezető értelmiségiek már korán visszavonultak az aktív politizálástól (a lengyel UW; a magyar SZDSZ; a szlovák ODU utódja, DU, ami az SDK magját képezi). Másrészt ennek jobboldalán helyezkedtek a *fragmentált tradicionalista nacionalista erők*, amelyeknek ösz-

szefogását „szorgalmazta” különben is a nagy pártoknak kedvező választási törvény. Lengyelországban és Magyarországon így sikerült 1997–98-ban egy jobboldali tömörülést létrehozni a baloldali volt kommunista párttal szemben. A magyarországi Polgári Párt (Fidesz-MPP) liberális erőként akarja a jobboldal szavazóit is összegyűjteni, ahogy Csehországban a Polgári Demokrata Párt (ODS) valósítja ezt meg. Már többször elhangzott az az érvelés, amely szerint Közép-Európában hiányzik egy olyan jobbközép gyűjtőpárt, amely túltekintene a szűk felekezeti érdekeken, mint a nyugat-európai kereszténydemokrata pártok. Talán még meg kell várni a következő választást, amikor megláthatjuk, stabilizálódott-e a politikai tér jobboldala.

A liberálisok és tradicionális nacionalisták közötti ellentét megfelelni látszik Kitschelt elvárásának, mivel az előbbiek libertárius társadalmi magatartásúak és a gazdaság szempontjából piacorientáltak, az utóbbiak pedig autoritáriusok, és a nagyméretű újraelosztást preferálják. Azonban az ő sémája figyelmen kívül hagyja a szociáldemokrata erők (beleértve a volt kommunista pártokat is) támogatói táborát, amely az újraelosztásra orientált ugyan, de enyhén libertárius társadalmi magatartást mutat.

A szembenállás a nyugati értékek befogadói és a hagyományos értékek ápolói között igen komoly ellentétnek mutatkozott a rendszerváltás utáni első időszakban. A népesség érdeklődésének előterében azonban inkább olyan praktikus kérdések álltak, mint az életszínvonal, a munkanélküliség, a társadalombiztosítás stb. Ezzel a politikai társadalom és a népesség közötti ellentmondással kapcsolatban olyan kritika is megfogalmazódott, hogy az értelmiségen belüli ellentétet ráoktrojálják az egész társadalomra. Ebben az értelemben nevezte ezeket az egykori ellenzéki erőket G. Márkus az *értelmiség miliőpártjainak*, feltételezve, hogy a pártok konstellációjának ez a területe leginkább elvonatkoztatott a valódi társadalomtól, és legkevésbé kapcsolódik a társadalmi törésvonalakhoz (G. Márkus, 1994).

A PÁRTOK KONSTELLÁCIÓJA ÉS A TÖRÉSVONALAK

Eddig az egyes jellegzetes pártcsoportoknak a társadalmi törésvonalakkal való megfeleltetését szemlélve azt igyekeztük bemutatni, hogy Közép-Európában a pártok közötti konfliktusok feltételezhetően nem egy homogén társadalom felszínén zajlanak. Mielőtt a közvélemény-kutatások néhány eredményét mutatjuk be, előbb a törésvonal fogalmát kell tisztáznunk. A fenti fejezetben a törésvonalat az eredeti társadalmi értelmében használtuk, ahogyan ezt Lipset és Rokkan tette. Rokkanék ugyanis eredetileg a törésvonalat az ipari és ún. nemzeti (fran-

cia) kettős forradalom (E. Hobsbawm) következtében a 19. században mélyülő társadalmi tagoltsággént ábrázolták (melynek gyökerei történelmileg sokkal hosszabb múltra nyúlnak vissza). Amikor a 19. század végén és a 20. század elején a szélesedő politikai participáció következményeként a pártok igyekeztek az újonnan politikai színtérre belépőket megnyerni, akkor a politikai mozgósítás a törésvonalak mentén zajlott. Így alakult ki a pártrendszer mögött a választók „kötődés”-je. (Létezik a törésvonal fogalmának egy másik használata, amellyel inkább a politikai pártok közötti tartós ellentéteket értelmézi, amely tehát kimondottan a pártok közötti viszonyokra utal. Ezt a használati módot most nem tárgyaljuk.) Újabban S. Bartolini és P. Mair (1990) próbálta a törésvonal fogalmi tartalmát úgy tágítani (ugyanakkor szűkítve az alkalmazhatóságát), hogy a pártok és választók közötti kapcsolatrendszert is takarja. Így alkalmassá tették e fogalom használatát a szavazói magatartás dinamikájának empirikus vizsgálatára. Ők a törésvonalat a következőkben definiálták: 1. közös társadalomszerkezeti jellemvonás és 2. közös értékrend alapján 3. politikai aktivitást alátámasztó szervezetek hálózata fogja át. Tehát nemcsak a közös jellemvonással rendelkező társadalmi csoport létét, hanem e csoportnak közös értékeket ápoló, továbbító, formális és nem formális szervezetek által a többi társadalomrészről bizonyos mértékig elhatárolt voltát tekintették a szavazói magatartást befolyásoló törésvonalnak.

A továbbiakban egyrészt azokat a tanulmányokat mutatjuk be, amelyek a pártpreferencia és a választók társadalmi jellemvonásai és értékrendje közötti korrelációkat vizsgálják. Másrészt a választók és pártok közötti szervezeti kapcsolatokat is személyre vesszük.

Társadalomszerkezeti jellemvonások

Azok a vizsgálatok, amelyek a szavazói magatartást elemezték a közép-európai országokban, azt bizonyították, hogy az olyan társadalmi jellemvonások, mint a *vallási gyakorlat*, a *települési típus*, az *iskolai végzettség* vagy az *életkor*, viszonylag nagy magyarázóerővel rendelkeznek, és azt is, hogy ezekhez képest az *osztály-tényező* (munkás illetve vállalkozó vagy menedzser) nem tükröződik világosan a szavazói magatartásban (a mezőgazdasági foglalkozás és a szabadfoglalkozás viszont igen – Közép-Európára általában: Tóka, 1996; Magyarországra vonatkozóan: Evans-Whitefield 1995a; Simon., 1999). Ezek az eredmények megfelelni látszanak a fent ábrázolt helyzetnek, nevezetesen annak, hogy egyrészt léteznek az iparosodás előtti törésvonalakhoz fűződő pártok, másrészt hiányzik a markáns osztályjelleg a baloldaltól.

Eszmények, értékek

Egy, az 90-es évek első felében a magyarországi választók körében végzett kutatás arra utalt, hogy *értékrendbeli különbségek* is adnak bizonyos magyarázatot a párt kiválasztására. E tanulmány hívta fel a figyelmet arra, hogy a kommunista rendszer egykori ellenzéki erőin belül akkor heves értékrendbeli ellentétek nemcsak az értelmiségi miliő pártjai között, hanem e pártok támogatói között is megfigyelhetők voltak (Evans-Whitefield, 1995a).

Szervezeti összekötetések

A fent idézett közvélemény-kutatási elemzések arra utalnak, hogy van bizonyos kapcsolat egyrészt a pártpreferencia, másrészt a közös társadalmi jellegzetesség és értékrend között. Tehát a rendszerváltás utáni közép-európai országok pártrendszerének jellegzetességét nem abban látjuk, hogy nem tükrözi a társadalmat, hanem inkább abban, hogy a közös társadalmi vonásokkal és értékekkel rendelkező csoportok nem kötődnek szervezetenként a pártokhoz. Nézzünk néhány mutatót!

Elsősorban a *tömegpárt hiányára* kell rámutatni. Amikor a volt kommunista párt vezetőségét a reformszárny vette át, akkor a *párttagságot revidálták annak érdekében, hogy az ortodoxokat kiszűrjék*. Így az egykori komoly tömeggel rendelkező óriási pártból (pl. Magyarországon 750-850 ezren, tehát a választók kb. egytizede rendelkezett párttagsággal; Csehszlovákiában ugyanennyi, Lengyelországban ennél kevesebb volt a párttagok aránya) néhány tizezernyi tagság maradt (a lengyel SLD 60 ezer, az MSZP 37 ezer, a szlovák SDL 48 ezer taggal rendelkezik). Az újraéledt történelmi pártok vagy az újonnan alakult pártok tagsága pedig még ennél kisebb (liberális közép-pártok: a lengyel UW 15 ezer, a magyar Fidesz 13 ezer, a cseh ODS 22 ezer; szociáldemokrata pártok: a cseh CSSD 13 ezer; egyéb pártok: a szlovák Mečiar-féle HZDS 34 ezer). Kivételesen nagy tagsággal rendelkeznek a ortodoxok által vezetett kommunista pártok (a cseh KSCM 200 ezer) és a volt csatlós pártok (a lengyel parasztpárt [PSL] 250 ezer; a cseh kereszténypárt [KDU-CSL] 80 ezer – Ágh, 1998).

Függetlenül attól, hogy a pártok mekkora taglétszámokat mutatnak ki – hiszen ennek nem kis része feltételezhetően tagdíjat nem fizető, névleges tagot fed – a választóknak legfeljebb 6-7%-a tényleges tagja valamelyik pártnak (e szám tulajdonképpen azoknak az arányán alapul, akik közvélemény-kutatás során valamelyik párt tagjának vallják magukat). Olyan országokban, ahol szervezeti folytonossággal rendelkező pártok nincsenek, mint Magyarországon, ez az arány 2-3% körül lehet. (Plasser és mások., 1998). (Lásd 1. táblázat.)

Másodszor utalhatunk a *gyenge pártidentitásra*. Közvélemény-kutatások adatai szerint a 90-es évek első felében a valamelyik párttal való azonosulással rendelkező választók aránya Csehországban és Szlovákiában több mint 30%, Magyarországon kb. 20%, Lengyelországban pedig kevesebb mint 20% volt. (Plasser és mások, 1998). (Lásd 2. táblázat.) Nem beszélve az észak-nyugat-európai magas számarányokról, inkább arra szeretnék a figyelmet felhívni, hogy az Ibériai-félsziget országai-ban a 80-as évek második felében (tehát már több mint tíz évvel a rendszerváltás után) 30-50% volt ez az arány, és még ezekkel kapcsolatban is a pártrendszer társadalmi beágyazottságának gyenge voltát konstataálta L. Morlino. (Morlino, 1995). (Lásd 3. táblázat.)

Természetesen nemcsak a pártszervezet köti hozzá a társadalmi törésvonalat a párthoz, hanem a többi *egyesület hálózata* is. Az a feltételezésünk, hogy éppen az egyesületi hálózat kialakulatlan még, kivéve például a szervezeti folytonossággal bíró volt hivatalos szakszervezetet. Az eddig ábrázoltak alapján is az a benyomásunk, hogy nem annyira a formális (az egyesületek, mint például az érdek-képviselői szervezetek hálózata), inkább az informális közösségek kötik hozzá a (különösen az ún. iparosodás előtti) társadalmi törésvonalat a párthoz (Lásd 4. táblázat.). Ha a társadalmi tagoltság nem, vagy csak kezdetlegesen ölt egyesületi formát, akkor elfogadhatónak tűnik az olyan érvelés, amely a kommunista diktatúra utáni civil társadalom lelapított („flattened”) voltát hangsúlyozza (Linz-Stepan, 1996). Persze kérdéses, hogy egyáltalán ki fog-e épülni a szervezetek szilárd hálózata, amikor Nyugat-Európában a „dekotódés”, azaz a párt és törésvonal közötti kapcsolat fokozatos lazulása észlelhető.

A PÁRTRENDSZER STABILIZÁLÓDÁSA/STABILIZÁLATLANSÁGA

A társadalmi törésvonalak és a pártok közötti laza kapcsolat lehet az egyik oka annak, hogy a pártrendszer még nem stabilizálódott.

Szavazatok fragmentálása

Az 5. táblázat a közép-európai országok pártrendszerének fragmentáltságát mutatja be. A pártrendszer fragmentáltságát mint a parlamenti koalíciós játékok egyik fontos adottságát a parlamenti mandátumok megoszlási aránya alapján szokás kalkulálni. Itt azonban a szavazók magatartásának szintjén akarunk szemlélni a pártpreferencia fragmentáltságát, ezért a ka-

pott szavazatok arányának alapján a *Rae-féle jelzőszámot* számítottuk ki. (Csehország és Szlovákia esetében nem a szövetségi parlamentet, hanem a tagországok parlamentjét vettük szemügyre.)

A Rae-féle indexet (amit a mandátumok/szavazatok arányszámának négyzetét összesítve kapunk) mint jelzőszámot sokan nem tartják elég érzékenynek, ezért újabban divatba jött ennek reciproka, az ún. *effektív pártok száma*, amit a 6. táblázatban szintén a szavazatok arányának alapján tüntetünk fel. Ebből kitűnik az effektív pártok számának a nagymértékű csökkenése Lengyelország esetében, és fokozatosan csökkenő trendje Magyarország és Csehország (a Civil Fórum szétesése után) esetében.

Ez bizonyos értelemben azt jelenti, hogy a pártok választéka összeszűkült. Ha figyelembe vesszük egyrészt azt, hogy a parlamenti koalíciós játékban részt vevő pártok száma korlátozott, másrészt azt, hogy a pártok közötti konkurrencia nem mutat centrifugális tendenciát (habár a magyar parlamentben egy szélsőjobboldali, a cseh parlamentben egy szélsőbaloldali párt is helyet foglal), akkor azt mondhatjuk, hogy Közép-Európa országai (a Sartori-féle osztályozás szerint) mérsékelt többpártrendszerrel rendelkeznek.

A pártrendszer fragmentáltságának csökkenése maga is bizonyos stabilizációt jelent ugyan, ám ez a választási törvény szabályozásának következménye is, amely a törpe pártok kiszűrését szolgálja. A közép-európai országok jelenlegi választási törvényei ugyanis – országos összesítésben – 5%-os küszöböt szabnak a listás szavazati kerületekben a parlamenti mandátum elérésére. Minél több választást átélnek, annál jobban „megértik” a választók, hogy nem érdemes olyan kis pártra voksolniuk, amelynek nincs sok esélye a parlamentbe kerülésére. E magatartás elterjedését jelzi a 7. táblázatban az 5%-os küszöböt el nem érő pártokra leadott szavazatok arányának fokozatos csökkenése (bár még mindig számottevő a mandátumot nem eredményező szavazatok aránya).

Választási volatilitás

Miután azt konstatáltuk, hogy a pártok választéka összeszűkült, a következő lépésként a *volatilitás-jelzőszámokat* vesszük szemügyre azért, hogy megvizsgálhassuk: a szavazói magatartás is stabilizálódik-e ezzel lépést tartva.

A 8. táblázat az ún. összevont illékonyságot (*aggregate volatility*) mutatja be. A volatilitás mint a jelzőszám nagyon érzékeny olyan kis pártok szavazati arányának változására is, amelyeket az összesített adatok nem nagyon részleteznek. A pártok szakadása, egyesülése és az alkalmi közös lista állítása

nem könnyen megoldható számítási bonyodalmakat okoz, ezért ezt a táblázatot sem lehet véglegesnek tekinteni. Annyit azonban talán megállapíthatunk ezen a vizsgálati szinten is, hogy még nem lehet következetesen csökkenő tendenciáról beszélni (így a cseh 1998-as választásnál mutatkozó, viszonylag kismértékű volatilitással sem dőlt el, hogy vajon ez a stabilizálódás kezdetének jele-e vagy csak arról van szó, hogy túl rövid idő telt el az 1996-os voksolás óta). Ha az összehasonlítás érdekében megnézzük a dél-európai országok adatait, akkor láthatjuk, hogy ott is csak a rendszerváltás után tíz évvel figyelhető meg a illékonyság csökkenő tendenciája (Morlino, 1995). (Lásd 10. táblázat.) Azért nem mondhatjuk, hogy a rendszerváltás utáni első évtizedben mutatkozó *volatilis szavazói magatartás* a posztkommunista társadalom sajátossága lenne. Lehet, hogy egyszerűen a demokratikus átmenet utáni konszolidáció kezdeti szakaszának közös jellemzőjével van dolgunk.

A dél-európai országokról szólva Morlino konstatálta, hogy az ún. blokkok közötti illékonyságra (*interbloc volatility*) nézve viszont általában csak egy olyan „kritikai választás” volt, amelyen szavazatok nagy átáramlása mutatkozott a baloldali pártok, illetve a közép- és jobboldali pártok között. Ezenkívül a többi választásokon a volatilitás csak a baloldali blokkon belül vagy a közép- és jobboldali pártok blokkján belül mutatkozott. (Lásd 11. táblázat.) A 9. táblázatból úgy tűnik, hogy a kelet-közép-európai országok esetében a baloldali blokk stabilizálódása már megtörtént. Magyarország esetében az 1994-es választás volt az a *kritikai választás*, amelyiken a szavazók kb. 15 százalékpontos átáramlása volt megfigyelhető a jobboldaltól a baloldalra. Az 1998-as választáson viszont már csak a középbaltól a közéjobbba való szintén kb. 15 százalékpontos eltolódás volt a volatilitás fő tényezője. A következő választásokon „eldől”, hogy a politikai blokkok viszonylag stabil támogatottsága mennyire lesz tartós.

Ha azt akarjuk megtudni, hogy ezek az összesített adatok mennyire tükrözik a választók szavazói magatartásbeli változásait, akkor az ún. egyéni szintű illékonyságot (*individual volatility*) kell vizsgálni, és ehhez közvélemény-kutatási panelvizsgálatra vagy (visszaemlékezésen alapuló) visszamenőleges vizsgálatra van szükség. A magyarországi 1994-es választásra vonatkozóan több ilyen vizsgálat eredménye áll rendelkezésünkre. Most Evans és Whitefield (1995a) által készített táblázatot vesszük szemügyre (12. táblázat). Bár ennek a táblázatnak van hátránya is, ugyanis nem pontosan egyezik meg a néhány hónappal később lezajlott választás eredményével (közben a Fideszre szavazni szándékozók tábora tovább szűkült), azonban nagy előnyének azt tartjuk, hogy a nem szavazókról is ad adatokat. A következőket láthatjuk: 1. mindegyik párt az 1990-ben rá szavazóknak csak a négy-hattizedét tudta megtartani. A generá-

ciós párt (Fidesz), a felekezeti párt (KDNP) és a parasztpárt (FKGP) mint a társadalmi törésvonalhoz kötődő pártok öt-hat-tizedet tudtak megőrizni, viszont az értelmiségi milió pártjai (MDF, SZDSZ) csak négytizedet; 2. a volt kommunista párt 1994-es nagy sikerének az az oka, hogy egyrészt sikerült megtartania az előző választáson rá szavazó tábort, másrészt a többi pártoktól, de főként az értelmiségi milió pártjaitól nagyszámú szavazót tudott szerezni függetlenül attól, hogy a közép-(SZDSZ) vagy a jobboldali (MDF) pártról van-e szó; 3. azok a választók, akik az 1990-es választáson nem szavaztak feltételezhetően a tárgyalásos rendszerváltástól távol maradó, nem mozgósított, főként fizikai munkásokról van szó), az 1994-es választáson számottevően nem befolyásolták az eredményt.

A fentiek alapján összefoglalóan az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. A közép-európai országok pártkonstellációja, miután Lengyelországban és Magyarországon kialakult a jobbközép tömörülés és Csehországban létrejött a balközép- pólus, nagyjából a következőkre szűkült: van egy szociáldemokrata balközép, egy liberális közép-, s egy nacionalista jobbközép párt, és mellettük léteznek kisebb, úgynevezett iparosodás előtti társadalmi törésvonalhoz kapcsolódó pártok, mint a parasztpártok vagy a felekezeti pártok.

2. A pártok konstellációja mögé sorakozó választók „kötődés”-je nem egy előre kidolgozott tengely mentén helyezkedik el, inkább a hosszú múltra nyúló társadalmi tagoltságnak feleltethető meg.

3. A közép-európai országok pártrendszere még nem stabilizálódott, ennek okát nem a társadalmi tagoltság hiányában, hanem a társadalmi törésvonalakkal való kapcsolatrendszer kialakulatlan voltában kereshetjük.

4. A nemzetközi összehasonlítás alapján azonban a pártrendszer stabilizálódási folyamata inkább az előző, dél-európai esetekhez hasonlít, s vélhetőleg nem a posztkommunista társadalom valamilyen sajátosságának a következménye.

Táblázatok

1. táblázat. *Párttagság létszáma* (Azoknak a százaléka, akik valamelyik párt vagy mozgalom tagjai.)

Ausztria	14 (1996)
Szlovákia	7 (1995)
Csehország	6 (1995)
Lengyelország	6 (1995)
Szlovénia	4 (1994)
Nyugat-Németország	3 (1994)
Kelet-Németország	3 (1995)
Magyarország	2 (1995)

Forrás: Plasser és mások, 1998

2. táblázat. *A pártidentitás trendje (1991–1995)* (Azoknak a százaléka, akik valamelyik párttal vagy mozgalommal azonosítják magukat.)

	Lengyel- ország	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia
1991	15	25	31	25
1992	13	23	36	35
1993			36	31
1994	15	22	38	30
1995	18	18	30	35

Forrás: Plasser és mások, 1998.

3. táblázat. *Pártidentitás Dél-Európában*
(A válaszolókhöz viszonyított százalék)

	Portugália	Spanyolország	Görögország	Olaszország
1958	—	—	—	76,0
1985	48,9	47,5	69,6	52,0
1989	49	30	57	63

Forrás: Morlino, 1995.

4. táblázat. *A politikai integráció jelzői (százalékban)*

	Lengyel- ország	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia
Pártidentitás	18	18	30	35
Erős pártidentitás	4	3	5	8
Párttagság	2	3	6	7
Szakszervezeti tagság	9	19	25	33
Rendszeres templomba járás*	56	10	7	29
Tv-híradó rendszeres nézése	48	62	61	42

* Akik azt választák, hogy (majdnem) minden héten mennek istentiszteletre.

Forrás: Plasser és mások, 1998.

5. táblázat. *A pártpreferencia fragmentáltsága (a szavazatok alapján)*

	Lengyel- ország	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia
1989				
1990		0,85	0,71	0,83
1991	0,93			
1992			0,86	0,81
1993	0,90			
1994		0,82		0,83
1995				
1996			0,81	
1997	0,78			
1998		0,76	0,79	0,81

A Rae-féle index:
$$F = 1 - \sum_{i=1}^n p_i^2$$

Forrás: különböző közlések alapján saját számításaink szerint

6. táblázat. Az effektív pártok száma (a szavazatok alapján)

	Lengyel- ország	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia
1989				
1990		6,7	3,5	5,8
1991	13,7			
1992			7,3	5,4
1993	9,8			
1994		5,5		5,8
1995				
1996			5,3	
1997	4,6			
1998		4,5	4,7	5,3

A Laasko-Taagepera-féle index:
$$\bar{N} = \frac{1}{\sum_{i=1}^n p_i^2}$$

Forrás: különböző közlések alapján saját számításaink szerint.

7. táblázat. Az 5%-os küszöböt el nem érő pártokra leadott szavazatok aránya

	Lengyel- ország	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia
1989				
1990		15,8 ^b	18,9	7,8 ^c
1991	24,0 ^a			
1992			19,2	23,9
1993	35,0			
1994		12,8		13,0
1995				
1996			11,2	
1997	12,8			
1998		11,4	11,4	5,8

^a Nem volt küszöb.

^b 4 % volt a küszöb, azonban ugyanaz akkor is, ha 5% lett volna a küszöb.

^c 3% volt a küszöb, ha 5% lett volna, akkor 15,7%.

Forrás: különböző közlések alapján saját számításaink szerint

8. táblázat. Összevont illékonyság

	Lengyel- ország	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia
1989	-	-	-	-
1990	-	-	-	-
1991	-	-	-	-
1992	-	-	26,3	25,0
			22,0	23,1 *
1993	35,0			
	34,5*			
1994		28,4		24,7
		28,3*		23,8*
1995				
1996			29,4	
			31,4*	
1997	24,6			
1998		33,5	14,3	24,8

$$\text{A Pedersen-féle index : } V = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n (|p_i(t+1) - p_i(t)|)$$

Forrás: különböző közlések alapján saját számításaink szerint,
illetve a csillaggal jelölt adatok: Tóka, 1998.

9. táblázat. *Blokkok közötti illékonyág*
 Illékonyág a baloldali, illetve a közép- s jobboldali blokk között.

	Lengyel- ország	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia
1989	-	-	-	-
1990	-	-	-	-
1991	-	-	-	-
1992	-	-	6,7	3,6
1993	15,2	-	-	-
1994	-	16,2	-	0,3
1995	-	-	-	-
1996	-	-	10,4	-
1997	2,3	-	-	-
1998	-	0,2	5,2	0,2

A baloldali blokkba a következő pártokat számítottuk be :

Lengyelország: SLD, PSL, 2 nyugdíjasok pártja(97)

Magyarország: MSzP, MSzDP, (MSz)MP, HVK(90)

Csehország: CSSD, KSCM, LB(96), CSS(=NS)/SZ(90), LSU(92),
 DZJ

Szlovákia: SDL, SDSS, KSS, ZRS

Forrás: különböző közlések alapján saját számításaink szerint.

10. táblázat. Választási illékonyosság Dél-Európában

	Olasz- ország		Olasz- ország	Spanyol- ország	Portu- gália	Görög- ország
1946	42,91	1971				
1947		1972	4,9			
1948	22,8	1973				
1949		1974				
1950		1975				
1951		1976	8,2		11,3	
1952		1977				22,3
1953	13,3	1978				
1954		1979	5,3	10,8	10,5	
1955		1980			4,6	
1956		1981				26,7
1957		1982		42,3		
1958	4,5	1983	8,5		11,2	
1959		1984				
1960		1985			22,5	6,3
1961		1986		11,9		
1962		1987	8,4		23,2	
1963	7,9	1988				
1964		1989		8,8		6,9/4,32
1965		1990				3,3
1966		1991			9,5	
1967		1992	16,2			
1968	3,4	1993		10,6		17,7
1969		1994	41,9			
1970						

¹ Becsült változás a fasizmus előtti utolsó választással összehasonlítva.

² Két választás volt 1989-ben, júniusban és novemberben

Forrás: Morlino, 1995.

12. táblázat. Blokkközi illékonyág Dél-Európában

Olasz-ország	Olasz-ország	Spanyol-ország	Portugália	Görög-ország
1946		1971		
1947		1972	1,1	
1948	12,9	1973		
1949		1974		
1950		1975		
1951		1976	5,4	6,6
1952		1977		13,7
1953	4,6	1978		
1954		1979	0,7	1,0
1955		1980		3,2
1956		1981		1,7
1957		1982	7,4	23,5
1958	1,0	1983	0,3	7,8
1959		1984		
1960		1985		0,5
1961		1986	2,6	3,4
1962		1987	1,1	15,5
1963	1,3	1988		
1964		1989	1,7	4,7/0,51
1965		1990		2,2
1966		1991		1,2
1967		1992	5,2	
1968	1,4	1993	1,7	4,2
1969		1994	5,8	
1970				

¹ Kétféle választás volt 1989-ben, júniusban és novemberben.

Forrás: Morlino, 1995

12. táblázat. Szavazatok áramlása az 1990-es választás és az 1994-es szándék között
(A lenti szám a sor, az alábbi szám pedig az oszlop százalékarányára utal.)

1990	1994							sor össze- sen
	MDF	SZDSZ	MSZP	FIDESZ	KDNP	FKGP	nem szava- zók	
MDF	37,6 69,1	10,4 17,0	14,5 16,2	11,0 13,9	7,5 34,2	8,1 19,4	11,0 11,7	22,7
SZDSZ	7,1 9,6	41,3 49,1	20,6 16,9	17,5 16,1	•	•	9,5 7,4	16,5
MSZP			95,1 37,7	•	•		•	8,0
FIDESZ	6,2	14,8 5,3	12,3 11,3	55,6 6,5	• 32,8	•	8,6	10,6 4,3
KDNP	•		•	•	56,0 36,8	•	•	3,3
FKGP	•	•	8,1 3,2	•	•	61,3 52,8	12,9 4,9	8,1
nem szavazók	5,5 13,8	8,5 18,9	12,3 18,8	19,1 32,8	•	6,0 19,4	47,2 68,5	30,8
oszlop összesen	12,3	13,9	20,2	18,0	5,0	9,4	21,2	

• Tekintettel a válaszolók kevés számára, nem közöljük az adatot

Forrás: Evans és Whitefield, 1995a

IRODALOMJEGYZÉK

- Ágh Attila, 1998: *The Politics of Central Europe*. London: Sage
- Bartolini, Stefano-Peter Mair, 1990: *Ideology, Competition and Electoral Availability The Stabilisation of European Electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge UP.
- Bozóki András-Bill Lomax, 1996: The revenge of history: The Portuguese, Spanish and Hungarian transitions – some comparisons. In: Pridham – Lewis (eds.) 186-205.
- Evans, Geoffrey-Stephen Whitefield, 1995a: Social and ideological cleavage formation in post-communist Hungary. *Europe-Asia Studies*, 7. 1177-1204.
- Evans, Geoffrey-Stephen Whitefield 1995b: The politics and economy of democratic commitment: Support for democracy in transition societies *British Journal of Political Science*, 25. 485-514.
- Fitzmaurice, John, 1998: *Politics and Government in the Visegrad Countries: Poland, Hungary, the Czech Republic and Slovakia*. (London: Macmillan).
- Gunther, Richard et al. (eds.) 1995: *The Politics of Democratic Consolidation – Southern Europe in Comparative Perspective*. Baltimore: Johns Hopkins UP.
- Hofferbert, Richard, (ed.) 1998: *Parties and Democracy: Party Structure and Party Performance in Old and New Democracies*. Oxford: Blackwell
- Kitschelt, Herbert, 1992: The formation of party systems in East Central Europe. *Politics and Society*, 20., 7-50.
- Lawson, Kay, et al. (eds.): 1999: *Cleavages, Parties, and Voters: Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, and Romania*. Westport, Conn.: Praeger.
- Lewis, Paul G. (ed.) 1996: *Party Structure and Organization in East-Central Europe*. Aldershot: Edward Elgar.
- Linz, Juan J.-Alfred Stepan, 1996: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore: Johns Hopkins UP).
- Márkus György G., 1994: Parties, camps and cleavages in Hungary. In Waller - Coppieters et al. (eds.). 154-70.
- Morlino, Leonardo, 1995: Political parties and democratic consolidation in Southern Europe In: Gunther et al. (eds.) 315-88.
- Nagle, John-Alison Mahr, 1999: *Democracy and Democratization: Post-Communist Europe in Comparative Perspective*. London: Sage
- Olson, David M., 1998: Party formation and party system consolidation in the new democracies of Central Europe. In Hofferbert (ed.) 10-42.
- Orenstein, Mitchell, 1998: A genealogy of communist successor parties in East-Central Europe and the determinants of their success. *East European Politics and Societies*, 12. 472-99.
- Plasser, Fritz-Peter A. Ulram-Harald Waldrauch, 1998: *Democratic Consolidation in East-Central Europe* (London: Macmillan).
- Pridham, Geoffrey-Paul Lewis (eds.) 1996: *Stabilising Fragile Democracies: Comparing New Party Systems in Southern and Eastern Europe*. London: Routledge
- Simon János, 1999: *Cleavages and Spaces of Competition in Hungary*. In: Cleavages, Parties, and Voters. (eds.) Kay Lawson, Andrea Römmele, and Georgi Karasimeonov, London
- John Thirkell et al. (eds.) 1995: *Labour Relations & Political Change in Eastern Europe: A Comparative Perspective*. London: UCL Pr.
- Tóka, Gábor, 1996: Parties and electoral choices in East-Central Europe In: Pridham-Lewis (eds.), 100-125.
- 1998: Party appeals and voter loyalty in new democracies In: Hofferbert (ed.) 167-88.

- Tóka, Gábor et al. (eds.) 1990: *The 1994 Election to the Hungarian National Assembly*. Berlin: Sigma
- (1994), „Winners and losers in the early post-communist elections in East-Central Europe,” in Waller, Coppieters et al. eds., 1994, pp 84-102.
- Waller, Michael, 1995: Starting-up problems: communists, social democrats and greens In: Wightman (ed.) 217-37.
- Waller, Michael-Bruno Coppieters et al. (eds.) 1994: *Social Democracy in a Post-Communist Europe*. Ilford: Frank Cass
- Waller, Michael-Martin Myant (eds.) 1994: *Parties, Trade Unions and Society in East-Central Europe*. Ilford: Frank Cass.
- Wightman, Gordon (ed.) 1995: *Party Formation in East-Central Europe: Post Communist Politics in Czechoslovakia, Hungary, Poland and Bulgaria*. Aldershot: Edward Elger.

GLOBALIZÁCIÓ ÉS KIHÍVÁS

BODA ZSOLT

Globális ökopolitika*

A környezeti problémákra sokáig úgy tekintettek, mint amelyek térben korlátozottan jelentkeznek. A környezetvédelemre és a környezetpolitikára vonatkozó gazdasági és politikai elcmzések így magától értetődően vették alapul a lokális, a regionális és a nemzeti kereteket. A kérdés az volt, miként lehet a környezet-szennyezést mint gazdasági vagy politikai problémát a legjobban modellezni, értelmezni, és hogyan alakítható ki a gazdaságilag hatékony és politikailag megvalósítható környezetpolitika. A hatvanas évek végétől azonban új problémák tűntek fel; és a következő évtizedben egyrészt a határokon átmenő környezet-szennyezésekről (elsősorban a savas esőkről) szóló híradások, másrészt az olyan jelentős politikai események, mint az ENSZ 1972-es Környezetvédelmi Konferenciája vagy az Európai Közösségek első Környezetvédelmi Akcióprogramjának meghirdetése a szélesebb közvélemény előtt is világossá tették a *környezetvédelem nemzetközi dimenzióját*.

A nemzetközi összefüggések ténye a társadalomtudósokat is új helyzet elé állította. A közgazdászok környezetpolitikai modelleket kezdtek kidolgozni a határokon átmenő szennyeződés esetére és a globális erőforrásokkal való hatékony gazdálkodás elősegítésére, majd később a fenntartható fejlődés operacionálizálására (lásd például Anderson-Blackhurst, 1992, Baumol-Ates, 1972); a politológusok a nemzeti környezetvédelmi mozgalmak egymásra hatását vizsgálták (Porter-Brown, 1991, Kamieniecki, 1993); a környezetvédelem a nemzetközi jognak is

* A tanulmány háttérül szolgáló kutatások a Magyar Tudományos Akadémia General Electric Ösztöndíjának támogatásával folytak.

önálló fejezetét képezi, és elméleti viták folynak arról, hogy tekinthető-e a tiszta környezetre vonatkozó jog az emberi jogok részének (lásd Kardos, 1995). Végül természetesen a nemzetközi kapcsolatok kutatói is igyekeztek értelmezési kereteket találni, illetve kidolgozni a környezeti problematika elemzésére. Jelen tanulmány éppen ezt kívánja bemutatni, hogy miként illeszthető be a környezetvédelem a nemzetközi kapcsolatok elméleteibe. Álláspontom szerint nagyjából kétféle megközelítés létezik: az egyik a környezetvédelem problémáját a biztonságpolitika témái közé igyekszik elhelyezni. Sokkal érdekesebbnek tűnik azonban az a megközelítés, amely a globális ökológiai együttműködést, elsősorban a nemzetközi környezetvédelmi rezsim kialakulását, formálódását és működését elemzi, és ebből a nézőpontból értelmezi újra a nemzetközi kapcsolatok elméletét is. Most azonban nincs mód szólni azokról a megközelítésekről, amelyek egyfajta nemzetközi politikai gazdaságtant művelnek, és a környezeti szempontot a világgazdaságtan és a fejlődéstanulmányok egyes elméleteibe ágyazzák bele; ezeket mint elsősorban közgazdasági és csak másodsorban mint politikai elemzéseket hagytuk ki e bemutatásból.¹

KÖRNYEZETVÉDELEM ÉS BIZTONSÁGPOLITIKA

A hetvenes évek közepétől él a gondolat, hogy a környezeti tényt be kell illeszteni a biztonságpolitika témái közé. Az persze, hogy egy ország természeti környezetének sajátosságai, akár csak a földrajzi fekvése, befolyásolják a biztonsági megfontolásokat nem új felvetés, de itt nem is erről van szó. A kérdés az, hogy lehet-e, kell-e újradefiniálni magát a biztonság fogalmát úgy, hogy az felölelje a nem katonai, köztük a környezeti fenyegetéseket, illetve az erre adandó válaszokat is. A dilemma abból ered, hogy a nemzetközi kapcsolatok sokáig meghatározó paradigmája, amelyet realistának vagy neorealistának szokás nevezni, magától értetődően az államokat vette a nemzetközi politika alapvető szereplőinek és alakítóinak. Mármost az állam szempontjából a katonai fenyegetésnek kitüntetett jelentősége van, hiszen az államnak a létét voltaképpen semmi más nem fenyegeti igazán, mint a katonai vereség, és az állam ebből következő esetleges megszűnése. Természetesen egy államközpontú gondolkodásba is beilleszthetők egyéb szempontok, hiszen a realista megközelítés szerint az állam, éppen alapvető biztonsági érdekei miatt, hatalmának megőrzésére és növelésére törekszik a nemzetközi szintén, és fenyegetésnek minősül minden, ami ebben a törekvésében akadályozza. Tárgan értelmezve az állam számára biztonsági fenyegetésnek minősíthetők a többi államok olyan lépései, amelyek például gazdasági pozícióit gyengítik, vagy – témánknál maradva – környezeti, természeti erőforrása-

it veszélyeztetik (például a más országban kibocsátott szennyező anyagok savas esőt okozva tönkreteszik fenyőerdőit). Kérdés azonban, hogy a nem katonai fenyegetések túlságosan tág értelmezése nem feszíti-e szét a biztonság fogalmát.

Masala (1999: 80.) például úgy fogalmaz, hogy „a nemzetbiztonságot fenyegeti minden, ami 1. rövid távon és drámaian ronthatja az állam lakóinak életminőségét, vagy 2. azzal fenyeget, hogy beszűkíti az állam kormányának vagy más nem kormányzati szereplőjének (egyének, szervezetek, vállalatok) döntési szabadságát, a választható politikai alternatívák körét.” Masala ezzel a meghatározással egyébként azt állítja, hogy bizonyos nemzetközi vagy globális környezeti problémák nem minősíthetők biztonsági kérdéseknek, hiszen e szempontból csak azok jöhetnek számításba, amelyek belátható időtávon belül komoly károkat okoznak. Vagyis például az éghajlatváltozás problémája – bármit is gondoljunk a súlyosságáról, – Masala szerint nem biztonsági kérdés, hiszen nem tudjuk, hogy az esetleges negatív hatások pontosan hogyan is érintik az egyes államokat, ráadásul a hatások kétséges jelentőségűek.² E megszorítás ellenére is érezzük, hogy a definíció meglehetősen tág, és voltaképpen nem is az állam, hanem az egyének (szélesen értelmezett) biztonságáról van szó benne. Az egyének, szervezetek érdekei persze az állam szempontjából korántsem elhanyagolhatók – legalábbis a demokráciákban –, azonban nem egészen világos, hogy hol kezdődnek azok az egyéni érdekek, amelyeknek fenyegetettsége már nemzetbiztonsági kérdésként vet fel. Ez különösen igaz a környezeti kockázatokra, amelyek természete, hatásai többnyire csak jelentős bizonytalanság mellett jelezhetők előre.

Mármost vagy elfogadjuk, hogy a nemzetközi környezeti problémák elsősorban nem az állam biztonságát fenyegetik, következésképpen az értelmezésük során túl kell lépni a hagyományos, „államközpontú” biztonságpolitikai gondolkodás nyújtotta kereteken, és az interdependencia és a transznacionalizálódás fogalmai mentén kell értelmezni nemcsak a globális ökológiai problémákat, de a nemzetközi kapcsolatokat is; vagy mégis megpróbálunk valamilyen szűkebb értelemben a környezet biztonságpolitikai jelentősége mellett érvelni. Ez utóbbi esetben szerintem állandóan az a veszély fenyeget, hogy álláspontunk „belehanyatlak” az előzőbe.

A környezeti konfliktusok

Homer-Dixon (1991, 1993) amellet érvel, hogy a környezeti problémák biztonsági kérdéssé és államközi konfliktus okaivá válhatnak, mégpedig két módon is. A „klasszikus” eset az, amikor környezeti, természeti javak szűkössége miatt robban ki konfliktus két vagy több állam között, azaz a környezet közvet-

len módon okozna biztonságpolitikai problémát. Ide tartoznak az olajért vagy más nem megújuló erőforrás feletti rendelkezés miatt kitörő konfliktusok éppúgy, mint a megújuló erőforrásokért folytatott háborúk (ilyen volt például a Nagy-Britannia és Izland között kitört 1972-es „Tőkehal-háború”). Azonban Mandel (1997) joggal mutat rá, hogy érdemes megkülönböztetni egymástól az erőforrás-biztonság és a környezeti biztonság kérdéseit. Vagyis érdemes a környezeti, természeti javak fogalma alól kivonni azokat, amelyek valóban inkább *erőforrások* a szó szűk, gazdasági értelmében, mintsem az életminőséget biztosító vagy önálló ökológiai értékkel bíró környezeti javak. Az efféle erőforrások feletti rendelkezés mellett többnyire rövid távú érdekek szólnak, és így minden gond nélkül beilleszthető a valamilyen „hagyományos” érdekközponttal operáló politikai vagy gazdasági elemzésekbe (e szempontból a megújuló és a nem megújuló erőforrások közötti különbségtételnek sincsen különösebb jelentősége, azért sem, mert a két kategória határai átjárhatóak: a nem fenntartható módon kiaknázott megújuló erőforrás is meg nem újulóvá válik). Ha azonban így járunk el, és szűken határozzuk meg a természeti javak fogalmát, azt találjuk, hogy az ezek miatt kialakult konfliktusok meglehetősen ritkák, és ezek sem eszkalálódtak fegyveres konfliktussá. A Duna elterelése miatt kialakult magyar-szlovák vitában például a magyar fél a folyó ökológiai funkcióinak elvesztése, degradációja miatt pereskedett, vagyis a konfliktus méltán nevezhető környezeti konfliktusnak – biztonságpolitikai problémának azonban aligha.

A tiszta és megfelelő mennyiségben rendelkezésre álló víz egyébként az a környezeti jószág, amely valóban közvetlen módon okozhat államközi konfliktust. Bár erre eddig nem volt példa, az előrejelzések szerint a környezetszennyezés, a nem megfelelő vízhasználat és a populációs nyomás miatt fellépő vízhiány akár háborús ok is lehet a Közel-Keleten, Észak-Afrikában és Közép-Ázsiában (lásd Gleick, 1993). Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a háború legfeljebb az akut vízhiány egynémely okát szüntetheti meg (mondjuk, déli szomszédai lebombázzák Törökország vízi erőműveit az Eufrátesz felső folyásán), a tiszta és megfelelő mennyiségben rendelkezésre álló víz hosszú távú biztosításának problémáját azonban aligha oldja meg. Vagyis a víz stratégiai jelentőségét nem tagadva, meg kell állapítanunk, hogy az érintett államoknak elemi érdeke, hogy a vízhiányt ne – vagy ne csupán – mint biztonságpolitikai kérdést tematizálják, hanem kölcsönös függésüket felismerve, nemzetközi kooperáció keretében igyekezzenek megoldani a fenntartható vízgazdálkodási politika kialakítását. Ezzel azonban ismét túlléptünk a biztonságpolitika keretein.

Homer-Dixon is elismeri, hogy (az erőforrásokat leszámítva) a természeti javak eddig közvetlenül nem váltak komoly nem-

zetközi konfliktus indítékává, és a vízhiány problémáján kívül nem is nagyon látszik, hogy ez potenciálisan miként is következne be. Ellenben jó néhány eset ismeretes, amikor *közvetett* módon mégis azzá váltak, ami azt jelenti, hogy a környezet degradációja, illetve a természeti javak szűkössége olyan társadalmi változásokhoz vezetett, amelyek azután nemzetközi konfliktust okoztak. A környezeti javak szűkössége jelentheti például a mezőgazdasági művelésre alkalmas földterület csökkenését, minőségének romlását (savasodás, szikesedés, erózió), az erdő- és fajpusztulást,³ a vízkészletek csökkenését és elszennyeződését. A környezeti javak szűkösségét előidézheti a nem megfelelő környezethasználat (nem fenntartható mezőgazdálkodás, erdőgazdálkodás, a természet regenerálódó képességét meghaladó szennyezőanyag-kibocsátás), a népességnövekedés, valamint az erőforrások társadalmi elosztása (illetve ennek változása)⁴, ami azt jelentheti, hogy egy szűk réteg szerzi meg az ellenőrzést a javak nagy része felett, míg a többség deprivált helyzetbe kerül (Homer-Dixon, 1993: 34.). A környezeti javak szűkössége változatos társadalmi hatásokkal járhat: az egy főre jutó mezőgazdasági termelés csökkenésével, gazdasági stagnálással, népességmozgásokkal, és a társadalmi kapcsolatok, intézmények felbomlásával (uo.).

A képlet tehát úgy néz ki, hogy bizonyos társadalmi működés-módok önmagukban vagy természeti folyamatokkal kombinálódva meghatározott környezeti javak⁵ szűkösségét idézik elő, és ez a szűkösség vagy degradáció olyan társadalmi jelenségekhez vezet, amelyek már biztonságpolitikai problémákat okozhatnak. Ez a képlet egyébként a történelemből sem ismeretlen: például az asszír vagy a maja birodalom bukásához jelentősen hozzájárult a természeti környezet tönkretétele, az így kialakult talajerózió, illetve a művelhető területek csökkenése (Gowdy, 1994). De a jelenből is több példa hozható már kialakult vagy potenciálisan fenyegető konfliktusokra, amelyek, Homer-Dixon (1993) szerint két fő típusba oszthatók. Az egyiket a népességmozgás okozta csoportidentitási konfliktusnak nevezhetjük: ekkor a megélhetési nehézségek vagy az életminőség jelentős romlása miatt megindult migráció az adott országon belül etnikai konfliktusokhoz vezet (ami destabilizálja az államot), vagy a határon átlépve a szomszédos országokban okoz politikai nehézségeket és járul hozzá ezáltal nemzetközi válsághelyzet kialakulásához. Ez történt a nyolcvanas években (bár a folyamat napjainkban sem ért véget) Banglades és India között: a földhiány miatt otthonukat elhagyó bangladesi menekültek miatt az indiai Assam államban komoly etnikai zavargások törttek ki (Homer-Dixon, 1993: 40.). De hasonló háttere van a Honduras és El Salvador között kitört 1969-es „Futball-háborúnak” is: a környezeti degradáció és a növekvő népesség miatt szűkössé vált földjeiket elhagyó salvadori menekülteket Honduras erő-

szakos módon akarta eltávolítani az országból, ami államközi konfliktushoz vezetett (Myers, 1989).

A csoportidentitási konfliktusok mellett a környezeti degradáció okozta válsághelyzetek másik típusát a szegénységre, az egyenlőtlenségek növekedésére és a társadalmi intézmények felbomlására vezethetjük vissza. A társadalmi polarizáció és a társadalmi integráció meggyengülése ugyanis felkelésekhez, polgárháborús helyzet kialakulásához, így az állam destabilizálódásához vezet, ami végső soron akár a megszűnését is eredményezheti. A környezet túlhasználata miatt bekövetkezett degradáció és földhiány okozta elszegényedés áll például a Fülöp-szigeteki és a perui felkelések mögött (Myers, 1989), de fokozódó válsághelyzeteket jeleznek előre a szárazföldi Kínában és Nyugat-Afrika egyes országaiban is (Kaplan, 1997).

Mint látható, az aktuális és a potenciális konfliktusokról szóló példák a fejlődőnek nevezett országokból származnak. Azzal ugyanis mindenki egyetért, hogy a fejlett világban gyakorlatilag kizárható, hogy a környezet degradációja akár közvetlen, akár közvetett módon súlyos nemzetközi konfliktushoz vezessen.⁶ A környezeti dimenzióban érheti persze a fejlett országokat is biztonsági kihívás (gondoljunk csak a csernobili katasztrófára), és az is kétségtelen, hogy a környezetvédelem nemzetközi politikai vitákhoz vezethet: a Duna elterelése miatt kialakult magyar-szlovák konfliktus mellett itt van – példaképpen – a cseh-országi Temelínben beindított atomerőmű elleni osztrák tiltakozás is. A fejlett országok azonban többnyire politikai síkon igyekeznek megoldani a vitás kérdéseket; gazdasági erejük és technológiai lehetőségeik pedig lehetővé teszik a környezeti károk minimalizálását vagy az ezek nyomán kialakuló társadalmi válsághelyzetek kezelését.

A szegényebb országokban azonban a környezet állapota közvetlenül hatással nemcsak az emberek jólétére van, de életlehetőségeire is; ráadásul korlátozottabb gazdasági-technológiai lehetőségeik miatt ezen országok kevésbé tudják mérsékelni a környezeti károkat és azok negatív társadalmi következményeit. A környezet degradációja tehát elsősorban a szegényebb országokban fenyeget azzal, hogy akár közvetlen, de még inkább közvetett módon biztonságpolitikai problémákat okozzon. A fejlett országokban legfeljebb azzal a hipotetikus lehetőséggel kell számolni, hogy a környezetvédelem iránt elkötelezett egyének vagy csoportok erőszakos cselekményekkel, terrorakciókkal próbálnak fellépni ügyük érdekében. Bár egyes környezetvédő csoportoktól nem idegen az erőszak alkalmazása, az efféle cselekmények mind ez ideig megmaradtak a „kisléptékű” szabotázsakciók szintjén, amelyek nem tekinthetők nemzetbiztonságot ért kihívásnak (Teriff, 1997: 261.).

A biztonság újrafogalmazása?

Ila abból indulunk ki, hogy biztonságpolitika minden, ami a biztonságról szóló politikai diskurzusban megjelenik, továbbá ami valamilyen potenciális fenyegetésre vonatkozik (Szónyi, 1999:6.), akkor azt mondhatjuk, hogy a környezeti probléma tárgyalása beilleszthető a biztonsági elemzések közé. Ekképpen a gazdasággal vagy a politikával együtt egy-egy Icsz azon szektorok között, amelyekre – a katonai mellett – a biztonság fogalma alkalmazható. Egyetérthetünk azonban Szónyival (1999: 19) abban, hogy a biztonsági tanulmányok napirendjét ennyire kibővítve azok konzisztenciája válik kérdésessé, hiszen a különböző szektorokban nagyon más jelent a biztonság és a fenyegetés; az értelmezés során egymástól eltérő elméleteket, a problémák megoldása során pedig más-más eszköztárat kell alkalmazni. Szónyi szerint a biztonságpolitika fogalmára csak akkor adható valamennyire is konzisztens meghatározás, ha ragaszkodunk ahhoz a hagyományos nézethez, miszerint a biztonság elsődlegesen mint – a katonai szektort is magába foglaló – nemzetbiztonság értelmezendő. Ez persze nem zárja ki, hogy a biztonságpolitika sokféle szerepet, funkciót betöltsön, amelyek között csak az egyik – és lehet, hogy nem is a leghangsúlyosabb – a katonai fenyegetések elhárítása. Így például a biztonságpolitika feladata lehet olyan politikai légkör kialakítása, amelyben egyéb – gazdasági, politikai vagy akár környezetpolitikai – célok könnyebben elérhetők.

Hasonlóképpen érvel Deudney (1990) is, amikor kétségbe vonja, hogy a környezet témáját érdemes lenne beilleszteni a biztonságpolitika témái közé. Állítása szerint ez a törekvés 1. analitikusan félrevezető, hiszen a nemzetbiztonság hagyományos fókuszsa – az államközi erőszak – nem sok hasonlóságot mutat a környezeti problémákkal; 2. kevés a gyakorlati haszna, hiszen nem valószínű, hogy a környezeti problémák (tegyük még egyszer hozzá: a fejlett országokban) háborút okoznának; ráadásul 3. azáltal, hogy a környezeti problémák tudatosulását elősegítendő felkelti a nemzeti érzést, ellene hat a globális politika céljainak.

Mint láttuk, azért a szűken értelmezett biztonságpolitika keretei között is felvethető a környezeti szempont relevanciája, hiszen e környezeti javak szűkössége vagy a természeti környezet degradációja okozhat nemzetközi konfliktust. A probléma azonban az, hogy az efféle, környezeti okokra visszavezethető, potenciálisan biztonsági problémák értelmezése és kezelése nehezen valósítható meg a biztonságpolitika szolgáltatotta elméleti és intézményes keretek között. Azaz, ha biztonsági jelentőséget tulajdonítunk is egy környezeti problémának, már magának a problémának és biztonsági relevanciájának a megértése, modellezése is komplex ökológiai, társadalmi és gazdasági elem-

zést igényel, és ugyancz igaz a lehetséges megoldásokra is. A környezeti problémák – néhány akut fenyegetés elhárításán túl – hagyományos biztonságpolitikai eszközökkel nemigen kezelhetők, megoldásuk bonyolult társadalom- és gazdaságpolitika alkalmazását kívánja meg az egyes államoktól és – a nemzetközi környezetvédelmi rezsimeken keresztül – a nemzetközi közösségtől is. Ez derül ki Matthews (1989) tanulmányából is, aki bár amellet érvel, hogy a biztonság fogalmát újra kell értelmezni (úgy, hogy az magában foglalja a környezeti szempontot is), az ilyen típusú fenyegetés kezelésére már olyan, a biztonságpolitika hagyományos eszköztárától távol eső megoldásokat javasol, amelyek például a gazdasági fejlődés és a világgazdasági együttműködés alapjainak újragondolására, vagy új típusú, rugalmasabb és gyorsabb nemzetközi tárgyalási metódusok kialakítására vonatkoznak.

GLOBALIS ÖKOPOLITIKA: A KÖRNYEZETI REZSIMEK ÉS A GLOBALIS KORMÁNYZÁS

Az utóbbi húsz évben több mint 200 nemzetközi környezetvédelmi egyezmény született. A nemzetközi környezeti egyezmények és együttműködési rendszerek (rezsimek) ezen burjánzása önmagában figyelemre méltó, és jól jelzi az ökológiai problémák tudatosulásának növekedését. A globális ökológiai együttműködés ténye továbbá kiváltképpen alkalmas bizonyos nemzetközi politikai elméletek illusztrálására, hiszen léte úgyszólván a realizmus, azaz a nemzetközi kapcsolatok meghatározó „paradigmájának” a cáfolata, és nehezen magyarázható a közgazdasági ihletettségű, utilitarista modellekkel is. Ugyanakkor beleillik a liberális vagy idealista megközelítésbe; valamint paradigmaticus esete a transznacionalizálódás és a kölcsönös függőség (interdependencia) által jellemzett turbulens nemzetközi rendszerben létrejövő állam nélküli vagy inkább az államokon túlmutató globális kormányzásnak (*global governance*).

A globális ökológiai együttműködés tehát figyelemre méltó, hiszen fényében más színben tűnik fel a nemzetközi politika. Magyarázatra szoruló jelenség, amely új elméleti keret felállítását teszi szükségessé. Mondhatni, a kanti kérdés merül föl: nemzetközi környezetvédelmi rezsimek vannak, hogyan lehetségesek. Miért van az, hogy a nemzetközi politika szereplői hajlandók komoly erőforrásokat is áldozni arra, hogy olyan ügyekben működjenek együtt, amelyek a jelenben követelnek áldozatot, ám meglehetősen bizonytalan, hogy a jövőben mikor, milyen haszonnal (elmaradt kárral) járnak?

A környezeti rezsimek és a nemzetközi politika elméletei

Mit mondanak erről a „hagyományos” megközelítések? A nemzetközi kapcsolatok sokáig meghatározó elmélete, a realizmus/neorealizmus (erről lásd Kiss, 1997) eleve szkeptikusan tekint mindenfajta nemzetközi együttműködés lehetőségére. E megközelítés szerint a nemzetközi rendszer alapvetően anarchikus, hiszen nincsen az államok felett más hatalmi instancia, a nemzetközi politika logikáját pedig az autonóm államok hatalmi törekvései határozzák meg. Az elmélet újabb, neorealistának nevezett változata annyiban tér el a klasszikus realizmustól, amennyiben az anarchia mint rendező elv mellett figyelmet fordít a hatalomnak a rendszert alkotó egységek – mindenekelőtt a nagyhatalmak – közötti megoszlására is. „A nemzetközi struktúra a nagyhatalmak számának jelentős változásával átalakulhat, s ez hatással lehet az államok viselkedésére és a közöttük megvalósuló interakciók hatásaira” (Kiss, 1996: 79.).

A nemzetközi együttműködés a realisták szerint törékeny valami, hiszen csak addig áll fenn, ameddig az egyes államok nemzeti érdekei ezt kívánják, vagy ameddig valamilyen hatalmi egyensúlyi alátámasztja. A neorealista megközelítés ezért kitüntetett szerepet tulajdonít a nagyhatalomnak: a nemzetközi rezsimek kialakulását és fennmaradását alapvetően a hegemon hatalom ilyen irányú törekvéséhez köti, azaz amennyiben a meghatározó hatalom fellép vagy a nagyhatalmak közösen fellépnek valamilyen közös cél érdekében, jó esély van rá, hogy az meg is valósul. A hegemon akaratával szemben azonban nincs esélye semmilyen nemzetközi politikai kooperációnak. A hegemon hatalom bukása vagy meggyengülése viszont a nemzetközi rendszer átstrukturálódását jelenti, és ez a nemzetközi együttműködés addigi formáinak a felbomlásával is jár.⁷

Számos nemzetközi környezetvédelmi rezsimek kialakulása rációfól a realista megközelítés előfeltevéseire (Young, 1989: 420.). Több rezsime a nagyobb hatalmak közötti kölcsönös előnyökön alapul, mint például a még 1911-ben kötött, a sörényes főka védelméről szóló megállapodás, amelyben az Egyesült Államok, Japán, Oroszország és Nagy-Britannia vett részt. Van olyan rezsime, amelyben nagyhatalom nem is vesz részt, viszont keresztbe metszi a hagyományos (arab–izraeli és török–görög) politikai ellentéteket, mint például a Földközi-tenger védelmét szolgáló egyezmény. Más rezsimek kialakításában nem is az államok játszották a fő szerepet (ilyen például a védett fajok kereskedelmét tiltó egyezmény). Számos esetben sikerült rávenni a hegemon (az Egyesült Államokat), hogy adja fel vagy módosítsa kezdeti elutasító álláspontját. Végül pedig gyakori jelenség, hogy a szegény országok gátolják a rezsime kialakulását egészen addig, amíg a számukra is méltányosnak tűnő megoldás ki nem alakul (uo.). Az igaz, hogy számos esetben akad egy

„vezető” állam vagy államkoalíció, amely meghatározó szerepet játszik az adott rezsím kialakulásában, ez azonban alapvetően különbözik a hegemon szerepétől. Charles Kindleberger szavával (idézi Young, 1989: 422.) a hegemon valószínűleg „a maga nevében akar cselekedni”, míg a vezető (*leader*), „aki felelős egy szükségletért vagy felel egy szükségletre, válaszol a mások igényre, kénytelen etikai alapon és a körülményekből fakadó helyzet alapján cselekedni”.

Ráadásul a realizmus a nemzetközi együttműködésben is a hatalom növelésének eszközeit látja. Mármost nehéz felismerni, hogy bizonyos hosszú távú vagy globális környezeti problémák enyhítésére, kezelésére kialakult rezsímek – amelyek ráadásul gyakran méltányossági igényeknek is eleget tesznek, hiszen kedvezményeket, erőforrástranszferceket nyújtanak a kevésbé fejlett országoknak – miképpen járulnak hozzá a hegemon hatalmának erősödéséhez.

Szokás a nemzetközi tárgyalásokat közgazdasági alapon, a játékelmélet, a racionális döntés vagy a kollektív választás elméletei alapján is modellezni. Első pillantásra úgy tűnik, hogy ez különösképpen releváns lehet a környezeti rezsímek vizsgálata során, hiszen Hardin (1968) klasszikus cikke óta közhelyszámba megy, hogy a természeti környezet mint közjószág használatát paradigmátikusan felveti az egyéni és a közösségi racionalitás konfliktusát, azaz a kollektív cselekvés problémáját. Az egyéni haszonmaximalizálásból kiinduló, az egyes döntési alternatívák költségeit és hasznait összevető racionális döntési modelleknek természetesen lehet némi magyarázó erejük az egyes államok tárgyalási pozíciójának modellezésekor, következésképpen az adott környezeti rezsím alakulásának előrejelzésekor. Paterson és Grubb (1992) például az egyes országok fajlagos energiafogyasztásából, illetve a szén-dioxid-kibocsátás csökkentésének várható költségeiből igyekezett előre jelezni az államok tárgyalási pozícióit és a klímaegyezmény jövőjét. Az efféle elemzéseknek lehet némi relevanciájuk – azért is, mert gyakran meglehetősen közhelyszerű összefüggésekre világítanak rá –, azonban a racionális döntési modellek alkalmazhatóságával szemben komoly kifogások is felvethetők.

A legfőbb gond az, hogy a közgazdasági modellek szükségesé teszik a hasznok és költségek valamilyen előrejelzését, azonban ez többnyire igen nehezen valósítható meg a környezeti egyezmények kapcsán. A várható hasznosság becslése tehát problematikus. Azért is, mert az ilyen egyezmények, rezsímek kialakításában sok szereplő vesz részt, ráadásul nincs olyan közös nevező, amely alapján ezeknek a szereplőknek az érdekeik összemérhetőek lennének. Tehát az államok mellett megjelennek a vállalatok, a helyi és nemzetközi környezetvédelmi szervezetek, nemzetközi iparkamarák stb., amelyek mind-mind más nyelven fogalmazzák meg törekvéseiket, és valójában lehetet-

len például pénzben egységesíteni és összevetni a különböző tárgyalási eredményekhez fűződő elvárásait. A különböző szereplők nem „egymás mellett” helyezkednek el: az államokat megosztják saját belső érdekcsoportjaik, illetve az állam mellett nyomásgyakorló csoportként lépnek fel azok a szervezetek, amelyeket elvben az államnak kellene képviselnie. Megjelennek olyan furcsa nemzetközi képződmények is, amelyek kormányközi szervezetek, vagy átmenetet képeznek a kormányközi és a nem kormányzati szervezetek (az NGO-k) között – ilyen például az International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources, amely meghatározó szerepet játszott a veszélyeztetett fajok kereskedelmét szabályozó egyezmény létrejöttében. A nagy nemzetközi vállalatokról, üzleti szereplőkről ugyancsak nem világos, hogy milyen érdekeket képviselnek, illetve hogy ezek nézetei mennyiben esnek egybe anyaországuk álláspontjával. A környezetvédő mozgalmak is egyszerre szerveződnek nemzeti és nemzetközi keretek között. Más szóval a tárgyalófelek vagy a politikai szereplők identitása nem rögzített, hanem töredezett; következésképpen elég nehéz meghatározni, hogy kihez milyen hasznosság is rendelhető.

A nemzetközi tárgyalások során ismert jelenség továbbá a különböző ügyek és területek összekapcsolódása, és ez a környezetvédelmi problémákra kiváltképpen igaz, hiszen megoldásuk, kezelésük többnyire komplex társadalom- és gazdaságpolitikai intézkedéseket, kereskedelmi megállapodást tesz szükségessé, összehangolt mérő- és ellenőrző rendszerek felállítását igényli. Egy környezetvédelmi megállapodás tehát messzire vezető következményekkel bír, és így megint problematikussá válik a hasznok és a költségek becslése. A biodiverzitási egyezményt például az Egyesült Államok eredetileg azért nem írta alá – bár később módosította álláspontját –, mert úgy ítélte meg, hogy az abban foglalt technológiatranszfer kötelezettsége nem tartja megfelelőképpen tiszteletben a szellemi tulajdonjogok védelmét, és hátrányosan érinti az amerikai vállalatok versenyképességét (Boda, 1999: 173.).

Mindent összevetve, az utilitarista megfontolások minden bizonnyal szerepet játszanak a környezeti rezsimek formálódásában, és bírnak némi magyarázóerővel. Azonban a környezetvédelmi problémák természetéből következően a bonyolultabb modellek megalkotásának és az így adott előrejelzéseknek komoly elméleti és gyakorlati korlátai vannak.

A környezeti rezsimek léte viszont alátámasztja a nemzetközi kapcsolatok liberálisnak/neoliberálisnak, esetleg idealistának nevezhető felfogását (erről lásd Kiss, 1996: 83–85.), amelynek népszerűsége a nemzetközi kapcsolatok kutatói között a hidegháború vége óta egyébként is jelentősen megnőtt. A világ kettéosztottságának békés megszűnése, a leszerelési tárgyalások, a globalizációs folyamatok és a nemzetközi kooperáció különböző

formáinak burjánzása (például a környezeti rezsimek) mind e megközelítést látszanak igazolni. E szerint a szemlélet szerint a nemzetközi rendszer korántsem olyan reménytelenül anarchikus, mint ahogy azt a realisták állítják, hiszen folyamatosan jelen van benne az együttműködési készség. Ez leíró szinten is igaz, azonban innen nem nehéz normatív kijelentésekhez is eljutni – mint tette Kant is klasszikus művében, *Az örök békében*: az államoknak kötelességük, hogy a nemzetközi intézmények, formális kormányközi szervezetek létrehozásával járuljanak hozzá a nemzetközi rend megvalósításához, az anarchia és a konfliktusok lehetőségének csökkentéséhez.

A „klasszikus” liberalizmus az államközi együttműködés lehetőségéből és imperativusából indult ki, ahol a nemzetközi kooperáció a kormányok közötti formális intézmények és szervezetek létrehozását jelentette. Azonban a környezeti rezsimek kialakulása túlmutat mind a formalizáltságon (erre mindjárt visszatérünk), mind pedig a kormányközi jellegen. A neoliberalizmus vagy neoinstitucionalizmus azon változatai tűnnek tehát érdekesebbnek e szempontból, amelyek az interdependencia és a turbulencia fogalmaiból kiindulva próbálják értelmezni a nemzetközi „társadalomvilág” és az „állam nélküli”, vagy inkább az „államon túlmutató” globális kormányzás jelenségeit. A továbbiakban az elméleti keret felvázolásához elsősorban James N. Rosenau műveihez (1980, 1990, 1997) fordulunk inspirációért.

Globális kormányzás a turbulens világban

Rosenau (1980: 43.) szerint az olyan ügyek, mint a globális monetáris rendszer stabilitása, az óceánok használata, a légköri szennyezés problémái, a nemzetközi kereskedelmi rendszer szabályozása vagy a nemzetközi élelmezési krízis, túlmutatnak a hagyományos politika területiális és legitimitási dimenzióin. Ezek azok az ügyek, amelyeket – többek között – az interdependenciának, az államok, de bizonyos mértékig az egyének és a szervezetek kölcsönös függőségének a paradigmatis eseteiként vehetünk számba. Mármost az interdependenciát kifejező ügyeknek Rosenau szerint négy közös jellemzője van (uo.: 35–52):

1. Olyan komplex jelenségeket foglalnak magukban, amelyek értelmezése magas szintű tudományos és társadalomtudományos tudást, szakértelmet igényel.
2. Olyan nem kormányzati szereplőket mozgósítanak nagy számban, amelyeknek fontos feladat jut az adott ügy kezelése során.
3. Olyan sajátos kevercsét mutatják a decentralizációnak és a technikai tudásnak, hogy a politikai vezetés nyitottabbá válik a

fragmentált bürokratikus struktúrából jövő tanácsok, iránymutatások, ellentmondások és kompromisszumok iránt.

4. Ezen ügyeknek, ha nem is a megoldása, de legalább a kezelése a kormányok multilaterális együttműködését kívánja meg. Van persze lehetőség a stratégiai cselekvésre és a konfliktusorientált magatartásra, de az interdependencia fennmarad, így a kooperáció valamilyen formája nem kerülhető el.

Mindezek a jellemzők persze már magukból a kölcsönös függést kifejező jelenségek, illetve az azok kezelésére irányuló politikai cselekvés természetéből következnek. Azt, hogy a jellemzők, valamint az interdependencia ügyeinek sokasodása mire vezethető vissza, Rosenau később a turbulencia fogalmával és a turbulenciamodellel kísérte meg leírni. E modellel, mint írja (1997: 56.), nem azt a végeredményt akarja előre jelezni, ahová a turbulencia, azaz a nemzetközi politika hagyományos szereplőinek, struktúráinak és témáinak fragmentációja vezet, hanem az olyan új politikai konfigurációkat kialakító változás alapjaira figyel, amelyeken keresztül a nemzetközi élet szereplői az autoritást gyakorolják és új típusú kormányzást (*governance*) hoznak létre.

Mármost a turbulencia a „világ” három fő paraméterének egymással összefüggő változásából eredeztethető (Rosenau, 1997: 60.):

– A mikrojellemzők változása a fejlett analitikus készségekkel és érzelmi kompetenciával rendelkező egyének sokasodását érinti. Ez valami olyasmit jelent, hogy az emberek mindinkább képesek komplex, adott esetben térben is távoli eseményekről megfelelő információkhoz jutni (például az interneten keresztül), és ezekhez adott esetben elemző módon viszonyulni, valamint ezekről az érzelmi, morális alapokat sem nélkülöző politikai álláspontot kialakítani.

– A mikro-makro jellemzők változása elsősorban az autoritás hagyományos struktúráinak a válságát jelenti: az emberek a politikai, a tudományos, a gazdasági stb. szervezetekkel és szereplőkkel szemben új teljesítménykritériumokat fejlesztenek ki, és ezek szolgálnak immár a legitimitás alapjául.

– A makrojellemzők változásán a nemzetállamok anarchikus közösségén alapuló nemzetközi rendszer átalakulása értendő egy kettős struktúrájú, egyszerre az államokon és a többközpontú alrendszereken nyugvó nemzetközi rendszerré. Rosenau tehát – szemben például Younggal (1994), aki az „állam nélküli társadalomban való kormányzásról” beszél – nem vonja kétségbe az államok továbbélő jelentőségét a nemzetközi politikai rendszerben és a globális kormányzásban, ezt csupán kiegészíti egy más típusú logikával, amit – mint írja – jelez a párhuzamos nemzetközi konferenciák esete. Az utóbbi években Riótól, Pekingén át Seattle-ig megszokottá vált, hogy a hivatalos nemzetközi konferenciák, „csúcscok” mellett a társadalmi szerveze-

tek párhuzamos konferenciát szerveztek, ahol gyakran erős kritikával illették a „nagyszínpadon” zajló eseményeket.

Lássuk tehát, hogy az interdependencia-ügyek jellemzői és a turbulenciamodellel elemei miként jelentkeznek a környezeti rezsimek formálódásában!

A környezeti rezsimek jellemzői

1. Fentebb is többször esett már szó a számos, nem kormányzati szereplő megjelenéséről. A különböző nemzetközi szervezetek, NGO-k, vállalatok, iparági szerveződések nagyon eltérő pontokon is bekapcsolódnak a környezeti rezsimek kialakulásába, betartatásába. Először is: számtalanszor előfordul, hogy a különböző nem kormányzati szervezetek a „jelzőkutya” szerepét ellátva felhívják a figyelmet valamilyen megoldandó problémára, vagy felgyorsítják a probléma tudatosulását.

Említettük már a veszélyeztetett fajok nemzetközi kereskedelmét szolgáló egyezmény létrejöttét, ahol a probléma felvetésében – majd pedig az egyezmény tető alá hozásában – az International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources kereskedelmét meghatározó szerepet. De a veszélyes hulladékok kereskedelmét szabályozó baseli egyezmény gyors megalkotásában is szerepet játszottak a nyolcvanas évek hulladékszállítási botrányai (amerikai és nyugat-európai vállalatok a fejlődő országokba, főleg Nyugat-Afrikába szállítottak és raktak le nem megfelelő körülmények között veszélyes hulladékot), amelyeket olyan környezetvédő szervezetek robbantottak ki, mint például a Greenpeace. Az NGO-k a nemzetközi szervezeteknél is igyekeznek lobbizni és ráirányítani a figyelmet addig nem tárgyalt ügyekre: a World Wildlife Fund például erős szakértői bázissal rendelkezik a kereskedelemmel összefüggő környezeti problémák kapcsán, és igyekszik befolyásolni a Világkereskedelmi Szervezet Kereskedelem és Környezet Bizottságának munkáját.

Másodszor, az is előfordul persze, hogy e szereplők lassítják, gátolják valamilyen környezeti rezsimek létrejöttét. Főleg a nagyvállalatok és az iparági szervezetek képesek erre. Az ózontkárosító anyagok kivonásáról szóló tárgyalásokat sokáig akadályozta, hogy a vállalatok azt kommunikálták: nem képesek megoldani a klorofluoro-karbonok helyettesítését; majd a tárgyalásokat felgyorsította, mikor a DuPont amerikai vegyipari konszern bejelentette hogy mégis képes erre.

Harmadszor, a nem kormányzati szereplők, mindenekelőtt az ENSZ különböző szervezetei – az Egyesült Nemzetek Környezeti Programja (UNEP), a Egészségügyi Világszervezet (WHO) vagy az Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezet (FAO) – jelentős szerepet vállaltak a különböző környezeti egyezmények vagy magartartási kódexek kidolgozásában.

Negyedszer, a nem kormányzati szereplők részt vesznek a környezeti rezsimek működtetésében, mégpedig különböző módokon, ami éppúgy jelenthet adminisztratív vagy forráselosztó-szerepet (a riói csúcson elfogadott Globális Környezeti Alapot például a Világbank kezeli), mint ellenőrzőt. A Nemzetközi Szabványügyi Szervezet vállalati környezetközpontú irányítási rendszerét (az ún. ISO 140001 szabványt) gyakorlatilag a vállalatok dolgozták ki; a cégek megkövetelik egymástól ennek bevezetését, és az auditálás is piaci alapon, állami ellenőrzés nélkül történik. De a rezsimek betartatásában, a vállalatok és a kormányok ellenőrzésében persze a környezetvédő szervezetek és a média is fontos szerepet vállal.

2. A környezeti rezsimeket gyakran viszonylag *alacsony formalizáltság* jellemzi. A nemzetközi kooperáció hagyományosan az államok közötti megállapodások, egyezmények formáját öltötte, amelyek a nemzetközi jog részévé lettek, és végrehajtásukat adott esetben e célra létrehozott nemzetközi szervezetek garantálták. A rezsím azonban nem szükségképpen egyezmény. Fogadjuk el Krasner (1982: 185.) definícióját, miszerint a nemzetközi rezsím mindazokat a hallgatólagos vagy kifejezett elveket, normákat, szabályokat és döntéshozatali eljárásokat jelenti, amelyekre vonatkozóan a nemzetközi kapcsolatok valamilyen területén a szereplők elvárásai közelítenek egymáshoz! A nemzetközi egyezmények természetesen továbbra is nagy jelentőségűek, de rezsimek kialakulhatnak önkéntes megállapodásokra, magatartási kódexekre építve (ilyen például a FAO segítségével létrejött magatartási kódex a növényvédő szerek felhasználásáról és marketingjéről), vagy a szereplők spontán magatartása nyomán is. A biodiverzitás védelmét szolgáló egyezmény számos pontjához például mintaként szolgált az a már létező gyakorlat, amely például az amerikai Merck vegyipari konzern és a Costa Rica-i Nemzeti Biodiverzitási Intézet, az INBio közötti megállapodásban is tükröződött, és ami a karibi szigetország nemzeti parkjaiban tenyésző fajgazdagság gyógyszeripari hasznosításáról szól.

Young (1994: 7. fejezet) is amellett érvel, hogy a rezsimeket mint nemzetközi intézményeket meg kell különböztetni a tényleges nemzetközi szervezetektől. Egy rezsím létrejötte nem köthető feltétlenül egy nemzetközi egyezmény megszületéséhez, de még kevésbé egy új szervezet létrehozásához. Vannak persze olyan rezsimek, amelyek feladataihoz új szervezetet hoznak létre, de gyakran előfordul, hogy már létező szervezetekhez delegálják – adott esetben decentralizált módon – a feladatok egyikét-másikat; vagy semmilyen formális szervezet nem örökdik a rezsím működtetése felett.

A formalizáltság viszonylag alacsony szintje abban is tükröződik, hogy a rezsimek egy része képlékeny: nemcsak az érintett felek alkalmazkodnak magatartásukban az egyezmények-

hez, hanem az újra és újra átdolgozott, kiegészített egyezmények is igazodnak a már létező gyakorlathoz. Ez kiváltképpen igaz az olyan globális környezeti egyezményekre, mint a biodiverzitás védelméről szóló eredmény vagy a klímaegyezmény: miközben a szén-dioxid-kibocsátás nemzetközi piaca, illetve ennek pontos megvalósítása csak az elképzelés szintjén létezik, az aktorok már elkezdték a tapogatózást, sőt a cselekvést is, és beindultak azok a nemzetközi „joint implementation” programok, amelyek de facto a szén-dioxid-kibocsátás nemzetközi kereskedelmét jelentik.

Érvelhetünk amellett, hogy az eddigi két pont, tehát az aktorok nagy száma és a formalizáltság viszonylag alacsony szintje nemcsak a környezeti, de minden más rezsím jellemzője is. Ez igaz lehet, a környezeti rezsímekre azonban különösen igaz, hogy nagyon sok és sokféle szereplő vesz részt a kialakításukban, valamint ebből következően a formalizáltság és a kép-lékenység is sajátosan jelenik itt meg. Ide illik a Rosenau (1997: 145.) által adott meghatározás a kormányzásról, amely magában foglalja a kormányok tevékenységét, de minden olyan aktorét is, amely irányítási eljárásokat (*command mechanisms*) alkalmaz annak érdekében, hogy elvárásokat, célokat és irányelveket fogalmazzon meg, vagy valamilyen politikát kövessen.

Ugyanakkor az egyes rezsímek viszonylag alacsony formalizáltsága élesen veti fel a végrehajtás és a hatékonyság kérdéseit (lásd Young, 1999: 4. és 5. fejezet); Young egyenesen azt a kérdést veti fel, hogy a végrehajtás nem tekinthető-e a rezsímek Achilles-sarkának. A hatékonyság megítélése ugyancsak problematikus, ha hiányoznak az egyértelműen lefektetett, elfogadott célok, valamint az az instancia, amely képes lenne ellenőrizni és mérni azt, hogy az aktorok mennyiben mozdítják elő e célokat.

3. A rezsímek alapjául szolgáló problémák valós súlyával, valamint a rezsímek jövőbeli hasznával és ezek eloszlásával kapcsolatos *bizonytalanság* inherens jellemzője a környezeti ügyeknek. Első látásra úgy tűnik, hogy e bizonytalanság megnehezíti a környezeti rezsímek létrejöttét, hiszen miért bocsátkoznának a nemzetközi politika szereplői költséges tárgyalásokba, miért köteleznék el magukat olyan cselekvések irányába, amelyek már most, a jelenben számottevő erőforrásokat kötnek le, ha nem lehetnek biztosak abban, hogy a probléma, amit meg akarnak oldani, valóban probléma-e. És miért vállalnának kötelezettségeket, ha nem tudható pontosan, hogy kit, mikor, mennyiben érintenek majd pozitívan a közös cselekvés következményei, illetve kit, mikor és mennyiben érintene hátrányosan a közös cselekvés elmaradása?

Az bizonyos, hogy a környezeti rezsímek létrejöttében a tudományos konszenzusnak nagy jelentősége van: a nemzetközi tu-

dományos közösség tényként fogad el valamilyen ökológiai problémát, annyiban megnő az esélye annak, hogy a rezsím létrejön. Ameddig viszont ez nem következik be, és a tudósok maguk is megosztottak a probléma lényegét és megoldási módját illetően, addig a nemzetközi közösség gyakran halogatja a cselekvést. Azonban – Polányi Mihály kifejezésével élve – „a tudósok köztársaságát”, a tudományt természeténél fogva jellemzik a viták, így környezeti rezsimek formálódását végigkísérik a tudás és a jelentékes feletti ellenőrzésért folytatott diszkurzív küzdelmek. A klímaváltozás okairól és lehetséges megoldásairól szóló konferenciák alkalmával például mindig előkerült valamely tudóscsoport petíciója – illusztris aláírásokkal persze – amely vagy magát a klímaváltozást, vagy az ebben való emberi szerepet vonta kétségbe. A relevánsnak és legitimnek elfogadott tudást aztán többnyire valamely „episztemikus közösség” (Young, 1999: 32.) fogalmazza meg és kezdi el terjesztetni, míg végül egyre kevesebben kérdőjelezik meg. A tudományos diskurzusok dinamikáját például Litfin (1994) oly jelentőségteljesnek tartja a környezeti rezsimek formálódása szempontjából, hogy elemzését kimondottan erre a szempontra építi.

Bár a tudományos konszenzus valamilyen foka szükséges ahhoz, hogy a nemzetközi közösség elkezdjen foglalkozni egy adott témával, a legtöbb környezeti probléma kapcsán kezdeményezett tárgyalás (elsősorban a globális problémákkal foglalkozók), amely jelentős bizonytalansággal jár együtt, már akkor elindult, amikor a tudósok jelentős része korántsem látta bizonyítottnak az összefüggéseket. Azaz, a tudományos diskurzusok fontos dinamizáló szerepet játszanak a környezeti rezsimek létrejöttében, azonban más tényezőkkel – például az értékek szerepével – is számolni kell.

Young (1989) arra hívja fel a figyelmet, hogy bár a bizonytalanság egyfelől – főleg a kezdeti szakaszban – valóban csökkenti az adott rezsím kialakulásának lehetőségét, másfelől azonban paradox módon segíti is azt. Ha túl nagy a probléma mibenlétével kapcsolatos bizonytalanság, az természetesen gátolja a rezsím megszületését, ha azonban – hála egy „episztemikus közösség” hatékonyságának – a bizonytalanság e tekintetben csökkent, és a rezsím túljutott a kezdeti „agenda setting”-szakaszon, a tárgyalást és az operacionalizálást segíti a jövőbeli hasznokkal kapcsolatos bizonytalanság.⁸ Ekkor ugyanis egy olyan helyzet áll elő, amit Young (1989: 362.) a John Rawls (1997) által megkonstruált eredeti állapothoz, és annak jellemzőjéhez, a „tudatlanság fátyla” mögötti döntéshozatalhoz hasonlít. Rawls gondolat kísérlete szerint ha az emberek úgy állapodnak meg a társadalmi együttműködésüket szabályozó alapelvekről, hogy semmit sem tudnak arról, hogy ők személy szerint milyen helyzetben lesznek, milyen pozíciót fognak betölteni a társadalomban, akkor jó esély van rá, hogy az így elfogadott

alapelvek igazságosak lesznek. Ha ugyanis a tárgyaló felek nem tudják, hogy megállapodásukból pontosan milyen következmények származnak majd rájuk nézve, akkor arra törekednek, hogy a méltányosság szempontjai vezéreljék az elfogadott elveket. Ugyanígy, a környezeti rezsimek tárgyalása során potenciálisan előálló patthelyzet csélyét csökkenti az, hogy a felek nem tudják pontosan, hogy milyen haszonnal (költségekkel) kell szembesülniük akkor, ha nem jutnak megállapodásra, és akkor, ha igen. A jövőbeli bizonytalanság csökkenti a stratégiai cselekvés relevanciáját, és a feleket arra ösztönzi, hogy mindenki által elfogadható, méltányos feltételeket fogalmazzanak meg. Young szerint a jövővel kapcsolatos bizonytalanság egyértelműen növeli a formalizált rezsimek kialakulásának esélyét.

4. A fentiekkel részben okként (a sok szereplővel és a viszonylag alacsony formalizáltsággal), részben okozatként (a bizonytalansággal) függ össze a környezeti ügyek *interdiszciplináris* és *ágazatközi* jellege. Napjainkban ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a legsúlyosabb (globális és regionális) környezetvédelmi problémák elsősorban a gazdasági (termelési és fogyasztási) tevékenységek struktúrájával, volumenével és térbeli eloszlásával állnak összefüggésben. Más szóval nem csupán technológiai problémákra vagy a jogi szabályozás esetleges hiányosságaira, hanem a modern gazdaság és társadalom működésének alapvető jellemzőire vezethetők vissza. Ehhez társul még a szegény országok néhány sajátossága (a népesedési helyzet és a szélsőséges vagyoni egyenlőtlenségek), amelyek szintén hozzájárulnak bizonyos ökológiai problémák elmélyüléséhez. A környezeti problémák kezelése tehát komplex társadalompolitikákat követel meg. A klímaváltozás okainak megszüntetése például érinti a közlekedéspolitikát, az energiapolitikát, a mezőgazdaságot, az ipart, az erdőgazdálkodást, de a (szén-dioxidot megkötő) tengeri algák megóvása révén még a tengerek szennyezésének csökkentésével is összefügg. Ráadásul mindezen politikák maguk is messzire vezetnek; példának okáért a fenntartható erdőgazdálkodás megvalósítása a fejlődő országokban maga is komplex társadalmi összefüggésekkel bír, és a faiparon kívül a népesedéspolitika, a mezőgazdálkodás, a területi politikák egyes kérdéseit éppúgy érinti, mint a nemzetközi kereskedelemét és segélyezését.

A komplex összefüggések érthetővé teszik egyrészt azt, hogy miért vesz részt olyan sok szereplő a környezeti rezsimek alakításában, másrészt azt is, hogy a rezsimek részben nem formális szabályokon alapszanak. A formális szabályozás, a nemzetközi jog részévé váló egyezmények ugyanis szükségképpen csak a felmerülő kérdések egy részét tudják kezelni, és sok kapcsolódó területen az aktorok más típusú, kevésbé formális intézményeket hoznak létre (magatartási kódex, spontán normák felmerülése, informális nyomásgyakorlás).

5. Rosenau (1997) szerint a turbulens világban megfigyelhető a normák és az értékek szerepének erősödése. A hidegháború végével összefüggésben, a liberális/neoliberális eszmék előtérbe kerülésével együtt erősödtek meg azok a meggyőzések, melyek szerint végre eljött az ideje annak, hogy a nemzetközi kapcsolatok immár a demokratikus és liberális értékeknek megfelelően alakuljanak. Az bizonyos, hogy az utóbbi évtizedben a nemzetközi kapcsolatok irodalmában is több szó esik a nemzetközi politika morális dimenzióiról, és megszorodott azoknak a publikációknak a száma, amelyek az etika kétezer éves hagyományából merítve közelítenek a nemzetközi kapcsolatok kérdéseire.⁹

Rosenau (1997: 187.) szerint a normák szerepe különösen megerősödött öt területen: a humanitárius ügyek, az emberi jogok, a demokratikus intézmények védelme, a megszállás alóli felszabadulás, és az ökológiai kérdések kapcsán. Az öt kérdéskör kiváltképpen alkalmas arra, hogy politikailag mozgósítsa az egyéneket, és ez leíró szinten megerősíti Walzer (1994) elméletét, aki szerint a morális értékelésnek nemzetközi összefüggésben csak korlátozott relevanciája lehet, egyfajta „felszínes” azonosulás alapján. Nos, az éhező menekültekről, az emberi jog-sértésekről, a diktatúrák erőszakoskodásáról, vagy – témánknál maradván – az olajban fuldokló madarokról és a mértéktelen erdőirtásokról szóló híradások (képek) éppenséggel igen alkalmasak arra, hogy a konkrét ügy részleteinek, társadalmi hátterének ismerete nélkül is érzelmi azonosulást, illetve adott esetben politikai cselekvést váltsanak ki az emberekből.

A környezeti rezsimek kialakulásának nagy lökést tudnak adni a tragédiákról, katasztrófákról szóló híradások: az ózonprobléma tudatosulását segítették a bőrrák ausztráliai terjedésének hírei vagy a chilei vak, szemgyulladásos birkákról mutatott képek; a veszélyes hulladékok kereskedelmének szabályozását csúnya botrányok előzték meg: az Exxon Valdez olajszállító katasztrófáját a Valdez-eltvek, a bhobali tragédiát a „Felelős gondoskodás” elvének meghirdetése követte. A katasztrófák mintegy morális kényszerhelyzetet idéznek elő, amelyre az aktoroknak választ kell adniuk.

De a morális kényszer a tárgyalások, a rezsimek kialakítása során is jelen van: az aktorok nehezen tehetik meg, hogy egyszerűen obstruálják a tárgyalásokat, mert ez esetben nagy nyomás nehezedik rájuk. (Az Egyesült Államok által a különböző környezeti tárgyalások során tanúsított – finoman szólva – nem túl konstruktív magatartás miatt környezetvédő körökben az Amerika-ellenesség úgyszólván magától értetődik.) Az együttműködést persze az interdependencia-ügyek természete valamiképp eleve kényszeríti, és – mint láttuk – némileg a bizonytalanság is segíti. Ugyanakkor meggyőződésem, hogy a morális érvelés súlyát sem lehet lebecsülni, másképpen nehezen érthetők azok a

méltányossági (a szegényebb országokat kedvezőbb helyzetbe hozó) szempontok, amelyek a legtöbb környezeti rezsimben jelen vannak. A fejlődő országok nem minden siker nélkül alkalmazzák azt a stratégiát, hogy – jogosan – a fejlett országokat teszi felelőssé a globális környezeti problémák kialakulásáért, mondván, miután a fejlettek a globális ökoszisztémát tönkretéve meggazdagodtak, kötelességük lépéseket tenni és áldozatot vállalni a problémák enyhítése érdekében. Meggyőződésem, hogy a környezeti diskurzus alapvetően értéktelített jelleggel mint fontos dinamizáló tényezőt kell figyelembe venni a környezeti rezsimek formálódása során.

Végül, a morális kényszer szerepet játszik a környezeti rezsimek végrehajtásában, betartatásában is. Mint a Greenpeace egyik aktivistájának szóbeli közléséből megtudtam, a nagy hulladékszállítási botrányok alatt a Greenpeace figyelte a kikötőket, és ha azt észlelte, hogy elindul egy hulladékszállító hajó, akkor értesítette a küldeményért felelős céget: tudnak a szállítmányról. Számos esetben pusztán a „figyelmeztetés” elegendőnek bizonyult arra, hogy az adott vállalat – a botrány kockázatát elkerülendő – visszahívassa a már úton lévő rakományt! Ez és az ehhez hasonló példák illusztrálják azokat a módokat, amelyek révén a globális „társadalomvilág” célokat jelöl ki, végrehajt, ellenőriz és beszámoltat – azaz kormányoz, még ha ez a kormányzás a maga decentralizált, fragmentált természetével alapvetően különbözik is attól, amit e fogalom alatt hagyományosan értünk.

ZÁRSZÓ: MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉS

A környezeti problematika nemzetközi összefüggései nehezen értelmezhetők és kezelhetők a biztonságpolitikai megközelítés keretében. A környezeti fenyegetés nem az államot érinti, de ha mégis, megszüntetése már messze túlmutat a biztonságpolitika dimenzióin. A környezeti problémák az interdependencia-ügyek paradigmaticus példái, így elemzésük, értelmezésük is elsősorban az erre fókuszáló teóriák fényében lehetséges. Ugyanakkor ezen teóriák segítségével még nem oldottunk meg minden problémát. A környezeti együttműködés természete (a nagyfokú bizonytalanság, a hosszú távú hatások meghatározó mivolta) különbözik sok más interdependencia-ügytől; jogos tehát a kérdés: környezeti rezsimek vannak, hogyan lehetségesek.

Úgy vélem, hogy a turbulenciamodell megfelelő elméleti keretet nyújt a környezeti rezsimek elemzésére, és a fentiekben igyekeztem megmutatni, hogy melyek is a környezeti rezsimek sajátosságai, és ezekben miként jelennek meg a turbulenciaelmélet tézisei. Az alábbiakban egy befejező módszertani megjegyzéssel kívánok élni.

Young (1999: 204–212.) arra hívja fel a figyelmet, hogy a rezsiformálódás értelmezése során hasznosnak bizonyulnak az általa konstruktivistának nevezett elméleti megközelítések. A magyar szakirodalomban Szabó (1996) nyomán inkább a diszkurzív elnevezés látszik meghonosodni, így a továbbiakban magam is inkább ezt a terminológiát követem; de a szemléleti hasonlóság alapján ide sorolhatjuk a szimbolikus, a retorikai (Szabó, 1998) vagy a fenomenológiai és a narratív (Boda, 1997) elemzéseket is.

A diszkurzív megközelítés alkalmazásával jól elemezhetők a környezeti rezsimek olyan jellemzői, amelyek nehezen férnek be más teoretikus keretbe. Ide tartozik például a „cselekvőrendszer” problémája (Young, 1999: 205.), amelyre fentebb mint a rezsiben részt vevő aktorok identitásának rögzítettségére utaltunk: a szereplők, az egyének, a szervezetek, de bizonyos mértékig még az államok is többirányú elkötelezettséggel rendelkeznek a környezeti ügyekben, így identitásuk, valamint az ehhez kapcsolódó érdekek (utilitarista nyelven: hasznosságok) előzetes módon nem adottak. A rezsiformálódás során kialakuló intézmények, intézményes kontextusok pedig maguk is formálják a cselekvők identitását. A kérdés tehát az, hogy a cselekvők és az ő érdekeik formálják-e az intézményeket, vagy ez utóbbiak az aktorok identitását. Mindez azonban áthidalható, ha a szereplők és ezek érdekei helyett azokra a diszkurzív stratégiákra figyelünk, amelyek a rezsimek alakításában végül sikeresnek bizonyulnak.

Ugyanígy, a tudományos, a morális és a politikai diskurzusok dinamikájának vizsgálata segíthet megérteni, hogy miként válik egy ügy valóban problémává és nemzetközi tárgyalások témájává (lásd Litfin, 1994). Milyen retorikával képes egy „episztémikus közösség” reális problémának elfogadtatni azt, ami egyébként megosztja a tudományos közvéleményt? Mi az a morális diskurzus, amely meggyőző értelmezési keretet (*framing*) képes adni az adott ökológiai problémának (vö. Eder, 2000)? Mi az a médiaesemény, botrány stb., amely egy ügyet beemel a közbeszédbe?

Végezetül a rezsimek működtetésének elemzésekor sem tekinthetünk el az interszubjektív dimenzió vizsgálatától. A rezsimek formalizáltságának időnként megfigyelhető viszonylag alacsony szintje, valamint a normák nagy jelentősége arra utal, hogy a rezsimek működtetésében nem a hagyományosan értett intézményesített erőszak játssza a fő szerepet, hanem az aktorok által az interszubjektív kommunikációban kialakított és érvényesnek elfogadott stabilizáló diskurzusok követése.

JEGYZETEK

- ¹ Címével – amely megegyezik jelen tanulmányéval – ellentétben ilyennek nevezhető például Pirages (1978) is.
- ² E megállapítással egyébként jónéhány csendes-óceáni szigetállam nem ért egyet: az előrejelzések szerint ugyanis az éghajlatváltozás szinte biztosan a tengerszint emelkedésével fog járni, ami ezen államok fizikai eltűnését jelentheti. Bár ez a hatás valóban csak hosszú távon következik be, azonban tenni ellene is csak most lehet, vagyis egy megfelelő klímaegyezmény tető alá hozása ezen országok alapvető biztonsági érdeke most. Lásd Patterson és Grubb (1992).
- ³ Figyelemre méltó, hogy számos fejlődő országban még mindig milyen jelentős szerepet játszanak a vadon élő állatok a lakosság fehérjeszükségleteinek biztosításában. 19 országban a lakosság fehérjebevitelének felét vadon élő állatok húsa adja Schücking-Anderson (1991: 26). A természetes élőhelyek pusztulása így közvetlenül hatással van az emberek jólétére. A természetpusztítás fő oka a földhasználat megváltozása, azaz az útépitések, lakó- és üdülővezeték létesítése mellett elsősorban a mezőgazdasági hasznosítás terjedése. Arról, hogy ez mennyiben irható a helyi (szegény) lakosság populációs nyomásának és mennyiben az „ipari” agrárgazdaság terjedésének számlájára, a vélemények megoszlanak. Lásd Duraiappah (1996).
- ⁴ A környezeti javak feletti ellenőrzés változását előidézhetik például új nagyberuházások (út- és gátépítés), vagy olyan technológiai változások, amelyek megváltoztatják a javak relatív értékét. Ez történt például Szenegálban, ahol egy vízzáró gát felépítése hirtelen felértékelte az addig hitványnak tartott földeket, és ennek következtében a politikai elit úgy változtatta meg a földtulajdonszabályokat, hogy azok nekik kedvezzenek. Lásd Homer-Dixon (1993: 53–55.).
- ⁵ Valamilyen környezeti jószág szűkössége többnyire más javak tekintetében is szűkösséget idéz elő: az erdőirtás például talajerózióhoz vezet, a művelésre alkalmas földek túlhasználata a vizek elszennyeződését okozhatja stb.
- ⁶ Persze ez nem csak a környezeti okokra visszavezethető konfliktusokra igaz: lásd „demokratikus béke” elméletét (Szónyi, 1998).
- ⁷ Ez a szemlélet tukrozódik Kennedy (1992) híres művében is. Lásd még Keohane (1984).
- ⁸ A rezsimek formálódásának szakaszait lásd Young (1994). Megjegyzem, hogy Young szakaszolását (agenda setting, negotiations, operationalization) éppen a környezeti rezsimek tekintetében problematikusnak tartom, hiszen ezek esetében e szakaszok nem mindig jelennek meg ilyen tisztán.
- ⁹ Szinte a kelet-európai változásokkal egy időben, 1987-ben indult útjára az *Ethics and International Affairs* című folyóirat. Lásd még e témában többek között McElroy (1993), Bonanante (1995).

IRODALOM

- Anderson, K - Blackhurst R., szerk. (1992): *The Greening of World Trade Issues*. Harvester Wheatsheaf
- Bashkar, V.-A. Glyn, szerk. (1995): *The North, the South, and the Environment*. Earthscan, London
- Baumol, W. J-Oates, J. (1975): *The Theory of Environmental Policy*. Prentice-Hall
- Boda Zsolt (1997) Narratív közpolitika-elemzés. In: Szabó (szerk.) 113–132.

- Boda Zsolt (1999): A biodiverzitas nemzetközi politikai gazdaságtana, különös tekintettel a tulajdonjogokra Kovács, 3. sz. 164-187.
- Bonante, L. (1995): *Ethics and International Politics*. Polity, Oxford
- Deudney, D. (1990): The case against linking environmental degradation and national security *Journal of International Studies*, 19 (3), 461-476.
- Duraiappah, A. (1996): *Poverty and Environmental Degradation. A Literature Review and Analysis*. Amsterdam: CREED Working Paper Series, No 8.
- Eder, K. (2000): A környezetvédelem intézményesülése: az ökológiai diskurzus és a nyilvánosság második átalakulása In: Szabó-Kiss-Boda (szerk.), 525-546.
- Gleick, H. (1993): Water and Conflict: Fresh Water Resources and International Security *International Security*, 18 (1), 79-112.
- Gowdy, J. (1994): *Coevolutionary Economics: The Economy, Society and the Environment*. Kluwer Academic Publishers
- Hardy, G. (1968): The Tragedy of the Commons. *Science*, 162 (13), 1243-1248.
- Homer-Dixon, T. F. (1991): On the Threshold: Environmental Changes as Causes of Acute Conflict *International Security*, 16 (2), 76-116.
- Homer-Dixon, T. F. (1993): *Environmental Scarcity and Global Security*. Headline Series, Foreign Policy Association, New York
- Kamieniecki, S. (1993): *Environmental Politics in the International Arena: Movements, Parties, Organizations, and Policy*. State University of New York Press
- Kaplan, R. (1997): Kézilító anarchia 2000, július-augusztus.
- Kardos Gábor (1995): *Emberi jogok egy új korszak határára*. T-Twins Kiadó
- Kennedy, P. (1992): *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Akadémia Kiadó, Budapest
- Keohane, R. O. (1984): *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton University Press, Princeton
- Kiss J. László (1996): A hidegháború vége és a nemzetközi kapcsolatok elmélete. *Külpolitika*, 1. sz. 83-104.
- Krasner, S. D. (1982): Structural Causes and Regime Consequences. Regimes as Intervening Variables, *International Organization*, 36 (2), 185-205
- Lipietz, A. (1995): Enclosing the Global Commons: Global Environmental Negotiations in a North-South Conflictual Approach. In: Bashkar-Glyn, 118-142.
- Litfin, K. (1994): *Ozone Discourses. Science and Politics in Global Environmental Cooperation*. Columbia University Press, New York
- Masala, C. (1999): Demographic Pressure and Ecological Constraints. The Case of the Mediterranean. In: Spillman és Krause, (szerk.), 77-91.
- Mathews, J. T. (1989): Redefining Security *Foreign Affairs*, 68 (2), 162-177.
- McElroy, R. (1993): *Morality and American Foreign Policy: The Role of Ethics in International Affairs*. Princeton University Press, Princeton
- Myers, N. (1989): Environment and Security *Foreign Policy*, 74, tavasz
- Paterson, M.-Grubb, M. (1992): The international politics of climate change *International Affairs*, 68, 2, 293-310
- Pirages, D. (1978): *Global Ecopolitics. The New Context for International Relations*. Duxbury Press, North Scituate, Mass.
- Porter, G.-J. W. Brown (1991): *Global Environmental Politics*. Westview Press, San Francisco
- Rawls, J. (1997): *Az igazságosság elmélete*. Osiris, Budapest
- Rosenau, J. N. (1980): *The Study of Global Interdependence: Essays on the Transnationalisation of World Affairs*. Frances Pinter, London
- Rosenau, J. N. (1990): *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*. Princeton University Press, Princeton
- Rosenau, J. N. (1997): *Along the Domestic-Foreign Frontier Exploring Governance in a Turbulent World*. Cambridge University Press, Cambridge

- Schultz, R. H.–R. Godson–G. H. Quester, szerk. (1997): *Security Studies for the 21st Century* (Brassey's, Washington és London)
- Schücking, H.–P. Anderson (1991): *Voices Unheard and Unheeded*. In: Shiva és szerzőtársai, 13–42.
- Shiva, V.–P. Anderson–H. Schücking–A. Gray–L. Lohmann–D. Cooper (1991): *Biodiversity: Social and Ecological Perspectives* (Zed Books, London)
- Spillman, K.–J. Krause (szerk.) (1999): *International Security Challenges in a Changing World*. Peter Lang, Bern
- Szabó Márton (1996): Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. *Politikatudományi Szemle*, 4, 101–132.
- Szabó Márton (1998): *Politikai tudásméletek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Szabó Márton, szerk. (1997): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Scientia Humana, Budapest
- Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt (2000): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Budapest
- Szónyi István (1998): A demokratikus béke *Külpolitika*, tavasz, 32–53.
- Szónyi István (1999): Biztonságelméletek az ezredfordulón: túl a szűgyenkezésen *Külpolitika*, ősz-tél, 3–22.
- Teriff, T. (1997): *Environmental Degradation and Security*. In: Schultz és mások (szerk.), 253–280.
- Young, O. R. (1989): The politics of international regime formation: managing natural resources and the environment. *International Organization*, 3, 349–375. Valamint in Zacher (1993), 416–442.
- Young, O. R. (1994): *International Governance. Protecting the Environment in a Stateless Society*. Cornell University Press, Ithaca – London
- Young, O. R. (1998): *Creating Regimes. Arctic Accords and International Governance*. Cornell University Press, Ithaca – London
- Young, O. R. (1999): *Governance in World Affairs*. Cornell University Press, Ithaca and London
- Walzer, Michael (1994): *Thick and Thin: Moral Arguments at Home and Abroad*. Notre Dame, University of Notre Dame Press
- Zacher, M. W. (szerk.) (1993): *The International Political Economy of Natural Resources. I–II*. Edward Elgar

BÖSZÖRMÉNYI JENŐ

Egyetemes emberi jogok és nemzetközi rend¹

„Mert hát micsoda az erkölcs? (...) Más az erkölcs nekem, és más a kínainak – tehát viszonylagos dolog. Vagy nem? Vagy nem viszonylagos? Csalafinta kérdés!”
F. M. Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek (1880)

1947 februárjában Eleanor Roosevelt, az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának megszövegezésével megbízott bizottság elnöke saját, New York-i lakásában hívta össze a bizottság tagjait azzal a nemes céllal, hogy egy olyan jognyilatkozatot készítsenek elő, amely kulturális, vallási hovatartozásra való tekintet nélkül minden ember méltóságát védi. Egy kínai konfuciánus és egy libanoni tomista között a jogok filozófiai és metafizikai meg-alapozásáról pillanatok alatt kipattant parázs vita azonban arra a következtetésre vezette az elnökasszonyt, hogy megegyezésre akkor van a legjobb esély, ha bizonyos kérdésekben abban egyeznek meg, hogy nem egyeznek meg. A szövegezési munkálatok későbbi szakaszában Isten kérdése hasonló vitákat váltott ki. A brazil delegáció javasolta ugyanis, hogy a Nyilatkozat első cikke tartalmazza: az ember Isten képére és hasonlatosságára teremtett, értelemmel és lelkiismerettel felruházott lény. Az egyértelmű bibliai utalást mind a kommunista, mind más, nem keresztény államok elutasították, és még a legyengített változatot, amely Isten helyett a természetre utalt, sem fogadták el. Végül a kínai küldött javaslata volt képes egyetértést teremteni, aki szerint meg kell kímélni a bizottság tagjait attól, hogy egy olyan kérdésről döntsenek, amely valójában az emberi ítélőképesség határain túlmutat.²

A kérdés, hogy az emberi jogoknak a Nyilatkozatban is megfogalmazott egyetemessége és az emberiség kulturális és morális meggyőződéseinek sokfélesége hogyan egyeztethető össze, máig nem lezárt, a feszültség az elmúlt fél évszázadban további vitákat gerjesztett, s a legutóbbi időszakban az 1948-ban majdnem teljes konszenzussal³ elfogadott deklaráció körül kialakult konszenzusban is egyre mélyebb törések kezdtek felsejleni.⁴ A nemzetközi rendben a viták ellenére is egyértelműen új korszakot jelöl az Egyetemes Nyilatkozat elfogadása, illetve pár évvel korábban az emberi jogok tiszteletben tartásának felvétele az Egyesült Nemzetek Alapokmányába.⁵ A közös érdekekkel és értékekkel rendelkező, egymás közti kapcsolataikat közös szabályok alapján intéző és közös intézményeket fenntartó államok csoportjaként értelmezett nemzetközi társadalom⁶ (vagy nemzetközi közösség) működése új strukturális elemmel, az emberi jogok tiszteletben tartásának kötelezettségével egészült ki. A nemzetközi béke és biztonság garantálását, ami a rendszer (ön)fenntartásának egyik alapvető érdeke, összekötötték az emberi jogok tiszteletben tartásával; az emberi méltóság és szabadság védelmét a rendszer egyik alapvető értékének ismerték el, és elérésük legfontosabb eszközeként az emberi jogok biztosítását jelölték meg. Az állami magatartás korlátjaként új szabályként jelent meg az emberi jogok védelme; és mindezek intézményes biztosítására a nemzetközi közösség ezeket a jogokat a nemzetközi jog eszközeivel rögzítette és szervezeti struktúrákat hozott létre.

Azzal, hogy az emberi jogok a nemzetközi rendszer strukturális elemévé léptek elő, a szuverenitás korábbi értelmezése is megváltozott. Az államok szuverenitása területük és lakosságuk felett korlátlan volt, az állami főhatalom alá eső területen történtek sem más államokra, sem a nemzetközi közösségre nem tartoztak – ezt a korlátlan szuverenitást volt hivatva védeni a belügyekbe való beavatkozás tilalmának elve. Az emberi jogi gondolkodás előtérbe kerülése nyomán azonban az államok korlátlan szuverenitásuk által védett burkai megrepedeztek, általános meggyőződéssé vált, hogy az államokat polgáraik iránt tanúsított magatartásuk miatt felelőssé kell tenni, és ha kell, felelősségre kell vonni, s ezért más államok és az államok közösségének legitim érdeklődésére tart számot egy-egy állam belső emberi jogi helyzete. Ezt a fejleményt nem pusztán a felvilágosult ész eredményének kell tulajdonítanunk, hanem ezzel párhuzamosan – vagy ekkor talán nagyobb súllyal is – a megelőző évek háborús borzalmainak és az azzal együtt járó emberi szenvedésnek, illetve az ezekkel szembeni elkötelezettségnek.

AZ EMBERI JOGOK ÉRTELMEZÉSE ÉS VÁZLATOS TÖRTÉNETE

Emberi jogoknak azokat a jogokat tekintjük, amelyekkel valaki pusztán azért rendelkezik, mert ember. Az angol „right” szónak kettős jelentése van⁷ (amelyet a magyar nyelv csak korlátozottan képcs visszaadni). Első, tágabb értelmében helyességet (vagy valaminek igazságos voltát), második, szűkebb értelmezésben jogot jelent. Az első jelentésben valamely cselekedet valamely normához való viszonyát: megfelelését vagy meg nem felelését van hivatva megmérni. A második esetben viszont egy másik személyhez vagy dologhoz való viszonyról van szó, hiszen ha valakinek joga van valamihez, az valakivel vagy valamivel szemben érvényesül, s egyúttal ez utóbbinak kötelezettsége is e jogot kielégíteni. A jog kötelezettséggel párosul. Ha A-nak joga van x-hez B-vel szemben, akkor nem egyszerűen kívánatos vagy helyes e jogot kielégíteni, hanem kötelező, ellenkező esetben ugyanis B nemcsak helytelenül cselekedett, hanem A jogait is megsértette, ami viszont A-t követelésekre jogosítja B-vel szemben. A helytelen cselekedetek esetében ilyen következmény nincs, csak jogsértő cselekmények esetén.

További megkülönböztetést kell alkalmaznunk a jogokon belül a törvényes jogok (általában) tágabb és az emberi jogok (általában) szűkebb kategóriája között. Törvényes jogok azok, amelyeket a törvény rögzít, és ilyen módon teremt alapot érvényesítésükre. Az emberi jogok ezzel szemben függetlenek attól, hogy vajon a törvény rögzíti-e azokat vagy sem, nem kötődnek törvényi szabályozáshoz, pusztán az emberi léthez. Például A-nak nincs emberi joga egyetemi ösztöndíjhoz, viszont lehet törvényes joga erre, ha bizonyos feltételeknek megfelel - ezek azonban nem az általános emberi minőséghez köthetők, ekkor mindenkinek joga lenne hozzá ugyanis. Ezzel szemben akkor is van emberi joga a szabad mozgáshoz vagy a szabad véleménynyilvánításhoz, ha erre törvényes joga nincs (mert korlátozzák mozgását vagy a sajtó szabadságát).

A jogok biztosításának kötelezettsége elvben minden emberrel és csoporttal szemben fennáll, tehát minden társadalmi szereplőnek az emberi jogokat tiszteletben tartva kell eljárnia. A gyakorlatban mégis ezek a jogok általában az állammal vagy a társadalommal szemben érvényesíthetők, illetve kényszeríthetők ki, s más társadalmi szereplők emberi jogsértéseinek orvoslását is az államnak kell garantálnia. „Az emberi jogok az államtól bizonyos védelem, javak, szolgáltatások és lehetőségek biztosítását követelik minden állampolgár számára.”⁸

A fentiekből is látható, hogy az emberi jogok ilyen felfogása meglehetősen univerzalisztikus és időtlen, helytől és kortól független. E megközelítés alapján ugyanúgy el kell marasztalnunk kétséges emberi jogi gyakorlatuk miatt a középkori európai fe-

udális államokat, mint némely korunkbeli ázsiai vagy afrikai rezsimet. Ez az egyetemesség érthető, ha tudjuk, hogy az emberi jogok modern fogalma történetileg az európai természetjogi gondolkodásban gyökerezik. A nyugati gondolkodás történetében John Locke *Értekezés a polgári kormányzatról* (1689) című művében jelennek meg először a modern értelmű természeti jogok vagy emberi jogok (az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz). A klasszikus ókori és középkori természetjogi tradícióhoz képest, amely a kormányzat legitimitását bizonyos, Isten vagy a Természet által meghatározott normáknak való megfeleléstől tette függővé, Locke ezen túlmenően a társadalmi szerződésben részt vevő egyéneket emberi mivoltukból – természetükből – fakadó jogokkal ruházta fel, amelyek előmozdítása és biztosítása az állam feladata. A kormányzat akkor legitim, ha polgárait természetes jogaik gyakorlásában nem sérti.⁹

Az emberi természethez kötött, elidegeníthetetlen, veleszületett, örök jogok kibontására a konkrét történelmi helyzetek esetlegességei közepette kerül sor, akkor, amikor valamely társadalmi folyamat az egyébként birtokolt, de meg nem fogalmazott jogok gyakorlását veszélyezteti. Így vezetett – kissé leegyszerűsítve – a vallásháborúk kora a vallásszabadság (augsburgi és vesztfáliai béke), a korai modernitás politikai és gazdasági centralizációja a polgári és politikai jogok kinyilvánításához (l. polgári forradalmak Amerikában és Franciaországban), az iparosodás, a piaci viszonyok terjedése a szociális jogok követeléséhez (l. 19. századi munkásmozgalom), a nacionalizmus megjelenése a kisebbségi (anyanyelv-használati) jogok, végül századunkból véve egy példát, a piaci viszonyok externáliái az egészséges környezethez való jog megfogalmazásához. Az egyéni életbe egyre mélyebben behatoló állami hatalom és piaci mechanizmus potenciális és valóságos visszaéléseire válaszul fokozatosan alakultak ki a jogok csoportjai.

Az emberi jogi gondolkodás és védelem fejlődésében az egyre szélesebb területeket felölelő jogok mellett a jogok alanyai is fokozatosan újabb rétegekkel, csoportokkal bővültek. Minden ember egyenlőségének hangoztatása mellett nehéz fenntartani a vagyoni, a képzettségbeli, a nemi különbségekre vagy a bőrszínre, származásra alapozott jogfosztás gyakorlatát. Ha „emberségben” minden ember egyenlő, akkor az ebből eredő jogoknak nemcsak a fehér, vagyonos, képzett férfiakat kell megilletniük, hanem a nőket, a munkásokat, a szegényeket (vagyontalánokat), a nem fehéreket – egyszóval mindenkit.

Az államok alkotmányos fejlődésük során az emberi jogok újabb és újabb elemeit emelték be működésük alapszövegébe. A nemzetközi kodifikációra azonban a II. világháború megrázkódtatásaira, az emberi jogokat teljesen tagadó náci népirtó politikára „volt szükség”.¹⁰ Az új kodifikációs lendület az Alapokmány és az Egyetemes Nyilatkozat rendelkezéseire építve –

hosszabb-rövidebb megtorpanásokkal és sok vitával – mára egy rendkívül kiterjedt nemzetközi emberi jogi rezsimet teremtett. Az elfogadott dokumentumok között vannak kötelező erővel bíró szerződések és ajánlás jellegű deklarációk. Némely dokumentum generális, amennyiben a jogok egy szélesebb körét öleli fel, némely partikuláris, amennyiben egy-egy terület részletesebb kifejtését tartalmazza (genocídium, faji, illetve nemi megkülönböztetés, nők, illetve gyermekek jogai, oktatáshoz való jog stb.). Némely dokumentum univerzális (amelyhez minden állam csatlakozhat), mások regionálisak (egy-egy régióra – Európára, Amerikára, Afrikára – korlátozottak).¹¹

Az emberi jogi dokumentumok közül kétségtelenül a generális tárgykorú és univerzális hatókörű szövegek a legfontosabbak: az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948), valamint az 1966-ban elfogadott Politikai és Polgári Jogok, illetve a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, amelyeket összefoglaló néven gyakran az Emberi Jogok Nemzetközi Törvényeként is emlegetnek. Feltűnő, hogy e dokumentumokhoz és más partikuláris nemzetközi okmányokhoz csatlakozó államok száma igen magas, ami azt jelzi, hogy az emberi jogvédelem, az államközi kapcsolatokban való fontosságának – legalábbis formális – kinyilvánításában kulturális háttértől függetlenül széles körű egyetértés alakult ki. Az Egyetemes Nyilatkozatot elfogadása óta a világ szinte minden állama támogatásáról biztosította, a Nemzetközi Egyezségokmányok részes államainak száma 150 körül van, s hasonlóan magas – sok esetben magasabb – a partikuláris egyezmények aláíróinak, ratifikálóinak száma is.

A fenti nemzetközi (vagy az előbbi korlátozásokkal: egyetemes) normatív konszenzust maguk a szövegek is kinyilvánítják. Az Egyetemes Nyilatkozat preambuluma szerint „az emberiség családja minden egyes tagja méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak elismerése alkotja a szabadság, az igazság és a béke alapját a világon”, továbbá az 1. cikk szerint: „Minden emberi lény szabadon születik és egyenlő méltósága és joga van.” A Preambulum egy másik része a Nyilatkozatban foglaltakat „közös eszménynek” nevezi, „amelynek elérésére minden népnek és minden nemzetnek törekednie kell”. A Nemzetközi Egyezségokmányok majdnem azonos preambulumai megismétlik az előbbieket, s hozzáteszik: a részes államok „felismerték azt, hogy ezek a jogok az emberi lény veleszületett méltóságából erednek”.¹² Ezek az állítások, ha nem is egy kultúrák közötti, de legalábbis egy kultúrák fölötti konszenzust mutatnak az ember jogainak mibenlétét illetően. Az egyetértést még nyilvánvalóbbá tette a teheráni Nemzetközi Emberi Jogi Konferencián 1968-ban elfogadott Kiáltvány, mely szerint „Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata a világ népeinek közös értelmezését nyilatkoztatja ki az emberiség családjának minden

tagját megillető elidegeníthetetlen és sérthetetlen jogokról, és [a Nyilatkozat] a nemzetközi közösség tagjai számára kötelező.”¹³ A bécsi Emberi Jogi Világkonferencia ugyanezt a konszenzust erősítette meg. A preambulum szerint „az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata [...] minden nép és nemzet közös teljcsítménye”, illetve a népek olyan nemzetközi rendet kívánnak, amely „az emberi jogok és alapvető szabadságok előmozdításán és támogatásán” alapul. Az első bekezdés szerint „[e] jogok és szabadságok egyetemes természete nem kérdéses [...] védelmük és előmozdításuk a kormányok első számú kötelezettsége”. „Minden emberi jog egyetemes, oszthatatlan és egymástól kölcsönösen függő, illetve egymással kapcsolatban álló. A nemzetközi közösségnek méltányosan és egyenlő módon, ugyanazon az alapon és ugyanazokkal a hangsúlyokkal kell kezelnie az emberi jogokat az egész világon. Bár a nemzeti és regionális egység és a különböző történelmi, kulturális és vallási háttérrel figyelembe kell venni, az államok kötelessége – politikai, gazdasági és kulturális rendszerüktől függetlenül – előmozdítani és védeni minden emberi jogot és alapvető szabadságot” (5. bekezdés).¹⁴

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az emberi jogok terén a nemzetközi életben meglévő konszenzus több aspektusból is megragadható: létezik egyfelől egy normatív konszenzus, amelyet az emberi jogi dokumentumok rendelkezései jelenítenek meg, e konszenzus másfelől – tekintetbe véve Földünk népeinek kulturális sokféleségét – egy kultúraközi vagy kultúrák „fölötti” konszenzus is. Végül valamifajta egyetértés létezését jelzi az is, hogy az állami magatartás emberi jogi igazolása, az emberi jogokra való hivatkozás a diplomáciai köznyelv részévé vált.¹⁵

A korábban is törekény konszenzus azonban az utóbbi időszakban egyre inkább megbomlani látszik. Az emberi jogokról szóló nemzetközi diskurzusban olyan disszonáns hangok jelentek meg, amelyek kétségbe vonják az emberi jogokban megfogalmazott szabadság univerzalitását. A kritika több irányból is érkezik, és olykor a különböző érvek egybekapcsolódnak. A leg-sokrétűbb bírálókat az ún. ázsiai értékeket hangsúlyozó szerzőktől és politikusoktól érkezik, akik az emberi jogi gondolkodást alapvetően a nyugati gondolkodáshoz, illetve politika- és társadalomtörténehez kötik, és arra a Nyugat politikai, gazdasági, katonai és kulturális hegemoniájának metamorfózisaként tekintenek. A kritika másik áramlata a gazdasági fejlődés kényszereivel, felgyorsításának igényével magyarázza a szabadság korlátozásának szükségességét. Az utóbbi ellenérrendszer nem támadja az emberi jogok alapjait, pusztán azoknak – a gazdasági növekedéssel indokolt – temporális felfüggesztését javasolja. Először ez utóbbi nézetrendszert tekintem át röviden, majd át-
tértek az ázsiai értékekre.

GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÉS EMBERI JOGOK

A „növekedést először” összefoglaló névvel illelhető stratégiák mind azzal a feltételezéssel élnek, hogy az emberi jogok rövid vagy középtávú feláldozása a gazdasági fejlődés oltárán tolerálható terhet jelent a társadalom számára, és ezt a gazdasági fejlődésben ugyancsak érdekelt nemzetközi társadalomnak el kell tűrnie, esetleg támogatnia kell. Kétségtelen, hogy mindaddig, amíg egy kormányzat gyors gazdasági növekedést képes produkálni, s ezáltal a társadalom széles rétegeit kedvezőbb anyagi körülmények közé tudja juttatni, a növekedésben elért sikerek kellő legitimitást biztosíthatnak, és a demokratikus vagy emberi jogi legitimitáció háttérbe szorulhat. A kelet-ázsiai tigrisek – Szingapúr, Dél-Korea, Tajvan –, valamint a 80-90-es évek Kínája autoriter berendezkedésük ellenére csodálatos gazdasági eredményeket tudtak felmutatni. Kérdés, vajon elfogadható-e a szabadság korlátozása és a fejlődés közötti szükségszerű kapcsolat.

Donnelly¹⁶ az emberi jogok fejlődésre alapozott korlátozásának két válfaját különbözteti meg. A méltányossági átváltásban (*equity trade-off*) az osztási méltányosság sérül a tökefelhalmozás és a növekedés érdekében. Ez a kategória a szükségletek (*needs trade-off*), illetve az egyenlőség (*equality trade-off*) korlátozására alapozott növekedési stratégiákra bontható. Az első esetben a szűkösön rendelkezésre álló forrásokat nem az alapvető emberi szükségletek kielégítését szolgáló programokra fordítják, hanem beruházásokra összpontosítják, és a mélyszegénységet is elfogadhatónak tartják a későbbi növekedés reményében. A második esetben a feltételezés az, hogy bár a gazdasági fejlődés korai szakaszában, a tradicionális gazdasági formákról a modern ipari termelésre való átállás során a társadalmi egyenlőtlenségek megnövekednek, illetve magas szinten stabilizálódnak, a nemzeti jövedelem kellően magas szintjét elérve a jövedelmi egyenlőtlenségek mérséklődnek. A korlátozás ilyetén erősebb vagy gyengébb formát. Az utóbbi indoklása szerint a jogok megnyirbálása a növekedés elkerülhetetlen velejárója, az „előbbi” szerint hozzá is járul a növekedéshez. Az első esetben a korlátozás következmény, a másodikban feltétel.

A „növekedést először” gondolkodásmódjának Donnelly által megjelölt másik válfaja a szűkebb értelmű szabadság korlátok közé szorítása (*liberty trade-off*). E nézet szerint a polgári és politikai jogok gyakorlásának engedélyezése veszélyeztetheti a gazdaság fejlődését, amennyiben a kormányzati vezetők a társadalmi nyomásnak engedve és hatalmuk megőrzése érdekében szem előtt tartva a gazdasági hatékonyság megteremtéséhez nélkülözhetetlen intézkedéseket nem hozzák meg. A szabadságjogok gyakorlása társadalmi megosztottsághoz vezet. Az alulfejlettség leküzdése és a társadalmi konszenzus fenntartása érde-

kében korlátozni kell a politikai jogokat. Összefoglalva, a méltányosság korlátozása a gazdasági és szociális, a (szűkebb értelmű) szabadság korlátozása a polgári és politikai jogok csorbulását jelenti.

A korlátozásokat igazoló feltevés szerint a választás jogok és növekedés között, amellet hogy kényszerű szükségből fakad, egyszersmind csak ideiglenes lemondást jelent az előbbiekről, és az utóbbi előtérbe helyezése olyan, önmagát kiigazító folyamat, amely hosszabb távon képes a jogok széles körét magas színvonalon biztosítani. Ezek a nézetek nemcsak a fejlődő országok vagyonos elitjei számára voltak vonzóak és követendők, sokáig (az 1960-as, 1970-es években) a nyugati közgazdasági gondolkodás főárama is ezt vallotta. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai azonban nem szolgáltattak bizonyítékokat a feltételezett összefüggésre jogok és növekedés között. A nyugati gondolkodás (újabb) tévedését nem menti, hogy e fejlődő országok vezetésének emberi jogi elkötelezettsége egyébként is kérdéses volt. A fejlődés-gazdaságtan inkább palástolta és a nyugati demokráciák által is elfogadott ideológiai alapot szolgáltatta a jogkorlátozásra, illetve az emberi jogokra való hivatkozás az államok közötti érintkezésben polgárjogot nyert emberi jogi diskurzus létrejöttére, a nemzetközi legitimitáció emberi jogi megalapozására utal. Némely autoriter rendszer kiemelkedő gazdasági teljesítménye nem jelent bizonyosságot, hiszen talán még nagyobb azon tekintélyelvű rezsimek száma, amelyek gazdasága romokban hever, a közeli kilábalás minden reménye nélkül (mint pl. Fekete-Afrika sok országa), vagy épp ellenkezőleg: vannak olyan demokratikus, az emberi jogokat tiszteletben tartó, fejlődő államok, amelyek gyors gazdasági növekedést tudhatnak magukénak (mint pl. Afrika leggyorsabban és a világ egyik leggyorsabban fejlődő állama, Botswana, vagy a világ legnagyobb demokráciája, India).

A Nobel-díjas Amartya Sen felhívja továbbá a figyelmet arra a szcrepre, amit a polgári és politikai jogok a gazdasági katasztrófák elkerülésében játszhatnak. E jogok lehetőséget teremtenek az emberek számára, hogy szükségleteikről a kormányzatot tájékoztassák, és megfelelő intézkedéseket követeljenek kielégítésükre. A kormányzati válasz sokszor éppen a tömegek érdekérvényesítő erejétől, nyomásgyakorló képességétől függ, amelyet a szabadságjogok alapoznak meg. Sen rámutat, hogy a világtörténelemben „egyszer sem fordult elő súlyos éhínség olyan országban, amely demokratikus kormányzattal és viszonylag szabad sajtóval rendelkezett”.¹⁷ Mindebből adódik a következtetés: amíg a gazdaság eredményes, a demokrácia és az emberi jogok nyújtotta védelem hiánya nem szembevetendő; amint azonban gazdasági nehézségek merülnek fel, a demokratikus berendezkedés és a jogok érvényesítése olyan ösztönzőket és lehetőségeket biztosít a gyors korrekcióra, melyekkel egy te-

kintélyelvű kormányzat nem szembesül, illetve nem rendelkezik.

Összefoglalva: sem a tapasztalat, sem a politikai-gazdasági hatékonyság követelménye nem igazolja a jogok csorbitását. Sen állítása, amely szerint „az a feltételezés, hogy a szabadság és a jólét között egyik irányban sincs összefüggés, nehezen utasítható el”,¹⁸ talán túl erős (maga is amellelt érvel, hogy a jogok megakadályozhatják a gazdasági visszacsést), elfogadhatóbbnak látszik Donnelly gyengébb megfogalmazása: „Kevés bizonyíték szól amellelt, hogy az elnyomás szükséges és nem egyszerűen csak összeegyeztethető a fejlődéssel.”¹⁹ Ennek azonban igaza van, amikor kijelenti: „[Ú]gy tűnik, hogy [az emberi jogok által megtestesített értékek] igen szerény anyagi áldozatvállalással vagy áldozatvállalás nélkül elérhetők.”²⁰

A fejlődés és a jogok közötti negatív kapcsolat témája (az egyik a másik rovására vagy egyáltalán nem érvényesíthető) az ellentmondó tények és az elmélet inkoherenciája miatt a 80-as években megroppant, s maga a fejlődés szűk, a gazdaságra korlátozott értelmezése is fokozatosan átadta helyét egy tágabb értelmű, az embert középpontba helyező értelmezésnek: az új fogalom a (gazdasági) fejlődés helyébe lépő emberi fejlődés (*human development*). Az Emberi Jogok Bécsi Nyilatkozatából már idéztem az emberi jogok egyetemességét, oszthatatlanságát, kölcsönös függését és egybekapcsolódását tartalmazó részt. A 10. bekezdés a gazdasági növekedéssel kapcsolatban nyilvánítja ki ezt az elvet: „[A] fejlődés központi alanya az emberi személy. Noha a fejlődés elősegíti az emberi jogok összességének élvezetét, a fejlődés hiánya nem szolgáltathat alapot a nemzetközileg elismert emberi jogok korlátozására.” A gazdasági hatékonyságot és fejlődést biztosító piaci mechanizmusok nem használhatók fel az emberrel szemben, azok célja az ember létszínvonalának emelése, a piac tehát eszköz az emberi jogokkal körülbástyázott emberi méltóság biztosítására.

AZ „ÁZSIAI ÉRTÉKEK” KÖRÜL KIALAKULT VITA

A gazdasági növekedés igényével és szükségszerűségeivel magyarázott jogkorlátozás érvrendszere, bár újra és újra felbukkan több felzárkózó ország vezetőinek retorikájában, jelentősen meggyengült. Az emberi méltóság védelmének és a szabadságjogok igazolásának mélyebb rétegeivel szemben jelent kihívást az ún. ázsiai értékek hangsúlyozása. Az ázsiai értékeket előtérbe helyezők Ázsiának – beleértve a többnyire különböző kulturális kötődésekkel bíró Nyugat-, Közép-, Kelet- és Délkelet-Ázsiát is – a Nyugattól eltérő filozófiai, vallási alapvetéseire hivatkozva az emberi jogokat olyan konstrukciónak tekintik, amelyek nem illeszthetők szervesen a „keleti” hagyományba. Az

ázsiai politikusok közül Szingapúr korábbi miniszterelnöke, Lee Kuan Yew és Malajzia jelenlegi kormányfője, Mahathir bin Mohamed különösen harcosan szól arról, hogy az ázsiai országoknak vissza kell térniük saját gyökereikhez. Az emberi jogok körüli konszenzus repedései jól láthatóvá váltak a bécsi Emberi Jogok Világkonferencián, ahol a Nyugat és Ázsia közti különbséget több delegáció is fontosnak tartotta kiemelni. A szingapúri külügyminiszter szerint „az emberi jogok eszményének egyetemes elismerése káros lehet, ha az egyetemesség [igényét] a sokféleség valóságának tagadására vagy elfedésére kívánják felhasználni”. A kínai küldöttség pedig vezető szerepet játszott abban, hogy a végül elfogadott (és már idézett) szöveg lehetőséget biztosított a regionális különbségek érvényesülésének.²¹

Az ázsiai értékek között a legtöbbször a rend, a fegyelem, a család és a közösség iránti lojalitás, valamint a közösséggel szembeni kötelezettségek szerepelnek, szembeállítva a Nyugat szabadságot, egyenlőséget és a közösséggel szemben érvényesíthető jogokat középpontba helyező gondolkodásmódjával. Hongkong új, a Kínai Népköztársaság által kinevezett kormányzója, Tung Chcc-hwa a kínai/ázsiai értékek következő felsorolását adja: „Bizalom, a család és az idők szeretete és tisztelete; tisztesség, becsületesség és hűség mindenkiel szemben; az oktatás iránti elkötelezettség; hit a rendben és a stabilitásban; a konzultáció előnyben részesítése a konfrontációval szemben”, illetve „[k]emény munka; a tanulás nagyra értékelése; becsületesség; új eszmék iránti nyitottság; felelősség; önfegyelem és önállóság/önbizalom (*self-reliance*)”.²² Megjegyzendő, hogy általában nem az egyszerű polgárok hangoztatják az emberi jogok és az ázsiai értékek összecsapozhatatlanságát, hanem autoriter hajlamú kormányaik. Erdemes megfigyelni továbbá, hogy az ázsiai demokráciák – Japán, India, Tajvan stb. –, bár maguk is nagy becsben tartják a kulturális hagyományaikból eredő értékeiket, nem látnak ellentmondást ezek és az emberi jogok védelme között. Tajvan korábbi elnöke, Lee Teng-hui szerint „az ázsiai értékekről való beszéd zagyvaság, és csak az emberek közötti megosztást szolgálja”.²³

Bár Lee ítélete rendkívül frappáns és jól hangzik, az emberi jogok elkötelezett hívein kívül valószínűleg nem sokakat elégít ki (és esetleg őket sem), már csak azért sem, mert az ázsiai értékeket hangsúlyozó országok legitimációjukat általában sikeres gazdasági teljesítményeikre is alapozhatják. A képlet valójában így hangzik: (nyugati) kapitalizmust és jólétet (nyugati) szabadságjogok nélkül. Láttuk az előző részben, hogy a fejlődés megfér az autoriter kormányzással és az emberi jogok korlátozásával, bár kimutattuk, hogy az utóbbi nem feltétle az előbbinek, s hogy általában nem mutatható ki determinisztikus összefüggés a szabadságjogok léte vagy nem léte és a gazdasági eredmények léte vagy nem léte között. Ennek ellenére a kétségtelen-

nül meglévő, bár nem sok sikeres példa csábító lehet az ázsiai politikai-gazdasági elitek számára. Vajon valóban van-e helye „ázsiai értékekről” vagy az „ázsiai útról” szóló diskurzusnak?

Inoue Tatsuo szerint²⁴ az ázsiai értékek eszméjének társadalmi támogatottsága Nyugat-ellenességéből táplálkozik. Az ázsiaiak a liberális demokráciát és a hozzá kapcsolódó szabadságjogokat a nyugati értékrend elemeinek tekintik, s mint ilyeneket Ázsiától idegennek. E kategorikus elutasítás mögött részben az ázsiaiaknak az európai államok gyarmati politikája miatti sértettségét és a nyugati kultúrával szembeni kisebbségi komplexusát kell látni. E történelmi-lélektani összetevők hátterre előtt a gazdasági sikerekre is alapozott és a saját értékekhez való fordulásban testet öltő ázsiai identitáspolitika megértéssel és egy jó adag lelkiismeret-furdalással közelítendő Nyugaton. Az ázsiaiak elhatárolódási, emancipációs igényei érthetők. A Nyugat – olykor agresszív – emberi jogi politikáját hajlamosak a kolonializmus új, átalakított formájának tekinteni, és a belügyekbe való be nem avatkozás elvére hivatkozva visszautasítani. Az elutasítást megerősíti, hogy a Nyugat maga is saját kulturális fölényét jelző találmányának vallja a liberális demokráciát és az emberi jogokat, s megvetéssel vegyes szánakozással néz a keleti világra, amely nem tudta kialakítani a társadalmi szerveződés eme legfejlettebbnek, leghaladóbbnak és általában legjobbnak vélt formáját. Az ázsiaiak gazdasági eredményei most több önbizalmat adnak ahhoz, hogy dacoljanak a Nyugat hegemóniájával, és saját értékeiknek helyet követeljenek a nap alatt.

Az ázsiaiak azonban elfelejtik, hogy maga a Nyugat és a Kelet közötti megkülönböztetés is a nyugati gondolkodás eredménye, amit orientalizmusnak neveznek, s ezt az sem feledteti, hogy a Kelet terminust „elfoglalta” Ázsia.²⁵ Az orientalisták Ázsiát kulturális eszként kezelik, amelynek lényegi összetartó szövege a Nyugattól való különbözősége. E minta követésével az ázsiaiak ugyanazt a kulturális homogenizációt alkalmazzák tehát magukra, mint az orientalisták, pusztán az értékelés irányát fordítják meg, ők pozitívnak látják, amit a nyugatiak negatívnak.²⁶ A liberális demokráciát és az emberi jogokat az ázsiai értékeket megidézve megtagadó politikusok valójában átveszik a Nyugat által kialakított kulturális dichotómiát. Ez ugyancsak a sértett identitás reparálásának nem szándékolt következménye: a hátrányos megkülönböztetés alapjául szolgáló sztereotípiát a megkülönböztetett, megbélyegzett csoport önbecsülésének forrásává teszi, s egyúttal a kulturális önazonosság eredeti és hiteles fundamentumának megtett értékektől való elhajlást vagy azok bírálatát árulásnak tekinti, és kiközösítéssel sújtja.²⁷

Az orientalisták által konstruált és az ázsiaiak által követett, a Nyugat és a Kelet kettősségéről szőtt elbeszélés téves. Egyrészt Ázsia nem egynemű, másrészt az ázsiaiak mondott érté-

kek Nyugaton ugyanúgy megtalálhatók, harmadrészt az ázsiai kultúrák rendelkeznek a nyugati szabadságfogalom egyes elemeivel. Először is, a Kelet soha nem volt egységes, ma még kevésbé az. Legfeljebb az állítható, hogy az egyes kultúrák közötti érintkezések gyakorisága volt alacsonyabb a múltban, az egymásra hatás ténye azonban ekkor sem tagadható. Ázsiában a világ nagy vallási rendszerei mind képviseltetik magukat, s a vallási különbözőségek nem követnek országhatárokat – sok állam, köztük az ázsiai értékek szószólóinak tekintett Malajzia, Szingapúr vagy Kína, vallásilag, kulturálisan és etnikailag is sokszínű. Másodsor, a korábban ázsiaiként aposztrofált értékek – rend, fegyelem, engedelmesség, közösségi lojalitás stb. – a nyugati kultúra alapjainak tekintett zsidó–keresztény és görög–római értékrendnek ugyanúgy elemei, sőt ezek fontosságát az európai felvilágosodás és emberi jogi gondolkodás sem tagadja, legfeljebb a hangsúlyokat helyezi el másként. Végül, tudatában kell lennünk annak, hogy a kulturális tradíciók állandó értelmezéseken, átértelmezéseken és újraértelmezéseken mennek át. Kimutatható, hogy mind az iszlám, mind a hindu, mind a buddhizmus, mind a konfúciánus gondolkodás tartalmaz olyan elemeket, amelyek magukban rejtik a nyugati szabadsággeszme egyes rétegeit, ahogyan az európai ókor vagy középkor szabadság gondolata is csak egyes rétegeit tartalmazta a modern fogalomnak.

Sen rámutat, hogy inkább azzal a kérdéssel kellene tehát foglalkozni, hogy „vajon az ázsiai országok osztják-e a szabadsággal szembeni szkepticizmust, miközben a rendet és a fegyelmet hangsúlyozzák”.²⁸ Láttuk, hogy a rendhez és a fegyelemhez kapcsolódó értékeknek a Nyugat is jelentőséget tulajdonít, ezek mégsem gátolták meg, hogy a történelem egy bizonyos pontján megjelenjenek az egyéni szabadságra alapozott emberi jogok. A Nyugat önszűzölése szerint ez a szabadság gondolkodásának mindig is része volt. Az angol eszmetörténész, Isaiah Berlin szerint azonban „[nincs] meggyőző bizonyíték arra, hogy az antik világban [az egyéni szabadság] világos megfogalmazást nyert volna”.²⁹ Az ember görög, római, ókori és középkori keresztény felfogásában valóban jelen vannak a szabadság egyes elemei, így a kérdés most már az, hogy hiányoznak-e ezek az ázsiai tradíciókból.

Sen szerint nem. India történelmében például a szabadság fogalmának jelentős hagyományai vannak, noha a függetlenné válás után megszüntetett kasztrendszer máig nem engedte érvényesülni ezeket.³⁰ A vallási tolerancia eszméje megjelenik már az i. e. 3. századi uralkodó, Asóka rendeleteiben. Egyik ediktuma szerint: „[...] az ember nem becsülheti saját felekezetét vagy vetheti meg a másikat ok nélkül. A lebecsülést megfelelő indokokkal kell alátámasztani, mert más emberek felekezetei mind tiszteletet érdemelnek egy vagy más ok miatt”.³¹ A buddhistává lett Asóka kormányzatának céljává az önuralmat, a pár-

tatlanságot és a szelid magatartást tette meg. Majd kétezer évvel később a mogul uralkodó, Akbar hasonló szellemben kormányzott. A muzulmán időszerűség szerinti első évezred végének közeledtével (a 16. század végén) egyik rendeletében a következőképpen fogalmazott: „Senkit sem lehet vallási meggyőződésében gátolni, és bárki megváltoztathatja vallását kedve szerint.”³² Akbar utódai követték toleráns politikáját, s amikor egyik leszármazottja, Aurangzeb ezt a hagyományt felrúgta, a vele szemben kialakult és a fia által vezetett harc egyik tétje éppen a toleráns állami magatartás helyreállítása lett. Sen arra is felhívja a figyelmet, hogy mind Asóka, mind a mogulok korában kialakították a szabadság és a tolerancia eszméinek tudatos elméleti megközelítéseit is, amelyek arra keresték a választ, hogy miért helyes ezek mentén megszervezni a közösséget.³³

Charles Taylor a thaiföldi theravada buddhizmus – némelyek által „protestáns buddhizmusnak” nevezett – kortárs átértelmezéseit hozza példaként az emberi jogok ázsiai megalapozásához.³⁴ A buddhizmus más áramlataiban is központi az az elképzelés, hogy az egyén maga felelős saját Megvilágosodásáért. Annak hangsúlyozása, hogy az egyes ember sorsának alakulásáért maga felelős, igen közel áll az egyéni szabadság fogalmához: az egyén akkor vonható felelősségre morálisan a cselekedeteiért, ha hatalmában állt választani. A buddhizmus másik központi kategóriájának, az erőszakmentességnek a „protestáns” újraértelmezése „az egyéni autonómia tiszteletét”, „a kényszer emberi kapcsolatokban való legkisebb alkalmazását” követeli.³⁵ John M. Peck az emberi jogi gondolkodás hasonló elemeire utal, amikor hangsúlyozza a buddhista filozófia elutasítását az istenséghez való közelség alapján kialakuló társadalmi-politikai hierarchiákkal szemben, vagy minden teremtmény egyenlő alávétettségét az állandó változás törvényének.³⁶ Peck szerint „[...] a buddhizmusban megtalálhatók a társadalmi szerződéssel létrehozott állam kezdetei; az egyház és az állam részleges szétválasztása; az állami hatalom és a kényszer alkalmazásának korlátozása; a konfliktusmegoldás csak ésszerű és békés eszközeinek elfogadása [...]; és a vádlottakkal és elítéltekkel szembeni igazságos elbánás.”³⁷ Erős szociális elkötelezettségről tanúskodik továbbá az a buddhista tétel, hogy a szegénységet, minthogy akadályozza az egyén megvilágosodását, fel kell számolni, és ebben az egyéneknek, a munkaadóknak és az államnak egyaránt felelősséget kell vállalniuk.

Az iszlámban a vallási tolerancia bizonyos elemi szinten megtalálható. A Korán az izraelitáknak, a keresztényeknek és a zoroasztrianusoknak szabad vallásgyakorlatot engedélyezett, igaz, különadó ellenében, s ez a szabadság nem illette meg a politeista vallások híveit. Az Oszmán Birodalom a millet-rendszer felállításával jelentős kulturális, vallási, oktatási és jogi autonómiát biztosított ezeknek a közösségeknek. A vallásszabadság

persze nem terjedt ki az igaz hit követőire, az aposztáziát, ha csak az illető nem gondolta meg magát, hallállal büntették. A tolerancia elemei, bár nagyon kezdetlegesen, mégis jelen voltak. A századok során megmerevedett tradíciókat próbálta némely muzulmán tudós az emberi jogi gondolkodáshoz közelíteni az elmúlt időszakban. Az iszlám jog, a saria újraértelmezésével ennek nyílnak is lehetőségei.³⁸ A saria négy forrást különböztet meg, ezek: 1. a Korán, 2. Mohamed próféta cselekedetei (a hagyomány – szunna), 3. a muzulmán közösség tudósainak meg egyezése (idzsma), és 4. az analógiákra alapozott jogi bizonyítás, az érvekkel alátámasztott értelmezés (idzstihad). Ezek közül a legutóbbit csak az iszlám első négy századában művelték, s pontosan ennek az elemnek a feltámasztásáról van szó. Az újraértelmezők szerint míg az elvek változatlanul érvényben maradnak, a végrehajtás formái, összhangban az újabb tapasztalatokkal és lehetőségekkel, módosulhatnak. A libanoni filozófus, Subhi Mahmasani szerint például az, hogy „az esztleges, világi dolgok a vallás credeti, lényegi és örök rendelkezéseinek szintjére kerültek”,³⁹ helytelen. Valójában a vallási hagyomány isteni tekintélyének rangsorolásáról van szó, amelyben a Korán áll a legmagasabb fokon, a saria többi eleme pedig, amelyek a legtöbb emberi jogi problémát felvetik, nem azonos teológiai érvényűek. Némelyek ezért a kinyilatkoztatáson belül megkülönböztetést tesznek a mekkai és medinai időszak szűrői között is, az elsőt az iszlám örök vallási üzenetének tartva, a másodikat pedig az első muzulmán közösség sajátos igényeiből fakadó tanításnak, amely a körülmények változásával nem feltétlenül tartandó fenn. Majid Khadduri az emberi jogok öt legfontosabb elvét véli felfedezni az iszlámban: 1. emberi méltóság és testvériség, 2. a közösség tagjai közti egyenlőség fajra, színre vagy osztályra való tekintet nélkül, 3. minden egyén becsületének, jó hírének és családjának tisztelete, 4. minden egyén joga az ártatlanság védelméhez, mindaddig, míg bűnösnek nem találják, és 5. egyéni szabadság.⁴⁰ Riffat Hassan az egyéni felelősséget emeli ki, amikor az európai reformációhoz nagyon hasonlóan azt hirdeti, hogy minden ember közvetlenül Allah előtt áll.

A szabadság vagy a tolerancia különböző elemeinek most bemutatott megléte egyes kultúrákban persze még nem jelenti azt, hogy autoriter berendezkedésekkel a fenti elemek, részletek ne lennének összeegyeztethetők, mindenesetre az sem igaz, hogy az ázsiai gondolkodásmódtól teljesen idegenek volnának a nyugatinak mondott értékek, és az sem, hogy az emberi jogokat tiszteletben tartó kormányzással eleve és változhatatlanul kibékíthetetlenek lennének az ázsiai értékek. E szabadsághagyományok és értelmezési törekvések jelenléte „messze vezet a bölcs kisebbség által előírt és fenntartott rend politikájától, amely a nem demokratikus uralom különböző formáinak és időszakainak hagyományos hátteréről szolgált hosszú ideig” – írja Taylor

a buddhizmus újraértelmezéséről,⁴¹ és ez mondható el a többi kultúrkörrel is. A konklúzió röviden: ezek a hagyományok magukban rejtik a sajátjuknak tekinthető értékekre alapozott szabadságelvű demokratikus berendezkedés lehetőségét, amely belső, immanens fejlődés és nem külső ráhatás vagy kényszer eredményeként áll elő.

Segítheti az ázsiai értékekről szóló vita megértését, ha – Inoue Tatsuo nyomán⁴² – megvizsgáljuk a Nyugat-központú emberi jogi diskurzus logikai szerkezetét. E szerint: 1. A nyugati társadalmak vezető szerepet játszottak a demokrácia és az emberi jogok történelmi kialakításában. 2. Történelmi háttérüktől függetlenül a demokrácia és az emberi jogok egyetemes érvényűek, tehát Ázsiában is megvalósítandók. 3. Az ázsiai politikai struktúrákat továbbra is a modernitás előtti, tradicionális kultúra határozza meg, amely alapvetően összeegyeztethetetlen a demokráciával és az emberi jogokkal. A politikai alulfejlettség miatt az ázsiai kapitalizmus vad és féktelen. 4. Szükség van a Nyugat vezető szerepére és beavatkozására a demokrácia és az emberi jogok ázsiai meggyökereztetésében és elterjesztésében. Ez tehát a nyugati nézőpont. A nyugati hegemoniát elutasító ázsiai álláspont két részre bontható: mindkettő tagadja a szerkezet negyedik elemét (a Nyugat gyámkodásának szükségességét), és mindkettő kész elismerni az első igazságát (a demokratikus és emberi jogi gondolkodás nyugati eredetét). Az ázsiai értékeket hangoztató politikusok és gondolkodók a második elemet, a demokrácia és az emberi jogok univerzalizálását vetik el (és ebből a nézőpontból a harmadik elem értelmezhetetlen), ezt nevezi Tatsuo az értékfölény tagadásán alapuló Nyugat-kritikának: eszerint az értékek nem összemérhetőek, vagy egyenesen az ázsiai értékek felsőbbrendűek. Mindenki maradjon tehát saját meggyőződésénél, és ne avatkozzon a másik dolgába.

A másik kritikát Tatsuo az episztemikus hegemonia vagy ismeretelméleti fölény kritikájának nevezi. E megközelítés elismeri a demokrácia és az emberi jogok egyetemes érvényét, de elveti a logikai struktúra harmadik elemében megfogalmazott Ázsia-képet. Ez a Nyugat-központú orientalista Ázsia-kép egy, a Nyugattól lényegileg különböző, kulturális lényege szerint a modernitással összeférhetetlen Ázsiát vizionál, amely az állandó stagnálás állapotában van, képtelen a reflexív önmegismerésre és a továbblépésre.⁴³ Egyedül a Nyugat rendelkezik azokkal az intellektuális, filozófiai-ismeretelméleti eszközökkel, amelyek megismerhetővé teszik Ázsiát, és Ázsia maga is csak ebben, a Nyugat által felállított keretben képes (majd) megismerni önmagát.⁴⁴ Emiatt Ázsiát a Nyugatnak kell vezetnie. E megközelítésnek valójában a Nyugat identitása szempontjából volt/van jelentősége, amennyiben magát a modernitás egyedüli letéteményesének tekintheti, s Ázsiával mint másikkal (Tatsuo: „ellenmodernitás”) állíthatja szembe magát. Az identitás ilyen

megkonstruálása azonban egyúttal Ázsia alárendeltségének állandó fenntartását követeli.

Az orientalista egy leegyszerűsített ázsiai kultúrát lát, amely érdektelen anomáliaként figyelmen kívül hagy minden olyan momentumot, amely feltevéseit cáfolhatná. Ezáltal képtelen észrevenni az ázsiai hagyomány belső sokféleségét, és a modernitás értékeinek kibontására való képességét. Ez utóbbi képességre mutatnak rá a korábban tárgyalt szerzők írásai. Összefoglalva tehát, míg az ázsiai értékek harcosai a nyugati értékeket támadva utasítják el a Nyugat által igényelt vezető szerepet, addig „[a]z episztemikus hegemonia kritikája nem magukat az értékeket törekszik aláásni, hanem a felettük követelt nyugati monopóliumot”.⁴⁵

Kitérő: a konszenzus lehetősége vagy lehetetlensége – filozófiai közelítések

Az ázsiai értékekről szóló vita alapvető morálfilozófiai kérdéseket vet fel, amelyeket egyelőre nem sikerült megoldani – sem Keleten, sem Nyugaton, sem együttesen. A világ kultúráinak az emberi életéről, az élet céljáról, az emberi természetéről, az emberi együttélés szabályairól, az állam vagy a társadalom működéséről és céljáról, és általában a helyesről, az igazról és a jóról vallott felfogásai nagyon eltérő, sokszor egymással konfliktusban álló megközelítéseket takarnak. A morális világképek sokféleségének problémájára többféle filozófiai válasz született, az alábbiakban röviden ezt foglaljuk össze.⁴⁶

Bhikhu Parekh a kérdés háromféle megközelítését különbözteti meg. A relativizmus szerint a morális meggyőződések összemérhetetlenek. Szemben a természettudományokkal, ahol valamely állítás igazságtartalmát igazolni vagy cáfolni lehet valamilyen méréssel vagy más tudományos módszerrel, a morális gondolkodásban nincsenek objektív támpontok és igazságok, amelyek útmutatást nyújtanának a világról szóló egyes állítások igaz vagy helyes voltáról. Nincs objektív, közös mérce az erkölcsi gondolkodás elemeinek megítélésére. Minden állítás csak önnön kulturális környezetében érthető és ítéltető meg, egy másból értelmetlen. A relativista szerint minden ember az uralkodó hitelveket magába szíva válik a társadalom tagjává, és e folyamat során magáévá tett meggyőződésekben él, sőt csak ezek által él. A relativisták nem tagadják, hogy a különböző morális meggyőződések között vannak hasonlóságok, sőt egyezések, ezeknek azonban nem tulajdonítanak morális jelentőséget. A kultúráktól függetlenül meglévő közös meggyőződések számukra véletlen körülmények, amelyekből helytelen következtetni az emberi természet bizonyos vonatkozásokban közös jellegére, vagy a közösen birtokolt morális ítéletek igaz, vagy legalábbis a

többinél igazabb voltára. A morális állítások igazolására felhozott érvek érdektelenek, minthogy nincs egyetemes érvényük, csak az adott rendszerben értelmezhetők. A relativista megközelítés erősebb formája, amikor nem pusztán a morális sokféleség tényét ismerik el, hanem azt is, hogy a különböző meggyőződések az azokat követők számára ugyanolyan jók lehetnek.

A második megközelítés, a monizmus szerint objektíve meghatározható, hogy milyen élet a leghelyesebb vagy leginkább emberi. Az embernek saját természetével összhangban kell élnie, ez a természet örök és egyetemes, és megismerhető. Mint hogy képesek vagyunk igaz ismeretet szerezni az ember természetéről, azt is képesek vagyunk egyetemes és objektív érvénynyel eldönteni, hogy milyen élet tekinthető teljesen emberinek, és milyen nem. A monista tehát képes morális meggyőződéseket rangsorolni aszerint, hogy megfelelnek-e az ilyen módon feltárt emberi természetnek. A monizmus az egyes ember minden kulturális kötődését és meghatározottságát figyelmen kívül hagyva és a tiszta észre támaszkodva jut el az ember eredeti, igaz természetének megértéséhez. Az előbbi teszi lehetővé a megismerést, az utóbbi pedig azt, hogy e megismerés torzításmentes legyen. A monista a világ morális meggyőződéseinek ténylegesen meglévő sokféleségét tudatlansággal, restséggel és az egyenlőtlenül megoszló értelmi képességekkel magyarázza. A kulturális meghatározottságoknak semmilyen morális jelentőségük sincs, minthogy azok semmilyen formában sem befolyásolják az emberi természetet, amely mindenhol és mindenkor ugyanaz, s ezért a jó és helyes ebből származtatott fogalma is az. A monizmus nem a kulturális különbözőséget, csak a morális sokféleséget utasítja el.

A harmadik válasz az előbbi kettő között helyezkedik el. A minimális univerzalizmus részben a relativista állásponttal egyezik, amennyiben elfogadja, hogy az erkölcsi élet többféleképpen élhető, osztja azonban azt a monista nézetet, hogy ezek egyetemesen érvényes értékek alapján megítélhetők. Nem vállalkozik azonban arra, hogy – a monizmushoz hasonlóan – meghatározza, mi a legjobb vagy a leginkább emberi élet. Egy közös érték-alap, közös nevező, morális küszöb létrehozásáról van szó, amelyet egy életmód sem hagyhat figyelmen kívül, ha fenn kívánja tartani a jó vagy helyes életre vonatkozó állításait. Amint ezek az alapelvek egy társadalomban érvényesülnek, és csak akkor, morális világának többi részét szabadon berendezheti, a morális minimum elfogadása és teljesítése jogosítja fel, hogy más tekintetben különböző legyen. Hogy mik ezek az alapértékek, arról persze vita van, mindenesetre a legfontosabbak az élet és a tulajdon tiszttele, a szerződések megtartása és a bántalmazás elutasítása.

Saját témánkhoz visszatérve, az emberi jogi gondolkodásnak erős monista színezetet kölcsönöz egyetemes érvényre támasz-

tott igénye, és kölcsönöznek – még inkább – természetjogi gyökerei. Történetileg ez a gondolkodásmód az emberi természet és méltóság egy meghatározott értelmezéséből fejlődött ki. Az ázsiai út hangoztatói viszont a relativista megközelítést követik. Számukra az emberi jogok gondolata idegen és értelmezhetetlen. Az emberi jogok azonban nemcsak monista kötődéseket mutatnak. Történetéről leválasztva, az emberi jogok eszméje betöltheti a közös minimum funkcióját is: „Az emberi jogok [eszméje] nem adhat választ az emberi élet és halál egzisztenciális kérdéseire, nem azzal a céllal alkották meg, hogy az ember életének minden aspektusát szabályozza, és nem állítja magáról, hogy minden hagyományt magába ötvözne vagy meghaladna. Röviden, az emberi jogok [eszméje] nem versenyez közvetlenül a kulturális és vallási hagyományokkal, hanem az emberi együttélés politikai és jogi vonatkozásait állítja középpontba. Ugyanakkor az emberi jogok [eszméje] az emberi méltóság gondolatára, amely megtalálható különféle kulturális és vallási hagyományokban, kétségtelenül támaszkodik.”⁴⁷

HOBBSI, KANTIÁNUS VAGY GROTIUSI NEMZETKÖZI REND?

Emberi jogi kérdésekben a világban tapasztalható folyamatok ma többféle irányba mutatnak. Egyrészt láttuk, hogy van egy széles körű, a nemzetközi emberi jogi dokumentumokban testet öltő normatív egyetértés az emberi szabadság jogi védelméről. A Nyugat, meggyőződve emberi jogi eszméinek egyetemes helyességéről, egyre nagyobb hangsúllyal követeli az e normának való megfelelést az egész világon. Az amerikai külpolitika Kissingerig tartó, a nemzeti érdeket mindenképp fölé helyező korszaka Jimmy Carter beiktatásával, a meghirdetett új, emberi jogi politikával és ezzel a külpolitika morális megtöltésével, úgy tűnik, eltűnt. Az emberi jogi megfontolásokra méretüknél és felelőségüknél (vagy felelőtlenségüknél) fogva mindig is fogékonyabb európai kisállamok (pl. Hollandia, Dánia, Svédország) mellé lassan felzárkóznak a nagyok is. A New Labour 1997-es angliai választási győzelme a brit külpolitikában hasonló elmozdulást idézett elő, mint Carter hivatalba lépése 20 évvel korábban.⁴⁸ Az államok és a nemzetközi közösség emberi jogi lelkiismeretének megéledését vagy megerősödését a keleti blokk széthullása és az ideológiai versenytárs kimúlása is segítette. Így válhatott valósággá a volt Jugoszláviában és Ruandában elkövetett háborús bűnök kivizsgálásával megbízott nemzetközi törvényszékek felállítása. Az emberi jogok nemzetközi védelmében, a leg súlyosabb emberi jogsértések megakadályozásában mérőföldkönek számít a Nemzetközi Büntetőbíróság (International Criminal Court) létrehozásáról szóló egyezmény

aláírása 1998-ban Rómában, amely lehetővé teszi a népirtással, emberiségellenes vagy háborús bűncselekményekkel vádolható személyek elleni vádemelést.⁴⁹ A nemzetközi jogban elismert egyetemes joghatóság elve (a fenti bűncselekményekkel vádolt személyek bárhol bíróság elé állíthatók) szintén az emberi jogok univerzalitásáról tesz tanúbizonyságot. A nemzetközi nem kormányzati emberi jogi szervezetek, mint az Amnesty International, a Human Rights Watch vagy a Helsinki Federation tevékenysége, illetve évszázadok óta eseti tematikus jelentéseik növekvő súlya ugyancsak a világ emberi jogi érzékenységének jelei.⁵⁰ Befolyásuk növekedését bizonyítja a taposóaknák betiltására szervezett nemzetközi kampány sikere, amelyet 1997-ben Béke Nobel-díjjal jutalmaztak, és a taposóaknák használatának és gyártásának tilalmáról és megsemmisítésükről szóló egyezmény gyors elfogadása.⁵¹ Az ENSZ Biztonsági Tanácsának mindinkább észlelhető elkötelezettsége az emberi jogok iránt, hajlandósága a súlyos emberi jogsértésekben a nemzetközi béke és biztonság veszélyeztetését látni (mint ahogy azt eredetileg a szervezet alapokmánya lefektette), és humanitárius intervenció keretében akár katonai eszközökkel is fellépni azok védelmében,⁵² újabb adalék a nemzetközi közösség erősödő emberi jogi tudatára. Mindezek a fejlemények az emberiség egyetemes eszméjénck irányába mutatnak, és ezáltal a nemzetközi rendszernek egy erős kantiánus színezetet adnak. Az elfogadott nemzetközi dokumentumok és elvek az emberi léthelyzet legalábbis bizonyos aspektusaiban valamiféle univerzalitást feltételeznek. A kantiánus/univerzalista felfogás hitelét némiképp gyengíti, hogy az államok ünnepélyes deklarációkban vállalt kötelezettségcélvel szemben a nemteljesítés, az egyezményekhez fűzött sokféle fenntartás, megjegyzés és értelmezés ténye áll. A szavakat nem igazolják a tettek.

Másrészt azonban az ázsiai értékekről szóló vita egy fontos törvonalra is rámutat. Az „ázsiai út”, a kulturális sokféleség hangsúlyozása Ázsiában, és a civilizációk, kultúrák összeütkezéséről szóló divatos elméletek - főleg Nyugaton - egy olyan jövőt vetítenek elénk, amelyben a nemzetközi rendszer alapjául szolgáló alapértékekben fél évszázadon keresztül fennállt konszenzus megbomolhat. Fennáll a veszélye annak, hogy az emberi jogok univerzalitásának megkérdőjelezése és a kulturális relativizmus dominánssá válása esetén a rendszer visszacsúszik egy hobbesi értelemben vett természeti állapotba, ahol nem az államok, hanem a civilizációk alkotják a rendszer alapegységét. Az ENSZ BT készsége a humanitárius, emberi jogi okból való beavatkozásra egyes államokban jelentős kultúráközi feszültségekhez vezethet, ha az intervenció a Nyugat akciójaként tüntethető fel, vagy általánosabban: egyik kultúra beavatkozásaként egy másikba. E „forgatókönyv” szerint a jelenlegi államközi/nemzetközi rend átadná helyét egy kultúráközi új rendnek.

Ma még persze az államok továbbra is fontos szerepet játszanak a nemzetközi életben, és az államok közötti határvonalak a meghatározók a nemzetközi kapcsolatok alakulásában, s nem a kultúrákóziak.

Mindent egybevetve számomra úgy tűnik, a kantianus elemek befolyása jelentősebb a nemzetközi közösségben, mint a széttagolódás irányában ható, hobbesi tételeket idéző folyamatok, a nemzetközi társadalom ezért továbbra is a grotiusi modellt mutatja: valahol a két pólus között, de a kantianushoz közelebb helyezkedik el. Az az államközi rendszer, mely szerint az államokat csak kifejezetten kinyilvánított beleegyezésük köti, átadja helyét egy egyre több közösségi elemet tartalmazó és jobban intézményesített nemzetközi rendnek. „[Az emberi jogokra is alapozott] »nemzetközi közösség« fogalma azonban legalább annyira törekvés, mint amennyire valóság.”⁵¹ E globális közösség tudatában az emberi jogi megfontolásoknak kiemelt szerepet kell kapniuk, a közösség alapértékei közé kell tartozniuk. Létrejöhet egy minimális univerzalista konszenzus, ahol azt a bizonyos morális küszöböt, amelytől eltérés nem megengedett, az emberi jogok jelentik.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Nemzetközi kapcsolatok Ph.D. programján oktatott Nemzetközi rendszer és rend a hidegháború után című tárgy keretében 2000 májusában íródott.
- ² Ignatieff, Michael, 1999. *Human Rights: The Midlife Crisis*. *The New York Review of Books*, May 20.
- ³ 48 állam támogatta a Nyilatkozatot és egyellenegy sem utasította el. Nyolc tagállam – köztük Dél-Afrika, Szaúd-Arábia, a Szovjetunió, Jugoszlávia – azonban tartózkodott.
- ⁴ Ignatieff, rámutat, hogy az azóta mérföldkőnek tekintett dokumentum esetleg még sem született volna, ha nem éppen akkor kezdik el és fejezik be a szövegést – 1947–48-ban. A hidegháború már ugyan kialakulóban, de korántsem végleges világpolitikai tény ekkor még, így a szovjet blokk nem akadályozta a munkálatokat, bár a szavazásnál tartózkodott. Hasonlóképpen Kína még nem ismerte nagy jövőjét, Maót. A gyarmati rendszer felbomlása éppenhogy megkezdődött. A Kelet – a széles értelemben vett, a Nyugattal szembeállított Kelet, az *Oriens* – állami vezetőinek nyugati iskolázottságuk által befolyásolt felvilágosult humanizmusa pedig lehetővé tette a megegyezést. A Nyilatkozat utáni évtizedek kiterjedt és jelentősnek mondható emberi jogalkotása (lásd később) némileg cáfolja ezt a véleményt, bár kétségtelen, hogy a fenti körülmények legalábbis megkönnyítették a megegyezést.
- ⁵ Jól mutatja az emberi jogok nemzetközi rendszerben való megjelenésének újdonságát, a gondolkodás változását, hogy 1919-ben a Nemzetek Szövetsége Egyességokmányának (sic!) szövegébe nem került be az államok ilyen irányú nemzetközi kötelezettsége. Wilson elnök és az amerikai delegáció tett ugyan kísérleteket, de azok sem terjedtek volna ki minden államra (csak az újonnan létrehozottakra) és nem ölelték volna fel az emberi jogok – akkori – összességét (csak a vallásszabadság, illetve a többséghez és kisebbséghez tartozó sze-

- mélyek közötti egyenlőség biztosításáról lett volna szó) Végül azonban ezeket a javaslatokat is lesöpörték
- ⁶ Bull, Hedley, 1977. *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics.* New York: Columbia University Press, 13.
- ⁷ Az alábbi fejtegetés Jack Donnelly: *Universal Human Rights in Theory and Practice* 2. fejezete alapján.
- ⁸ Jack Donnelly: Human Rights and Asian Values: A Defense of "Western" Universalism. In: Bauer-Bell: *The East Asian Challenge for Human Rights.* 61.
- ⁹ Azt mondhatjuk tehát, hogy míg az államok külső szuverenitásának korlátozása csak a nemzetközi emberi jogi politika bekoszontével érkezett el 1945/48-ban, addig belső szuverenitásukat a liberális politikai filozófia már Locke-tól kezdve korlátozza emberi jogi megfontolásokkal, illetve ha elfogadjuk a természetjogi megközelítést, akkor mindig is korlátozta. Sőt még pontosabban a szuverenitás soha nem is terjedt ki, illetve terjed ki arra, hogy a polgárokat természetes jogaik gyakorlásában sérthesse.
- ¹⁰ A 20-as, 30-as években a neves nemzetközi jogászokból álló hága *Institut de Droit International* (Nemzetközi Jogi Intézet) megszervezett egy nyilatkozatot az emberi jogok nemzetközi védelméről. A tervezetet (*Déclaration des droits internationaux de l'Homme* - Nyilatkozat az ember nemzetközi jogairól) az 1929-es New York-i közgyűlésen fogadták el. A dokumentumnak természetesen semmilyen jogi ereje nem volt, mégis fontos állomás volt a jogfejlődésben, s a jogtudósok véleményének összegzéseként a nemzetközi jog későbbi alakulását is befolyásolta. Lásd *Annuaire de l'Institut de Droit International* Trente sixième volume, I. b. Session de New York, 1929. 716-718.
- ¹¹ Érdekes megjegyezni, hogy sem Ázsia keleti (konfuciusus, buddhista, hindu stb.), sem nyugati (muzulmán) részén nem fogadtak el kötelező erővel bíró nemzetközi emberi jogi egyezményeket, csak ajánlás jellegű nyilatkozatokat, illetve javaslatokat.
- ¹² Érdemes megfigyelni a nyugati természetjogi gyökerekre utaló szóhasználatot: „felismerték”. Felismerni azt lehet, ami mindig is létezett. A jogok tehát nem történelmileg alakulnak ki, mindig is voltak, mindig is lesznek. Csak a felismerés történelmi.
- ¹³ Proclamation of Teheran 1968 május 13., 2. bekezdés.
- ¹⁴ Vienna Declaration and Programme of Action. 1993. július 12. A/CONF.157/23.
- ¹⁵ Tim Dunne-Nicholas J. Wheeler: Introduction: Human Rights and the Fifty Years' Crisis. In: Uók. (szerk.): *Human Rights in Global Politics*, 7.
- ¹⁶ Ehhez lásd Donnelly: *Universal Human Rights in Theory and Practice*. 9. fejezet, Uó.: Human Rights, Democracy, and Development. 21 *Human Rights Quarterly* 1999: 3. 626. Álláspontja, illetve kategorizációja e két írás megjelenése közt eltelt tíz év alatt némileg módosult. Itt a két idézett helyen bemutatott felosztást otvöztem.
- ¹⁷ Amartya Sen: Human Rights and Economic Achievements. In: Bauer-Bell: *The East Asian Challenge for Human Rights* 92.
- ¹⁸ Amartya Sen: Human Rights and Asian Values. *The New Republic* 1997. július 14-21. 33.
- ¹⁹ Donnelly: Human Rights, Democracy, and Development. 21 *Human Rights Quarterly*, 1999: 628.
- ²⁰ Amartya Sen: Human Rights and Economic Achievements. In: Bauer-Bell: *The East Asian Challenge for Human Rights* 91.
- ²¹ Amartya Sen: Human Rights and Asian Values. *The New Republic*, 1997. július 14-21. 33.
- ²² Idézi Jonathan Mirsky: Asian Values, a Fabulous Notion. *New Statesman*, 1998. április 3.
- ²³ Uó.

- ²⁵ Inoue Tatsuo: Liberal Democracy and Asian Orientalism. In: Bauer-Bell: *The East Asian Challenge for Human Rights*. 28-29
- ²⁵ Még kevésbé, ha tudjuk, hogy az „Ázsia” szó egyébként szintén nyugati eredetű.
- ²⁶ Tatsuo: i. m. 39.
- ²⁷ Uo. 39-40.
- ²⁸ Amartya Sen: Human Rights and Asian Values. *The New Republic*, 1997. július 14-21. 34.
- ²⁹ Idézi Sen: uo. 35.
- ³⁰ A kasztrendszer emberi jogi kritikájához, lásd Jack Donnelly: *Universal Human Rights in Theory and Practice*, 7. fejezet.
- ³¹ Idézi Amartya Sen: Human Rights and Asian Values. *The New Republic*, 1997. július 14-21. 36.
- ³² Idézi Sen: 37.
- ³³ Uo. 38.
- ³⁴ Charles Taylor: Conditions of an Unforced Consensus on Human Rights. In: Bauer-Bell: *The East Asian Challenge for Human Rights*. 133-135.
- ³⁵ Uo. 134.
- ³⁶ John M. Peek: Buddhism, Human Rights and the Japanese State. 17 *Human Rights Quarterly*, 1995: 3. 529-530.
- ³⁷ Uo. 535.
- ³⁸ E témakörhöz lásd Donna E. Arzt és Heiner Bielefeldt cikkeit.
- ³⁹ Heiner Bielefeldt: Muslim Voices in the Human Rights Debate. 17 *Human Rights Quarterly*, 1995: 4. 607.
- ⁴⁰ Donna E. Arzt: The Application of International Human Rights Law in Islamic States. 12 *Human Rights Quarterly*, 1990: 2. 205.
- ⁴¹ Taylor: i. m. 134.
- ⁴² Tatsuo: i. m. 37-39.
- ⁴³ Tatsuo: uo. 38., 21. lábjegyzet, meghatározó példaként G. W. F. Hegel *Előadások a világtörténet filozófiájáról* (Budapest: Akadémiai, 1979) című művéből a Kínáról írt fejezet bevezetőjére utal. Alljon itt az idézet: „[Kínában] minden változékonyság ki van zárva, és az egy helyben való topogás, amely örökké ismét megjelenik, helyettesíti azt, amit mi történetinek neveznénk. Kína és India mintegy kívül esik még a világtörténeten [...] Kínában és Indiában nincs továbbhaladás máshoz.” (Első rész, Első szakasz, 214.)
- ⁴⁴ Úgy tűnhet, hogy miközben Tatsuo elutasítja az értékolényt tagadó kulturális relativista nézőpontot, maga, az ismeretelméleti hegemóniát elutasító pártját fogva, mintha egy mélyebb (és veszélyesebb?) episztemológiai relativizmusnak nyitná tágra a kaput. Holott erről szó sincs.
- ⁴⁵ Tatsuo: uo. 39.
- ⁴⁶ Az alábbi rész alapvetően Bhikhu Parekh: Non-ethnocentric Universalism és Tim Dunne-Nicholas J. Wheeler: Introduction. Human Rights and the Fifty Years' Crisis alapján.
- ⁴⁷ Bielefeldt, Heiner: i. m. 601.
- ⁴⁸ John Lloyd: Ethics Makes the World Go Round. *New Statesman*, 1998. március 2., uó.: How the Doves Turned Hawkish. *New Statesman*, 1999. április 2.
- ⁴⁹ Az egyezmény még nem lépett hatályba, erre hatvan állam ratifikációja után kerül sor. A bíróság befolyását jelentősen csökkenti, hogy az előkészítés során jogköreit megnyirbálták, s hogy az Egyesült Államok ennek ellenére sem csatlakozott, és nem szándékszik csatlakozni az egyezményhez. Lásd ehhez az *American Journal of International Law* 1999. januári, majdnem teljes egészében a bírósággal foglalkozó számát, illetve Kenneth Roth: The Court the US Doesn't Want. *The New York Review*, 1998. november 19.
- ⁵⁰ Vö.: Jackie Smith-Ron Pagnucco (George A. Lopez közreműködésével): Globalizing Human Rights: The Work of Transnational Human Rights NGOs in the 1990s. 20 *Human Rights Quarterly*, 1998: 2. 379-412.

- ⁵¹ Bruno Simma-Andreas L. Paulus: The "International Community": Facing the Challenge of Globalization. 9 *European Journal of International Law*, 1998. 2. 272.
- ⁵² Ehhez lásd: Bruno Simma: NATO, the UN and the Use of Force: Legal Aspects. 10 *European Journal of International Law* 1999. 1. és Louis Henkin: Kosovo and the Law of "Humanitarian Intervention" 93 *American Journal of International Law*, 1999: 3.
- ⁵³ Bruno Simma-Andreas L. Paulus: i. m. 277.

IRODALOMJEGYZÉK

- Alston, Philip: Transplanting Foreign Norms: Human Rights and Other International Legal Norms in Japan. Review Essay. 10. *European Journal of International Law*, 1999: 3. 625-632.
- An-Na'im, Abdullahi A.: The Cultural Mediation of Human Rights: The Al-Arqam Case in Malaysia. In: Bauer- Bell. *The East Asian Challenge for Human Rights*. 147-168.
- Arsanjani, Mahnoush H. The Rome Statute of the International Criminal Court. *American Journal of International Law*, 1999. 1. 22-43.
- Arzt, Donna E.: The Application of International Human Rights Law in Islamic States. 12. *Human Rights Quarterly*, 1990: 2. 202-230.
- Bauer, Joanne R.-Daniel A. Bell: *The East Asian Challenge for Human Rights*. Cambridge: University Press, 1999.
- Bielefeldt, Heiner: Muslim Voices in the Human Rights Debate. 17. *Human Rights Quarterly*, 1995: 4. 587-617.
- Bull, Hedley: *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics*. New York: Columbia University Press, 1977.
- Carney, Christopher: The (Not So) Long March? China's Pace of Change. *Asian Affairs*, 1999: 4. 236-248.
- Chan, Joseph: A Confucian Perspective on Human Rights for Contemporary China. In: Bauer-Bell: *The East Asian Challenge for Human Rights*. 212-237.
- Donnelly, Jack: *Universal Human Rights in Theory and Practice*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1989.
- : Human Rights and Asian Values: A Defense of „Western” Universalism. In: Bauer-Bell: *The East Asian Challenge for Human Rights*. 60-87.
- : The Social Construction of International Human Rights. In: Dunne-Wheeler (szerk.): *Human Rights in Global Politics*. 71-102.
- : Human Rights, Democracy, and Development. 21. *Human Rights Quarterly*, 1999: 3. 608-632.
- Dulles, Avery: Human Rights: Papal Teaching and The United Nations. *America*, 1998 december 5. 14-19.
- Dunne, Tim-Nicholas J. Wheeler: Introduction: Human Rights and the Fifty Years' Crisis. In: uök. (szerk.): *Human Rights in Global Politics* 1-28.
- Dunne, Tim-Nicholas J. Wheeler (szerk.): *Human Rights in Global Politics*. Cambridge: University Press, 1999.
- Kirsch, Philippe-John T. Holmes: The Rome Conference on an International Criminal Court: The Negotiating Process. 93. *American Journal of International Law*, 1999: 1. 2-12.
- Henkin, Louis: Kosovo and the Law of "Humanitarian Intervention". 93 *American Journal of International Law*, 1999: 3.
- Ignatieff, Michael: Human Rights: The Midlife Crisis. *The New York Review of Books*, 1999. május 20.

- Lloyd, John: Ethics Makes the World Go Round. *New Statesman*, 1998. március 2.
- How the Doves Turned Hawkish. *New Statesman*, 1999. április 2.
- Mirsky, Jonathan: Asian Values, a Fabulous Notion. *New Statesman*, 1998. április 3.
- Parekh, Bhikhu: Non-ethnocentric Universalism. In: Dunne-Wheeler (szerk.): *Human Rights in Global Politics*. 128-159.
- Peek, John M.: Buddhism, Human Rights and the Japanese State. *Human Rights Quarterly*, 1995: 3. 527-540.
- Roth, Kenneth: The Court the US Doesn't Want. *The New York Review*, 1998. november 19.
- Scheffer, David: The United States and the International Criminal Court. *American Journal of International Law*, 1999: 1. 12-22.
- Sen, Amartya: Human Rights and Asian Values. *The New Republic*, 1997. július 14-21. 33-40.
- : Human Rights and Economic Achievements. In: Bauer-Bell: *The East Asian Challenge for Human Rights*. 88-99.
- Simma, Bruno: NATO, the UN and the Use of Force: Legal Aspects. *European Journal of International Law*, 1999: 1.
- Simma, Bruno-Andreas L. Paulus: "The International Community": Facing the Challenge of Globalization, *European Journal of International Law*, 1998: 2. 266-277.
- Smith, Jackie-Ron Pagnucco (George A. Lopez közreműködésével): Globalizing Human Rights: The Work of Transnational Human Rights NGOs in the 1990s. *Human Rights Quarterly*, 1998: 2. 379-412.
- Tatsuo, Inoue: Liberal Democracy and Asian Orientalism. In: Bauer-Bell: *The East Asian Challenge for Human Rights*. 27-59.
- Taylor, Charles: Conditions of an Unforced Consensus on Human Rights. In: Bauer-Bell: *The East Asian Challenge for Human Rights*. 124-144.
- Yasuaki, Onuma: Toward an Intercivilizational Approach to Human Rights. In: Bauer-Bell: *The East Asian Challenge for Human Rights*. 103-123.

CSAPODY TAMÁS–MALOSCHIK MIKLÓS

A NATO-csatlakozás és a média*

A NATO-tagságra esélyes kelet-közép-európai országok közül egyedül Magyarországon tartottak népszavazást a csatlakozásról. Miközben Magyarország politikai vezetése és a NATO döntött hazánk NATO-tagságáról, a három csatlakozó közép-európai ország közül a cseh és a magyar lakosság véleménye volt a leginkább megosztott. A népszavazáshoz közvetlenül vezető bő egy év alatt a kormány, az országgyűlés, a parlamenti pártok mindent elkövettek annak érdekében, hogy a szavazópolgárokat meggyőzzék a NATO-tagság előnyeiről. A parlamenti pártok folyamatosan vitatkoztak a népszavazás kiírásáról; a költségvetés előre nem számolt a népszavazás megtartásával; a jogszabályi háttér nem volt rendezett – ugyanakkor a NATO, a térség és az ország jövője szempontjából a tét hatalmas volt. Ebben a nemzetközi szempontból is igen érzékeny közegben, megfelelő történelmi és public relations előzmények nélkül, anyagiak és legfőképpen idő hiányában került sor a több szálon futó NATO-kommunikációs stratégia kidolgozására, a NATO-csatlakozás és NATO-tagság PR-jának elkészítésére és kivitelezésére. A NATO-népszavazás annak PR-szakmai szempontjai miatt, továbbá politikai súlya és jelentősége okán egyaránt jelentőséggel bír.

A KOMMUNIKÁCIÓS STRATÉGIA MEGSZÜLETÉSE

Magyarország NATO-csatlakozásának hivatalos krónikája szerint 1990. február 4-én, Horn Gyula külügyminiszter vetette fel először az ország csatlakozási szándékát.¹ A NATO meghívásá-

* Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával

ra (madridi csúcsértekezlet – 1997. július 8-9.) és az erről szóló magyar népszavazásra (1997. november 16.) azonban hét évet kellett várni. A NATO-csatlakozással kapcsolatos első PR-terv elkészítésére az euroatlanti csatlakozás részeként, az európai uniós csatlakozás kommunikációs stratégiájának kidolgozását követően (1995) és annak megvalósításával párhuzamosan került sor.² Az euroatlanti csatlakozásban leginkább érintett két minisztériumban, a Külügyminisztériumban (NATO – NYEU Főosztály) és a Honvédelmi Minisztériumban (Sajtóiroda, NATO- és Multilaterális Főosztály) külön-külön és együtt, 1996 tavaszán indult el a NATO-csatlakozás kommunikációjának kidolgozása. A munkát a nemzetközi események és az ennek nyomán megszületett kormányhatározat gyorsította fel. Kovács László külügyminiszter előterjesztésében ugyanis a kormány – mind a mai napig titkos, ún. háromezres határozatában (3104/1996.) – döntött a „csatlakozás kommunikációs stratégiájának kidolgozásáról, a társadalom megfelelő felkészítése és a tagsági törekvésünk támogatottságának erősítése érdekében” (1996. október).³ Kiépült a kommunikációs stratégiáért felelős államigazgatási hierarchia, amelynek élén a Horn Gyula kormányfő vezette Integrációs Kabinet állt. Ennek alárendelten jött létre a NATO-integrációs Tárcaközi Bizottság (TkB). Az általa jóváhagyott kommunikációs stratégiát a Külügyminisztériumban létrehozott NATO Kommunikációs Munkabizottság (KmB) dolgozta ki részleteiben és hajtotta végre. Politikusokból, NGO-k vezetőiből, kutatókból, médiaszakemberekből és közvélemény-kutatókból megalakult a KmB Tanácsadó Testülete is (1997. január), amelynek azonban – a felgyorsult események miatt – nem volt módja beleszólni a munkába. A hatfős KmB még ugyanebben az évben, a Szonda Ipsos közvélemény-kutató intézet felméréseire és a Honvédelmi Minisztérium (HM) ágazati feladatait tartalmazó mintegy 20 oldalas tervezetere támaszkodva kidolgozta a kommunikációs stratégia irányelveiről szóló 17 oldalas dokumentumot (1997. január 7.). A „Tájékoztató az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez való csatlakozást előkészítő kommunikációs stratégia irányelveiről” (követzőekben: stratégia) címet viselő anyagban szereplő projektek 450-500 millió forint költségigényt mutattak – ám arra a célra csak az állami költségvetésből 1997-ben 116 003 157 forintot költöttek.⁴ A HM Integrációs Titkársága készített egy önálló, a szervezeten belüli kommunikációra is odafigyelő NATO-kommunikációs stratégiát, amelynek végrehajtására saját forrásából 50-70 millió forinttal rendelkezett 1997-ben.⁵ (Az 1997-et megelőző években a Külügyminisztérium nem költött kommunikációs stratégiára.) A havonta ülésező KmB első munkaülésén (1997. február 24.) már előkészített, aláírásra kész szerződésekről döntött, és kiválasztotta a csatlakozás magyar NATO-logóját.⁶

A KmB egészen 1997 nyaráig abban a bizonytalan helyzetben dolgozott, hogy nem tudta: lesz-e, és ha igen, mikor népszavazás. A pártpolitikai csatározások középpontjába került, a földtulajdonlás kérdésével összekötött, majd attól elválasztott, véleménynyilvánító, majd végül ügyszavazás kiírásának kimondására csak augusztusban került sor. Mivel a NATO saját bővítési üteme miatt legkésőbb november közepét jelölte meg a szavazás lebonyolítási határidejének, a KmB-nek mindössze két-három hónapja maradt a kommunikációs stratégia végrehajtására. Ebben a félig váratlan helyzetben azonban az 1997-re szánt kommunikációs pénzeknek a 80 százaléka már szétosztásra került, és a stratégia időbeli megvalósítását is fel kellett gyorsítani.

A közvélemény-kutatások adataiban azonban 1997 nyarára – minden bizonnyal a KmB munkájának is köszönhetően – lényeges változások álltak elő. Az 1994 júliusától negyedévente készített közvélemény-kutatások szerint ugyanis a kezdeti 51 százalékról 61 százalékra nőtt azoknak (1997. június) az aránya, akik a csatlakozás mellett álltak, és ezzel szemben a kezdeti 24 százalékról mindössze 27 százalékra nőtt azok aránya, akik elutasították a csatlakozást.⁷ A közvélemény-kutatás egyéb adatainak elemzése is azt mutatta, hogy áttörés történt, és a csatlakozáspártiak fölénybe kerülésének esélyei lényegesen megnöttek egy népszavazás megtartása esetén. Ezzel az aránnyal Magyarország megközelítette a bővítésben részt vevő Lengyelországot (csatlakozáspártiak: 79%) és Csehországot (58%) valamint a bővítésből kimaradó Romániát (77%) és Szlovéniát (70%).⁸

A PR-terveket gyorsan megvalósították, és a választásra jogosult állampolgárok (8 059 039 fő) 49,24 százaléka vett részt a referendumon. A szavazáson résztvevők közül 3 344 131 fő igenel (85,33%) és 574 983 fő nemmel (14,67%) szavazott (érvénytelen voksok száma: 44 961). A kommunikációs stratégia azonban ezzel nem fejeződött be, hiszen az tartalmazta a lakosság további tájékoztatását-meggyőzését, valamint súlypontja – tekintettel a csatlakozás külföldi ratifikálására – nemzetközi szintére tevődött át. A folytatásra a KüM 119 570 000 forint előirányzattal rendelkezett 1998-ban, amelyből 100 millió forint volt a támogatásokra fordítható összeg.⁹

1999-ben 102-103 millió forint költségvetési támogatásból 20-22 millió forintot költöttek csak el, a balkáni háború okozta visszafogott PR-tevékenység miatt. 1999 áprilisa óta „NATO-párti” PR-tevékenység nem folyt, mivel a KmB megszűnt. A Bizottság azonban 2000. január elsejével ismét elkezdte munkáját, és a KüM elkészített egy „bizalmas”, „NATO-val összefüggő kommunikációs stratégiát”.¹⁰

A KOMMUNIKÁCIÓS STRATÉGIA BEHATÁROLÁSA

A kommunikációs stratégia kapcsán végzett NATO PR-munkát a tevékenység területi iránya szerint alapvetően két részre lehet osztani (*belföldi, külföldi*). A belföldre irányuló munka első szakaszában, a *tervezés időszakában* (1996 elejétől decemberéig) műhelymunkaszerűen, atomizálva, miniszteriális szinten, elkülönített anyagi források nélkül, tudományos igényvel jöttek létre PR-stratégiák (HM, KÜM). A kormánydöntés nyomán, országos szintű, egységesített, a KÜM által összehangolt, önálló intézményi háttérrel és elkülönített anyagi forrásokkal rendelkező kommunikációs stratégia került megfogalmazásra, és ekkor még elsősorban EU „nyomvonalon” kezdődött annak azonnali megvalósítása (*manifesztációs időszak: 1996. december–1997. január*). Az ezt követő *dinamikus időszakban* a KmB szisztematikus munkával dolgozott az önálló NATO-PR megvalósításán (1997. január–augusztus). A népszavazás tényének egyértelművé válásától a népszavazást közvetlenül megelőző kampány időszakáig (1997. augusztus – november 5.) *intenzív* vált a PR-munka, majd következett a *kampány* 9 napja (a kampánycsend időszakát is beleszámítva 11 napja). Az eddig tartó egész időszakot (1996. eleje és 1997. november 16.) elsődlegesen *országokon belüli (belföldi) PR-tevékenységként* lehet tehát meghatározni. Mivel a NATO-meghívásról szóló jegyzőkönyvet a NATO 16 tagállama 1998. december 1-ig ratifikálta, a népszavazástól a teljes körű ratifikálásig tartó időszakot elsősorban *országokon kívüli, nemzetközi (külföldi) PR-munka* idejének lehet nevezni. Az országokon belüli PR-tevékenység a népszavazást követően sem szűnt meg, sőt 2000-ben ez évben *újra aktivizálódott*. A PR irányai szerinti tagolás alapján mindez (belföldi és külföldi PR) tehát *külső PR-nak (IR)* minősül.

A kormány NATO-kommunikációs stratégiája mellett (*makroszintű PR*) párhuzamosan, abból levezetett, illetve azt kiegészítő módon, mind a mai napig létezik a HM NATO-kommunikációs stratégiája (*mezoszintű PR*). Ez, a „Honvédelem ágazat feladatai” címet viselő kommunikációs stratégia elsősorban a Magyar Honvédség belső közvéleményére kívánt-kíván hatást gyakorolni (*belső PR-ER*).

Az említett kommunikációs stratégiák leírt, jóváhagyott formában léteztek. Ez azonban kizárólag törvényes háttérként, igazodási pontként létezett, amelytől a mindennapi, a hétköznapi, a médiumokban, vitákban megjelenő kommunikáció gyakran eltért. Ennek oka nyilván a helyzethez állandóan szükség-szerűen igazodó, rugalmas PR-stratégia volt, továbbá az, hogy a háttérben, esetleg politikai okokból ki nem mondható, de a népszavazás szempontjából „hasznos” elképzelések húzódtak meg. Tehát létezik egy – ha nem is publikus, de hozzáférhető – leírt stratégia és egy ezzel szinkronban lévő, de le nem írt, a napi

gyakorlat által alakított, elsősorban a médiaelcmezésekből empirikusan is igazolható¹¹ *látens* PR-stratégia.

A NATO-csatlakozást pártoló kormányzati és Honvédelmi Minisztérium kommunikációs stratégián kívül léteztek a csatlakozást elutasító nem kormányzati, párt és civil kommunikációs elképzelések is (*mikroszintű PR*). Utóbbi oldalon, a párt szférában működő Munkáspárt¹² és a civil oldalon álló pacifista Alba Kör nevét¹³ kell megemlíteni. Ezek az egymástól független, átgondolt és részben kidolgozott stratégiák azonban sem tervszerűségben, sem volumenüknél, sem pedig megvalósíthatóságuknál fogva (apparátus, infrastruktúra, szellemi, kapcsolati és anyagi tőke) nem vehették fel a versenyt a kormányzati kommunikációs stratégiával.

A tanulmány szűken vett tárgya – a fenti időszakok egészére való tekintettel és azok összefüggéseiben tárgyalva – az *országon belüli* időszak két időmetszetében, a *dinamikus időszakban* és a *kampány tágan* vett időszakában keletkezett *kormányzati kommunikációs stratégia (a stratégia)*, az ennek alapján írt, megvalósult és le nem írt, *látens* PR-munka. Tekintettel arra, hogy a kormányzati PR nemcsak számolt a „kontra” kommunikációs PR-okkal, de részben ennek mentén, azzal konfrontálódva valósult meg, utalásszerűen – a HM PR-tevékenységével együtt (mezoszintű PR) – ezek a mikroszintű PR-stratégiák is említésre kerülnek munkánkban.

A PUBLIC RELATIONS

A szakirodalomban ismert és szüntelenül alakuló, illetve vitatott PR-definíciók közül a tanulmány alapjául azon meghatározást választottuk, amely szerint *a PR olyan közvélemény-formálás, amely a szervezet és célcsoportjai közötti kommunikáció irányítására szolgál*.¹⁴ A PR területeinek célorientált megközelítése szerint a stratégia egyaránt lehet „társadalmi célok megvalósítását segítő társadalmi PR” (SPR), „termék, szolgáltatás értékesítését segítő PR” (PPR), „szervezeti célok elérését szolgáló PR” (CPR) és „marketingcélok megvalósítását előmozdító marketing PR” (MPR). A PR tudományterületén belül, a NATO-népszavazás kommunikációs stratégia elemzéséhez, talán a legtöbb elméleti eligazítást a *marketing PR* adja. Marketing PR „a kapcsolatszervezés olyan tervszerű és folyamatos tevékenységgyűjtése, amelynek az a célja, hogy a vállalat és közönsége, közvéleménye, illetve szűkebb és tágabb környezete között megértést, bizalmat építsen ki”.¹⁵

Tanulmányunk egyaránt támaszkodik a PR és az MPR definíciójára, hiszen annak tárgya egyrészt a kormány (mint szervezet) és az általa kiválasztott célcsoportok közötti, irányított kommunikáció, másrészt a kormány (mint „politikai vállalat”)

és környezete közötti bizalmi, tervszerű és folyamatos kommunikáció. Ugyanez másként megfogalmazva azt jelenti, hogy a stratégiában megjelenő PR kedvező társadalmi és politikai környezetet volt hivatott kiépíteni és fenntartani, míg a marketing-PR a kormányzat által felkínált csatlakozás mint termék, és az ezzel együtt járó szolgáltatás számára épített ki piacot.¹⁶

A stratégia esetében is a leggyakoribb helyzet áll elő, miszerint a PR marketingeszköz, ahol a munkamegosztás kialakul a CPR és az MPR között; a CPR (koordinált) tevékenység közvetlenül a kormányfőhöz ill. tárcaközi szinthez rendelt; és ahol az MPR finanszírozott médiaprodukción, médiatermékeken keresztül üzleti, szervezeti egységekben végződik.¹⁷ A NATO-kommunikációs stratégiában a PR mindhárom strukturális eleme (célcsoport, kommunikáció, vezetés és szervezés) jelen van.¹⁸

A „CÉLCSOPORT” MINT PR-ELEM

A stratégia részletesen foglalkozik a célcsoportok kérdésével. A stratégia először az EU-csatlakozást előkészítő kommunikációs tevékenységből nyert tapasztalatok alapján, azonosságok és különbségek mentén alkotott célcsoportokat. A célcsoportok absztrakciója során¹⁹ tehát először EU-csatlakozással való összehasonlításban kerül meghatározásra az állampolgároknak két igen tág célcsoportja. Az „azonosságok” közé egy gazdaságilag motivált („piaci mechanizmusok dominanciájában” érdekelt), egy életkorilag meghatározott („mai fiatalok”) és egy területi elv alapján (északnyugati és déli régió) megkülönböztetett csoport került. A „különbségek” célcsoportjába az urbanizáltsági fok (kis- és középvárosi népesség) és a nemi hovatartozás (nők) alapján alkottak célcsoportokat.²⁰

A komparatív alapon kiválasztott célcsoportok meghatározását követően a stratégia a „különbségek” cím alatt, önálló pontként tesz említést arról, hogy „a NATO-csatlakozás folyamatában számítani kell arra, hogy a kommunikációs tevékenység során újra kell definiálni a célcsoportokat, vagy éppenséggel újakat kell felállítani”. Ez a megállapítás egyszerre teszi a stratégiát tudatosan nyitottá és rugalmassá, valamint bizonytalanítja el a pontos és helyes célcsoport absztrakciója vonatkozásában a stratégia kivitelezőit. Ez az EU-hoz kötődő, abból kiinduló alapállás rendkívül fontos, hiszen ebből ered a NATO-csatlakozás PR-jának alapvonása, a *kettős vagy lépcsőzetes* kommunikáció. Ennek lényege abban áll, hogy amikor a stratégia és a látens stratégia EU-csatlakozásról beszél, akkor NATO-csatlakozást ért alatta és fordítva. Vagyis az EU-hoz való út a NATO-n keresztül vezet: aki a NATO-ra szavaz, az az EU-ra is szavaz. (Hűen fejezte ki ezt az Országos Választási Bizott-

ság népszavazáson való részvételre buzdító szlogenje: „Európáránk figyel”) Ezt a duplikált megközelítést a mindennapi PR-kommunikációban megjelenő „euroatlanti csatlakozás” kifejezés is megjelenítette, hiszen e megjelölés mögött az Európához és Amerikához való földrajzi, kulturális, gazdasági stb. kötődés is benne foglaltatik. Az összekapcsolás igazság- vagy valóság-tartalmát itt nem vizsgálva a jelenség mögötti PR-filozófia egyértelműen az, hogy abban a helyzetben, amikor az EU-csatlakozás támogatottsága jóval meghaladja a NATO-csatlakozás támogatottságát, az előző szavazóbázisra lehet és kell építeni.

A stratégia ezt követően, az elérésüket szolgáló eszközök megnevezésével együtt jelöli ki a célcsoportokat. A „nyomtatott és elektronikus médián keresztül elérendő nagy létszámú, ismeretbefogadó csoport” kategóriájába az „ifjúság” (12–29 év közöttiek), a „nők”, a „helyi közigazgatás szakemberállománya” és az intézményes képzés oktatói kerültek. A „közvetlenül, személyesen elérhető” célcsoportba a „társadalom- és gazdaságkutatók, közéleti szerepet vállaló szuverén gondolkodók”, a „gazdasági és médiaelit”, a „civil szervezetek”, valamint az „ellenzök, bizonytalanok” kerültek. Ezen célcsoportok között tehát egyaránt megtalálhatók a problémát felismerők (helyi közigazgatás, gazdasági, médiaelit – *tudatos célcsoport*), a probléma megoldására már szervezkedők (egyes civil szervezetek, ellenzök – *aktív célcsoportok*), és a problémát még fel nem ismerők (fiatalok, nők, intézményes képzés oktatói, közéleti szerepet vállalók egyrésze – *látens célcsoportok*).

A stratégia ezáltal prioritásokat is meghatároz. A célcsoportok azon felül, hogy az elérhetőség szempontjából két kategóriába (közvetlen, közvetett) soroltattak, szintén két alapvető csoportot alkotnak. Az egyik a „biológiai” adottságok révén nevesített csoport (fiatalság és a népesség több mint felét kitevő nők), a másik a „társadalmi” adottságaik révén vagy inkább társadalmi pozícióiknál fogva kiemelt csoport. Az utóbbiak közé tartozók a tömegek befolyásolására képes (média – gazdasági elit, oktatók, közigazgatási szakemberek – *véleményformáló szakmai csoportok tagjai*) vagy a *közvélemény-formáló* (tehát szintén tömeghatással bíró) *személyek*. E két utóbbi csoport, kiegészülve a pro-NATO civil csoportokkal, véleményközvetítő és véleményformáló csoportok, amelyek „transzmissziós szerep” betöltésére voltak hivatva.²¹ A stratégia ezáltal nemcsak a PR lényeges jegyei között számon tartott²² közvélemény-formálás eszközeivel él, de érvényesíteni tudta szándékait, azaz a pro-NATO-szemléletet is.

Külön is figyelmet érdemel a „társadalom- és gazdaságkutatók, közéleti szerepet vállaló szuverén gondolkodók” és az „ellenzök” táborának mint célcsoportoknak a megjelölése. Az első

célcsoport kiválasztásának indoklása szerint azért esett rájuk a választás, mert „elsősorban transzmissziós szerepet töltenek be, felébresztik és fenntartják a téma iránti közérdeklődést”.²³ A stratégia ezzel – önmaga számára – nyíltan vállalja, hogy a társadalomtudomány körében ismert, szakmailag, politikailag független, önálló gondolkodó hírében álló egyéneken keresztül akart nyomást gyakorolni a szavazópolgárokra. A mindennapi és dúrván leegyszerűsítő megközelítésben ez annyit tesz, hogy kutatási megbízásokat, utazási és publikálási lehetőséget adva, azaz szereplési lehetőséget és anyagiakat biztosítva szócsőnek használja fel a kiválasztottakat. (Ebből a megközelítésből eredt számos kutatóintézeti megbízás, külföldi utakkal egybekötött, elit és reprezentatív pro-atlanti szervezet létrehozása.) Public relations szempontjából ezáltal létrejött „a PR mint magatartásforma”, azaz az a csatlakozásbarát magatartásforma, amikor a vállalat alkalmazottai (vagyis a stratégia transzmissziós szerepet vivői) „a PR-tevékenység aktív megvalósítói, felelős és nagy hatású hordozói is” egyben.²⁴ A PR funkciócsoportjában gondolkodva ez az *egzisztenciamegtartási* részfunkció.²⁵ Itt ugyanis a célcsoport feladata a csatlakozás szükségességére való ráutalt-ság folyamatos szükségességének felébresztése és eme vagy fenntartása, illetve hiteles bemutatása. A NATO és a csatlakozás hiteles bemutatásának elsődlegesen és meghatározóan a konkrét személyek szakmai hitelessége és azok „szuverén” mivolta a fedezet. A pártokban és pártok holdudvarában gondolkodó társadalomban a politika felett állók, a racionalitás és a tudomány mindenhatóságában hívők szemében pedig a szakma képviselői („a tudománynak alárendeltek”) bírnak a legnagyobb hitelességgel. Ebben az esetben tehát nemcsak a vezetési részfunkció megvalósulásáról lehet beszélni, mint a társadalmi pozícióiknál fogva kiemelt csoportok esetében, hanem a vezetési és egzisztenciamegtartási funkcióegyüttes jelenlétéről is.

Az *ellenzők csoportjaként* „pacifista értelmiségi körök, tiltakozásuknak nyilvánosságot kereső szervezetek, politikai pártok” kerültek meghatározásra. „Velük folyamatos szakmai kapcsolatot kell kiépíteni és fenntartani” – tartalmazza a stratégia. A kapcsolattartás szükségességének kimondása – azonkívül, hogy demokratikus megközelítésre vall, – a sikeres PR egyik alapeleme, mivel a PR-kommunikáción és az ellenzőkkel való kommunikáción keresztül nagyobb az esély a lakosság szélesebb csoportjainak elérésére. A stratégia a csatlakozás ellenzőinek nem a szponzorálást, a pártolókkal megegyező ún. független és szakmai anyagaik támogatását tűzi két célul, hanem kizárólag szakmai kapcsolat kiépítését és fenntartását tartja szükségesnek. A látens stratégiában az ellenzők szerepe azonban ennél jóval nagyobb volt és a velük való kommunikáció nemcsak Don Quijote példáját juttatja eszünkbe, de szerepük – demokráciáktól idegen módon – egyértelműen negatív beállítást kapott.

A PR-stratégia az ellenzökkel és bizonytalanokkal a közvetlen kapcsolattartásra helyezi a hangsúlyt, mivel külön kiemeli, hogy "a kommunikációs stratégia irányítói az ellenzökkel való kapcsolatban nem mentesíthetők a személyes szerepvállalás terhei alól". A marketing PR-megközelítésében ez a személyes eladás és személyes meggyőzés (Personal Selling) helyzete.

A „KOMMUNIKÁCIÓ” ÉS A „VEZETÉS ÉS SZERVEZÉS” MINT PR-ELEM

A stratégia PR-feladata az, hogy az állam, az ország számára megoldja a csatlakozás kommunikációs problémáját (kommunikációs PR-elem). Még konkrétabban az, hogy a stratégia által „a lakosság megértse az integrációs célokat, azonosuljon velük, aktívan támogassa megvalósulásukat, és ha ez szükséges, akaratát szavazatával is érvényesítse”.²⁶ Ennek érdekében a stratégia meghatározza a kommunikációs problémákat. A termékben, a csatlakozásban lévő problémát 12 plusz 6 pontban (ezzel részletesebben később foglalkozunk), az elosztási problémát 6 pontban elemzi, de kitér a munkatársi (információs háttérszolgálat) és a kommunikációban rejlő problémákra is (szervezetten belüli és kétoldalú kommunikáció).

A PR harmadik alkotóeleme, a vezetés és szervezés is jelen van a stratégiában. A PR-feladatok megvalósítását a vezetési rendszeren belül a felső vezetéshez kapcsolták (a kormányfőtől eredő hierarchikus rend), és tárcaközi szintre való emelésével biztosították annak tárcaérdekeken túli képviselését. A stratégia fontos része, hogy információkat, érveket, érvrendszereket közvetít a támogatott projekteken, adatbázison keresztül a környezet, a célcsoportok, a szavazópolgárok számára. Megvalósul tehát egyrészt a szellemi, másrészt az anyagi szolgáltatói feladat. A stratégia azzal, hogy a kiindulási helyzet elemzésétől kezdve, a célcsoportok kijelölésén túl és a célok ellenőrzésével bezárólag mindenre odafigyel, teljesíti a szisztematikus eljárásal szemben támasztott követelményeket.

A POLITIKAI MARKETING

A public relations, a marketing-PR, illetve a politológiai szakirodalom vitatott kérdése az, hogy a PR törvényszerűségeit mennyire lehet alkalmazni politikai síkon. Úgy tűnik, hogy addig is, amíg erről elméleti viták folynak, a gyakorlatban a kérdés eldőlt, és a PR politikában való alkalmazása általánossá vált.²⁷ A NATO-csatlakozás és a NATO-tagság (a következőkben: NATO-csatlakozás) mint politikai árucikk jelenik meg. A NATO-csatlakozás mint termék – többek között – abban különbözik más

terméktől, hogy a vevő nem tud személyesen meggyőződni a NATO-áru minőségéről. A NATO-PR egyrészt éppen azért a NATO-árut megfoghatóvá, személyes valósággá kívánta tenni. Ennek szlogenszerű kifejezése az volt, hogy a stratégia nem propagandát fejt ki, nem egyoldalúan tájékoztat, hanem információkat, tényeket közöl, azaz bemutatja a NATO-t. Természetesen nem lehetett 10, 5 millió embert kiutaztatni a NATO brüsszeli központjába, de ugyanezt meg lehetett tenni a médiaelit tagjaival vagy propagandisztikus módon néhány NGO-vezetővel, ifjúsági műsorszereplővel, A látens stratégia ezenfelül épített a Nyugaton – turistaként, rokonlátogatóként, munkavállalóként stb. – tapasztalatokat szerettek egyre nagyobb csoportjára, amely „tagjainak” a Nyugatot a NATO-val azonosította. A stratégia legnagyobb hatást azonban kétségtelenül a tömegkommunikációs eszközökön keresztül nyújtott „hiteles, objektív, tárgyszerű és sokoldalú” tájékoztatás keretében tette. A médiumok a legkülönbözőbb formában mutatták be, tették életközelié, megfogható és immár elérhető áruvá a NATO-t.

A NATO-népszavazás, mint minden népszavazás és képviselő-választás előzetesen értékesítés-központú tevékenységet igényel. A kereskedelembe lévő termékek azonban egyre gyakrabban nem önmagukban, hanem egy szolgáltatás-csomaggal együtt jelentkeznek. Egyértelmű volt, hogy a NATO-terméket csak azok veszik meg, azok szavaznak igennel, akiknek a vevői szükségleteit a kínálat- és szolgáltatás együttes kielégíti. Ennek érdekében először fel kellett kelteni a termék iránti érdeklődést (ez volt a dolguk közvélemény-formálóknak és a „szuverén” gondolkodóknak), majd ezt követően a NATO-tagságot számos pozitív tulajdonsággal kellett felruházni. A termékfejlesztés során a vásárlók, a szavazópolgárok összességének kellett megmutatni azon „NATO tulajdonságokat”, amelyek „szabad szemmel” nem voltak láthatók. Nem lehetett szó tehát a csatlakozással elérendő egyetlen szükséglet kielégítéséről, hanem számos vagy minden szükséglet mindenki általi elérését kellett megjeleníteni. A NATO-szolgáltatás csomagjában ezért kapott elsődleges helyet az, hogy aki igent mond, az döntésével a tagság által elérhető nyugati színvonalú életmódot és jólétet, valamint amerikai szintű biztonságot kap, valamint végleg európaivá válik. A szolgáltatáscsomagban tehát a csatlakozást olyan szükséges árucikként jelenítették meg, amely univerzális megoldást kínált az egyén és az ország problémáira. A PR az elvont dolgok (európaiság, Nyugathoz tartozás, modernizáció) fontosságát alátámasztotta a közvélemény-kutatásokból kiszűrt, a koncepcióba illő adatok hangsúlyozásával. Eszerint az elvont tulajdonsággal is rendelkező csatlakozást a magasan iskolázottak, a városban élő férfiak és a fiatalok akarták a legjobban.

A jelenséget leírhatjuk a *problémakihelyezés* kifejezésével is. A látens stratégiában ugyanis érezhetően jelen volt az, hogy

rosszul élünk ugyan, ellenségcek a szomszédaink, farkasszemet néz velünk Oroszország, azaz a mi jelenlegi (1997) „sehova sem tartozó” helyzetünk igazi hiánygazdaságot feltételező áru csak, de mindez orvosolható, ha egy külső erőre, a világ legerősebb katonai szövetségére szavazunk. Az értékesítés alapvető kérdésében, a kompetencia vonatkozásában tehát a megoldásokhoz az állam úgy tudott hozzásegíteni, abban volt kompetens, hogy a NATO-ba delegálta az országot („megszerezte” a csatlakozás lehetőségét). (A kompetens áruhoz kellett a kompetens civil szervezetek és kompetens, „szuverén” személyek is.)

A múlt mint PR-érték ebben a dimenzióban leértékelődött. A NATO-ellenesség a meghaladott múlthoz, a Varsói Szerződéshez, a Szovjetunióhoz, a szocialista, az antikapitalista rendszerhez, az egypártrendszerhez kötődik – a látens stratégia szerint. De a semlegesség gondolata a levert, a megtagadott majd a történelemben méltó helyére került 1956-os forradalomhoz és a rendszerváltáshoz, az első szabad választásokhoz is kötődik. Azonban ez is a múlt része már, hiszen az utóbbi két esetben a semlegesség az adott történelmi pillanatban maximumnak számító elvárás volt, amelyet nemcsak „meghaladott az idő”, de amely egyben heroikus történelmi alapot is adhatott a NATO-csatlakozásra. A látens stratégia szerint a csatlakozás ellenzői ezzel szemben ragaszkodtak a mindezt megjelenítő múlthoz, a múlt identitásához. A stratégia egyik legfontosabb üzenete éppen ezért az volt, hogy el kell szakadni a múlttól: aki a csatlakozás ellen szavaz, az a múltra szavaz. A nem hivatalos, de a gyakorlatban általánossá vált stratégia szerint ez annyit tett, hogy a NATO-termékcsoportot a múlt képviselői, elsődlegesen a Munkáspárt (értsd: MSZMP-ek, munkásörök, kommunisták) tagjai nem akarják megvenni. Ezzel markánsan szembe lehetett állítani, hogy a 18–29 évesek, a mai fiatalok „a jövő, az egyéni horizont euroatlantivá tágulásában” érdekeltek.²³ (Nem kapott teret az, hogy a pacifisták egy még tágabb horizont alapján nem kívánták a csatlakozást, illetve, hogy pl. az Alba Kör tagjai és szimpatizánsai zömében szintén fiatalok voltak.)

A látens stratégia azonban azokra is gondolt, akik nemcsak a múlt emberei, de a *jövő ellenségei* is. Az 1997-ben még parlamenten kívüli MIÉP idegen-ellenességgel összefonódó NATO-ellenessége nemcsak egy szintén nem kívánt „másik” múlt felidézését jelentette (fasizmus), de csatlakozásellenzése az ország versenyképtelenséget „vetítette előre”. Egy teljesen más ideológia mezőben, a pártsemleges és szélsőségektől mentes, csatlakozást ellenző Alba Kör szintén a versenyképtelen és irracionális jövő képviselőjeként aposztrofálták.

A *jövőt és a biztonságot áruló piacon* a stratégia a Varsói Szerződés (VSZ) valamilyen reinkarnációjának lehetőségét piaci terméknek állította be, míg a csatlakozás ellenzői által „piacosított” semlegességet elérhetetlen áruként mutatta be. Az

Alba Kör törekvései ellenére nem került a piacra a teljes (katonai és politikai) NATO-csatlakozás lehetőségével szemben kizárólag a NATO politikai szárnyához való csatlakozás lehetősége. Ennek az elméletileg mindenképpen létező lehetőségnek a létét, áru jellegét a stratégiának sikerült titokban tartania. A stratégia tehát egyszerre hajtott végre piacbővítést (a piac résztvevőjévé tette a VSZ-alternatívát) és piacsűkítést (a politikai NATO-hoz csatlakozás nem jöhetett szóba). A piacon dülő árversenyt azonban a kezében lévő kommunikációs stb. főlénygel megszüntette azzal, hogy a semlegesség árát az elérhetetlenségig tornászta fel, míg a NATO-tagságot és a VSZ-alternatívát elérhető politikai és forintáron egyaránt nevesítette. A piacon tehát valójában két áru maradt (NATO, VSZ), két árúnak teremtettek egyáltalán vételi esélyt úgy, hogy az egyik árura eleve kiírták, hogy szovjet-orosz termék, és szavatossága lejárt. A másik árut (NATO) felettébb kedvezőnek tűnő árcédulával látták el (a katonai kiadások a GDP 0,01%-ával nőnek) továbbá több, a vevő megtévesztésére alkalmas árcédula került kifüggesztésre (a csatlakozás ára egyenlő az évi tagdíj árával; a NATO több katonai támogatást ad, mint amennyibe nekünk kerülni fog a tagság; a hadsereget így is, úgy is modernizálni kell). Az első esetben 47 éven keresztül jól megismert és használhatatlan termékcsalád (szovjet elnyomás), a második esetben még nem ismert és márkás termék eladásáról volt szó (amerikai álom). A PR lényege tehát abban állt, hogy a piac szereplőit mint a NATO-áru piaci versenytársát határozták meg, és egyetlen egy, a látens stratégia által kiválasztott termékkel versenyeztették. Ez az áru azonban morális, anyagi, történelmi és politikai szempontokból egyaránt eleve esélytelen termékként, negatív viszonyítási pontként, tehát versenyképtelen termékként jelent meg a piacon. Mivel a VSZ-alternatívát senki sem akarta (még a Munkáspárt, az MSZMP-tagok stb. sem), más termék viszont a piacot felügyelő stratégia miatt nem tudott megfelelni a piaci feltételeknek, a NATO-áru sorsa nem lehetett kérdéses: az állampolgárok által igényelt „olcsóbb”, „jobb”, „biztonságosabb” jövő szükségletét a NATO tudta egyedül és legjobban kielégíteni.

A különféle piaci szegmenseknek a NATO-termék különböző *ígéretekkel és áron* került felkínálva. Eltérő árfekvés és szolgáltató-hálózat biztosította az egyénre szabást és a vevők megnyerését. Ezért különböző üzenethordozókon, különböző típusú formációkban és média-hordozókon keresztül történt a NATO-termék értékesítése.

A stratégia az *„Európa közel van”* szlogenjével olyan PR-filozófiát valósított meg, amelyek eredményeként „felismerte” a történelmi lehetőséget, azt, hogy egy luxus-áruházba kaphat bebocsátást. A látens stratégia üzenete az volt, hogy a szavazó legyen büszke arra, hogy ilyen helyen vásárolhat, ráadásul hitelkártyával, hiszen nem azonnal kell fizetni az áruért. A létező

legnagyobb, nemzetközi nyilvánosság előtt üzenheti a világnak, az Egyesült Államoknak, Európának és nem utolsósorban a volt Szovjetunió országainak, hogy hova is tartozik valójában. A saját magáról való világméretű „üzenés” páratlan módon és hatékonysággal történhet, ami egyben önbecsülését is növeli („ránk figyel a világ”).

A stratégia támaszkodhatott arra, hogy a NATO-termék *valódi tartalma* csak annak használata során, később fog kiderülni, de a termékről már a népszavazáson előre kell dönteni. A döntéshez viszont bizalomra van szükség. Ezért kerülnek nagy számban támogatásra az ún. szakmai rendezvények, független szakértők, a politikának „el nem kötelezett” civil szervezetek (kvázi NGO-k) és hiteles, szakmai orgánusok (folyóiratok). Fontos bizalomerosztó lépés önmagában véve az is, hogy a csatlakozás következtében előállhat egy jobb állami berendezkedés, létrejöhet a jobb és demokratikusabb állam.

A szegmensek, a célcsoportok számára más és más arculat létrehozására került sor, a csatlakozás más és más mozzanata került előtérbe, és csak elvi fontossággal bírt a koherencia. A gyakorlatban plédául egyszerre lehetett emlegetni a nagyobb katonai biztonsággal összeférő olcsóbb hadsereg koncepcióját. A NATO-csatlakozás és a PR-tevékenység koherencia-zavarait csak kevesen voltak képesek átlátni, és még kevesebben tudták ezt a nyilvánosság előtt kifejtetni, illetve képviselni.

A PUBLIC RELATIONS MUNKAFÁZISAI

A stratégia rendelkezik a PR mind a négy munkafázisával. A kommunikációs stratégia a „Bevezetőben” röviden exponálja a Magyar Köztársaság stratégiai célját "a nemzetközi-politikai, gazdasági, katonai, kulturális téren" egyaránt fontosnak, nemzeti érdekek mondja a NATO- és EU-csatlakozást (célmeghatározás). Az integráció okaként a modernizációt és a „tartósan fenntartható növekedési pályára állítást” nevezik meg. A cél a lakosság megnyerése három irányú „tájékoztató tevékenységgel” („a NATO bemutatása”; „Magyarország NATO-csatlakozásának jelentősége, előnyei, a tagsággal járó kötelezettségek és jogok”; „a közvéleményben, a tájékozottság hiányából eredő tévhitek, ellenérzések eloszlatása”). Mint látható, a stratégia nem kívánja kommunikálni a tagság esetleges hátrányait, és a NATO-ról a közvéleményben kialakult – feltételezett vagy valós – tévhiteket, ellenérzéseket a tájékozottság hiányával magyarázza. Vagyis a közlés tárgyról jól, vonzó kíván csak mondani, és az információ-kibocsátás célja a termék és a szolgáltatás igénybevételének növelése, a fogyasztók befolyásolása.

Az első munkafázisban – statisztikai adatokkal alátámasztva – megtörténik az „általános helyzetkép” és „a magyar közvéle-

mény" bemutatása. Ki kell emelni, hogy a stratégia „helyteleníti” közfelfogást uraló nézetet, miszerint a csatlakozás „alapvetően katonai kérdés”, szemben a stratégia által helyesnek tartott „politikai és katonai” kérdésként való meghatározással. Amennyiben elfogadjuk az uralkodó véleményáramlatot, amely szerint a csatlakozás nem elsődlegesen politikai és csak másodlagosan katonai kérdés, akkor a stratégia nézőpontját a MPR-kommunikáció megközelítésében árukapcsolásként, a termék minőségi besorolásának módosításaként, értékesítési pozícióinak javításaként is lehet értelmezni. Másként fogalmazva: itt egy olyan tudatosan kialakított márkaimage, védjegyimázs (brand image) kitalálásáról van szó, amely egyben egy kívánatos (wish) imázs jelenít meg és elsődlegesen külső (outside) imázst.

Mivel a stratégia szerint a kétkedőket és bizonytalankodókat az „érzelmeik szenvedélyes kifejezése” jellemzi.²⁹ a kívánatos imázs feladata a negatív érzelmeik feloldása és a nem kívánatos kondícióktól való „megszabadítás”. A stratégia és a látens stratégia ezzel nyilvánvalóan azt kívánta elérni, hogy a szavazópolgárok elsődlegesen a jobban csengő politikai, és ne a rosszabbul hangzó katonai kifejezésre asszociáljanak, ha a csatlakozásra gondolnak. Akkor, amikor a magyar szavazópolgárok többsége a VSZ működése idejében szocializálódott, és számukra a NATO ellenséges katonai szövetség volt, akkor, amikor a katonai szövetségekkel kapcsolatban történelmileg kialakult ellenérzései vannak a lakosságnak („mindig a vesztesek oldalán álltunk”), akkor, amikor egy nyilvánvalóan katonai és politikai szövetségből (VSZ) csak hat éve tudott kihátrálni Magyarország – nos akkor a NATO-nak mint elsődlegesen nem katonai szervezetként történő bemutatása a szavazás kimenetelét tekintve létkérdés.

A PR MÁSODIK MUNKAFÁZISA

A PR-folyamat második munkafázisában a stratégia számba veszi a differenciált érv- és közlésanyagot. Ennek első pontjaként tételesen felsorolja, hogy milyen ellenérvek váltak ismertté. A 12 tételben megfogalmazott „tévhitke és ellenérzések” szinte mindegyike olyan, amely egyrészt a mikroszintű PR (csatlakozást stratégiájában ellenzők) valóban szerepelt, másrészt, amelyeknek tévhitként és érzésként való kategorizálása ismét felveti a szubjektivitás problémáját, nem beszélve arról, hogy ezek cáfolatait is lehet tévhitkekné és emocionális megközelítéseknek nevezni. Mivel a tanulmánynak nem tárgya e kérdés mérlegelése és eldöntése, itt csupán az ellentétes célú MPR ugyanolyan – feltehetően hasonló egyoldalúsággal működő – rendszerére kell felhívni a figyelmet. Megmaradva az MPR által kínált elméleti keretek között, itt nincs másról szó, mint az

eladásösztönzést gátló érvek meghatározásáról. A felsorolás azokat a nézeteket tartalmazza, amelyekkel szemben fel kell venni a versenyt, amelyek elterjedésük esetén akadályai lehetnek a csatlakozásnak, tehát amelyek semlegesítésének hiánya eltávolítja a fogyasztókat a NATO-terméktől. Ezekkel szemben és a stratégia által a célcsoportoknál megfogalmazott pozitív érvek mentén alakul ki a „PULL”, azaz a húzóintézkedések sorozata. Ez a csatlakozást a népszavazáson eladni akaróknak a fogyasztókra irányuló ösztönzése, a kereslet kialakítása a termék iránt. Ez úgy valósul majd meg a látens stratégiában, hogy a NATO-csatlakozás lehetősége „ajándék”, (majdnem) „ingyenes csomag”, „jutalom” formájában jelenik meg („a Nyugat ajándéka Magyarországnak”; „sokkal nagyobb biztonságot kapunk, sokkal kisebb áron”; „1956-ért jutalomból lehetünk NATO-tagok”). A csatlakozás szenvedés árán (Jalta, 1956) már egyszer megvett áru, amely most vásárlási utalványként beváltható, ha a lakosság nem mulasztja el ezt a páratlan lehetőséget. A fogyasztási ösztönzést hatásosan alátámasztotta az a tény is, hogy a csatlakozásért a fogyasztók között kiélezett verseny folyt (a NATO-bővítés első körébe való beválasztásért). A csatlakozás lehetőségéről döntő madridi csúcs ebből a szempontból felfogható úgy is, mint egy sokáig lebegtetett olyan döntés megszületésének színtere, ahol egy nagy nemzetközi nyereséjű játékban dől el a nyertesek köre. A csatlakozás ajándéka tehát közel sem teljes körű, egy háromfős szűk elitben, a szerencse kegyeltje lett Magyarország. A csatlakozás tehát történelmileg indokolt, megérdemelt, elődeink által kivívott olyan jutalom, amelyet helytelen lenne elutasítani („történelmi lehetőség”; „a kompromizág helyzetének megszűnése”).

A PR *második munkafázisában* kimondják azt is, hogy a stratégia csak hiányos ismeretekkel rendelkezik a támogatók, az ambivalensek és az ellenzők a NATO-ról alkotott tudásbeli, megfontolásbeli „állapotáról”, valamint a NATO-val összefüggő vizuális és nyelvi kommunikációjáról.

A célcsoportok kijelölése alkalmával rögzítik, hogy mi az üzenetek tartalma. Az ifjúság számára az üzenet „a jövő, az egyéni horizont euroatlantivá válása”, a nők esetében „a béke, az erőszakmentesség, a biztonság”, a helyi közigazgatás szakembereinek „az előrelátás, a jól értesültség/illetékesség”, az intézményes képzés oktatói esetében „a jövő, az annak alakításában való tevékeny részvétel és az iránta érzett felelőség”. (Más célcsoportoknál nincsen külön üzenet megfogalmazva.)

A célcsoportra szabott csoportüzenetek a *csatlakozás egyedi eladási ajánlásaként, érveként* (Unique Selling Proposition – USP) értelmezhetők. Az adott célcsoport részére az üzenet testesíti meg a csatlakozásra jellemző egyedi megkülönböztetést, beazonosítást. Az üzenetek a márkaépítkezés részei, amely a tartósságot (jövőben is használható, tág horizontú), a termék-

múltat (szilárd és a „béke megőrzését” szolgálja) hangsúlyozzák, valamint garanciális (biztonság garantálása) terméktulajdonságokkal ruházzák fel a csatlakozást. Ezek egyrészt funkcionálisuknál, másrészt emocionális szükségletüknél fogva keltek fel a NATO iránti szükségletet.

A PR-folyamat *harmadik munkafázisában* a PR-közlemények megvalósítására került sor két szakaszban (az eredeti tervek szerint az 1. szakasz 1997 közepéig, a 2. szakasz 1999-ig tartott volna). Eme munkafázisban választották ki a PR-eszközöket, ekkor zajlott a gyakorlati munka. A stratégiából 9 tévéműsor, 14 rádióműsor, illetve szerkesztőség, 2 videofilm, illetve videofilmprogram, 13 nagyobb rendezvény, 4 oktatási program, 2 kutatási program, 3 konferencia, 2 kiadvány, 7 cikksorozat és 5 napilap kapott támogatást. A stratégia még CD-ROM-ra, civil szervezetek (kvázi NGO) támogatására, kiállítószalonoknál való részvételre, közvélemény-kutatásokra, számítástechnikai és egyéb eszközök beszerzése, valamint szakértői díjak kifizetésére költött összesen 116 003 157 forintot 1997-ben.³⁰

A *negyedik munkafázisban* megvalósult az információs vizsaszacskatolás. A finanszírozott műsorok, események stb. hatását a rendszeres közvélemény-kutatások alapján folyamatosan konrollálták. A stratégia megvalósítást, a támogatások feletti döntések meghozatalát mindig ennek tükrében határozták meg. A további PR-tevékenységet úgy irányították, hogy a csatlakozás iránt tartós bizalmi viszony alakuljon ki. (Viszont kétségtelen, hogy a népszavazás időpontjára fókuszált a megvalósítás.)

A REKLÁM MINT A MARKETINGKOMMUNIKÁCIÓ SAJÁTOS ELEME

Elfogadva marketingkommunikáció reklámfogalmát³¹ a stratégia esetében olyan tájékoztató-meggyőző tevékenység folyt, amelynek kifejezett célja a csatlakozástermék eladása és a NATO nyújtotta szolgáltatás igénybevételének az elérése volt. A különböző, meghatározott eszközökkel történő, tervszerű és hatékonyságra törekvő befolyásolás célcsoportja az összes potenciális fogyasztócsoport, a szavazópolgárok egésze volt. A stratégia egyaránt élt a reklám primér, keresetnövelő és értékesítést előmozdító (rövid távú: népszavazás), valamint szekunder, izléshaladó, attitűdformáló funkciójával (hosszú távú: a NATO-tagság „egész idejére”). A marketingben a reklámozás olyan kommunikációs tevékenység, amely során a reklámüzenet mondanivalója eljut a potenciális vásárlókhöz.³² A stratégia mondanivalója, a reklám gondolat (pl. a csatlakozás a jólét záloga vagy a demokratikus intézmények megszilárdulásának elengedhetetlen eszköze, vagyis a NATO-termék minden háztartásból hiányzik), különböző kifejezőmódokon keresztül jelenik meg. (Szó-

veg: „NATO-tagság esetén a fiadnak már nem kell bevonulnia sorkatonának”; „szavazNATO-k kell”. Kép: a NATO központja és a magyar Parlament egy képen. Hang: „szuverén gondolkodók” vagy a „civil társadalom” konkrét és átvitt értelemben egyaránt kifejezett hangja). A reklámgondolat rögzítése reklámeszközökön (film: pl. Atlanti Expressz című sorozat; CD-ROM: NATOpoly) és ezek megjelenítése reklámhordozók segítségével történik (valamennyi elektronikus médium; NATO-mellékletek napilapokban és folyóiratokban).

A stratégia által felhasznált reklámeszközök elsősorban közvetett reklámeszközök, hiszen a szavazópolgárok széles csoportjaihoz szólnak. A televíziós és rádiós műsorok esetében azonban külön is meghatározásra kerül néhány célcsoport. Ez kétféleképpen történt: vagy kifejezetten egy-egy célcsoport részére készítettek NATO-műsorokat (direkt megjelenítés - Nap TV műsorai), vagy már létező műsorszámokba építették bele a „NATO-panelt” (indirekt megjelenítés, corporate placement - Szomszédok és Família Kft. című sorozatok). Az első esetben „a nők, a vidéki lakosság és a politika iránt kevésbé érdeklődő rétegek”. (A stratégia a rádióműsorok esetében ugyanilyen differenciálás mellett még az ifjúságot említi.)³³

A Duna Tv-nek a NATO-t ismertető filmsorozata („NATO-mozaik” - támogatás összege: 2,3 millió Ft) kifejezetten „a határon kívüli nézők speciális kommunikációs igényeinek” megfelelően készült. Egy hatrészes, NATO-ról szóló „ismeretterjesztő filmsorozat” („Négyágú csillag” - 4,8 millió Ft) pedig konkrétan a vidéki kábel- és helyi tévé részére készült (kb. 50 helyi adóban vetítették).

A HM-stratégia által támogatott (8 millió Ft) Família Kft. című tévéműsor célcsoportja „a csak szappanoperával elérhető vidéki nők” voltak, míg a szintén HM által támogatott vidám színpadi kabaré (300 ezer Ft) célcsoportja „a vidéki laktanyák sor- és hivatásos állománya” volt.³⁴

A stratégia ezeken kívül közvetlen reklámeszközöket is alkalmazott, hiszen a BNV területén megrendezett (1997. őszi) NATO-stand (árubemutató - a HM-támogatás összege 4,7 millió Ft), a média, a gazdasági és a politikai elitet vendégül látó NATO-expressz (1995-1997), a kecskeméti repülőnap (1997. május), a NATO-fórumok (pl. Magyar Nők Szövetségének 600 ezer Ft), gyermeksport- és műveltségi versenyek (pl. NATO-TO) mind ebbe a kategóriába sorolandók. Ezekben a rendezvényeken volt bőven reklámlevél, prospektus (NATO-t ismertető broszúrák) és reklámajándék (pl. NATO feliratú trikó, léggömb). Látványos reklámajándék, hogy a „Három kívánság” című (MTV1 - Violin Bt.: 587 ezer Ft) népszerű gyermekműsorban egy gyerek a NATO brüsszeli központjába utazhatott. Ezen közvetlen reklámeszközből azután maga a műsor és a Népszava NATO-

melléklete készített anyagot. Az esemény így lett egyben közvetett reklámeszköz által közvetített reklám is.

Közvetlen reklámeszköz vagy reklám az eladás helyén (Point of Sales Advertising) volt az, amikor a stratégia újságíró-küldöttség kiutazását finanszírozta a brüsszeli NATO-központba. De közvetlen reklámeszköz volt a NATOpoly című CD-ROM is, amelyet ingyen osztottak (reklámajándék; virtuális prospektus vagy audiovizuális termék). A NATOpoly-t a művelődési tárca saját költségén (235 ezer 870 Ft) a minisztérium ajánlásával (reklámlevél) 2268 közép iskolába, felsőoktatási, valamint közművelődési intézménybe küldte meg ingyen.

A „kampányban” valamennyi reklámeszközt igénybe vettek, ám a stratégia elsősorban az *elektronikus médián* keresztül valósult meg, (például MTV – támogatási összeg: 9 millió Ft; Duna Tv – 2, 3 millió Ft; TV2 – 4 millió Ft; Nap Tv – 9, 453 millió Ft; helyi tv-csatornák műsorai, pl.: Gyula Tv – 660 ezer Ft; Balaton Tv – 880 ezer Ft; rádiócsatornák műsorai, pl.: Kossuth Rádió – 448 ezer Ft; MR pl. rádiókabaré – 500 ezer Ft; kereskedelmi rádiók pl.: Danubius rádió – 3,478 millió Ft; vidéki rádiók műsorai összesen: 778 ezer Ft).

A sajtóhirdetések és plakátok mint reklámeszközök

A csatlakozást népszerűsítő sajtóhirdetések, plakátok (óriásplakátok) és a népszavazáson való részvételre buzdító televízióreklámok az intenzív időszak végén és népszavazást megelőző kampány időszakában jelentek meg. A stratégia céljainak megvalósítására (is) szerveződött kvázi NGO-k, a transzmissziós szerepét betöltők közül a Manfred Wörner Alapítvány (MWA) reklámkampánya érdemel külön elemzést. A MWA reklám gondolata (népszavazáson való részvétel és igennel szavazás szándékának elérése), a „sorsdöntés november 16-án” szlogen, reklámfilmen mint reklámeszközön és televízió, napilapokon, óriásplakátokon mint reklámhordozókon keresztül jutott el a szavazópolgárokhoz. A reklámhordozókon verbálisan és vizuálisan egyaránt megjelenített mondanivaló üzenete legalább 7 rétegű volt. (1. Amennyiben az ország tagja lesz a NATO-nak, akkor megszűnik az általános hadkötelezettség. 2. Magyarország a NATO-tagsággal végre a győztes és jó oldalra kerül. 3. A NATO a családoknak és az országnak végleges nyugalmat és békét hozó szervezet. 4. „A NATO-val a nagyobb biztonság kevesebbe kerül.” 5. A saját és az ország sorsa iránt érzett felelősség miatt „kötelező” a népszavazáson való részvétel. 6. A NATO-népszavazás túl van a politikán, az személyes és családi ügy. 7. Ennyi előny miatt „önsorsrontó” az – és egyben megérdemli sorsát –, aki nem szavaz igennel.) A mindenkinek, közvetett módon szóló általános üzeneteknek vannak kifejezett célcsoportjai

is. A hirdetések 4 variációban, napilapok olvasóközönsége szerint is differenciálva célozták meg a célcsoportokat. Az egyik célcsoport a lakosság többségét kitevő nők, akik két minőségben kerülnek megszólításra: nemi hovatartozásuk és hadköteles fiaik okán mint anyák („anyás” reklám – konyhai közegben). („Igen, most én sem maradok otthon. A nagyobbik fiam másfél évig volt őrkaton a ‘C’ századnál. A kicsit nem hagyom. Ha belépünk a NATO-ba, hivatásosokból áll majd a sereg, és a fiaink eldönthetik, hogy egyenruhába bújnak-e.”) Amennyiben figyelembe vesszük azt is, hogy az általános hadkötelezettség eltörlésével a lakosság közel fele egyetért, a megcélzott és feltehetően reagáló népesség nagysága különösen jelentős, különösen akkor, ha az általános hadkötelezettséget elutasító, fiaik mellett férjeiket is féltő anyákkal, illetve feleségekkel is számolunk. Az „anyás” reklám mellett a másik hirdetés főszereplője a család („apás” reklám – harci környezetben). Történelmi színhelyen, a budai vár visszafoglalását is jelképező szintéren (képi üzenet: szuverenitás megszerzése, illetve ebben az esetben el nem vesztese), a Hadtörténeti Múzeum szomszédságában készült képen a múzeumi tárgyá lett ágyú (képi üzenet: a háború a meghaladott múlt része, a háború „múzeumi kérdés”, ha csatlakozunk) ülő két fia háttérében szól a fiatal apa. (Verbális üzenet: „Igen, most elmegyek szavazni. A politika nem érdekel, csak a családom. Békében akarunk élni, ezért mondok a NATO-ra IGEN-t.”) A vizuális és verbális üzenet összhangjában megjelenik a felelősséggel gondolkodó, családcentrikus apa személye. A harmadik típusú hirdetés célcsoportja a modern, kényelemre és egzisztenciális biztonságra vágyakozó fiatalság („manager” reklám – a számítógép mint díszlet). A nyakkendős fiatalember számítógép mellől, nyugalmat sugárzó, elmosódott háttérből üzeni: „Igen, mindenképpen fogok szavazni. Ha már ennyi adót fizetünk, azt a pénzt hasznosabb dolgokra is el lehet költeni, mint a hadsereg. Ez pofonegyszerű: a NATO-val a nagyobb biztonság kevesebbe kerül. Pont. Ezért mondok IGEN-t a NATO-ra”. A jövő embere, a gazdasági kérdésekkel tisztában lévő menedzser (gazdasági szakember) azt üzeni tehát, hogy bár sok adót fizetünk (az adófizetőkkel való szolidaritás kifejezése), de NATO-tagsággal az adófizetés nem növekszik, sőt az így meg- és fennmaradó pénzeket civil célokra lehet végre fordítani (a múlt meghaladása, a civil szemlélet érvényesülése, gazdasági felvirágzás). A negyedik típusú hirdetés („nemzeti” reklám) kizárólag az Új Magyarországon jelent meg, szemben az előző hárommal (ezek a Népszabadságban, Népszavában, Magyar Nemzetben és a Mai Napban jelentek meg). A közepkorú, volánnál ülő férfi (képi üzenet: minden mozgásban van, most lehet változtatni) azt közli: „Mi, magyarok a múltban valahogy mindig a vesztesek mellé sodródtunk. Ma a NATO a nyerő erő. Most az egyszer álljunk a jó oldalra!”. A történelmet le-

egyszerűsítő és kétpólusúként ábrázoló közlés a nemzeti múltat idézve, a nemzeti érzésekre apellál. Itt nemcsak egyéni (családi) sorsdöntésről, hanem a magyarság sorsáról, a valahova tartozásról, vagyis a sorstalanság megváltoztatásáról, sorsunk jobbra fordulásáról lehet dönteni. A képen látható, már a rendszerváltás előtt (VSZ-időszakában) felnőtt férfinak van összehasonlítási alapja, így tudatosan dönt a „nyerő erő” mellett. De tud üzenni a csatlakozás ellenzőinek is, hiszen az ellenzők a történelem kerekét (volán) vissza akarják fordítani és a sodródást (anarchia) akarják állandósítani.

A stratégia szellemiségének megfelelően fontos üzeneteket közvetítettek a „politikai” és a „tudományos” újsághirdetések is. A napilapok egynolcad oldalas – feladó és fejléc nélkül – olyan hirdetésekkel tettek közzé, amelyek az országgyűlés NATO-csatlakozást pártoló politikai nyilatkozatának (3/1997. (XI. 5.)) pontos szövegét tartalmazták. A kormány (parlament? pártok?) demonstrálni kívánta (kívánták) azt, hogy a NATO-csatlakozást valamennyi parlamenti párt, a hivatalos politikai elit egységesen képviseli. Ezzel, a pártok között felettébb ritkán adódó, közös akarattal szembehelyezkedni nehéz, de mindenképpen elbizonytalanító. Kizárólag a népszavazás hetében (sem ezt megelőzően, sem ezt követően nem volt erre példa) az Országos Műszaki és Fejlesztési Bizottság (OMFB) a lapokban egynegyed oldalas hirdetésekkel jelentetett meg „Pályázati felhívás a NATO-Tudomány és Békéért programjában való magyar részvétel támogatására” címmel. A „tudományos” hirdetés annak a demonstratív kifejezése volt, hogy a NATO nem katonai szervezet, hanem a „tudomány”, a „béke”, a „környezetvédelem” és a „polgári biztonság” szervezete, amely az ország (nem katonai) „tudományos-technológiai” versenyképességét növeli. Ezen a pacifikált szervezet-bővítésen keresztül tud majd megvalósulni „a partnerországok tudományos infrastruktúrájának erősítése” (célcsoport: mindenki, értelmiségiek, bizonytalanok).

A REKLÁMESZKÖZÖK ÉS REKLÁMHORDOZÓK IRÁNYÍTHATÓSÁGA

A marketing PR (MRP) esetében a *manipuláció*, a reklám esetében a *reklámeszközök és reklámhordozók irányíthatóságának* kérdése merül föl.³⁵ A kormányzati és HM-stratégia működtetési mechanizmusa (a nyilvánosság teljes kizárásával hozott döntések, informális kapcsolatok működése, a pályáztatás szinte teljes elhagyása, kizárólag „csatlakozásbarát” projektek támogatása)³⁶ eleve felveti a manipuláció problémáját. A csatlakozásellenes civil szervezetek (Alba Kör, Érdekvédő Polgárok Közössége) panaszai nyomán az Országos Rádió és Televíziós

Testület (ORTT) 8, a stratégia megvalósulása nyomán létrejött műsort marasztalt el. Az ORTT elmarasztalásainak lényege az, hogy a műsorok egyrészt tiltott anyagi támogatással készültek (nem szponzorálható műsorokat támogattak)³⁷ másrészt, hogy a műsorszolgáltató nem önállóan határozta meg a műsorszolgáltatás tartalmát, a közérdeklődésre számot tartó hazai és külföldi eseményekről és vitatott kérdésekről nem sokoldalúan, nem tárgyilagosan és nem kiegyensúlyozottan tájékoztatott.³⁸ Ezzel szemben az „alperesi” pozícióba került KüM és a HM (valójában az általuk szponzorált műsorok készítői) végig arra hivatkoztak, hogy a médiatörvényt betartva, tényeket közölve tájékoztatták a lakosságot. Amennyiben elfogadjuk – az egyébként a támadások kereszttüzeiben és kritikák középpontjában működő – ORTT döntéseit, akkor azt kell mondanunk, hogy itt *szűkebb értelmezésű manipulációról* beszélhetünk. A reklámeszközök és reklámhordozók furfangos és kevésbé szellemes meszterkedések tömegét mutatták be, amelyek célja – az ORTT által megállapított módon – nem az önálló gondolkozás elősegítése, hanem a készen kapott klisék alapján, a recipiensek passzív el- és befogadóként való viselkedésének elérése volt.³⁹

A stratégiák (kormányzati, HM) itt nem az úgynevezett „hamis alternatívák módszerével” éltek. Éppen azzal manipuláltak, hogy azt kommunikálták: nincsen valós döntési alternatíva. Abban az esetben viszont, ha a manipulatív reklámot úgy határozzuk meg, hogy az a társadalom érdekeivel nem megegyező, az egyén anyagi lehetőségeivel összhangban nem álló szükséglet kielégítést szorgalmazza,⁴⁰ akkor szóba sem kerülhet semmilyen manipuláció. (Feltételezve persze, hogy a csatlakozást a társadalom érdekével megegyezőnek tartjuk, továbbá ha a csatlakozás céljának elérése érdekében megengedhetők tartjuk a médiatörvény megsértését.) Ezen szubjektív prekonceptión alapuló megközelítésen talán módosít, ha a reklámeszközök területi illetve célcsoport irányíthatósága szerinti csoportosítást vesszük figyelembe. E kategóriarendszerben⁴¹ a „részben irányítható” reklámeszköz, például a helyi rádió és a film, míg „nem irányítható reklámeszköz” például a televízió, a helyi televízió. Amennyiben a döntési folyamatot, annak szociológiáját, a megvalósult projektek monitoring-eredményét⁴² és a részleges sajtófigyelési adatokat vesszük figyelembe, akkor azt lehet állítani, hogy az állami stratégiák teljes egészében irányítani tudták az általuk igénybe vett (támogatott), lényegében a lakosság egészét elérő, valamennyi reklámeszközt.

Az irányított vagy manipulatív marketingre és reklámra a Familia Kft. című, az Atlanti Expressz című és a Szabó család című műsorok világítanak rá a legjobban. A Newsweek és a Financial Times⁴³ által nemzetközi nyilvánosságot is kapott Familia Kft. című műsor ügyében az ORTT Panaszbizottsága megállapította, hogy a szponzorok (KüM, HM) támogatása a műsort

„nyílt és nyilvánvaló politikai manipuláció eszközévé süllyesztette”, aminek következtében a szerkesztők „a kérdéskört egyoldalúan, koncepciózusan, megtévesztésre alkalmas módon, a kisebbségi véleményeknek teret nem adva, nem objektíven közelítik meg”. „Az eljáró tanács megállapította, hogy azokban dramaturgiaiailag indokolatlan, helyenként kifejezetten bántó, direkt politikai agitáció kifejezéseire került sor a különben népszerű színészek előadásában”. A HIM (a fő szponzor) véleménye szerint⁴⁴ a Familia Kft. című film 13 részében szereplő „Kutya úr” „egy intelligens, külföldön tanult, idegen nyelveket beszélő NATO-kompatibilis magyar katona”, akit, miután bekerül a „Familia családba”, „rövid időn belül megszeretnek”. „Reméljük, hogy a nézőközönséggel szintén sikerül őt megszerettetni. Számunkra ez azért is lényeges, mert a közvélemény-kutatási adatok szerint a társadalomnak az a rétege, amely ezt a műsort rendszeresen nézi, a leginkább semleges, illetve ellenzi hazánk NATO-csatlakozását” (célcsoportok megnevezése).

A Szabó család című rádióműsor 1997 áprilisa és júliusa közötti műsoraiiban rendszeresen közölt NATO-témájú „panelek”. A hallgatóközönség (célcsoportok: háztartásbeli nők, nyugdíjasok, öregek) mit sem tudott arról, hogy olyan műsort hallgat, amely az ORTT szerint „NATO-tagság melletti propagandát fejtett ki” és amely „a lakosságot nem tájékoztatta, hanem manipulálta, nem informálta, hanem meggyőzni kívánta”. „Ennek oka a Külügyminisztériummal kötött megállapodás” volt.⁴⁵ (A támogatás összege: 400 ezer forint).

A KÜM az Európai Unió népszerűsítése érdekében keretszerződéseket kötött a televíziókkal és a Magyar Rádióval. Ezen szerződéseket módosították a NATO-csatlakozás népszerűsítése érdekében illetve egy-egy konkrét műsorszám elkészítésére külön szerződések készültek. A Duna Tv által készített – és utóbb ott levetített – 6 részes NATO mozaik című film esetében a szerződő felek megállapodtak abban, hogy a KÜM által „jóváhagyott tématerv szerint összeállított és szerkesztett tévéműsor legyártására és műsorra tűzésére 1997 második felében” kerül sor. A műsorkészítők azt is vállalták, hogy „a műsor következetesen használja a NATO-integráció Külügyminisztérium által elfogadott logóját”.⁴⁶

Mindezek nyomán talán nagy valószínűséggel kimondható, hogy a stratégia (és a HIM-stratégia) irányító szerepet töltött be a médiumok esetében, és a reklámeszközöket kézben tartva, megvalósította a szűkebb értelmű manipulációt.

BEFEJEZÉS

Magyarország szavazópolgárai igent mondtak a csatlakozásra, a NATO-árura és az ország 1999. március 12. óta a NATO teljes jogú tagja.

A kommunikációs stratégiákban (kormányzati, HM, látens) megjelenő és megvalósuló public relations és marketing-PR egyszerre nevezhető sikeresnek és részleges sikert hozónak. A PR negyedik munkafázisában – a kiváltott tényleges hatás regisztrálásának fázisában – azzal, hogy a népszavazáson a résztvevők 85 százaléka mondott igent, a PR legfőbb céljának elérését tekintve (rövid távú cél) teljes sikerről beszélhetünk. Amennyiben azt is figyelembe vesszük, hogy a szavazásra jogosultak több mint 50 százaléka nem ment el szavazni, és csak egy előrelátó törvénymódosításnak köszönhetően lett érvényes a népszavazás, akkor csak a részleges hatás elérésében lehetünk biztosak. Mindez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy a népszavazás másnapján a parlamentben Horn Gyula kormányfőnek a teljes sikerről való beszédét PR-szempontról meg lehessen kérdőjelezni. („Jelesre vizsgázott a magyar nép európaiságból, a gyermekei jövője iránt érzett felelősségből. A magyar társadalom tegnap a szavazáson imponáló egységet mutatott fel.”)⁴⁷ A miniszterelnök ezt követően megfogalmazta a sikeres népszavazás lényegét (az újabb, a következő PR-tevékenység kiindulópontja) és a csatlakozás pozitív üzeneteit. (Célcsoportok: világ, NATO, EU, Kelet-Közép-Európa, Oroszország.) Véleménye szerint azonban „nem volt könnyű a népszavazás előkészítése és sikerének elérése”, de ahogyan a HM főstratégája fogalmazott, a stratégián keresztül „megnyertük a népszavazást az országnak”.⁴⁸

JEGYZETEK

¹ Joó Rudolf (szerk.) 1999: *A magyar Nato-csatlakozás krónikája. A NATO-tag Magyarország Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma*. 84.

² A Magyar Köztársaság Külügyminisztériumának Európai Uniók Kommunikációs Stratégiája. Összefoglaló. Budapest, 1996. szeptember 4. 1.

³ A Magyarország NATO-csatlakozását előkészítő kommunikációs stratégia és végrehajtásának eddigi tapasztalatai. Tájékoztató az Országgyűlés Külügyi bizottsága részére. Külügyminisztérium, 1997. május.

⁴ Stratégia, 15.; *A Külügyminisztérium NATO-NYEU Főosztály adatai*. 1998. március 3.

⁵ Maloschik Miklós interjúja Galambos Béla ezredessel, a Magyar Honvédség kommunikációs osztályvezetőjével. Budapest, 2000. január 14.

⁶ Oláh Tünde, 1998: *A társadalmi célú kormányzati kommunikáció elméleti alapjai és a magyar NATO-csatlakozást előkészítő kormányzati Kommuniká-*

- ciós Stratégia. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Marketing Tan-
szék, szakdolgozat
- ⁷ Tólas Péter (szerk.) 1997: A magyar közvélemény a NATO-tagságról
1994-1997 Stratégiai és Védelmi Kutató Intézet, In: Fischer György: *A közvé-
lemény a NATO-tagságról Madrid előtt.* 33
- ⁸ Szabó János, 1998: Út a NATO-igenhez. *Új Honvédségi Szemle*, CD-ROM,
Szame Print Bt. 1999.
- ⁹ Császár Tibor a NATO-NYEU Főosztály osztályvezetője. Levél az Alba Kör-
nek. Budapest, 1998. március 3.
- ¹⁰ Maloschik Miklós: i. m.
- ¹¹ Dr. Eszényi József, 1997: Magyarország NATO-csatlakozása és a Magyar
Honvédség a sajtóban. *Humán Szemle*, 2-3. 88-107.
- ¹² Elsősorban a Munkáspárt hetilapjában megjelent írások. *Szabadság*, 1995.
június 29.-augusztus 25.
- ¹³ Alba Kőr esetében: Csapody Tamás: Diagnózis és prognózis Magyarország
NATO-tagságával kapcsolatban. *Hadtudomány*, 1997. 1. 3-14.
- ¹⁴ Dr. Sándor Imre-Dr. Németh Mária (szerk.) 1996: *Public Relations. Kísérleti
Kézikönyv*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 15.
- ¹⁵ Sándor Imre, 1997: *A marketing kommunikáció kézikönyve*. Budapesti Köz-
gazdaságtudományi Egyetem, 109.
- ¹⁶ *Public Relations*. I. m., 29.
- ¹⁷ Sándor Imre, I. m. 114-115.
- ¹⁸ *Public Relations*. I. m. 15-26.
- ¹⁹ Uo. 18-20.
- ²⁰ *Stratégia*. I. m. 11
- ²¹ Uo. 13.
- ²² Sándor Imre: i. m. 110-112.
- ²³ *Stratégia*. I. m. 13.
- ²⁴ Sándor Imre: I. m. 110.
- ²⁵ Uo. 112.
- ²⁶ *Stratégia*. I. m. 4.
- ²⁷ *Public Relations*. I. m. 169-217.; Sándor Imre: I. m. 311-322.; Kiss Balázs,
1999: Álláspontok a marketing politikára való alkalmasságáról. *Politikatudo-
mányi Szemle*, 3. 77-91.
- ²⁸ *Stratégia*. I. m. 12.
- ²⁹ Uo. 5.
- ³⁰ NATO-kommunikációs stratégia 1997-es előirányzata támogatásai. Külügy-
minisztérium, 1998. január 26. és 1998. március 3.
- ³¹ Sándor Imre: I. m. 91.
- ³² Uo. 101.
- ³³ *A Magyarország NATO-csatlakozását előkészítő kommunikációs stratégia és
végrehajtásának eddigi tapasztalatai.* (Tájékoztató az Országgyűlés Külügyi
Bizottsága részére). Külügyminisztérium, Integrációs Államtitkárság, 1997.
május.
- ³⁴ Maloschik Miklós: I. m.
- ³⁵ Sándor Imre: I. m. 96-97, 104
- ³⁶ Újvári Miklós, 1997: Egyre népszerűbb a NATO. *Magyar Hírlap*, június 26.;
Nyusztay Máté, 1998: Híányos a HIM kimutatása? *Népszava*, február 10.;
Haszán Zoltán, 1997: Ellenkampányra nincs támogatás. *Magyar Hírlap*, szept-
ember 24.; Galambos Béla, 1997: I. m. Simonyi Cecília interjúja Gáti Vil-
mossal, a KÜM osztályvezető- helyettesével (1998. május 26.) és Kálmán Zsu-
zsával, a NATO-poly című CD-ROM-ot készítő Európa Stúdió Kommunikációs
Kft. ügyvezető igazgatóval. Kézirat. Pécs, 1998. május 26.
- ³⁷ 1996. évi I. törvény 25. § (1) (Továbbiakban: Médiatörvény.)
- ³⁸ Uo. 3. § (1) és 18. § (5)
- ³⁹ Sándor Imre: I. m. 97.

¹⁰ Uo. 97.

⁴¹ Uo. 104.

⁴² Az ORTT Atlanti Expressz című műsorról készült jelentése. 1997. nyár.

⁴³ Anatol Lieven, 1997: Hungary presses ahead with Nato application. *Financial Times*, november 18.; S. G.: A magyar kampánnyal... *Magyar Nemzet*, 1997. november 6.

⁴⁴ Maloschik Miklós: I. m.; Cs. Bíró Attila, 1997: Tovább robog a NATO-vonat. *PR Herald*, augusztus, 10-12.

⁴⁵ ORTT 42/97. számú Határozata. Budapest, 1997. október 2. A Fővárosi Bíróságon a Magyar Rádió azért perelte be a Külügyminisztériumot, mert az nem fizette ki a szerződésszerű összeget.

⁴⁶ Támogatási szerződés. Budapest, 1997. május.

⁴⁷ <http://www.mkogy.h...10/332/3220002.htm>

⁴⁸ Maloschik Miklós: I. m.

RÜDIGER KIPKE

Egy állam – két társadalom?

Kelet és Nyugat az újraegyesült Németországban

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

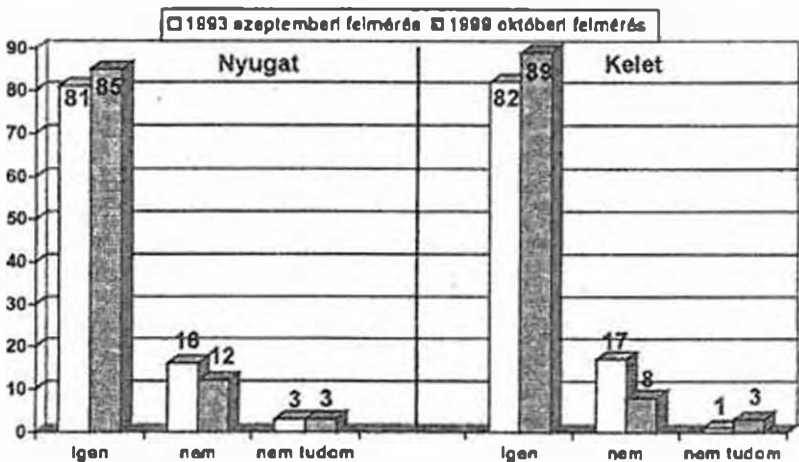
A kommunizmus összeomlásával megváltozott Európának mint földrésznek a politikai földrajza. Hatékony megerősítést kapott a sokak által már elavultnak tekintett nemzetállam elve. Új független államok keletkeztek nemzeti alapon, Németország pedig visszanyerte állami egységét. A németek nemzeti azonosságának tudata túlélte a politikai és társadalmi megosztottság negyven évét. A lakosság túlnyomó többsége – felmérések szerint az ötven éven felüli „nyugatnémetek” több mint 90%-a – az újraegyesülést közvetlenül megelőzően is meg volt győződve arról, hogy a németek „egy népet” alkotnak (Geissler, 1995: 137.).

Alkotmányjogilag az 1990. októberi újraegyesítés azt jelentette, hogy az NDK – demokratikus választások után – csatlakozott a Németországi Szövetségi Köztársasághoz (Bundesrepublik Deutschland). Ily módon a Szövetségi Köztársaság politikai és gazdasági rendszerét kiterjesztették keletre. A politikai többség egy ilyen út elfogadásához egyértelmű volt. Eleve kudarcra volt ítélve minden olyan kísérlet, amely arra irányult, hogy egy új fajta egységgé olvadjon össze a két német állam, és hogy egy új össznémet alkotmányt fogadjanak el. 1945-öt követően Kelet-Németországban az 1989/90-es években másodszor zajlott le egy gyors és markáns elitcsere, amely nemcsak a politikai, hanem a többi elite is kiterjedt. A rendszerváltás elbizonytalanította az embereket. Ennek mértékét a demográfiai folyamatok alakulása is tükrözte. 1991-ben keleten az előző évekhez képest

felére csökkent a házasságkötések száma, s a születések is mintegy 40%-kal csökkentek.

Az azóta eltelt években sok minden történt abban az irányban, hogy az állami egyesülést társadalmi egység is kövesse. Ez továbbra is elsőrendű politikai cél, de tíz évvel az újraegyesülés után még messze van a teljesüléstől. Nem lehetnek kétségeink a társadalmi közeledés és az egyesülés sokrétű folyamatát illetően, de tapasztaljuk: még mélyreható és súlyos különbségek maradtak fenn. Növekedtek a kölcsönös előítéletek, s keleten széles körű a csalódottság. Mindennek dacára a német egység támogatottsága tíz év után is töretlen, sőt, az elmúlt években még tovább is növekedett. Az 1. ábra egy reprezentatív felvétel adatait tartalmazza.

1. ábra. Helyes volt, hogy Németországot újraegyesítették? (válaszok százalékban)

Forrás: Bundesverband deutscher Banken: Demo/Skopie – Umfrage. Meinungen. *Gesellschaftstrend*, 7. sz. Berlin, 2000. 15.

A keleti és a nyugati élethelyzetek, attitűdök közötti különbségek jelenleg olyannyira markánsak, hogy teljesen maguk mögé szorítanak minden más eltérést, mint például a „rég” (azaz a nyugati) tartományokat megosztó – gazdasági – Észak–Dél különbségeket. Tanulmányunkban néhány lényeginek tartott különbségre kívánunk rámutatni. Ennek során a gazdasági és a szociális helyzet, a pártok és a pártrendszer, valamint a politikai kultúra aspektusát emeljük ki.

A GAZDASÁGI ÉS A SZOCIÁLIS EGYSÉG HOSSZÚ ÚTJA

Kelet-Németország az újraegyesítést követő első években gazdasági teljesítőképességét lényegesen növelni tudta. 1995-től azonban a növekedés dinamikája egyértelműen lelassult, és végül is az elképzelt és kívánatos dinamika mögött maradt. 2003-ig nyugaton átlagban évi 2%-os gazdasági növekedéssel számoltak. Kelet-Németországban alig 2,5% a prognosztizált növekedés (Bundesministerium für Finanzen, 1999: 86.). Ha ezt a növekedési előrejelzést vesszük alapul, akkor a távoli jövőbe toldódik ki a nyugati és a keleti viszonyok kiegyenlítődése. Eredetileg abból indultak ki, hogy ez a folyamat csak néhány évig fog tartani. Az akkori szövetségi kormány álláspontja, miszerint a Kelet felépülése (Aufbau) „inkább egy nemzedék feladata” lesz (Deutscher Bundestag, 1999: 16.), túlságosan optimistának tűnik. Ez a feltételezés csak akkor válik valósággá, ha a csatlakozott területeken olyan mértékű növekedés realizálódik, amely messze meghaladja a prognózisban jelzett ütemet. Az alkotmány jogi kötelezettségeket ró a politikára, hogy Németország egészében egyenértékű létviszonyokat teremtsen. A „rég” Szövetségi Köztársaságban az alaptörvény idevonatkozó passzusai (72. és 106. cikkely) annak ellenére is alig kerültek a politika látókörébe, hogy már akkor is léteztek bizonyos különbségek a (magas) életszínvonal tekintetében a föderális egységek között. Természetesen a nyugati tartományok közötti különbségek sohasem voltak olyan kirívóak, mint a jelenlegi nyugat-keleti ellentét. Az alkotmányos normák csak azután váltak „aktuálissá”, hogy Németországban két szélsőségesen eltérő életvilág egyesítésére került sor. A közvéleményben folyó vita viszont kevésbé van tekintettel arra, hogy az osztársadalmi harmonizáció célja bizonyos értelemben ellentmond egy olyan szövetségi állami struktúrának, amely immánensen tartalmazza a differenciálás elvét. Csakis arról lehet szó, hogy a gazdasági és a szociális dimenzióban megközelítőleg összehasonlítható életkörülmények megteremtésére kerüljön sor az ország egészét tekintve. Azonban amíg ezt nem érjük el, addig az alkotmányos kötelezettség teljesítetlen marad.

A kiegyenlítődési folyamat terhei Nyugaton bírálatot váltottak ki és „az egység költségeiről” folyó vitához vezettek. 1999 végéig az állami költségvetés összesen és kerekén 1,8 billió márkát irányított át nyugatról keletre. A transfereknek mintegy 70%-a fogyasztási célokat szolgált. (Például a nyugdíjakat, a munkanélküli-segélyeket és a keletnémet társadalombiztosítási deficit fedezését finanszírozta.) Még akkor is hatalmas pénzekről van szó, ha figyelembe vesszük azt, hogy a transferek összegéből a gazdasági összefonódás révén egy s más vissza is folyik Nyugat-Németországba. Mindenesetre sok mindent el lehetett volna érni, ha e transferek biztosítják az új tartományok

teljesítőképességét. A nagyarányú eladósodottság miatt azonban romlott a keleti tartományok pénzügyi helyzete. Ma széles körű az egyetértés azzal kapcsolatban, hogy – 2004-ben, abban az évben, amikor a törvényi szabályozások hatálya lejár – véget kell vetni Kelet-Németország különleges támogatása jelenlegi formájának. Valószínűleg új koncepció váltja majd fel az európai joggal összhangban: olyan országos területfejlesztési stratégia, amely nem csupán a keleti és a nyugati részek közötti különbségek mérséklésére irányul.

A makroökonómiai helyzet az egyes emberek gazdasági helyzetében tükröződik. A bérek és az illetmények szintje Keleten még mindig markánsan alacsonyabb: 1999-ben a nyugati színvonal átlagának kb. 70%-át érte el. Ez az eltérés még súlyosabb, ha figyelembe vesszük, hogy a keletnémet munkavállalók tovább dolgoznak a pénzükért, mint nyugatnémet kollégáik. Tényleges munkaidő-volumenük 7%-kal magasabb. A keletnémetek vásárlóereje a nyugatnémetekének csak 80%-át éri el. A magánháztartások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága ugyancsak nagy eltérést mutat, kevés kivétellel lényegesen jobb a helyzet Nyugat-Németországban (Bundesamt für Statistik, 1999: 553.).

Közgazdasági szempontból, vagyis a termelékenységben megmutatókozó különbséghez képest viszont a bérek közötti távolság nagyon is indokolt. Sőt, a lemaradás ilyen megközelítésben inkább túl csekély mértékű. Egy ilyen nemzetgazdasági nézőpont azonban nem várható el a keletnémetektől, mivel az semmit sem mond az *egyén* teljesítményéről. A jólét mércéjének a nyugat-németországi jövedelmi viszonyokat és életkörülményeket tekintik, nem pedig az egykori NDK-beliket, nem beszélve a volt szocialista országok mai életkörülményeiről.

A nyilvánosság leginkább a munkanélküliség alakulásának eltérésére figyel fel. Az adatok azt mutatják, hogy a kelet-németországi ráta riasztó méreteket öltött, majdnem a duplája a nyugatinak. Azonban azt a körülményt is tekintetbe kell venni, amit a társadalmi vitákban többnyire figyelmen kívül hagynak: a lakosság számához viszonyítva keleten majdnem ugyanannyi munkahely létezik, mint nyugaton. Ám azok aránya, akik állást keresnek, keleten lényegesen magasabb. Főleg nőkről van szó. A munkanélküliség nagy mértékéért Kelet-Németországban többek között olyan munkahelyi struktúrák és kereső (munkába lépési) szándékok a felelősek, amelyek még az NDK idejéből származnak. Kezdetben azzal számoltak, hogy a keletnémet nők körében lassan csökken majd és a nyugati szintre áll be a kereső munka iránti igény. Ez a ilyen fejlemény azonban nem következett be. (Lásd 1. táblázat.)

1. táblázat. *Munkanélküliség Németországban 1994 és 1999 között (munkanélküliek a foglalkoztatottak százalékában)*

	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Nyugat-Németország	9,2	9,3	10,1	11,0	10,5	9,9
Kelet-Németország	16,0	14,9	16,7	19,5	19,5	19,0

A német gazdaság 1999 óta tartó konjunkturális élénkülése a keleti területeken alig érzékelhető. Az ipari termelés jelentős növekedése azért hat ilyen kis mértékben, mert ez a szektor viszonylag kis súllyal járul hozzá az össztermeléshez. Az egykori NDK ipari bázisát az újraegyesítés utáni első években szinte teljesen leépítették anélkül, hogy modern termelésű és nagyobb méretű vállalatok jöttek volna létre. Súlyos következményekhez vezető hibának bizonyult, hogy a keletnémet gazdaság annak idején nem kapott erősebb védelmet.

Kelet-Németországban elterjedt a szociális diszkrimináció érzése. Rövid idővel az újraegyesítés után, 1990 végén a keletnémetek 85-90%-a érezte úgy, hogy „másodrangú állampolgár”. Ez a magas arány azután lassan, de állandó jelleggel csökkent s 1995 őszén 69%-kal az eddigi legalacsonyabb mértéket érte el. Bár ez az arány még így is nagyon magas volt, mégis egy olyan tendencia jeleként érzékelhették, amely reményekre adott alapot. 1995 vége óta azonban ez a fejlődés megfordult. A másodrangúság érzetének mutatója ismét 80%-ot és ezen felüli értéket ért el. Ennek az indokai társadalmi-gazdaságiak, s nem annyira pszichológiai jellegűek vagy más emberi tényezőből adódók.

A gazdasági fejlődéssel kapcsolatos várakozások a keleti országrészben az újraegyesítést követően visszacstek, majd 1991 közepétől 1994 közepéig ismét erősödtek, azután ismét érezhetően gyengülni kezdtek. A „másodrangú állampolgárság” érzése a jelzett folyamatot némi időbeni eltolódással követi. Reflektálás ez arra, hogy hogyan ítélik meg az emberek Nyugat-Németországhoz viszonyított gazdasági helyzetüket (Walz-Brunner, 1997: 13. skk..) Mindebből csak egy következtetés adódhat: minél inkább javul a keletnémetek gazdasági helyzete, annál inkább gyengül ez az érzés.

Az bizonyára tévútra vinne, ha az élethelyzeteket csak a gazdaság- és a társadalompolitika adataival mérnénk. Más tényezők is hatást gyakorolnak, ám ezeket nem tudjuk pontosan mérni, nem tudjuk számszerűsíteni. A keletnémet lakosok ma egy sor olyan egyéni szabadságot élveznek, amelyekkel az NDK idején nem rendelkeztek. Széles rétegek életszínvonala nőtt a korábbiakhoz képest. Sokan kényszerülnek azonban az alkalmaz-

ködés terheinek viselésére. Ezekre példa szakmai tudásuk vagy egész életrajzuk elértéktelenedése, illetve társadalmi pozícióik elvesztése. Különösen súlyosan hat, ha a szubjektív tapasztalatok síkján a keletnémet munkanélküliséget éppen az NDK-beli helyzethez viszonyítjuk. Ugyanis annak idején kimondatott és a gyakorlatban is messzemenően érvényesült a munkához való jog. Hogy ez a jog mennyire volt gazdaságos, az már más kérdés.

PÁRTOK EGY MEGOSZTOTT PÁRTRENDSZERBEN

A régi Szövetségi Köztársaság pártrendszere az ötvenes években végbement konszolidációs fázist követően három releváns pártra koncentrálódott. A Keresztény-Demokrata Unió (CDU) valamint bajorországi testvérpártja a Keresztény-Szociális Unió (CSU), a Németországi Szociáldemokrata Párt (SPD) és a liberális Szabad Demokrata Párt (FDP) mértékletes versenyt folytat, és csekély ideológiai távolságra áll egymástól. Mindhárom párt koalícióképesnek bizonyult egymással. Nem utolsósorban a fenti okokra vezethető vissza az a körülmény, hogy a Zöldek Pártja (Die Grünen) mint ökológiai „alternatív” párt a nyolcvanas években országos (szövetségi) szinten sikeresen érvényesülhetett. A Zöldek időközben sokat veszítettek eredeti, tiltakozó párt jellegű arcukatból, és betagozódtak az intézményesült pártrendszerbe. Az újraegyesülést követően a korábbi nyugati pártok politikailag keleti irányba terjeszkedtek. Szervezetileg ez a folyamat azzal járt, hogy egyes NDK-beli pártok (illetve tartományi szövetségeik) a megfelelő NSZK-s testvérpárt-hoz csatlakoztak. A Zöldek és a keletnémet „Szövetség 90” viszont „Bündnis 90/Die Grünen” néven egyesültek. További szereplőként lépett a színre a Demokratikus Szocializmus Pártja (PDS), amely Kelet-Németországban gyökerezik, és innen fejlődött az NSZK egész területén jelen lévő párttá.

A PDS a fal leomlását követően az NDK állampártjának, a Németországi Szocialista Egységpártnak (SED - NSZEP) az utódjaként alakult. Olyan értelmiségiek vezetik, akik az NDK idején nem voltak kiemelkedő politikai funkcióban. A pártvezetés a marxizmus klasszikusai mellett tesz hitet, a leninizmust azonban elutasítja. Programját az össznémet társadalomban szocialista pártként akarja megújítani. A kapitalizmus forradalmi meghaladását nem tűzi ki célul. A párt szakmailag kompetens válaszokat igyekszik adni az aktuális politikai problémákra. Ezzel együtt a párton belüli struktúrák módját adnak arra, hogy a forradalmi hagyományok mellett kitartó párttagok is megszerveződjenek (Kommunista Platform és egyéb szerveződések). A PDS azon törekvése, hogy össznémet baloldali párttá váljon, nem hozott számára komolyan vehető sikert. A pártvezetésnek

ez az ambíciója inkább csak elbizonytalanította a korábbi NSZEP (SED)-ből ottmaradt elvtársakat. A nyugatnémet baloldal túlnyomó többsége nem hajlandó a PDS-szel közösséget vállalni. A pártban a sztálinizmus és a bürokratikus szocializmus hagyományinak folytatóját látja (Beyme, 1999: 190.) A PDS politikai jelentősége azonban nagyobb annál, hogy csak az NDK-rezsim idős és meggyőződéses szimpatizánsai, másrészt a különböző kisebb balos (baloldali szocialista) áramlatok gyűjtőhelyének tekintsük. Ennél fontosabb az, hogy a pártnak sikerült a keleti emberek érdekeinek és mindennapi szükségleteinek ügyvédjévé válnia. Ehhez egyrészt jó káder-, illetve személyi feltételekkel, másrészt jó szervezeti infrastruktúrával rendelkezik. A PDS a keletnémet identitás kristályosodási pontjává vált (Niedermayer, 1997: 126.) Ezzel magyarázhatjuk a párt kedvező választási eredményeit, viszonylag egyenletes támogatottságát valamennyi társadalmi rétegben. (Lásd 2. táblázat.)

2. táblázat. Választói magatartás foglalkoztatási csoportok szerint az 1998. szeptemberi Bundestag-választáson (százalékban, kerekítve)

Foglalkozási csoportok	SPD	CDU/CSU	Zöldek	FDP	PDS	Szélsőjobb- oldal
Munkások	48	30	3	3	6	7
Alkalmazottak	42	32	8	7	6	2
Hivatalnokok	36	40	11	6	3	2
Önállóak	22	44	10	15	4	3
Mezőgazda- ságiaik	15	69	2	9	3	1

Választási
eredmény 40,9% 35,2% 6,7% 6,2% 5,1% 3,3%

Forrás: saját összeállítás a
Forschungsgruppe Wahlen (Mannheim) adataiból.

Az új tartományokban a PDS fokozatosan növelni tudta a rá adott szavazatok arányát, és az utóbbi évek tartományi választásai során többnyire 20% fölötti eredményt ért el. Szászországban és Türingiában a CDU után legerősebb politikai pártként maga mögé utasította az SPD-t. Mecklenburg-Vorpommern tartományban az SPD-vel kormánykoalíciót képez, Szász-Anhalt-

ban pedig „csendes” koalíciós társként biztosítja az SPD kormányzásához szükséges parlamenti többséget. A „rég” Szövetségi Köztársaság területén legjobb eredményét a szavazatok szűk 3%-ával az 1999-es brémai tartományi választásokon érte el. Az 1998. őszi Bundestag-választásokon a PDS átlépett az 5%-os parlamenti küszöbön. Ez a kimagasló – 19,5%-os – kelet-németországi eredményre vezethető vissza. Nyugaton a választóknak csak 1,1%-a szavazott a PDS-re. Ezzel a párttal a szövetségi szintű koalíciót minden párt kategorikusan elutasítja. Gyakorlatilag a PDS-t kirekesztik azokból a többpárti megbeszélésekből, amelyek – egy kialakult politikai hagyomány részeként – a meghatározó belpolitikai döntéseket előzik meg (például a nyugdíj vagy az adóreform témájában). E tanácskozásokat a mindenkori szövetségi kormány hívja össze. Csupán a legutóbbi időben figyelhető meg egyfajta óvatos elmozdulás a gyakorlatban.

A PDS területi beágyazódása abban is kifejeződésre jut, hogy tagsága majdnem kizárólag csak keleti országrészben van. Ugyanez vonatkozik nyugaton a zöldekre. Feltűnő még, hogy viszonylag alacsony szintű a CDU és még inkább az SPD tagsága keleten, ahol még mindig általában is csekély az emberek készsége a pártpolitikai kötődésre. Különösen fájdalmasan érinti az SPD-t, hogy történelmileg hagyományos miliője ezen a területen messzemenően elveszett számára. (Lásd 3. táblázat.)

3. táblázat. A párttagok száma és területi megoszlása 1998-ban

	CDU	CSU	FDP ¹	Zöldek	PDS	SPD
Összesen	630 000	178 000	68 000	51 000	98 000	775 000
ezen belül Kelet-Né- metország- ban	93 000	–	14 000	3 200	95 500	28 300

Forrás: Beyme, K. v.: *Das Politische System der Bundesrepublik Deutschland*. Opladen, 1999. 189.

A fentiekből arra következtethetünk, hogy Németországban egy kettős (megosztott) pártrendszer alakult ki. Nyugaton a két nagy párt, a CDU/CSU és az SPD dominál. A kis pártok, az FDP és a Bündnis 90/Die Grünen ott vannak mellettük. A zöldek és a szabaddemokraták számos tartományi parlamentben vannak képviselve, és több területen koalíciós szerepet kapnak a kor-

mányzásban. Keleten viszont a CDU vált vezető politikai erővé, az SPD-t és a PDS-t pedig stabil és fontos parlamenti szereplőknek tarthatjuk. Az FDP és – néhány kezdeti siker múltával – a zöldek csak marginális jelentőségű pártoknak számítanak.

A PDS-t akkor fenyegeti szociális bázisának lemorzsolódása, ha és amikor a kelet-németországi életviszonyok és mentalitások a nyugati mintákhoz hasonulnak, kiegyenlítődnek. A PDS-nek továbbá, akárcsak a másik két kisebb pártnak, a jövőben az a veszéllyel kell szembenéznie, hogy nem éri el a szövetségi parlamenti választások alkalmával az 5%-os küszöböt, s ezzel elveszíti jelentőségét az országos szintű politikában. A csak Bajorországban képviselt CSU viszont annyira beágyazódott a tartományban, hogy ottani választói révén továbbra is meghaladhatja a szövetségi 5%-os küszöböt.

A szélsőjobboldali pártok Németország két részében csak helyenként sikeresek. A régi NSZK-ban egyszer-számra bejutottak néhány tartományi parlamentbe, amennyiben eredményük az 5% fölé emelkedett. Sikereiket azonban nem tudták tartósan stabilizálni. Úgy tűnik, hogy ugyanez figyelhető meg Kelet-Németországban, ahol e pártokat mindenekelőtt a társadalmi tiltakozás juttatja szavazatokhoz. A Német Népi Unió (DVU) az a párt, amely nemrégiben viszonylag jó eredményeket ért el. A Szász-Anhalt tartományban tartott 1998-as, majd az 1999-es brandenburgi választásokon is meghaladta az 5%-os küszöböt. Bizonyos következtetések levonására ad lehetőséget az a körülmény, hogy a DVU – tulajdonképpen program és tényleges szervezet nélkül – választási kampányát a „*Németeknek német munkát!*” jelszavával vívta meg, és ezzel Szász-Anhaltban a szavazatok 13%-át szerezte meg.

A mai németországi szélsőjobboldal eredete figyelemre méltó regionális különbségekre utal. Nyugaton a szervezett pártok a jellemzők, mindenképp a DVU, az NDP (Nemzeti Demokrata Párt) és a Republikánusok Pártja. Ezek politikailag és ideológiailag elkülönülnek egymástól. Keleten viszont a szélsőjobboldaliság szubkultúrát képző struktúráinak van inkább jelentőségük. Ennek az alapja már az NDK fennállása idején megteremtődött. A politikai rendszer súlyosbodó legitimitáció-hiánya a demokratikus tiltakozás mellett kialakított – a maga sajátos szubkulturális miliójével együtt – egy szélsőjobboldali protesztpotenciált, amelyre a csekélyebb szervezettség és a gyengébb ideológiai megalapozás volt és maradt jellemző. A nyugatnémet szélsőjobb pártjai a keleti ország részben csak a legutóbbi időben nyertek teret. A maga mögött választási sikereket felsorakoztató DVU-n kívül a különösen militánsan fellépő nemzeti demokratáknak (NPD) sikerült szélsőjobboldali körökben tagokat toborozniuk (Stöss, 2000: 191. skk.).

A DEMOKRÁCIA BEÁGYAZOTTSÁGA KELETEN ÉS NYUGATON

Egy ország politikai kultúrája – azaz az emberek politikai beállítottságai és magatartásmódjai – nem egy statikus nemzeti jellem kifejeződése. A politikai kultúrát az emberek megtanulják, és az állandó változásnak van kitéve. Egy demokratikus berendezkedés stabilitása sokkal inkább ezektől a tényezőktől függ, mint a – hatékonynak és a válságokkal szemben megszilárdultnak tűnő – politikai intézményektől. (Dahl, 1982: 138. skk.). Példa erre a weimari köztársaság sorsa. A weimari köztársaság mindenekelőtt azért bukott meg, mert a demokráciát, annak alapértékeit és játékszabályait a lakosság, és különösen a társadalmi elitek, nem tették kielégítő módon magukévá. A kelet- és nyugatnémetek politikai kultúrája között ma még nagyok a különbségek, ami a szocializáció eltérései miatt nem is lehet meglepő. A társadalmi egység szempontjából a Németország két részében élő emberek intenzívebb mentális közeledésére van szükség.

Az 1945-öt követő első években a németek még idegenül viszonyultak a demokráciához. A régi beállítottságok domináltak, és ezek a minták nem szolgálták egy demokratikus társadalommodell ügyét. A lakosságot a hagyományosan etatista szemléletmód hatotta át, amely az államnak minden másnál nagyobb jelentőséget tulajdonított: az állam eszerint felsőbbtség, a polgárok pedig alattvalók. Az állampolgár meghatározó erénye a kötelesség és az engedelmesség, első számú érdeke pedig a rend és a nyugalom volt. A politika nem annyira a nép dolganak, hanem néhány arra *hivatott* személy ügyének számított (Sontheimer, 1990: 33. skk.). A tekintélyelvűség és az állam felsőbbségébe vetett hit hagyományai a nyugati fejlődés során talajukat veszítették. Fennmaradtak azonban az NDK államszocialista rendszerének körülményei között.

Nyugat-Németországban a tömeges jólét nyomán növekedett az új politikai rendszer támogatottsága. Az emberek távolságtartása a demokratikus rezsimmel szemben az ötvenes évek közepére megszűnt. A nyugatnémet lakosság mintegy 70%-a a demokráciának adott elsőbbséget minden egyéb berendezkedéssel szemben. A későbbi vizsgálatok kimutatták: sem gazdasági, sem politikai válságok – mind a legutóbbi időkig – nem rendítették meg komolyabban az NSZK demokratikus voltának elfogadottságát (Gabriel, 1987: 25. skk.). A hatvanas évek közepétől az akkori NSZK-ban értékváltás kezdődött. Más nyugati ipari társadalmakban is hasonló jelenségek voltak megfigyelhetők. Ez az értékváltás nem hagyta érintetlenül a politikai kultúrát. Az olyan hagyományos értékek, mint a kötelességteljesítés, az alárendelődés és az alkalmazkodás, veszítettek jelentőségükből, s előtérbe került az egyéni önmegvalósítás igénye, különösképp

pen a fiatalabb nemzedék körében. Ennek a komplex fejleménynek a magyarázatára irányuló kísérletek nem mentesek az ellentmondásoktól. Különös jelentőségre tett szert a tudományos vitában Ronald Inglehart tézise, aki a nyugati társadalmakban egy, a „materiális” értékektől a „posztmaterális” értékek felé haladó fejlődést vélt felfedezni (Inglehart, 1977). Ezen változások nyomán erősödött a közvetlen demokratikus részvétel iránti igény és növekedett az intézményesült pártok bírálata anélkül, hogy megkérdőjelezték volna a képviseleti demokráciát.

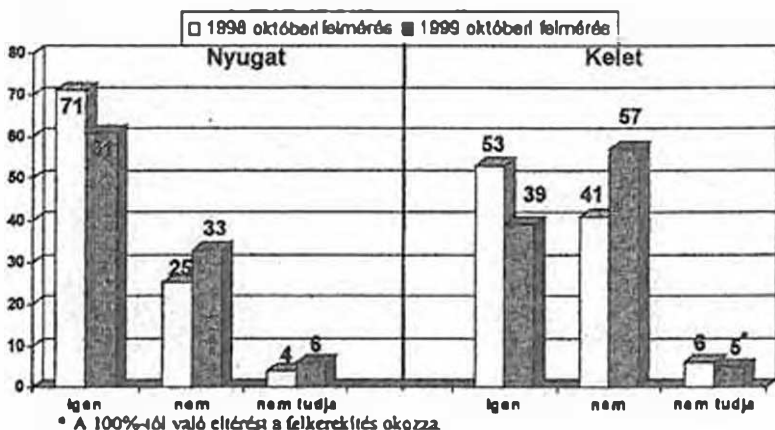
Az elmúlt évek során azonban aggodalomra okot adó tendenciák mutatkoznak. Felmérések adatai támasztják alá, hogy országszerte gyengül a politikai rendszer pozitív megítélése. Egy reprezentatív közvélemény-kutatás kimutatta, hogy 1999 májusa és októbere között a rendszer alapvető elfogadottsága 10%-kal, azaz 66%-ra esett. Keleten ugyanezen idő alatt 18%-kal, azaz 47%-ra zuhant vissza ez a mutató, s az embereknek valamivel több mint a fele (52%) 1999 őszén lényegi változtatásokat tart szükségesnek a rendszerben (Bundesverband, 2000: 22.). Ezen időszakban sok embert irritált a szövetségi kormány politikai kurzusa. Tartósulni látszottak a gazdasági problémák is. Mindez kétségeket támaszthatott a politikai rendszer működőképessége iránt. A lakosság széles köreiben – Németország mindkét felén – a politikai rendszer egészét tették felelőssé a gazdaság helyzet alakulásáért. A vélemények változása különösen annak a kérdésnek a kapcsán nyilvánult meg, amely a demokrácia problémamegoldó képességére irányult. (Lásd 2. ábra.)

A pozitív válaszok a nyugati országrészben érezhetően visszaszorultak, a keletiben pedig egyenesen drámai méretű lett a közösségi lét politikai alapjaival kapcsolatos elbizonytalanodás. Amíg 1998 októberében a nyugatnémetek 71, a keletnémetek 53%-a volt azon a véleményen, hogy a demokrácia alkalmas a jelenlegi problémák megoldására, addig egy évvel később nyugaton már csak 61, keleten pedig mindössze 39% gondolkodott így.

A német politikának már évek óta súlyos dilemmája a külföldiek bevándorlásának kérdése. Ha az ország fenn akarja tartani gazdasági és szociális teljesítőképességét, nem mondhat le a bevándorlásról. A lakosság körében a befogadási készség problematikus, s ez is magyarázza, hogy nem alakultak ki politikai megoldások. A Németországban élő külföldiekkel kapcsolatos attitűdök a demokrácia egy olyan aspektusára világítanak rá, amely jelzi, hogy a német társadalomban bajok vannak: Általában igen erősek a fenntartások. Keleten ez még inkább megmutatkozik, bár ott – Berlint nem számítva – a külföldi lakosok aránya viszonylag alacsony, mintegy 3%-nyi. Nyugaton ez az arány 9%, és a gazdasági agglomerációkra koncentrálódik. (A legma-

2. ábra. Meg tudjuk-e oldani demokráciánkkal a Németországban jelenleg meglévő problémákat? (válasz százalékban)

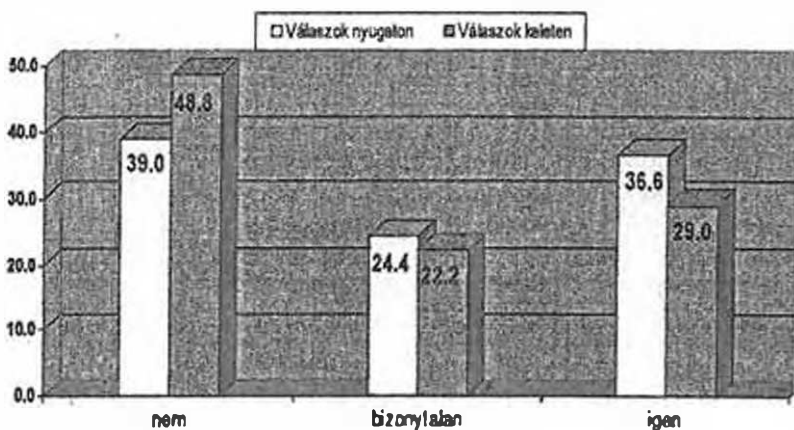
Forrás: Bundesverband deutscher Banken: Demo/Skopie – Umfrage. Meinungen. *Gesellschaftstrend*, 7. sz. Berlin, 2000. 23.

gasabb Frankfurtban, ahol kerekén 30%-ban élnek külföldiek.) Az egykori NDK-ban is kevés külföldi élt, s azok nem voltak szembetűnően jelen. Többnyire néhány évre érkezett munkavállalókról volt szó, akik munkásotthonokban laktak, és korlátozva voltak mozgásszabadságukban. (Lásd 3. ábra.)

A külföldiekkel szembeni elutasító magatartás indítékai összetettek. Igen gyakran olyan emberek szociális félelméről van szó, akik munkanélküliek vagy pedig veszélyeztetve látják munkahelyüket. Egy 1999. áprilisi felmérés szerint a keleti országrészben a megkérdezetteknek 57,8%-a, a nyugati területeken 44,6%-a egyértelműen félelmét jutatta kifejezésre (Brähler-Richter, 1999: 30.) A két országrész eltérő mutatói nem lehetnek meglepőek, ha figyelembe vesszük a gazdasági helyzet különbségeit.

A hazai és a nemzetközi közvéleményben egyaránt megkülönböztetett figyelemmel regisztrálják azokat az erőszakos bűncselekményeket, amelyeknek idegengyűlölet áll a háttérében. Fel-tűnő az a tendencia, hogy Németország keleti részén a külföldieknek látszó emberek sokkal inkább áldozatává válhatnak ilyen jellegű bűncselekményeknek (Beauftragter der Bundesregierung, 2000: 75.) Ezeket a bűntetteket a hatóságok politikailag motivált, szélsőjobb oldali bűncselekményeknek minősítik.

3. ábra. Szívesen fogadja Ön azokat a külföldieket, akik országunkban szeretnének élni?

Forrás: Brähler, e.-Richter, H. -E.: Deutsche - zehn Jahre nach der der Wende. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 45. 1999. 30.

Bár lehet, hogy a szociális valóság valamelyest árnyaltabb, de abból indulhatunk ki, hogy az elkövetői kör túlnyomóan a szélsőjobboldali közezből kerül ki. Ezt a közeget olyan politikai világnézet határozza meg, amelynek központi eleme az idegenellenesség és a rasszizmus.

Úgy véljük, hogy egy társadalomban a mentalitás és a politikai kultúra változásai csak egy hosszú távú folyamat során játszódhatnak le. Az új életkörülményekhez való alkalmazkodás nem közvetlenül, hanem jelentékeny időeltelődással megy végbe. A nyugati társadalom által előírt szabályok, beállítottságok és viselkedési minták az emberektől kétségtelenül nagyfokú alkalmazkodási teljesítményeket követelnek meg. Ezek nagyon időigényesek. A Kelet társadalmi és gazdasági hiányai ezt a folyamatot megterhelik és még inkább meg fogják hosszabbítani. Feltehetően egy generáción át vagy még tovább tart, amíg a mentalitás szempontjából megszűnnek a Kelet és a Nyugat közötti lényegi különbségek.

A szerző a Siegeni Egyetem politológiai professzora, a prágai Károly Egyetem vendég professzora.

Fordította: G. Márkus György

IKODALOMJEGYZÉK

- Beauftragte der Bundesregierung für Ausländerfragen, 2000: *Bericht über die Lage der Ausländer in der Bundesrepublik Deutschland* (200 febrúár).
- Beyme, K. v., 1999: *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland* 9. kiadás. Opladen
- Brähler, E.-Richter, H.-E., 1999: Deutsche – zehn Jahre nach der Wende. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 45., 24-31.
- Bundesamt für Statistik, 1999: *Statistisches Jahrbuch* Wiesbaden.
- Bundesministerium der Finanzen, 1999: *Finanzbericht 2000*. Bonn
- Bundesverband deutscher Banken, 2000: *Demo/Skopie – Umfragen. Meinungen. Gesellschaftstrends – 7*. Berlin.
- Dahl, R. A., 1982: *Dilemmas of Pluralist Democracy*. New Haven, London
- Deutscher Bundestag, 1999: *Jahresbericht 1999 der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit* (14/1825). (Nyomtatvány) Berlin, Bonn.
- Gabriel, O. W., 1987: Demokratiezufriedenheit auf demokratische Einstellungen in der Bundesrepublik Deutschland. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 22. 32-45.
- Geissler, R., 1995: Neue Strukturen der sozialen Ungleichheit im vereinigten Deutschland. in: R. Hettlage-K. Lenz (eds.): *Deutschland nach der Wende*. München, 119-141.
- Inglehart, R., 1977: *The Silent Revolution*. Princeton
- Niedermayer, O., 1997: Das gesamtdeutsche Parteiensystem. In: O. W. Gabriel – O. Niedermayer – R. Stöss (eds.): *Parteiendemokratie in Deutschland*. Bonn
- Sontheimer, K. (1990). *Deutschlands Politische Kultur*. München.
- Stöss, R. (2000). Rechtsextremismus im vereinten Deutschland. *Deutschland Archiv*, vol. 33, no. 2, 181-193.
- Walz, D. – Brunner, W., 1997: Das Sein bestimmt das Bewußtsein (Warum sich die Ostdeutschen als Bürger 2. Klasse fühlen). *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 51. 13-19.

VÁNDORGYÜLÉS

JOHANCSIK JÁNOS

A Le Pen-izmus és a globalizáció

Az utóbbi évtized a nyugati demokráciákban sajátos fejleményként a periferikus radikális pártok térhódítását hozta a nagy középpártokkal szemben. A francia elemzők a kilencvenes évek elején hívták fel a figyelmet a „politika”, illetve a „pártok válságának” jelenségére, amelynek lényege a közvélemény bizalmának megrendülése a nagy demokratikus pártokban, a kormányon lévőkben éppúgy, mint a kormányzásra esélyes ellenzékiekben. A kialakult válság egyik szimptomájaként említették a szélsőséges politikai szervezetek befolyásának erősödését, főként a Front National népszerűségének növekedését. A szélső-jobboldali erők új pozíciójáról máig tart a vita. Többek között arról, hogy a nyugat-európai országokban különböző megnevezés alatt jelentkező politikai mozgalmak (a flamand Vlaams Blok, az olasz Alleanza Nazionale, a Deutsche Volkunion Németország keleti, a Republikaner a nyugati részén, Jörg Haider pártja, a Freiheitliche Partei Österreich) mennyiben képeznek új mozgalmakat, pártalakulatokat, vagy mennyiben tekinthetők a történelmileg már legyőzöttnek, meghaladottnak vélt előzmények, nevezetesen a fasizmus újjáéledésének. Ehhez az utóbbi években csatlakozott a történészek vitája, amelyben az az igény is megjelent, hogy a kommunizmus bűnei fényében a „klasszikus” fasizmust újra kell értékelni. S ennek során az a nézet is megfogalmazódott, hogy tulajdonképpen az eredendő bűn az utóbbiért a bolsevizmust terheli.¹

E vitákhoz kapcsolódva elsősorban arra szeretnék rávilágítani, hogy a Le Pen-jelenség vajon új-e, illetve mennyiben tekinthető az egykori fasiszta jellegű mozgalmak folytatódásának.

A Front National-féle mozgalom jellegének megítéléséhez jelentősen hozzájárul Le Pen 1983 és 1996 közötti beszédeinek és cikkeinek tudományos feldolgozása, amelynek során a francia

kutatók nemcsak mennyiségi, hanem tartalmi elemzést is végeztek.²

Igaz, Le Pen 1972-ben alakított pártja létrejöttének körülményeiből arra lehetne következtetni, hogy új politikai formációról van szó, de a múlthoz való viszonyában kimutathatók olyan szálak, amelyek e szervezetet korábbi szélsőjobboldali szervezetekhez kapcsolják. Maga az ötlet, hogy Franciaországban a szélsőségesen nacionalista erők szélesebb összefogását célzó „nemzeti frontot” hozzanak létre, 1971-ben az Ordre nouveau kongresszusán született. Ez utóbbi az akkoriban felerősödött baloldali és szélsőbaloldali erőkkel konfrontáló, majd a rendteremtő gaullista hatalom által – más, szélsőséges baloldali szervezetekkel együtt – 1968 novemberében betiltott Occident (1964–1968) helyébe alakult meg 1969-ben. Végül is a gondolatot 1972-ben Le Pen valósította meg. Pártja, a Front National a politikai jelentéktelenségéből csak a nyolcvanas évek elejétől kezdett kiemelkedni. A baloldali kormányzás reakciójaként (1981-ben) kezdett lábra kapni, amikor François Mitterrand köztársasági elnök lett, és a szocialista párt vezetésével a baloldal hosszú idő után először vált a kormányzati hatalom birtokosává. A Front National térhódítását alulról, a helyhatóságoknál kezdte, első képviselői 1983-ban kerültek be a községtanácsokba. A közhangulat változása mellett erősödését a választások módja is befolyásolta. 1984-ben az európai választásokon a listás (arányos) választási rendszer lehetővé tette, hogy az elért 11%-os választási eredménnyel 10 képviselőt küldjenek az Európa Parlamentbe, majd a csúcsot 1986-ban – jórészt Mitterrand e vonatkozásban ügyetlen választási reformja miatt – érték el, amikor 35 képviselőjük került a Palais Bourbon padsoraiba. A kilencvenes években a parlamenti választásokon átlag 12%-os eredményt értek el, de az 1988-ra visszaállított kétfordulós, többségi, egyéni választási rend gyakorlatilag kizárta őket a francia parlamentből, vagyis a demokratikus pártok intézményi korlátokat állítottak, hogy e szélsőséges pártot távol tartsák a hatalomtól.

A POLITIKAI ARCULAT VONÁSAI

Nyilvánvaló, hogy egy párt megítélésének elsődleges kiindulópontja politikai és ideológiai arculata, még ha az utóbbi esetleg kisebb súllyal eshet a latba, bár ez kevésbé a szélsőséges pártokra jellemző. Mielőtt a Front National jellemzéséhez fogunk, meg kell jegyezni, hogy amikor a Front Nationalról mint Le Pen pártjáról beszélünk, annak mélyebb jelentése van, mint amikor – ahogy ez sok esetben előfordul – általában a pártvezérhez kapcsoljuk egy párt nevét. A tekintélyelvű pártok más pártoknál szorosabban kötődnek a vezér személyéhez, aki nemcsak irányítja a pártot a vezető tekintélyével, illetve szóvivője a párt-

nak, hanem a párt arculatának egyedüli formálója, meghatározója, megnyilvánulásai, állásfoglalásai a párt számára törvényt jelentenek, tehát egyben nemcsak a vezető személyt, hanem a pártot is jellemzik. A pártvezető álláspontjának megkérdőjelezése lázadásnak és árulásnak minősül. A francia pártok esetében ezt még tovább erősíti, hogy az ötvenes évek végétől megfigyelhető, hogy egyre markánsabban jelentkezik a politika személyesedésének folyamata, ami e vonatkozásban azt jelentette, hogy nem a pártok választanak vezetőt, hanem vezető politikai személyiségek köré szerveződnek a pártok.

A Front National arculatának központi eleme a *nemzeti identitás védelmének* missziós tudata, amihez sajátosan a *nemzeti preferencia* elve vagy követelménye járul. Az utóbbi az egyenlőség elvétől eltérően kiváltságokat igényel a francia nemzeti-ségűek számára, más franciaországi lakosokkal szemben, például a foglalkoztatás vagy a szociális ellátás terén. Le Pen megfogalmazásában: „A nemzeti identitás védelme és ennek megfelelően a bevándorlás megfékezése a Front National számára abszolút prioritás: ez az állampolgársági törvény reformját, az illegálisan tartózkodók és a külföldi bűnözők kiutasítását, a bevándoroltak fokozatos hazaküldését – hogy a harmadik világ országainak fejlődéséhez kapcsolódjanak – és a foglalkoztatás, valamint a szociális ellátások terén nemzeti preferenciát érvényesítő politika megvalósítását jelenti.”³ A nemzeti identitás védelmének elvéből persze még nem következik a szélsőjobboldali jelleg, hiszen van más nemzetelvű, de mérsékelt francia párt, mint például a gaulle-ista RPR, amely a nemzeti azonosság ápolását és a nemzeti érdekek védelmét tűzi zászlajára. Ráadásul Le Pen határozottan tagadja és az ellene irányuló kampányok hazugságainak nevezi, hogy idegengyűlölő, rasszista és antiszemita nézetei lennének. Miként 1984-ben a rá jellemző ironikus hangvétellel méltatlankodva jelentette ki: „Hölgyeim és Uraim! A párizsi és más jó szellemek és széplelkek azt állítják, hogy mi egoista, idegengyűlölő és rasszista politikát ajánlunk. Ebből semmi sem igaz, mert mi nem teszünk mást, mint a politikában a józan ész elemi szabályait alkalmazzuk, ami azzal kezdődik, hogy teljesítjük magunkkal és mieinkkel szemben saját feladatainkat. Már többször megmondtam, jobban szeretem leányaimat, mint húgom leányait, húgom leányait, mint nagynéném leányait, s az utóbbiakat, mint szomszédaimat. Így van ez a politikában is, jobban szeretem a franciákat.”⁴

Már ez a hitvallás is tartalmaz ellentmondást, kifejezi a megkülönböztetésre való hajlamot, de Le Pen beszédeinek szisztematikus elemzése valójában más képet mutat. Mindenekelőtt *nemzetfelfogása* árulkodó. Konceptiója szerint ugyanis a nemzet mint közösség nem az emberek alkotása, amely a történelmi együttélés során a közösen viselt sors, a közösen használt nyelv, a területi életmódbeli és kulturális szokások és sajátosságok

nyomán alakult ki és tudatosan vállalt közösség, hanem örökség, a Teremtő adománya, szakrális jellegű, amelynek a franciák esetében 1500 éves története van, minősége a vérségi leszármasítás útján öröklődik. Le Pen élesen megkülönbözteti a „tősgyökeres franciákat” a „papír-franciáktól”, akik honosítás révén váltak franciákká. Megnyilatkozásaiban szívesebben használja a „francia nép” kifejezést – ez a született franciákat jelenti –, mint az állampolgársághoz kapcsolódó, lazább értelmű „franciák” szót. Álláspontja szerint az állampolgárságnak is vérségi köteléken kell alapulnia (*jus sanguinis*) és nem a francia földön lakás területi elvén (*jus soli*). A francia nemzet Le Pen szemlélete szerint különös minőséggel bír a világban is, hiszen „népünk egyedülálló módon a római, a germán és a kelta erények fúziójának eredménye”.⁵ A Le Pen-féle nemzetfelfogás más nemzetfelfogásokhoz képest tehát abban különbözik, hogy a *kizárólagosságot* hangsúlyozza, a nemzeti közösséget az etnikai elvhez kapcsolja, s így etno-nacionalista jelleget ölt.

A *déjà vu* érzését kelti az antikulturális álláspont is: Le Pen világnépeben legfontosabb alap a *természeti rend*, amelyet a kultúra különböző irányzatai (például manapság a globalizáció, francia kifejezéssel *mondializmus*) csak felforgatnak, és ezért a modernitással szemben a természetes rendhez kell visszatérni. Ezen – egyfajta – biopolitikai szemléletének másik oldalát képezi szociáldarwinista álláspontja, amely a társadalmat élethalálküzdelemben látja. Az állandó harcban álló társadalomban tudomásul kell venni, el kell fogadni, hogy a természeti rend szerint a minőségileg magasabb le kell hogy győzze az alacsonyabb rendűt. Az etnikai vagy faji minőségi megkülönböztetésnek ez logikus következménye.

A Front National politikai arculatának fontos sajátossága az idegenekkel, a másokkal kapcsolatos politikai attitűd. Le Pen érzékeny pontja a *másság*, amelyet mindig veszélyként fog fel. Az emberi fajták közötti különbségtételnek az eredménye az idegenektől való félelemérzet, a különbségek jelentőségének hangsúlyozása. A Franciaország területén megtelepedő idegenek a nemzetet, a nemzeti kultúrát fenyegető külső veszély megtestesítői. Márpedig az ötvenes évektől kibontakozó gazdasági modernizáció, iparosodással és urbanizációval jellemezhető fejlődés nagyszámú bevándorló munkaerejének igénybevételével valósult meg, s csak a hetvenes évek közepétől erősödő gazdasági válság, és a vele kibontakozó gazdasági átrendeződés nyomán akuttá váló strukturális munkanélküliség alakította a vendégmunkások jelenlétét társadalmi problémává. Ennek demagóg kezelése vált a Front National felhajtóerejévé.

Nemcsak a bevándorlók és külföldi munkavállalók fenyegetik Le Pen nemzeti közösségének létét és sértik alapvető érdekeit. Beszédeiben gyakran említi belülről fenyegető másságokat is. Ezek azért veszélyesek, mert megvan a lehetőségük, hogy az ál-

lamhatalmi szervezetbe is beépüljenek – ami, szerinte, meg is történik. Köztük tartja számon a zsidókat, a szabadkőműveseket, a kozmopolitákat. A zsidóellenesség – a náci propaganda alapvető eszköze – a francia közvélemény történelmi tapasztalatokból táplálkozó érzékenysége miatt csak leplezetten, inkább csak célzásokban van jelen, de alapvető ellenszenve időnként kibukkan beszédeiben. Azt, hogy a zsidóságban a francia nemzetet fenyegető tényezőt lát, elárulják az olyan kijelentései, mint: „Egyébként különös, hogy akik biztos és garantált határokat követelnek Izrael számára, ugyanazok azt akarják, hogy Franciaország határait leromboljuk.”⁶

A zsidók, a szabadkőművesek és a kozmopoliták nemcsak a nemzettől idegen gondolatokat hordoznak, érdekeket érvényesítenek, hanem a nemzeti identitást védőkkel szemben nemzetközi összeesküvés részesei is. Erről a populizmusra jellemző szemléletről Le Pen számos kijelentése árulkodik. Példaként egyet idézünk interjúból: „Nem az olyan politikai képzettségű emberektől, mint Ön, fogom megtanulni, hogy melyek azok az erők, amelyek mondialista, leépítő, egalitárius ideológiát akarnek bevezetni. Az emberi jogok teljében téves, visszaélő és hazug felhasználására gondolok: itt van a szabadkőművesség, úgy gondolom a trilaterálisoknak is van szerepe, a nagy internacionálék, mint a zsidó Internacionálé nem elhanyagolható szerepet játszanak e nemzetellenes szellem kialakításában.”⁷

Az európai integráció elmélyítését célzó maastrichti egyezmény Le Pen számára maga is az összeesküvés produktuma. Mint mondta: „A Front National az egyedüli, amely a maastrichti összeesküvés ellen harcol (...) A másik tény, a vendégek hulladéka. Ami azt mutatja, hogy Maastricht után, amikor a határok véglegesen le lesznek rombolva, Franciaország mindenféle bevándorlás gyűjtőhelye és mindenféle szemét szemetesládája lesz.”⁸ Micsoda borzongás tölti el Le Pent attól a gondolattól is, hogy a törökök, majd utánuk netán a Maghreb arabjai is csatlakoznának az Európai Unióhoz. 1992 májusában tartott beszédében feltette a kérdést: „Ez a föderáció [EU] mindig fog kiszélesedni? (...) De ha Törökország Európa része lesz, nyilvánvaló, hogy egy sor, Európán földrajzilag kívül álló nemzet, amelyek pedig közelebb állnak a történelmi Franciaországhoz, szintén szükségét érzik majd, hogy csatlakozzanak. Vajon Franciaország, vajon az európaiak egyet fognak-e érteni a Maghreb integrálásával?”⁹ Le Pen ellenségképe tehát erőteljes, a szélsőséges mozgalmakra jellemzően döntő szerepe van a politikai mozgósítás szempontjából, sajátossága összetételéből adódik. Híveit nemcsak a politikai természetű ellenfelek, az eltérő nézeteket valló, más értékeket képviselő versenytársak elleni küzdelemre szólítja, hanem az etnikai és kulturális kisebbségek, a másságok ellen is életre-halálra szóló harcot hirdet egy differenciálatlan közösség nevében. Ez nem kis mértékben em-

lékeztet az ellenfeleket ellenséggé változtató fasizmus gyakorlatára, amelynek náci változata a zsidóságot, a cigányságot a fajelmélet alapján fekete báránkyént állította – a baloldali irányzatokat üldözve – a liberálisok és a bolsevikok mellé.

Mint általában a militáns nacionalista irányzatoknál, Le Pennél is fontos szerepet kapnak a nemzeti mítoszok. A történelmi múltat előszeretettel felidéző beszédeiben a mitikus Franciaország képe jelenik meg a szelektív (csak a pozitívumokra, sikerekre, hódításokra és a dicsőségre emlékező, vagyis a franciák fölényét igazoló), romantikus történetszemlélet következtében. A Front National legfontosabbnak tartott értékei: a Famille–Cité–Nation, vagy a Famille–Travail–Patrie (család–szűkebb lakóhely–nemzet, család–munka–haza) természetesen örök értékeknek tekintendők. Ezek kifejezetten konzervatív értékek, amelyek megtalálhatók mind a 19. századvég tömegdemokráciára áttérő időszakának nacionalista irányzatainál, mind a vichyi korszak uralkodó, nacionalista irányzatában, de a nyolcvanas évek neokonzervatív irányainál is. A Front Nationalnál ezeknek az értékeknek konkrét kérdéseiben is a tradicionális formák állnak előtérben (tekintélyelvű család, nevelés stb.), a konzervatív szemlélet tekintélyelvűséggel társul.

Le Pen tekintélyelvűségéről politikai attitűdjének számos vonása árulkodik. Számára a politika művelése az arra hivatottak, a kiválasztottak dolga. Le Pen a próféta szerepében, küldetéstudattal jelenik meg a politikai színpadon. Beszédei evidenciákon alapulnak, ami az érvelést, illetve a vitákat mellőzi. Populizmusa „jeleként” azt a logikát vallja és követi, hogy mindig a népnek van igaza, ezért a népnek kell szót adni, azaz: mivel Le Pen a nép szószólója, neki kell megadni a szót. Az ő kijelentéseit – mint a nép véleményét – nem lehet kétségbe vonni, tehát neki mindig igaza van. Az igazság birtokosának nem kell igazolnia megállapításait. Miután csekély választási befolyása nem alapozza meg legitimitását, ezért ezt másként nem tudja pótolni (mivel a nép szuverén szószólója prófétaként „legitim”).

Le Pen beszédei változó társadalmi csoportokhoz szóltak. Általában a hagyományos kispolgári rétegeket, a katolikusokat és a családanyákat, természetesen a radikalizmusra érzékeny fiatalokat és újabban a munkavállalókat igyekszik megszólítani. Az utóbbi jele, hogy a Front National, mely évről évre a május elsejei baloldali ünnepekkel egy időben tartja nacionalista emlékező gyűléseit Jeanne d'Arc szobránál, a francia nemzeti egységért küzdő mártír jelképénél, 1995-ben ezen Le Pen már nemcsak Jeanne d'Arcról, hanem a munka- és a dolgozók ünnepeiről is megemlékezett. Sőt, a megfigyelők figyelmét megragadta, hogy 1996-ban az előbbiről beszédében meg is feledkezett, és csak a munkások szociális problémáiról szólt. A populizmushoz híven mindig a társadalmi változások veszteséit, a kormányzati politika kárvallottjait óhajtja megszólítani,

függetlenül attól, hogy a kormányon lévők milyen politikai táborhoz tartoznak. E csoportokhoz intézett beszédeiben nem a racionális érvelés, hanem az érzelmi hatás a döntő, a félelem, a kétségek, a bizonytalanság felidézése és kihasználása. Beállításiában a veszélyekkel teli helyzetben lévő, elnyomott és üldözött nép kiszolgáltató, önmagát a veszélyektől megszabadítani képtelen. Egyedül a Front National képes fellépni a helyzet megváltoztatása, az igazság helyreállítása érdekében.

A sérelmi politika nemcsak a nép ügyének képviselésével kapcsolatban merül fel, hanem Le Pen személyére is jellemző. Választási legitimitációjának hiányát a mártír szerepét magára öltve „éli át”: összeesküvés áldozatának, a média üldözőjének, rágalmazó hadjáratok célpontjának mutatja magát. Így éli meg azt a szembenállást és averziót, amellyel antidemokratikus szellemű mozgalmát a liberális és demokratikus szellemű sajtó, a média befolyásos része fogadja. „Elhallgattatása” ellen a sajtó figyelmét felkeltő provokatív kijelentésekkel, szójátékokkal, meghökkenítő kifejezési formulákkal él. A szómágia, a pejoratív, negatív érzések felkeltése vagy éppen a nevenségessé tétel eszközei, a humor mint hangulatkeltő eszköz alkalmazása az érzelmi politizálásra vall. Nagy botrányt okozott azzal, hogy egyes politikusok lejáratására nevüket kiforgatta: így az egyik zsidó származású politikust „Durafour crématoire”-nak nevezte (a four kemencét jelent – a krematóriumot idézve), a togói származású, az integrációs ügyek államtitkára, Kofi Yamgnane nevét „Yaka Miam Miam”-ra torzította, a strasbourgi szocialista polgármesternőről, kulturális miniszterről pedig így szólt: „Catherine Trautman feje a tálon”. Az európai integráción dolgozók elleni hangulatkeltés céljából „esprit des Eurofédérastes”-ről beszélt – a pederasztákra utalva – és számára az újságírók nem mások, mint média-stréberek (büchers médiatiques). A populizmus sajátja ez a fajta érzelmi, hangulatkeltő, gyűlölködést szító politikai stílus, amelyet a szélsőjobb oldali elődök is alkalmaztak.

Le Pen – Hitler vagy Göbbels mintájára – teoretikusan és nyilvánosan nem vonja kétségbe a demokrácia játékszabályait. Beszédeiből és gyakorlati politikai állásfoglalásaiból azonban mégis kitűnik, hogyan érez a demokratikus intézmények működése iránt. A demokrácia nála sohasem értéként, csak technikaként jelenik meg, amit a hatalom megragadásáig kell figyelembe venni. Politikai beszédeiben kihasználja a demokrácia valóságos gyengeségeit, válságait (többek között a korrupciós ügyeket). Politikai irányzatoktól és táboroktól függetlenül a francia politikai intézményrendszer szereplőit, a mérsékelt pártokat egyaránt diszkreditálni igyekszik, kigúnyolva, dehonasztálva politikusait. Így a francia politikai élet négy fő pártjának vezetőit a nyolcvanas években csak „négyek bandájaként” emlegette. Politikai tablóján a Front Nationalon kívül minden szereplő nemzetáruló, népellenes.

Le Pen beszédeiben általában nem kapnak helyet szakpolitikai kérdések; a ritka kivétel a politikai intézményrendszer reformja. Konceptiójában az általuk igényelt *közvetlen demokrácia* eszközét (a népi kezdeményezésű népszavazások kiterjesztését az általuk szorgalmazott kérdésekben: bevándorlás, nemzeti preferencia, az európai integráció, külpolitika stb.) a működő képviselői demokrácia intézményével állítják szembe. A törvényalkotás terén a *nemzeti preferencia* a franciák kötelező előnyben részesítését írná elő a foglalkoztatásban, illetve a szociális ellátásokban.

Le Pen külpolitikai állásfoglalásai nemzetközi kérdésekben is a nyugati demokráciák ellen irányulnak: Szaddám Huszein melletti kiállása az Öböl-háború idején, a Dél-afrikai Unió annak idején rasszista rendszerének védelembe vétele a nemzetközi elítéléssel szemben, Szerbia áldozati szerepének hangsúlyozása a NATO katonai fellépésével szemben, s legutóbb az, hogy az Európai Unió országainak Haider elleni bojkottjával kapcsolatban a demokrácia sárba tiprását emlegette. A Front National X. kongresszusán tartott beszédében 2000. április 30-án Le Pen azt mondta: „A legutóbbi három évben a hanyatlás felgyorsult, az üldözés súlyosbodott, a hazugság győzedelmeskedett, és a természetes erkölcs visszajára fordult. A nemzeti keretben már tehetetlen politikai rendszerünk még azt is feladta, ami az euromondializmus és az Új Világrend urainak kezében lévő hatalomból részére magmaradt. Mindez az új játékszabályokat követő valamennyi párt cinkosságával történik. Így van ez, amikor vitathatatlanul demokratikus úton megválasztott pártok kormánykoalíciót alkotnak, és ezért kitagadják őket a nemzetek sorából és valóságos blokádnak alá veszik őket, s ha nem engedelmessé válnak, még rosszabbra számíthatnak. Az eddig csak Izrael ellenségeivel szemben alkalmazott szankciók indoklásául azt hozzák fel, hogy az Unió egyik kormányába szélsőjobboldalinak mondott párt lépett be. Azon nincs mit csodálkoznunk, hogy Európa 12 szociál-kommunista kormányának ez keserűséget okoz. Ami sokkal inkább és teljesen elfogadhatatlan, az az állítás, hogy azok az értékek, amelyen az Unió nyugszik, megtiltják olyan formáció hatalomra jutását, amely a nemzetre és értékei védelmére hivatkozik, még választási sikere esetén is. ... [Ördögűzést folytatnak], amit bűnös módon olyan országok ellen alkalmaztak, melyek távolságot akartak tartani a Big Brothertől Irakban, Boszniában, Szerbiában.”¹⁰

AZ ÚJ ELLENSÉG: A GLOBALIZÁCIÓ

A világot jóra és gonoszra kettéosztó Le Pen-i világképben az ellenségkép tartalma változó. Amíg 1973 előtt a francia nemzet fő ellenségének a kommunizmust tekintette, a világgazdasági vál-

sággal és változásokkal e szerepkörbe az idegenek, a bevándorlók kerültek, akik a munkanélküliség és a bűnözés növekedésének bűnbakjaivá váltak. 1999 szeptemberében figyelt fel a sajtó az új jelenségre: Le Pen ismét hangsúlyt váltott, a fenyegető ellenségek körében a bevándorlók, főleg arabok helyébe a globalizáció képviselői, főként az amerikaiak és az európai integráció hívei kerültek. A globalizáció folyamatában a változások irányait észlelve a Front National vezérét az új jelenségek nem annyira irányváltotásra, szélsőségesen konzervatív pozícióinak feladására készítették, mint inkább a nemzeti identitásvédelem harciasabb képviselőjére. Ezt tanúsítja pártja kongresszusán 2000. április 30-án elmondott beszéde is, aminek középpontjában a globalizáció bírálata állt (Le Pen szóhasználatában a „mondializáció”).

Milyen következményei vannak a globalizációnak Le Pen szemében? Európát még inkább a „fordított gyarmatosítás” veszélye fenyegeti az afrikai és ázsiai lakosok részéről. A folyamatok következtében elkerülhetetlenül szociális, etnikai, kulturális és vallási összecsapások várhatók, növekszik a világ instabilitása. Eltérően a kommunizmustól, amely állítása szerint alulról, a dolgozó nép lázadása útján akarta a hatalmat megragadni, a mondializmus ezt felülről kívánja megtenni azáltal, hogy a nemzetek természetes védekezőerejét ideológiai méreggel gyengíti. A mondializmus – a kommunista internacionáléhoz hasonlóan – történelmi tabula rasát akar teremteni. Dekulturizációt (kultúraleépítést) hajt végre: „A mondializmus, a francia forradalom fia, az emberiség szolgátságba taszításának újabb kísérlete.” A mondializmus a világdiktatúra megvalósításának első állomása. Senki sem mer fellépni ellene, mert rendelkezik a represszió, a tisztogatás, a bíraskodás eszközeivel, sőt hadsereggel is. Ebben segítik a kommunikáció új technikái, amelyek révén az uralkodó ideológia behatol minden otthonba, s az információk túlrasztásával intellektuális megsemmisülésbe fojtják, szellemi engedelmességre kényszerítik az egyént.

Le Pen szerint a dekulturizációval a nyugati (társadalmi) emlékezet alkotó elemeit mossák ki az agyakból – a család, a szentség, a munka, a haza eszméinek tagadása, kicsúfolása által. A természetes rend tiszteletét szüntetik meg, és a szervezett rendtelenséggel váltják fel (ezt jelzi a deviáns szexuális magatartások – pedofília, homoszexualitás, pornográfia – ösztönzése). A globalizációval beköszöntő új ideológia szerint az embert nem azért teremtették, hogy gondolkodják és szeressen – egész életének célja a fogyasztás. Ennek szellemében a vallási ünnepek is vásárokká, az üzleti forgalmat növelő reklámkampányok alkalmáivá silányulnak. A mondializáció ideológiája eltávolít az igazi identitástól és a családi kerettől. Ráadásul a rendszer által ösztönzött tömeges bevándorlás miatt a régi európai és ke-

resztény alapokat más fajú kultúrával cserélik fel, a „tőlünk teljesen idegen gondolkodási és cselekvési rendszerrel”.

Le Pen jóslata szerint Európa inváziós gyarmatosítása az „eredeti lakosság” szoros ellenőrzéséhez fog vezetni. E folyamatban játszott szerepe „miatt” Jacques Chirac köztársasági elnök a kollaboráló, a szélsőséges “kápó”, a trójai faló, a szocializmus legjobb ügynöke, mindenfajta nemzetellenes politika ügynöke jelzőket egyaránt megkapta Le Pentől. Álláspontját a globalizmusról alapvetően az az értékelése határozza meg, hogy a kiépülő “Új Világrend” a nemzetek szétbomlásására irányul annak érdekében, hogy az új tekintély határok, értékek (kivéve ha a tőzsdéről van szó), és főképpen ellenzék nélkül érvényesülhessen.

A LE PEN-IZMUS TERMÉSZETÉRŐL

A Front National arculatának fenti, korántsem teljes vázlatára alapján aligha kétséges, hogy antidemokratikus, tekintélyelvű, szélsőjobboldali mozgalomról van szó, amelyre a faji elfogultság, az idegengyűlölet és a radikális mozgalmakra jellemző militáns beállítódás jellemző. Mi mást mutat Le Pen alábbi kijelentése: „Háborúban állunk, nemzeti felszabadító háborúban, s tudnunk kell, hogy ez – ahogy számunkra kinyilvánították és Franciaország Grant Orient páholyának Nagymestere nyíltan kijelentette „egy halálra menő háború”.¹¹ Természetesen alaki megjelenésében a jelenkorhoz alkalmazkodott, és így sokban eltér a klasszikus fasiszta mozgalmaktól, több okból is. Mindezekelőtt egészen mások a külső nemzetközi és a belső társadalmi körülmények, mint a húszas-harmincas évek Európájában voltak. Mások természetesen választóinak szociológiai jellemzői ma, mint a markánsabb osztálystruktúra és ideológiai ellentétek korszakában. A Front National választótáborának mélyebb elemzése annak sajátosan kettős természetét tárta fel: a szélsőjobboldali meggyőződésűek szavazatait 1995 óta a tiltakozó jellegű szavazatok bővítették ki. Ezek gazdái egyáltalán nem azonosulnak a Front National által képviselt eszmékkel, ahogy nem azonosítják magukat a baloldallal sem, ezek a „ninites”, azaz a „sem jobb, sem bal”, de a nagy középpártokkal elégedetlen szavazók. Ez tehát árnyalja a párt szavazóbázisáról készült pillanatfelvétel általános képét.¹² Nem tekinthetünk el továbbá attól sem, hogy a második világháború nyomán a fasiszmus történelmileg diszkreditálódott az európai országok lakossága körében, e társadalmakban konszenzus alakult ki a demokratikus alapértékek tekintetében, s nem számíthat jelentős befolyásra az a mozgalom, amely a fasiszmissal vállal közösséget. Franciaországban jogi szankciók is védik az intézményrendszert (a szélsőjobboldali szervezetek ellen hozott 1936. január 10-i tör-

vényt 1972-ben kiegészítették, s legutóbb 1990 májusában elfogadott Rocard–Gayssot-törvény a rasszizmust nyilvánosan terjesztőket fenyíti), amelyek alapján 1958 és 1997 között 53 esetben tiltottak be szélsőjobboldali és nacionalista szervezeteket.

A mai társadalmakban tehát természetesen más, az előzőektől jelentősen különböző társadalmi karakterű csoportok mutatnak affinitást a szélsőséges nacionalista politika iránt, amely maga is „áramvonalasított” kifejezési formákat ölt. Az ilyen pártok választási támogatása gyakran nem jelenti egyben a politikai elveikkel való azonosulást is, inkább a szankcionáló szavazói magatartás kifejezője. Franciaországban az is sajátos tényező, hogy a szélsőjobboldali szervezetek folyamatosága megszakadt, 1958 után szinte eltűntek a politika színpadáról, és csak a nyolcvanas évek elején éledtek újjá a Front Nationallal.

Tekintettel a megváltozott megjelenésre és a kibővült szavazói bázisra, a francia szakértők kezdik referenciaként alkalmazni Pierre-André Taguieff megnevezését, és a Front Nationalt a hagyományos szélsőjobboldaltól és a fasisztustól megkülönböztetve „tekintélyelvű nacional-populizmusként” (le national-populisme) minősíteni.¹³ Mindez nem mond ellent annak, hogy a formai egyezések hiánya és a nyílt közösségvállalás elutasítása ellenére a Front National a francia szélsőjobboldal azon történeti vonulatába illeszkedik be, amely a Dreyfus-ügytől a harmincas évek ligáin, a Vichy-rendszeren és az ötvenes évek poujadeizmusán át a modern francia politikát kísérték, és lényegi rokonságot mutat a fasiszta mozgalmakkal is. Azonban a jelenkor szélsőjobboldali mozgalmáról van szó, amely éppúgy fenyegetést jelent a demokratikus rendszerekre, mint történelmi elődei.

E radikális jobboldali mozgalmak megítélésével kapcsolatban keletkezett viták szerintem két síkon zajlanak. A résztvevők egy része a jobb-bal dimenzióba helyezi a kérdést; szoros erőviszonyok között a hatalomhoz szükséges többség kialakítása érdekében elfogadhatónak tartja e szervezetekkel való együttműködést is, és ezért ezek szalonképessé tételében érdekelt. Mások inkább az értékek oldaláról közelítenek és a demokrácia-antidemokrácia síkján szemlélik a problémát. Franciaországban a neogaulle-ista párt, az RPR a kedvezőtlen korábbi tapasztalatok alapján inkább a második utat járja, s kizár minden együttműködést a demokráciára veszélyt jelentő szervezettel, a Front Nationallal, még akkor is, ha ezzel bizonyos intézményekbe való bejutását veszélyezteti. Ugyanakkor a globalizáció jelenségekora a középpártokat is megosztja: mindkét oldalon kialakultak a nemzeti szuverenitáshoz, a nemzetállam elsődleges szerepéhez ragaszkodók szerveződésai, azaz új törzsvonal jelentkezik, amely új módon strukturálja a francia politikai életet.

JEGYZETEK

- ¹ A Világosság 2000. 3. és 4. számában Kende Péter közzétette François Furet és Ernst Nolte történészek közötti levélváltást. A vitához magyar részről kifejtette véleményét Szabó Miklós a 4. számban, Ludassy Mária az 5. számban és Pritz Pál a 6-7. számban.
- ² Souchard Wahnich, Cuminal, Wathier, 1997.
- ³ Le Pen beszédéből, National Hebdo 1985. szeptember 26.
- ⁴ Le Pen beszéde 1984. május 13. Le Pen, Les mots i. m. 23.
- ⁵ „Több mint ezer évre volt szükség ahhoz, hogy létrejöjjön a francia nemzet a maga történeti homogenitásában, kultúrájában, nyelvében.” (Le Pen 1991. augusztus 30-i beszédéből.) „Hiszük, hogy Franciaország különleges helyet foglal el Európában és a világban, mert népünk egyedülálló módon a római, a germán és a kelta erények fúziójának eredménye.” (1996. szeptember 5-6.)
- ⁶ Présent 1995. május 3-4.
- ⁷ Présent 1989. augusztus 11.
- ⁸ Présent 1991. augusztus 30.
- ⁹ Présent 1992. május 7.
- ¹⁰ A Front National Weblapjáról, 2000. május
- ¹¹ Le Pen beszéde a Front national X. kongresszusán, 2000. április 30. A FN Weblapjáról, 2000. május
- ¹² Nonna Mayer, 1999: 22-23. Véleményem szerint az osztrák Haider-féle párt megítélésében ennek az árnyaltabb elemzésnek az elmaradása vezette Simon Jánost arra a következtetésre, hogy a Szabadságpárt nem sorolható a szélső-jobboldali irányzathoz a Magyar Nemzet 2000. április 1-i számában megjelent clemzésében.
- ¹³ Pierre-André Taguieff leírása szerint a Le Pen-i mozgalom „nacionalista, ideológiaiilag az etnikai értelemben felfogott nemzeti identitás védelmére összpontosító és a populizmus módja szerint működő” mozgalom. A nacionalizmus az ideológiai tartalmat, a populizmus a működésének stílusát határozza meg.

IRODALOM

- Bladin, Hennion, 1999: *Le Front national, l'argent et l'establishment*, Paris: La Découverte
- L'électorat FN. Entretien avec Pascal Perrineau et Pierre Martin. Les Notes de la Fondation Jean Jaurès, No. 5. 1997. június
- L'extrême droite en Europe, Pouvoirs No. 87. 1998.
- Martinez, Gilles, 1994: *Le réveil des nationalismes français*, Seuil Paris.
- Mayer, Nonna-Perrineau, Pascal, 1996: *Le Front national à découverte*, Presses Sciences-Po. Paris.
- 1999: *Ces Français qui votent FN*, Paris: Flammarion
- 1996: *Is France racist? Contemporary European History* 1.
- 1992: *Why do they vote for Le Pen? European Journal of Political Research*, 22.
- Perrineau, Pascal, 1997: *Le Symptôme Le Pen*, Paris: Fayard.
- Renaud D.-Monier, L., 1999: *Histoire secrète du Front national*. Paris: Grasset et Fasquels
- Souchard, Maryse-Wahnich, Stéphane-Cuminal, Isabelle-Wathier, Virginie, 1997: *Le Pen. Les mots, Analyse d'un discours d'extrême droite*, Paris: Le Monde Editions
- Vingtième siècle, Revue d'histoire No. 56. 1997. október-december, Pierre-André Taguieff, Michel Winock, Marc Lazar tanulmányai a populizmusról és francia változatáról.
- Winock, Michel, 1993: *Histoire de l'extrême droite en France*. Paris: Seuil

TÖRÖK GÁBOR

Témák és pozíciók: az SZDSZ két éve ellenzékben*

Az 1998-as választásokon a Szabad Demokraták Szövetségére 344 352 választópolgár, a szavazók 7,57 százaléka adta le a voksát. A párt mindössze két egyéni választókerületben szerzett mandátumot, ezenkívül 5 területi és 17 országos listás hellyel 24 parlamenti székhez jutott: ez a parlamenti mandátumok 6,22 százalékát jelentette. Az 1990-es és az 1994-es második hely után a párt történetének legrosszabb választási eredményét érte el. Az MSZP-vel 1994-ben megkötött koalíció véget ért, a párt miniszterei, államtitkárai a bársonyszékekből az ellenzéki pad-sorokba ültek át. Az 1994-ben mandátumot szerzett 69 képviselő többsége búcsút mondhatott a Képviselői Irodaháznak. A párt elnöke, Kuncze Gábor már a választások második fordulójának estéjén bejelentette lemondását. A kiábrándultság és a csalódottság légkörében, egy teljesen új politikai helyzetben szinte mindent előről kellett kezdeni.

Az alábbi munka az SZDSZ helyét vizsgálja az 1998-as választások óta eltelt két évben. Nem törekszik teljességre, mindössze két szempont empirikus, tényszerű bemutatására vállalkozik. Elsőként a *pozicionálás*, a politikai „helyezkedés” és a politikai praxis alakulását mutatja be, röviden kitérve a párton belül be-

* A munkát egyrészt megkönnyítette, másrészt megnehezítette az a tény, hogy a szerző által vezetett Politikai Szakértői Intézet 1998 nyara óta az SZDSZ számára háttérelmzéseket, szakpolitikai kutatásokat, szakértői munkákat és parlamenti anyagokat készít. E tény miatt az alábbi írásban közvetlenül csak azokra a forrásokra támaszkodtam, amelyek bármely kutató számára hozzáférhetőek, és határozottan igyekeztem – esetleges többletinformációk birtokában is – a tényeket és az értékelést szigorúan elválasztani.

következett intézményi és személyi változásokra is. Ezt követően a párt által a politikai napirendre „kínált” ügyeket, szakpolitikai kérdéseket, azaz a tematizálási törekvéseket elemzi, részben ezek hatásfokát is bemutatja.

A párt kétéves ellenzéki politizálásának e két szempont mentén való tárgyalása reményeim szerint közelebb visz annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy vajon milyen okok miatt nem tudta az SZDSZ jelentősen növelni támogatottságát, illetve milyen lehetőségei vannak a választásokig hátralévő két évben e trend megváltoztatására. A pozicionálás és a tematizálás vizsgálata azért is lehet hasznos, mert a kilencvenes évek közepe óta mindkét politikai tevékenység a magyar pártoknak is tudatosan alkalmazott cselekvése, a politikai kifejezés legfontosabb eszköze lett.

Az első parlamenti ciklusban inkább csak esetlegesen alkalmazták ezeket a technikákat a kormánypárti és az ellenzéki oldalon egyaránt. Az Antall-kabinet nem tett jelentős erőfeszítéseket azért, hogy tudatosan politikai ügyeket vigyen a napirendre és ott is tartsa őket, eszköztárából hiányoztak az olyan módszerek, mint az „elterelés” vagy az „időzítés”. De az ellenzék sem törekedett arra, hogy saját javaslatait állítsa a viták középpontjába, hogy tematizálja a politikai vitákat, inkább az volt a kérdés, hogy ki lehet a döntő reagens a kormány által ilyen vagy olyan okokból felvetett kérdésekben.

A Fidesz-MPP volt az első párt, amely tudatosan – és hatásosan – kezdte alkalmazni mind a két technikát. Ellenzéki tényérésük, a jobboldali váltópárti pozicionálás igazi sikertörténet. Mint ahogy 1997-től a fiatal demokraták voltak azok, akik – amellet, hogy karakteres oppozíciót fejtettek ki a kormány által kínált témákkal szemben – néhány jelentős ügyet saját kezdeményezéséknél voltak képesek megjeleníteni a politikai napirenden. Az egyszerre alkalmazott jobboldali pozicionálás, amely döntően politikai cselekedetekben (politics), míg a populista tematizálás, amely alapvetően népszerű témák, politikai tartalmak (policy) képviselőjében öltött testet, a választási győzelem egyik legjelentősebb megalapozója volt.

A Fidesz újszerű politizálásából eredő kihívás a kormányoldalon és az ellenzéki pártoknál egyaránt érezhető volt. 1998 óta az egyes pártok különböző taktikai elemeket alkalmaztak meglehetősen eltérő eredményességgel. A Fidesz legnagyobb kormánypártként mindent megtett azért, hogy továbbra is kontroll alatt tartsa a politikai napirendet, ügyeket talált ki, miközben más ügyeket igyekezett elnyomni. Empirikus vizsgálatok bizonyítják, hogy a kisgazdapárt hasonlóan komoly eredményeket ért el a napirend befolyásolásában, 1999-ben például több jelentős ügyet is hozzájuk kötött a közvélemény. 2000 második felére azonban a politikai napirenden számos olyan ügy tűnt fel, amely a kisgazdák számára komoly veszteséget jelenthet.

Az első évben alig megjelenő MDF ezzel szemben nem a tematizálást választotta, hanem sokkal inkább egy új pozicionálással kísérletezett (Békejobb). A magyar demokraták szinte egyetlen tartalmi kezdeményezése sem jutott át a napirend in-gerküszöbön, ellenben azok a politikai mozgások, amelyeket – a pártelnök vezetésével – végrehajtott a párt, felkeltették a sajtó érdeklődését.

Ellenzéki oldalon az MSZP kényelmesebb helyzetben találta magát, hiszen pozicionálással alig kellett törődnie; az ezen a téren tett lépések – a Munkáspárttal való kokettálás – pedig stílusosan inkább ballépésnek minősíthetők. A szocialisták nem akartak ügyeket találni, megelégedtek – méretükből adódóan – a kormány első számú opponensének szerepével. Az ilyen értelemben vett pozicionálás eddig minden választás előtt sikert hozott annak, aki eljátszhatta ezt a szerepet: 1994-ben az MSZP-t, 1998-ban pedig a Fideszt vélte a regnáló kormány fő ellenfelének a közvélemény. A MIÉP kis pártként az első két évben kevés ügyben szólalt meg, ám néhány jelentősebb kérdésben a napirend főszereplőjévé vált.

Az SZDSZ helyzete ebből a szempontból sokkal nehezebb volt: a szabad demokraták egyszerre akartak óvatosan pozíciót váltani és új témákkal megjelenni. A következőkben e két törekvés rövid történetét mutatom be, majd röviden összefoglalom a lehetséges tanulságokat.

A vizsgálat során alapvetően elsődleges forrásokra (parlamentari anyagokra, sajtótájékoztatók anyagaikra, sajtóközleményekre, hivatalos kiadványokra) támaszkodtam. Az elemzések-nél felhasználtam a politikai napirend témakörében végzett, részben más helyeken már publikált, de alapvetően még adatbázisokban gyűjtött kutatásaim eddigi eredményeit.

1. POZICIONÁLÁS: ÚJ SZDSZ, MAJD ÚJ STRATÉGIA ÉS VÉGÜL ÚJ VEZETÉS

1998 nyarán 24 parlamenti képviselővel kezdte meg a párt képviselőcsoportja a munkát. Június 15-én a frakció nagy többséggel a lemondott pártelnököt, Kuncze Gábort választotta vezetővé, a parlamenti alelnöki posztra pedig Wekler Ferencet delegálta. A pártnak története során még soha nem volt ilyen kis létszámú parlamenti képviselőcsoportja, és még soha ennyi, komoly politikai hivatalt vesztett képviselője. A frakcióban – egyszerű parlamenti képviselőként – volt miniszterek, államtitkárok és komoly parlamenti vezetők ültek. Csupa olyan politikus, aki nem élete eddigi legnagyobb lehetőségének gondolta a harmadik parlamentben való politizálást. Miután 22-en listáról kerültek be, valójában a párt korábbi vezérkara jutott mandátumhoz. Egy furcsa hadsereg: tábornokok közlegények nélkül. Mi-

után azonban a korábbi hivatalok, címek és az ezzel járó külsőségek megszűntek, lassan mindenkinek rá kellett döbbsennie, hogy a feladat most egészen más, mint korábban volt. A párt és a frakció életét meghatározó jelenség pszichológiai alapjainak megértése nélkül az első hónapok történései nehezen vizsgálhatók.

A párt küldöttgyűlése 1998. június 20-án Magyar Bálintot választotta pártelnöknek, illetve új ügyvivői testületet állított fel. A testület tagjai közé egyetlen új arc sem került, az ügyvivők mindegyike korábban is frontembernek számított (Bauer, Demszky, Fodor, Hack, Horn, Kuncze, Mécs, Pető, Szent-Iványi, Wekler). A korábbi koalíció művelődési és oktatási minisztere küldöttgyűlési beszédében elismerte, hogy a párt története legnagyobb vereségét szenvedte el 1998-ban. Magyar Bálint szerint az 1994-es koalíciókötés helyes döntés volt, s a vereség oka sokkal inkább abban keresendő, amit nem volt képes a párt megtenni, semmint abban, amit megtett. A lehetséges feladatok között az új elnök a hatékony politizálás feltételeinek megteremtését és a párt szervezeti megújulását említette. Célként pedig azt fogalmazta meg – a beszédben nem említve a politikai ellenfeleket –, hogy az SZDSZ az ezredfordulóra erős liberális, modern politikai párt legyen, amely a jobbközép és balközép politikai szereplőivel egyaránt értelmes párbeszédre és korrekt vitára képes.

Miközben azonban a régi-új vezetés megkezdte az ellenzéki politizálást, a párt támogatottsága 1998 nyarán mélypontra zuhant. A választási vereség után érthető módon tovább csökkent a szabad demokrata szimpatizánsok száma, a Szonda Ipsos adatai szerint a biztos pártválasztók mindössze 3-4 százaléka tartott ki ekkor a párt mellett. (Lásd 1. ábra.)

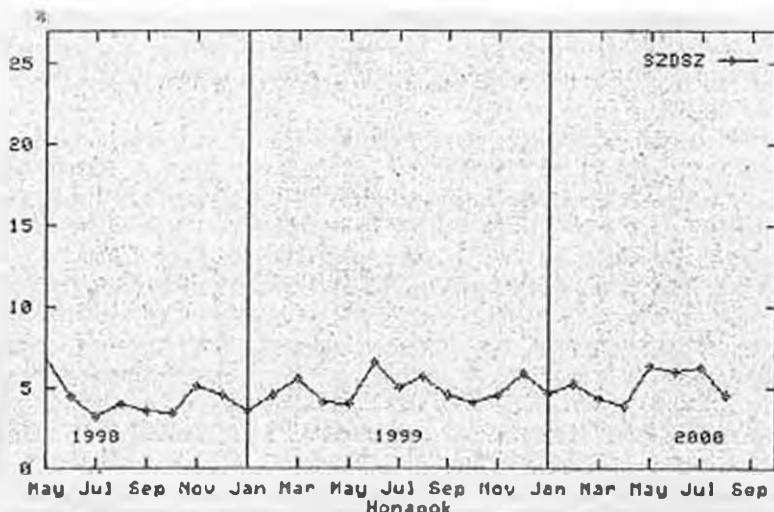
1998 júliusában a frakció egyik új képviselője, Bencsik János tatabányai polgármester is kilépett a pártból, helyére az SZDSZ az országos listáról Mécs Imrét jelölte. Az újjászerveződés első jeleként szeptemberben Zwack Péter nagyvállalkozó, korábbi washingtoni nagykövet jelentette be, hogy belép az SZDSZ-be.

Az új kormány kezdeti sikeressége és népszerűsége bénítólag hatott az SZDSZ-re. A párt több vezetője nyilatkozataiban is elismerően szólt a Fidesz-MPP politikai stratégiájáról és dinamikus kezdő lépéseiről.

Az önkormányzati választások előtt kezdte el kidolgozni a párt a „Hogyan tovább, SZDSZ?” című dokumentumot, amelyet október 10-én hozott nyilvánosságra. A vitaanyag kiadását a párt elnöke azzal indokolta, hogy kialakulhat egy olyan helyzet, amelyben az SZDSZ elveszítheti érdemi politikai szerepét a magyar közéletben. A tét óriási – fogalmazott –, az SZDSZ a következő választáson ki is maradhat a parlamentből.

A dokumentum részletesen elemezte a politikai teret, leszögezvén, hogy a Fidesz egyértelmű kihívója nem az SZDSZ, ha-

1. ábra: Az SZDSZ támogatottsága a biztos pártválasztók körében (Szonda Ipsos)

nem a nála jóval erősebb szocialista párt. Az SZDSZ politikáján múlik azonban – szögezte le a dokumentum –, hogy két- vagy háromosztatú lesz-e a magyar pártrendszer, hogy az SZDSZ újra pólusképző tényezővé tud-e válni a magyar politikában. Az SZDSZ-t nem fűzi semmilyen, a korábbihoz hasonló kapcsolat az MSZP-hez, míg a kormánykoalíciót a cselekedetei alapján kell megítélnie – vélekedett a vitaanyag. Az SZDSZ-nek határozott arcélú liberális középpárttá kell válnia, a gyűjtőpárttá válás nem valóságos perspektíva.

A dokumentum a tradíciók és elvek rögzítése, valamint a lehetséges témák számbavétele mellett a szervezeti megújulás konkrét lépéseit is felsorolta. Ezek szerint a modern politikai párt kiépítésének legfontosabb feladatai: 1. az üzenetek világos megfogalmazása, az elveket rögzítő liberális manifesztum elkészítése, a kommunikációs rendszer megújítása; 2. a politikai felelősség és a döntési kompetencia harmóniájának megteremtése; 3. szakmai tanácsadói, támogatói kör kialakítása; 4. társadalmi beágyazottság és nyitottság növelése.

Az októberi önkormányzati választásokon a párt felemás eredményeket ért el. Miközben számos helyen pozíciókat vesztett, Budapesten 25 százalékot ért el a párt, s Demszky Gábor újabb négy évre bizalmat kapott a fővárosi polgároktól. Az ősz más tekintetben is az SZDSZ mozgásterének bővülését hozta, köszönhetően elsősorban a kormány számos vitatott lépésének. Az egész pályás letámadás politikája alkalmat kínált a pártnak

arra, hogy bizonyos témákban reagálóként megszólaljon. Novemberben – az SZDSZ megalakulásának tizedik évfordulóján rendezett ünnepségen – Magyar Bálint kijelentette: a párt feladata a szabadság minőségének megőrzése. Új diktatúra veszélye nem áll fenn – mondta –, de azt sem szabad megengedni, hogy az ország a kollégiumi szobatársak és nászasszonyok országa legyen.

1999 elején a párt támogatottsága 5-6 százalék körül stabilizálódott. Április 11-én tartott a párt küldöttgyűlést, ahol (497 igen, 7 nem és 11 tartózkodás mellett) elfogadták a Szabadelvű hitvallást, és módosították az alapszabályt. Magyar Bálint beszédében új SZDSZ-ről szólt, amely továbbra is a liberális demokrácia védelmében politizál. A pártelnök részletesen elemezte a Fidesz-MPP kormányzását, amelyet antiliberálisnak, szabadságkorlátozóznak, jogbizonytalanság-keltőnek nevezett. A korporativista baloldal – etatista jobboldal terminológiája már ebben az áprilisi beszédben megjelent, amelyben a pártelnök az új SZDSZ-t mindazok gyűjtőpártjaként definiálta, akik a szabadságot és a szociális gondoskodást, a szabad vállalkozást és a szolidaritást összetartozónak tudják.

Küldöttgyűlési beszédében Demszky Gábor az SZDSZ-t olyan versenyhajóhoz hasonlította, amelyben nyolcan ülnek, s ebből heten kapitányként üvöltenek a szócsóbe. A főpolgármester bizalmáról biztosította a vezetést, támogatásáról az új SZDSZ politikáját. Hozzáálltunk ahhoz, hogy újrapozicionáljuk az SZDSZ-t – mondta –, mégpedig nem a parlamentben, hanem az emberek fejében.

A küldöttgyűlést követően rövid időre úgy tűnt, hogy valóban elindul a párt felfelé. 1999 nyarának elején – különösen a legnagyobb kormányzó párt és a Postabank kapcsolatának firtatásával – egyre többet szerepelt az SZDSZ a médiákban. A közélet tisztasága jelszavával indított akció után azonban a Hit Gyülekezet kapcsán kirobbant polémia miatt a nyár közepére ismét defenzívába szorult a párt. Az SZDSZ az őszi elején új frakcióvezetést választott, Hack Péter helyett Kis Zoltán lett – komoly vitákat kiváltva – a képviselőcsoport helyettes vezetője.

1999 őszén fogalmazta meg a párt új politikai stratégiáját, amely az SZDSZ-t polgári liberális pártként definiálta, és meghatározta, hogy az MSZP a párt legfontosabb politikai ellenfele. Az új stratégiát a párt vezető testületei komoly viták után elfogadták. 1999 novemberében a párt küldöttgyűlésén ellenjelölt nélkül újraválasztották Magyar Bálint pártelnököt (485 igen, 96 nem), valamint új ügyvivői testületet állítottak fel. A pártelnök belső ellenzékének szerepét nyíltan vállaló Bauer Tamás nem indult a választáson. Az ügyvivők között – köszönhetően elsősorban a budapest-vidéki ügyvivői pozíciók elhatárolásának – négy változás is történt (Demszky, Szent-Iványi, Fodor, Hack, Ungár, Horn, Kuncze, Kis, Wekler, Velkey, Dióssy, Magyar L.)

Az őszi végén elkezdődtek az új pártprogram (a Korszakváltás Programja) kidolgozásának előkészületei. A program – közel száz szakértő részvételével – 2000 nyarának végére készült el. A párt 2000 első felében az új stratégia szellemében próbált politizálni, miközben állandó harcban állt a belső ellenzékkel és a nem javuló közvélemény-kutatási adatokkal. Miután pedig Magyar Bálint 2000 szeptemberében bejelentette, hogy a decemberi küldöttgyűlés a program elfogadása mellett a tisztújítást is végrehajtja majd, valamint világossá tette, hogy nem jelölteti magát újra pártelnöknek, egyértelművé vált: az új SZDSZ programja és az új stratégia után 2001-ben új vezetése lesz a pártnak.

A belső ellenzék kapcsán röviden érdemes feltennünk azt a kérdést, hogy vajon valóban tartalmi alternatívát kínáltak-e a pozicionálás tekintetében azok, akik a pártvezetés irányvonálával nyíltan nem értettek egyet, vagy csak kritikát fogalmaztak meg. Ebből a szempontból Bauer Tamás, illetve Fodor Gábor megszólalásaira érdemes figyelni. A lemondott pártelnök által is támogatott Demszky Gábor elnökjelöltként minden megnyilatkozásában igyekezett hangsúlyozni, hogy az „egyenlő távolság”, „a harmadik pólus” politikájával szemben a belső ellenzék a szocialista párttal való együttműködés politikájának a híve. Bauer és Fodor nyilatkozatai azonban nem teszik teljesen egyértelművé az alternatív pozicionálás jelenlétét. A Fidesz mint „ellenfél” és az MSZP mint „rivális” megkülönböztetése a beavatottak számára szimbolikus jelentőségű ugyan, ám mégsem jelent a közvélemény számára éles elkülönülést. Itt egyébként egy érdekes kettősséggel találkozunk: miközben Magyar Bálint nyilatkozataiban korábban arról beszélt, hogy a pártvezetés és Bauer Tamás közötti ellentét alapvetően nem tartalmi, érdemi jellegű, hanem sokkal inkább a képviselő öncélú kritikái alapállásból táplálkozik, addig Demszky Gábor – elnöki kampányában – a vetélytársnál egy valóban létező alternatív pozicionálási elképzelést igyekezett kimutatni.

2. TEMATIZÁLÁS: ÜGYETLEN PÁRT?

A politikai térben való elhelyezkedés mellett a másik vizsgálandó kérdés azoknak a témáknak, ügyeknek a számbavétele, amelyek a párt 1998 óta a legfontosabbnak tart. Elméleti keretként induljunk ki a politikai napirend fogalmából, amelyet három egymásba kapcsolódó halmaz jelképez: a parlament, a média és a közvélemény napirendje (Török, 2000). Amikor az SZDSZ által kezdeményezett ügyeket vizsgáljuk, a parlamenti napirendet érdemes szemügyre vennünk. Ha pedig ezen kezdeményezések sikerességére vagyunk kíváncsiak, a másik két napirend-típussal való kapcsolódásokra (felkeltette-e a média és a közvélemény érdeklődését?) kell figyelni.

Elfogadván azt az állítást, hogy egy párt a számára fontos ügyeket – sajtótájékoztatók, alkalmi beszédek, politikai akciók mellett – elsősorban a parlamentben tudja megjeleníteni, a következőkben az 1998-as választások utáni két év parlamenti napirendjét vizsgáljuk meg. A parlamenti napirend formálásának fontossága akkor is igaz, ha kutatási eredmények világosan mutatják a parlamentnek, mint a politikai kommunikáció színterének, a kilencvenes évek végére háttérbe szorulását. A legjelentősebbnek minősített ügyek – még nem publikált – vizsgálata azt bizonyította, hogy míg az első kormányzati ciklusban az ilyen ügyek 32, a másodikban 42 százaléka elsősorban a parlamentben mint politikai arénában játszódott, addig a harmadik ciklus első két évében már csak az ilyen ügyek 22 százaléka volt a parlamenthez köthető. Mindezt figyelembe véve is feltételezhető, hogy bár a pártok más csatornákat is keresnek ügyeik megjelenítésére, a fontosnak vélt témákat a parlamentbe is megpróbálják „bevinni”.

A következőkben három műfajban láthatjuk majd az SZDSZ törekvéseit a napirend alakításában: a napirend előtti felszólalások, a kérdés típusú felszólalások és a törvény- és határozati javaslatok esetében. Az adatok minden esetben a 2000. májusig terjedő időszakra vonatkoznak. Természetesen az egyes műfajok és felszólalások súlya nem azonos, ilyen értelemben a megszólalások száma alapján csak bizonyos hibahatáron belül mondhatunk határozott véleményt. Így azután nem is elsősorban a pontos adatok vizsgálatára, hanem a tendenciákra érdemes figyelni a tematizálás kapcsán.

A napirend előtti felszólalások mutatják talán a legpontosabban egy párt politikaformáló szándékát. Ez a vitaparlamenti műfaj minden más parlamenti aktusnál világosabban kínálja annak lehetőségét, hogy egy párt – nem teljesen függetlenül az aktualitásoktól – megmutassa saját témáit, prioritásait.

Az 1. táblázat adatai szerint a legtöbb felszólalás – különösen az első évben – a közjog, a parlamentarizmus témakörében született. Ide tartoznak a parlamenti ülésrend megváltoztatásával, a demokratikus intézmények védelmével kapcsolatos témák. Érthető módon második helyen az általános politikai ügyek találhatók, majd a közélet tisztasága témaköre következik. Ez utóbbiak az első évben a kinevezésekkel, a Postabank-üggyel, a második évben pedig a botrányokkal foglalkoztak. Az önkormányzati politika különösen a második évben volt hangsúlyos, a katonapolitikai témák között a sorkötelezettség eltörlése vitte a prímet, míg a nyugdíjpolitikában a magánnyugdíjpénztárak kérdése állt az első helyen. Meglepő hiányok között az uniós integráció (1), az adópolitika (1), az oktatáspolitikai (0) és a környezetvédelem (1) említhető.

1. táblázat. Napirend előtti felszólalások

	1998/1999		1999/2000		Összesen	
	db	%	db	%	db	%
1. Általános politikai ügy	6	14	5	16	11	15
2. Közjog, parlamentarizmus	12	27	3	10	15	20
3. Igazságszolgáltatás	-	-	-	-	-	-
4. Belügyi kérdések	-	-	1	3	1	1
5. Büntetőpolitika	1	2	-	-	1	1
6. Közélet tisztasága	4	9	4	13	8	11
7. Közbiztonság	-	-	-	-	-	-
8. Közigazgatás	-	-	-	-	-	-
9. Külpolitika	-	-	1	3	1	1
10. Európai integráció	-	-	1	3	1	1
11. Katonapolitika	-	-	4	13	4	5
12. NATO	1	2	-	-	1	1
13. Általános gazdaságpolitika	2	5	-	-	2	3
14. Privatizáció	-	-	-	-	-	-
15. Adópolitika	1	2	-	-	1	1
16. Bankrendszer	1	2	1	3	2	3
17. Iparpolitika	-	-	-	-	-	-
18. Költségvetés	-	-	-	-	-	-
19. Jövedelempolitika	-	-	-	-	-	-
20. Fogyasztóvédelem	-	-	-	-	-	-
21. Energetika	-	-	-	-	-	-
22. Agrárpolitika	2	5	1	3	3	4
23. Önkormányzati politika	1	2	5	16	6	8
24. Területfejlesztés	-	-	1	3	1	1

	1998/1999		1999/2000		Összesen	
	db	%	db	%	db	%
25. Általános oktatáspolitiká	-	-	-	-	-	-
26. Közoktatás	-	-	-	-	-	-
27. Tudomány-politika	-	-	-	-	-	-
28. Ifjúságpolitika	2	5	-	-	2	3
29. Felsőoktatás	-	-	-	-	-	-
30. Sportpolitika	1	2	-	-	1	1
31. Kultúrpolitika	1	2	-	-	1	1
32. Médiapolitika	2	5	1	3	3	4
33. Egyházpolitika	-	-	-	-	-	-
34. Kisebbségi politika	1	2	-	-	1	1
35. Romapolitika	-	-	-	-	-	-
36. Nőpolitika	-	-	-	-	-	-
37. Általános szociálpolitika	-	-	2	6	2	3
38. Társadalom-biztosítás	-	-	-	-	-	-
39. Nyugdíjpolitika	3	7	-	-	3	4
40. Lakáspolitiká	-	-	-	-	-	-
41. Fogyatékos-politika	-	-	-	-	-	-
42. Egészségügyi politika	-	-	-	-	-	-
43. Környezet-védelem	1	2	-	-	1	1
44. Foglalkoztatás-politika	-	-	-	-	-	-
45. Vízügy	-	-	-	-	-	-
46. Közlekedés	-	-	1	3	1	1
47. Idegenforgalom	-	-	-	-	-	-
48. Információs társadalom	-	-	-	-	-	-
49. Hírközlés	-	-	-	-	-	-
50. Nemzetbiztonság	2	5	-	-	2	3
Összesen	44	100	31	100	75	100

A kérdés típusú felszólalások vizsgálata már lényegesen nehezebb, hiszen az egyes műfajok (azonnali kérdés, interpelláció, szóbeli kérdés) jelentősége, súlya és funkciója között jelentős különbség van. A 2. táblázat világosan mutatja, hogy az SZDSZ 16 százalékban az úgynevezett „ügyekre” koncentrált, az általános politikai témák a második helyre szorultak a közélet tisztasága témaköre mögött. Különösen a második évben, az autópálya-építés körüli vitákban került előtérbe a közlekedés mint szakpolitikai téma. Viszonylag sok felszólalásra került sor a katonapolitika (12), a gazdaságpolitika (13), az agrárpolitika (18), a sportpolitika (12), a kultúrpolitika (18), a média-politika (10), az egészségügy (19), az információs társadalom (10) vagy a nemzetbiztonság (19) körében, míg meglepően kevés e műfajban is az európai integráció (1), az adópolitika (8), az oktatáspolitika (6) vagy a környezetvédelem (6) ügyeiben.

2. táblázat. Kérdés típusú felszólalások

	1998/1999		1999/2000		Összesen	
	db	%	db	%	db	%
1. Általános politikai ügy	9	5	37	15	46	11
2. Közjog, parlamentarizmus	2	1	2	0,8	4	0,9
3. Igazságszolgáltatás	1	0,5	1	0,4	2	0,5
4. Belügyi kérdések	10	5	13	5	23	5
5. Büntetőpolitika	5	3	1	0,4	6	1,4
6. Közélet tisztasága	32	17	39	16	71	16
7. Közbiztonság	3	1,5	–	–	3	0,7
8. Közigazgatás	2	2	1	0,4	3	0,7
9. Külpolitika	1	0,5	4	1,6	5	1,2
10. Európai integráció	1	0,5	–	–	1	0,2
11. Katonapolitika	1	0,5	11	4,5	12	3
12. NATO	–	–	–	–	–	–
13. Általános gazdaságpolitika	8	4	5	2	13	3
14. Privatizáció	2	1	3	1	5	1,2

	1998/1999		1999/2000		Összesen	
	db	%	db	%	db	%
15. Adópolitika	3	1,5	5	2	8	
16. Bankrendszer	1	0,5	2	0,8	3	0,7
17. Iparpolitika	–	–	–	–	–	–
18. Költségvetés	2	1	–	–	2	0,5
19. Jövedelem- politika	–	–	–	–	–	–
20. Fogyasztó- védelem	1	0,5	1	0,4	2	0,5
21. Energetika	7	4	2	0,8	9	2
22. Agrárpolitika	9	5	9	4	18	4
23. Önkormányzati politika	3	1,5	4	1,6	7	1,6
24. Terület- fejlesztés	–	–	2	0,8	2	0,5
25. Általános oktatáspolitiká	3	1,5	3	1	6	1,4
26. Közoktatás	–	–	1	0,4	1	0,2
27. Tudomány- politika	1	0,5	3	1	4	0,9
28. Ifjúsáspolitiká	1	0,5	2	0,8	3	0,7
29. Felsőoktatás	2	1	1	0,4	3	0,7
30. Sportpolitika	6	3	6	2,5	12	3
31. Kultúrpolitika	9	5	9	4	18	4
32. Médiapolitika	4	2	6	2,5	10	2
33. Egyházpolitika	–	–	–	–	–	–
34. Kisebbségi politika	–	–	1	0,4	1	0,2
35. Romapolitika	–	–	–	–	–	–
36. Nőpolitika	–	–	–	–	–	–
37. Általános szociálpolitika	7	4	3	1	10	2
38. Társadalom- biztosítás	3	1,5	–	–	3	0,7
39. Nyugdíjpolitika	3	1,5	1	0,4	4	0,9
40. Lakáspolitiká	–	–	6	2,5	6	1,4
41. Fogyatékos- politika	–	–	2	0,8	2	0,5

	1998/1999		1999/2000		Összesen	
	db	%	db	%	db	%
42. Egészségügyi politika	14	7	5	2	19	4
43. Környezetvédelem	6	3	–	–	6	1,4
44. Foglalkoztatáspolitikai	–	–	2	0,8	2	0,5
45. Vízügy	3	1,5	1	0,4	4	0,9
46. Közlekedés	11	6	31	13	42	10
47. Idegenforgalom	1	0,5	–	–	1	0,2
48. Információs társadalom	5	3	5	2	10	2
49. Hírközlés	1	0,5	–	–	1	0,2
50. Nemzetbiztonság	7	4	12	5	19	4
Összesen	190	100	242	100	432	100

A párt tematizálási elképzeléseit, törekvéseit – ha korlátozott mértékben is – jelzik a képviselői által egy adott időszakban benyújtott törvény- és határozati javaslatok. A 3. táblázat mutatja, hogy első helyen a katonapolitikai javaslatok szerepelnek: a sorkötelezettség eltörlésére vonatkozó határozati javaslatát a párt három alkalommal is benyújtotta. Másodikként a közélet tisztasága témakörébe tartozó ügyek kaptak helyet: vizsgálóbizottságok felállítására vonatkozó javaslatok (Postabank, Lockheed, APEH), a hitelintézeti törvény tervezett módosítása és a nepotizmus visszaszorítását célzó javaslat. Közjogi kérdéseket találunk a harmadik helyen (házszabály módosítása, pártfinanszírozás stb.).

Az egészségügyi témák 11 százalékban szerepeltek a párt által beadott javaslatokban: a magzatvédelmi törvény módosítására és a fogamzásgátlók társadalombiztosítási támogatására vonatkozó előterjesztését a párt 3-3 alkalommal is benyújtotta. Az információs társadalom témakörében 4 beadványt regisztrált a parlament, míg az uniós kérdések vagy a környezetvédelem ügye ebben a műfajban sem jelent meg.

3. táblázat. *Benyújtott törvény- és határozati javaslatok*

	1998/1999		1999/2000		Összesen	
	db	%	db	%	db	%
1. Általános politikai ügy	-	-	-	-	-	-
2. Közjog, parlamentarizmus	4	11	3	17	7	13
3. Igazság-szolgáltatás	-	-	-	-	-	-
4. Belügyi kérdések	1	3	-	-	1	2
5. Büntetőpolitika	-	-	-	-	-	-
6. Közélet tisztasága	7	20	1	6	8	15
7. Közbiztonság	-	-	-	-	-	-
8. Közigazgatás	-	-	-	-	-	-
9. Külpolitika	1	3	-	-	1	2
10. Európai integráció	-	-	-	-	-	-
11. Katonapolitika	6	17	4	22	10	19
12. NATO	-	-	-	-	-	-
13. Általános gazdaságpolitika	1	3	-	-	1	2
14. Privatizáció	-	-	-	-	-	-
15. Adópolitika	-	-	1	6	1	2
16. Bankrendszer	-	-	-	-	-	-
17. Iparpolitika	-	-	-	-	-	-
18. Költségvetés	3	9	-	-	3	6
19. Jövedelem-politika	-	-	-	-	-	-
20. Fogyasztó-védelem	-	-	-	-	-	-
21. Energetika	-	-	-	-	-	-
22. Agrárpolitika	-	-	1	6	1	2
23. Önkormányzati politika	1	3	1	6	2	4
24. Terület-fejlesztés	1	3	-	-	1	2

	1998/1999		1999/2000		Összesen	
	db	%	db	%	db	%
25. Általános oktatáspolitiká	-	-	-	-	-	-
26. Közoktatás	1	3	-	-	1	2
27. Tudomány-politika	-	-	-	-	-	-
28. Ifjúságpolitika	-	-	-	-	-	-
29. Felsőoktatás	-	-	-	-	-	-
30. Sportpolitika	-	-	-	-	-	-
31. Kultúrpolitika	-	-	-	-	-	-
32. Médiapolitika	-	-	-	-	-	-
33. Egyházpolitika	-	-	-	-	-	-
34. Kisebbségi politika	-	-	-	-	-	-
35. Romapolitika	-	-	-	-	-	-
36. Nőpolitika	-	-	1	6	1	2
37. Általános szociálpolitika	1	3	-	-	1	2
38. Társadalom-biztosítás	2	6	-	-	2	4
39. Nyugdíjpolitika	1	3	-	-	1	2
40. Lakáspolitiká	1	3	-	-	1	2
41. Fogyatékos-politika	-	-	-	-	-	-
42. Egészségügyi politika	2	6	4	22	6	11
43. Környezet-védelem	-	-	-	-	-	-
44. Foglalkoztatás-politika	-	-	-	-	-	-
45. Vízügy	-	-	-	-	-	-
46. Közlekedés	-	-	-	-	-	-
47. Idegenforgalom	-	-	-	-	-	-
48. Információs társadalom	2	6	2	11	4	8
49. Hírközlés	-	-	-	-	-	-
50. Nemzetbiztonság	-	-	-	-	-	-
Összesen	35	100	18	100	53	100

A három parlamenti műfaj áttekintése után lehetőség kínálkozik arra, hogy számba vegyük, melyek voltak az SZDSZ-re jellemző témák az első két évben. Bár a mennyiségi szemlélet veszélyességére korábban már igyekeztem rámutatni, a tendenciák mégis elég világosak mind a három műfajban. A demokratikus intézmények védelme, a közelet tisztasága, a sorkötelezettség eltörlése, egészségügyi szakmai javaslatok, az autópálya-építés és az informatika voltak az SZDSZ parlamenti szereplésében a vezető témák. Ezzel szemben a párt korábbi témái közül az uniós csatlakozás, az adópolitika, az oktatáspolitika és a környezetvédelem alig-alig szerepelt a parlamenti napirenden.

Mindez azonban csak azt mutatja meg, hogy a párt milyen témákat próbált feljuttatni a napirendre, de nem árul el semmit arról, hogy mindezt milyen hatásfokkal tette. Sikerült-e vajon valamilyen mértékben kontroll alatt tartania a politikai napirendet, ért-e el valamilyen eredményt az ügyek megfogalmazásában, meghatározásában? Sajnos egyelőre még kevés összehasonlításra is alkalmas adat áll a magyar politikai napirendről rendelkezésünkre ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre megnyugtató választ adjunk, de azért néhány kutatási eredmény segítségünkre lehet.

Az 1999-es médianapirend vizsgálatai (Török, 2000) ugyanis azt bizonyították, hogy miközben a politikai pártok közül az SZDSZ volt a legaktívabb mind a kezdeményezések, mind a reagálás tekintetében – azaz számos ügyet maga is napirendre kívánt emelni, másokban pedig karakteresen igyekezett megszólalni –, ez a törekvése egyelőre sikertelen maradt. 1999-ben mindössze egyetlen témája, a Fidesz és a Postabank kapcsolatát felvető többrészes sajtótájékoztatója keltette fel a média – és ezen keresztül a közvélemény – figyelmét, más a fentebb említett ügyek közül a többség el sem érte a média ingerküszöbét. A sorkötelezettség eltörléséért folytatott kampány megítélésére egyelőre csak 1999-es adatok állnak a rendelkezésünkre, de nagy valószínűséggel megjósolható, hogy a 2000 elején elkezdett népi kezdeményezés – az összegyűjtött több mint 200 ezer szavazat ellenére – sem került be az év legjelentősebb ügyei közé.

A „sok téma – kevés hír” képlet magyarázata természetesen nem oldható meg csupán a hibás kommunikáció, a rossz téma-választás vagy a hírszerkesztőségek megváltozott szempontjainak említésével. Pontos adatok, kutatások nélkül csak feltételezhető, hogy a pártvezetés nem volt képes néhány ügyre fókuszálni, illetve nem tett meg mindent azért, hogy az egyes ügyek koherens tematizálási rendszert alkossanak. Ahhoz azonban, hogy a tematizálás sajátosságairól teljesebb képet kapjunk, a témák felsorolása mellett azok egymáshoz való viszonyáról, a témák képviselőtéről, a képviselő intenzitásáról, jellegéről és a témákat képviselő politikusok kiválasztásáról is többet kellene

tudnunk. Ezen kérdések vizsgálata azonban meghaladja egy ilyen rövid elemzés kereteit.

Szintén hipotézisként – ezen dolgozat keretében nem igazolt állításként – kezelhető az a feltételezésem is, mely szerint a pártvezetés és a belső ellenzék irányvonala a tematizálásban lényegesen élesebben eltért egymástól, mint a pozicionálás tekintetében. Természetesen itt sem alapvető különbségekről van szó, de a hangsúlyok – és különösen egyes ügyek kezelésének módja – esetében már világosan tapasztalható az eltérés. Az elnökjelöltek küzdelmében a kézirat lezárásáig Demszky Gábor nem ismertette tartalmi, témákra lebontott programját, illetve nem nyilatkozott a Magyar Bálint által képviselt eddigi irányvonalról. Fodor Gábor viszont világossá tette, hogy mely ügyek képviseletére vállalkozna az általa vezetett SZDSZ: ezek (gazdaságpolitika, szegénység leküzdése, közbiztonság és bűnözés, közélet tisztasága, a jogállamiság helyreállítása) mindegyike szerepelt a korábbi vezetés témái között is. Alapvető vita tehát elsősorban nem a témaválasztásban, hanem sokkal inkább az egyes témák megfogalmazásában és kezelésében tapasztalható a párton belül.

3. VAN-E MAGYARÁZAT?

Vajon a pozicionálás vagy a tematizálás hibái miatt nem tudott az elmúlt két esztendőben sikeresebben szerepelni az SZDSZ, vagy a magyarázat más, akár a párttól független, külső tényezőkben keresendő?

Az első két év rövid áttekintése világosan mutatta, hogy a párt a választások óta csak apró módosításokat, hangsúlybeli változtatásokat tett politikai pozíciójában. Az új elnök már 1998-ban kijelölte azokat az alapelemeket, amelyek meghatározták az SZDSZ politizálását. A harmadik pólus, a liberális középpárt és a hatékony politizálás gondolata nem 2000 őszén, Demszky Gábor fellépésével került be a párt szótárába: a Magyar Bálint által vezetett SZDSZ – legalábbis deklarációkban – ezt az irányt követte a választási vereség óta. Ehhez a pozicionáláshoz társult számos új téma felkarolása, amelyek döntően a szabadság minősége témakörében fogalmazódtak meg. Ezek a témák azonban nem tették érdekessé a pártot, s abban sem segítettek, hogy hitelessé tegyék a harmadik pólus politikáját a közvélemény számára.

Az SZDSZ pozicionálása és tematizálása között egyáltalán nem volt világosan kitapintható feszültség; azonban sem a témák nem voltak képesek arra, hogy megerősítsék, szimbolizálják az új pozíciót, sem az új irányvonal nem volt annyira hiteles és – részben ebből következően – figyelemfelkeltő, hogy a párt témáit is érdekessé tegye.

Mindehhez különösebb elemzés nélkül is hozzátehetjük, hogy a pártrendszer struktúrája sem segített abban, hogy az SZDSZ könnyen javíthassa pozícióit. A párt középpárti elhelyezkedését a kétpártrendszer kialakításának politikai szándéka, míg önálló megszólalását az Orbán-kormány határozott napirend-kontrol-lálási akarata nehezítette.

Hogy valóban melyik komponens okozta az SZDSZ relatív siker telenségét, az a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján nem dönthető el. Tény, hogy az új SZDSZ politikája, majd az új stratégia nem volt képes kizozdítani a pártot, az ezekhez kapcsolódó témák pedig nem lépték át a politikai napirendre kerülésre szükséges ingerküszöböt. A belső ellenzék mind a pozicionálás, mind a tematizálás eddigi gyakorlatát elutasította.

Ilyen előzmények után az elnökválasztás utáni időszak segíthet majd a tisztánlátásban: ha a belső ellenzék jelöltje nyer, esetleges későbbi sikerei a korábbi hibás pozicionálásról és tematizálásról, siker telenségei a külső erők hatalmáról és a párt korlátozott lehetőségeiről árulkodhatnak majd. Amennyiben viszont a korábbi politikát alapjaiban támogató főpolgármester kerül a párt élére, az esetleges sikerei a személyekben megnyilvánuló hiteles pozicionálás, egy új politizálási stílus elkerülhetelenségét és a politikai kommunikáció fontosságát jelezheti majd.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bartels, Larry M., 1993: *Messages Received: The Political Impact of Media Exposure*. *American Political Science Review* 87. 267–285
- Baumgartner, Frank–Bryan D. Jones, 1993: *Agendas and Instability in American Politics*. Chicago: University of Chicago Press
- Birkland, Thomas A., 1997: *After Disaster: Agenda Setting, Public Policy, and Focusing Events*. Washington, D.C: Georgetown University Press
- Cobb, Roger W.–Charles R. Elder, 1972: *Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda Building*. Boston: Allyn and Bacon Inc
- Dearing, James W.–Everett M. Rogers., 1996: *Agenda Setting*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Edwards, George C. III.–B. Dan Wood (1999) Who influences whom? The president, Congress, and the media. *American Political Science Review*, June
- Kingdon, John W., 1984: *Agendas, Alternatives and Public Policies*. Boston: Little Brown
- Lindblom, Charles E.–Edward Woodhouse, 1993: *The Policy-Making Process*. Prentice Hall
- Norris–Curtice–Sanders–Scammel–Semetko, 1999: *On Message*. London: Sage
- Török Gábor, 2000: Politikai napirend 1999. In: Kurtán–Sándor–Vass (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2000*. DKMKA

LÖFFLER TIBOR

„Két pogány közt egy hazáért”

*Politikai konfliktusok gyökerei
a Fidesz-MPP programjaiban*

A magyar politikai rendszer elmúlt tíz évének egyik nagy kérdése a konszenzus és konfliktus szerepe, illetve ezzel összefüggésben a politikai választóvonalak valóságos szakadékká mélyülése a politikai folyamatokban és a pártpolitikai életben. A magyar helyzet érdekessége, hogy a politikai szereplők és a megfigyelők egyaránt és folyamatosan drámai képet festenek, miközben a környező országokban a politikai konfliktusok – értékelésem szerint – rendre súlyosabb méretet öltenek: kiprovokált etnikai zavargások, „bányászjárás” stb. Romániában; a politikai ellenzék korlátozása törvénytelen ségek sorozatával Milosevics nacionálszocialista rendszerében; Tudjman autoriter rendszerének kiépülése Horvátországban, az államfő fiának elrablása stb. Meciar kormányzása alatt Szlovákiában; rohamrendőrséggel kordában tartott utcai politikai tüntetések Lengyelországban; egy ideológiailag „túlméretezett” bal–jobb nagykoalíció felváltása egy jobboldali populistá párt kormányra kerülésével, és az azzal járó nemzetközi szankciók Ausztriában. Sajátosnak tartom még Magyarországon, hogy a politikai szereplőkre – Körösi András frappáns kifejezésével élve – egyfajta „konszenzusbeszéd” jellemző, amit én politikai és kommunikációs szerepjátszóként értelmezek (saját konszenzuskészség eljátszása és az ellenfél konszenzusképtelenségének sejtése), illetve hogy a politikai konfliktusok megvívásának egy eszköze olyan politikai „szalonok” létrehozása (demokratikus szalon, nemzeti szalon, polgári szalon stb.), amelyek a „konszenzusbeszédet” folytató szereplők számára lehetővé teszik, hogy

az ellenfeleket valamilyen szempont szerint „szalonképtelennek” nyilvánítsák. A konszenzus és konfliktus széles körű elemzése az előbbieket alapján azért nehéz, mert elterelik a figyelmet a konfliktusokat motiváló célokról és programokról.

A Fidesz-MPP, illetve az Orbán-kormány az 1998-as választási győzelem után szinte rögtön folyamatos és kemény támadásoknak volt kitéve, miközben a kormányfő által meghirdetett „több mint kormányváltás” és az egyik kormánypárti politikus-tól elhíresült „egész pályás letámadás” stratégiája jelezte – egyebek mellett –, hogy a Fidesz-MPP már a kormányváltás, a kormányra kerülés előtt tudatosan vállalta a konfliktusokat. Ennek legalább két oka lehetett: választási programja és az abból kikerekedő politikai céljai óhatatlanul maga után vonták a konfliktusokat, hiszen azok csak konfliktusok árán valósíthatók meg; a politikai ellenfelekről (MSZP, SZDSZ) és azok társadalmi-politikai szerepéről, céljairól alkotott kép mint *ellenségkép* külön is forrásává vált a konfliktusoknak. Vagyis nemcsak az érdekek, programok és célok ütközése az oka az ellenfelekkel való konfliktusnak, hanem maguk az ellenfelek. Ez a kettősség markánsan jelen van a Fidesz-MPP 1996-ban kiadott vitairatában és az arra épülő választási programban.¹

A Fidesz-MPP *konfliktusorientált* politikájának elemzésekor rögtön egy ellentmondással kell kezdenem: a párt határozottan állást foglalt a társadalmi konszenzus mellett is: „legszorosabban a magyar szabadelvűségnek ahhoz az örökségéhez” kapcsolódnak, amely „Széchenyi, Kossuth, Deák, Eötvös, a magyar reformnemzedék közös művében megteremtette (...) a polgárosodás és korszerűsítés ügyét szolgáló *széles társadalmi egyetértést*, az érdekegyesítés programját” (1996: 10. – Kiemelés tőlem – L. T.). Mivel a vitairat belső címlapján alcímként szerepel a „Két pogány közt egy hazáért” mondat, amely egyértelműen az SZDSZ-re és az MSZP-re utal, a „széles társadalmi egyetértés” igenlése a következő kérdést veti fel: tekintettel a társadalmi egyetértés „szélességére”, a konszenzusnak része-e az SZDSZ és az MSZP (velük is konszenzusra kell-e törekedni) vagy azok társadalmi bázisa? Ami a két pártot illeti, a válasz nem. Már a „két pogány” történelmi analógiája kijelöli az elválasztó határokat. A megfogalmazás eleve *kombattáns*, mert nem egyszerűen ellenfelekre, hanem ellenségekre utal, kiknek „pogány” jellege idegenségükből (török, habsburg) adódik, ami rimel a híres-hírhedt „idegenszívűek” kifejezésre. A két párt tehát idegen test, egyfajta zárvány a polgári és magyar politikai életben, s velük szemben – az én megfogalmazásomban – polgári harcot kell folytatni.² A „két pogány” jelképezte dichotómia az 1998-as programban más formában is megjelenik: két életforma, két gondolkodásmód, két személyes értékrend, két párt között kell választani (1998: Orbán Viktor bevezetője). A választás egyfajta kategorikus imperativus: választani kell, mert a haza és a po-

gányok kettőssége miatti „kétpólusú társadalom” veszedelmes a demokráciára (1996: 39.). A hárompólusú társadalomszerkezet ellenben „a demokrácia végleges megszilárdulásával kecsegtet” (1996: 52.). A „pogányságnak” ezzel egy új dimenziója tárult fel: a két párt a demokrácia határain is kívül helyezkedik el.

A „kétpólusú társadalomszerkezetben” a társadalom „a nagytulajdonosokból és a társadalom tulajdonban nem részesedő vagy tulajdonát elvesztő, lecsúszó, elszegényedő tömegeiből” áll. A kétpólusúvá válás folyamatában „az erős, prosperáló középrétegek és az értelmiség aránya, súlya és szerepe folyamatosan jelentéktelenre zsugorodik” (1996: 31., 1998: 163.). Az egész folyamatot kifejező tőkekonzentrációt pedig elsősorban „az éppen emiatt elszegényedő és lecsúszó középrétegek finanszírozzák”. (1998: 163. és 1996: 48.). A kétpólusú szerkezetben két törésvonal, határvonal mentén válik ketté a társadalom: egyrészt „a tulajdonbirtoklás, a jövedelemszerzés módja, a kapcsolati rendszerek, a mentális struktúrák mentén”, ami a tulajdonképpeni kétpólusosságot jelenti, illetve az alsó póluson belül, az „alsó fele-harmada környékén” találjuk a lecsúszóban lévő középosztályt, amely az alsóbb rétegekre jellemző „sokféle egzisztenciális baj, elszegényedés” is sújt. Az alsó fél-harmad „a közel ötmillió koldus világa” (1996: 23, 37.). A végső diagnózis: „Az egyik oldalon a tulajdon, a jövedelem, a tudás, az információ, a szervezeti pozíciók birtoklása, valamint a jogrend és az intézményi rend elfoglalása révén gyakorolt *hatalom*, a másik oldalon a mindinkább szerveződés képtelen, cseppfolyóssá és érték nélkülivé váló, az anyagi érdekein és információhiányán keresztül könnyen *manipulálható*, kiszolgáltatott társadalom” (1996: 39. – kiemelés tőlem – L. T.). Az alternatíva a hárompólusú társadalomszerkezet, amelyet a nagytulajdonosok, a középrétegek és az alsó osztályok alkotják (1996: 31., 1998: 163.), s amely a demokrácia támasza (1996: 39.).

Az MSZP és az SZDSZ helye, szerepe a kétpólusú társadalomszerkezetben jól megragadható: az MSZP lényegében azon „nagytulajdon” által uralt első (felső) pólusnak a pártja, amelyet nem – a polgári értékrend szerint dicsérendő és a köz számára hasznos – teljesítmény hozott létre és tart fenn, hanem „a hatalmi alapú átcsoportosítás”: a tőke és jövedelem *hatalmi alapú* újraelosztása vezetett el az új, koncentrált tőketulajdon kialakulásához. A rétegbe beletartoznak a késő Kádár-kor uralgó osztály tulajdonosság alakult politikusi és menedzseri csoportjai amelyeket, – és általában a késő Kádár-kori eliteket – védelmébe vette a társadalmi bázis híján a nagytulajdonhoz kapcsolódó SZDSZ. (1996: 21., 26., 47.).

A „kétpólusúság” rányomja bélyegét a társadalmi érdekeket kifejező szervezetekre: „a pártok, a szakszervezetek, az egyesületek ...a vezető bürokráciák szervezetei” (1996: 32.).

Az SZDSZ és az MSZP egyaránt „olyan hatalomgyakorlási rendszer kialakítására törekszik, amelynek forrásai... túlnyúlnak a demokrácia intézményrendszerén, s amelynek segítségével a demokrácia intézményrendszerében rejlő hatalomváltási lehetőségeket kiküszöbölve hatalmát ... egyszer s mindenkorra berendezheti”. Az erősebbik MSZP „igen széles, népfront jellegű társadalmi bázisára támaszkodva a választást szavazássá, a parlamentarizmust egypólusúvá igyekszik átalakítani, magához vonva és hatalmi szerkezetébe olvasztva minden jelentősebb politikai tényezőt” (1996: 49.).

A Fidesz-MPP programjainak hatalomszociológiai érveléséből értelemszerűen adódik a bírált hatalmi szerkezet, a hatalomgyakorlási rendszer és forrásai, a tőke és jövedelem hatalmi alapú átcsoportosításának megtörésének politikai célja. A programok azonban nem szólnak arról, ami taktikai szempontból szintén logikus, hogy milyen eszközökkel és módszerekkel lehet az MSZP és az SZDSZ hatalmi rendszerét megszüntetni. A hatalomszociológiai láttelelet egy komoly kérdésben nem nyújt fogódzót: a szociál-liberális hatalom alapja a közhatalmi intézmények birtoklása vagy azon túl, éppen a közhatalmi intézmények révén kialakított társadalmi-gazdasági hatalom.³ Amennyiben ugyanis a közhatalmi intézményre helyezik a hangsúlyt, az intézmények birtokba vétele, az intézmények személycseréket is magában foglaló átszervezése, és nem utolsósorban alapvetően más politikai célok szolgálatába álltása önmagában elegendőnek tűnhet. Teljesen más módszereket igényel azonban azoknak a társadalmi-gazdasági hatalomforrásoknak a *semlegesítése*, amelyek közhatalmi intézmények közvetlen hatókörén kívül esnek: tulajdon és vagyon birtoklása, társadalmi csoportok és rétegek támogatása, média és – „véleményformáló” elitek által formált – közvélemény, intézményes politikai szocializációból eredő politikai értékvilág és attitűdök stb. Ezek éppen azok a hatalomformák vagy hatalmi források, amelyekkel *ellensúlyozni* lehet közhatalmi intézményeket. Ebben a megközelítésben a társadalmi-gazdasági hatalom nem egyszerűen politika világán kívül eső valami, ahol és amiben a közhatalom elveszti illetékességét, hanem maga is *politikai hatalom*, mivel a politikai szereplők egy része (esetünkben az MSZP és az SZDSZ) közvetlenül a közhatalom megszerzésére, megtartására vagy befolyásolására használja fel.⁴ Az 1996-os vitairat szerint: „...napjainkra olyan hatalmas anyagi és szervezeti eszközök kerültek a kezükbe vagy működnek a befolyásuk alatt, de a politikai demokrácia *intézményeinek hatókörén kívül* (újabb kapcsolati tőke, foglalkoztatottak feletti rendelkezés, alkalmazott tudás megvásárlása, sajtófinanszírozás, pr. stb.), amelyek adott pillanatban ezekkel az *intézményekkel szembefordíthatók* vagy amelyekkel a *demokrácia intézményeinek működése sikerrel manipulálható*” (1996: 26. – kiemelés tőlem – L. T.). A kérdés tehát más meg-

világításban az, hogy a közhatalom birtokosa (esetünkben a Fidesz-MPP) miképpen tudja ellensúlyozni a közhatalom ellen-súlyozására szolgáló, de a közhatalom pusztá birtoklásával nem ellensúlyozható politikai hatalmat. Ha a válasz az, hogy amire szükség van, az – Montesquieu szavaival élve – „a hatalom, amely megállítja a hatalmat”, akkor a közhatalom birtokosainak ugyanúgy társadalmi-gazdasági hatalomra kell szert tenniük. Összegzésképpen tehát azt mondhatjuk, hogy a programokban a hatalmi szerkezet megváltoztatásáról *nyíltan* csak annyiban van szó, amennyiben a megváltoztatásra a közhatalmi intézmények illetékesek – *burkoltan*, kimondatlanul azonban a programok feltételezni engednek egy sokkalta szélesebb terepen, a közhatalmi intézményeken kívül megvívott hatalmi harcot. Ezen a ponton sejlik fel igazából a konfliktusorientált beállítódás és igazolódik az első olvasatra talán túlzottnak vagy alaptalan-nak tűnő „kombattáns” jelző használata. A hatalmi szerkezetet eleve a – társadalmat győztesekre és vesztesekre osztó – *erőviszonyokra és társadalmi küzdelmekre* vezetik vissza (1996: 25.). Megfogalmazásuk szerint: „bármilyen történik is, az érintett társadalmi csoportok küzdelme révén valósul meg, s az eredményben a mindenkori erőviszonyok tükröződnek” (1996: 51.). A vitairat egyértelműen a „megváltozásnál” sokkal robusztusabb „megváltoztatás” kifejezést használja, és tudatosítani igyekszik a várható következményeket: „Am a jövedelem-újraelosztás újabban kialakult irányainak és arányainak megváltoztatása esetén *minden eddiginél nagyobb küzdelem várható*” (1996: 51.). Ebben a küzdelemben a „változtatni akarók” *mozgósíthatják* a társadalmi közép „tömegerejét”, a vesztesek egész „táborát” (uo.).

A „változtatni akarók” beállítódását nagymértékben meghatározza az Antall-kormány sorsa, az első parlamenti ciklus tanulsága is: „a kormány és a mögötte álló koalíció pártjai nem rendelkeztek elegendő erővel, hogy a saját támogatási körükbe tartozó rendszerváltókat és tulajdonszerzőket megsegítsék, megvédelmezzék”. (1996: 30–31.). Ez is arra ösztönzi a „változtatni akarókat”, hogy a közhatalom birtokában vegyék fel a harcot: „különösen fontos szerep jut az államnak a második törésvonal alá szorult társadalomrész elvesztett esélyegyenlőségének korrekciójában, illetve helyreállításában” (1996: 52., 1998: 15.). Az állam szerepvállalása bizonyos területeken továbbra is kívánatos volna, hiszen „a társadalom nagy többségének gyenge érdekérvényesítő képessége, erőtlensége nagyrészt mint az állam gyengesége jelenik meg” (1996: 43). Az állam ugyan diktatúra eszközéből a „demokrácia eszközüvé” alakult, de „a demokratikus intézményrendszer folyamatrendező, folyamatszabályozó ereje” nem mindenhol érvényesül. (1996: 42–3.), az „állami beavatkozás, terelés ereje és eszköztára” még a szükséges területeken is egyre korlátozottabb és hatástalanabb (1998:

14.). Az állam „az egyetlen *hatalomkiegyenlítő* eszköz”, amely lehetővé teszi a „gyengébb, de népesebb” társadalmi csoportok számára a tulajdon- és jövedelemáramlásba való beavatkozásukat. A polgári erők és a polgárosodás ellenfelei „a demokratikus és az állami intézményeken kívüli ...hatalomforrásokat” preferálják, ezért törekvésük „az állam *gyengítésére*, funkcióinak válogatás nélküli visszaszorítására” irányul. (1996: 48. - kiemelés tőlem - L. T.). A Fidesz-MPP válasza tehát egy „erős”, mert megerősített állam, amely erejét legalább két forrásból nyeri: az állam „gyengítésének” megállítása, elvesztett funkcióinak, szerepének visszaállítása; „morális és érdektöltéssel” átjárása, megerősítése (1996: 42.). Feltehetőleg az autoriter áthallásokkal magyarázható, hogy az „erős állam” gondolata „Az új évezred küszöbén” című kormányprogramban új hangsúlyokat kap s már mint „hatékony állam” jelenik meg: a köz igényeiből adódó feladatok hatékony ellátása hatékony, ám „korlátozott *hatáskörű*, de feladatainak ellátásában erős, határozott” államot igényel (uo. 6-7. - kiemelés tőlem - L. T.).

Megközelítemben, mint láttuk, a hatalomszociológiai (hatalomszerkezet, hatalom forrásai, hatalomgyakorlás módja és eszközei) és az államfilozófiai (állam szerepe, funkciói) szemlélet eleve konfliktusorientált. Mivel ez a konfliktusorientált (ellentéteket, ütköző helyzeteket és pozíciókat definiáló) *szemlélet* a jövőbeni, a közhatalom birtokában folytatandó politikai *gyakorlatról* (az ellentétek, a szembenállás felvállalásáról, a riválisok pozíciójának módosításáról, a konfliktusok végigharcolásáról) is szól, további *konfliktusgerjesztő* tényezőként jelenik meg a „polgári” politikai filozófia és ideológia. Azért, mert bár a „polgári” értékek, elvek, eszmények ellátják a jelzett társadalmi-politikai konfliktusok *normatív igazolását*, nem tapintható ki valamifajta *konfliktusetika*, amely a normatív módon igazolható politikai célok és az ugyanígy normatív módon igazolható politikai konfliktusok mellett határt szabna a felhasználható eszközöknek és módszereknek. Ez talán túlzott elvárás, különösen ha a politikának, a politikai gyakorlatnak, cselekvésnek és folyamatoknak egy pragmatikus felfogása magától értetődő számunkra. Itt azonban kevésbé a kívülálló elemző normatív elvárásai okoznak problémát, hanem maga a Fidesz-MPP által választott „polgári” filozófia. Helyszűke miatt nincs lehetőség bővebben és részletesebben elemezni a különböző tartalmú és előjelű „polgári” filozófiákat és ideológiákat, így hát csak rögzíteni tudom azt, ami szerintem közös bennük és esetünkben is releváns: a politikai gyakorlatban amúgy természetes stratégiai és taktikai repertoár eszmei-ideológiai, vagy akár filozófiai szinten mint a polgári ethosztól idegen jelenik meg. A politikáról, politikai gyakorlatról, politikai cselekvésről és magatartásról alkotott idealizált „polgári” felfogás nem nyújt útmutatót a konfliktusok végigharcolásáról a „polgári” értékrenddel azonosulók számá-

ra. Nagy valószínűséggel a rendszerváltás természetéből, a kritikus évek, 1989 és 1990 sajátos ideológiai helyzetéből (semmilyen etikai mércével nem igazolható diktatúra felváltása) következik az mint ideológiai örökség, hogy kivétel nélkül minden pártra és a közvéleményre is jellemző a politikáról alkotott ideális (idealista), a realitásoktól távoli, praktikus megfontolásokat alig tartalmazó kép és az empirikus (reális és praktikus) valóság közötti ellentmondás. A „polgári” politikai filozófia és etika önmagában nem lenne „konfliktusgerjesztő”. Az teszi azzá, hogy a Fidesz-MPP politikájának középpontjába állították. A programok azt mutatják, hogy ellenzékben a Fidesz-MPP „túl” magasra tette a morális-etikai mércét: szinte már a klasszikus német filozófiára emlékeztető „sollen”-elv olvasható ki, amikor a szabadságról és erkölcsről beszélnek. Részben ezzel is magyarázható a hatalomra kerülés utáni belpolitikai botrányok koreográfiája és a botrányokat kísérő retorika sajátos ideológiai tartalma, amelynek summázata, hogy – s ez nem a szerző túlzása – a hatalomra került koalíció végeredményben egy szélsőjobboldali rablóbanda. Reálpolitikai vagy akár pusztán hatalomszociológiai alapon minden további nélkül igazolható a „hatalom, amely megállítja a hatalmat” már említett elve, amely azonban nyitva hagyja a hatalom megállítása, illetve hatalmat megállító hatalom kiépítése eszközeinek és módszereinek kérdését. Egészen egyszerűen fogalmazva: az alapdilemma az, hogy a klientúrákra épített hatalom ellensúlyozható-e klientúrák nélkül (gyakorlat), s ha nem, akkor a klientúraépítés és gyakorlata igazolható-e „polgári” értékekkel és eszményekkel (filozófia). Elemzésemnek nem tárgya a választások utáni hatalmi harc és annak ideológiai vetülete, de a Fidesz-MPP programjairól mondtakat utólagosan alátámasztani látszik az, hogy a Fidesz-MPP rövid idő alatt feladta a belpolitikai konfliktusokban elfoglalt pozíciójának a „polgári” értékek és eszmények általi igazolását. A konfliktusok tehát előzetesen igazolhatók voltak, de ez a konfliktusigazolás maga is konfliktusgerjesztő volt, a konfliktusok során pedig képtelenségnek bizonyult a politikai gyakorlatnak az előzetesen rögzített értékek és normák szerinti igazolása. Ennek tudható be, szerintem, hogy a Fidesz-MPP hamar ideológiai deffenzívába szorult, s pont a programjaiban legfontosabbnak tűnő területen: a polgárosodás témájában. A „polgári” értékrend alapján korábban keményen megtámadott ellenfelek különösebb ellenállás nélkül állíthatták folyamatosan, hogy a „polgár” csak „PR.-elem” a Fidesz-MPP propandájában – a párt valójában polgár- és polgárosodásellenes. Az ellentámadásokból két állítást érdemesnek tartok kiemelni: 1. a kormány a polgárt támogatja, nem a polgárosodást; 2. a Fidesz semmibe veszi a szocialista polgárosodás eredményeit.

Az első állítás bizonyos kontextusokban egy ortodox baloldali polgárellenesség kifejeződése, amennyiben a polgárt csak mint

tulajdonos és/vagy vagyonos osztály tagjaként definiálják, és az így meghatározott polgárt és képviselőjét, a Fideszt szembeállíthatják a dolgozókkal, a szegényekkel, a néppel, illetve az azok képviselőit „magára vállaló” politikai erővel. Ennek az ideológiai manővernek, a Fidesz-MPP polgári filozófiája elleni támadásnak van egy racionális magva: a Fidesz-MPP nehezen tudja szétválasztani, illetve egyszerre szerepeltetni „polgári” retorikájában a tulajdon és vagyon szerint „polgárságot”, valamint azokat az alsóbb, nem tulajdonos és nem vagyonos néposztályokat, amelyek „polgárosodást” elő kívánja mozdítani. Minél inkább közelítünk a társadalmi rétegződés alsó szintjeihez, annál nehezebb a polgárosodás átfogóbb és absztraktabb elveivel operálni: a polgárosult Magyarország megteremtésének, az újrapolgárosodásának polgári értékrend helyreállításának, a polgári jövő programja megvalósításának, a polgári életesmény vonzóvá és a polgári életforma elérhetővé tételének ígéretével. A Fidesz-MPP társadalomképében ugyanúgy jelen van a polgári paradoxon, mint ahogyan az MDF-ében a nemzeti paradoxon volt. Az MDF és általában a „nemzeti erők” a nemzeti identitás, a nemzeti értékek és hagyományok stb. helyreállítása során szembecütköztek az általuk is elismert szociológiai ténnyel: a társadalom nagyobbik része a negyvenéves kommunizmus után valósággal immunis a nemzeti problematika iránt. (Hasonló okok miatt beszélhetünk konzervatív paradoxonról is: a tömegek által „áthagyományozódó” értékek, hagyományok és intézmények a tudatos és öntudatos konzervativizmus által nem vagy nehezen „konzerválандók”.) A Fidesz-MPP esetében az igazán fontos kérdés a következő: ha igaz, hogy az alsóbb néposztályokat, a tömegeket döntően még mindig gyökérvesztett, anyagiilag-szellemileg kiszolgáltatott, kiskorúságban tartott, állami gondoskodásra szoruló egyedek alkotják, akik mint ilyenek manipulálhatók, ráadásul társadalmi bázisát alkotják az őket ilyené tevő és az ő ilyen helyzetükben érdekelt politikai erőknek, akkor vajon ez a tömeg mennyiben lehet fogékony a polgárosodás programjára. Az a programokból is kiderül, hogy a párt tisztában van a *realitásokkal*: a polgárosodás mindenekelőtt *vagyon- és jövedelemnövekedést* jelent, és a „polgári” mértéket megütő gyarapodás az alsóbb osztályok tömegei számára programatikusan (egy választási cikluson belül) nem biztosítható. A hangsúly éppen ezért a középrétegeken, azon belül is a „gazdasági közép”-en van. A *középrétegek* elszegényedését és lecsúszását kell megakadályozni, illetve vagyon- és jövedelemnövekedésüket elérni. Mindamellet, hogy a *nagytulajdonosi-nagyvállalkozói szférára* is támaszkodnia kell a pártnak (1998: 163.). A polgárosodás filozófiájában tehát keményen jelen van az *osztálykérdés*, ami talán archaikus kifejezésnek és megközelítésnek tetszik, de csak addig, amíg nem szembesülünk a „polgári középosztály” más „polgári” pártok által is szívesen hasz-

nált megfogalmazásával. Azzal, hogy a polgárosodás még a Fidesz-MPP logikája szerint is interpretálható a napi politikában „osztálykérdésként”, amire ráadásul az elmúlt két évben bőven volt példa, a polgárosodás mintegy *össztársadalmi* programja a valós és/vagy gerjesztett, de pártpolitikailag mindenképpen hasznosítható *osztálykonfliktusok* egyik forrásává válhat. A Fidesz képviselte „polgári középosztály” problematikája ugyanúgy gyúanyaggá válhat, mint az első ciklusban a „nemzeti középosztály” problematikája. A polgári középosztály „megteremtése” vagy „támogatása” mint a polgárosodás egy programja mára már „alulkommunikált”, abban az értelemben, hogy a Fidesz-MPP nem meri a nyilvános viták középpontjába állítani. Részben talán éppen azért, mert ez a középosztály minden súlya vagy jelentősége ellenére sokkal kisebb létszámú, mint az „egyedek” tömegeiből álló alsóbb osztályok, melyek „igényeitől” már választási megfontolásokból (reálpolitika) sem lehet eltekinteni. Egy másik óvatosságra intő ok a „polgári” filozófia és retorika másik elemében rejlik. A Fidesz-MPP programjai alapján következetesen és rendszeresen beszélt a választók bizalmának megszerzéséről, arról, hogy a polgárosodás elképzelhetetlen társadalmi bizalom nélkül. Sokszor kifejezetten úgy fogalmaztak, hogy „a polgárok akarátát” váltják valóra, ami ebben a kontextusban azt is jelenti, hogy „a polgárok” között vannak a polgárosodásban kénytelen-kelletlen alulpreferált alsóbb osztályok egyedei is... Ezek a „polgárok”, bár rövid távon (egy cikluson belül) nem élvezhetik igazából a polgári gyarapodást szolgáló kormányzati politika eredményeit, kivehetik részüket, mint citoyenek, az őket a polgári filozófiával korábban mozgósító polgári kormánypártok támogatásában. Az alsóbb osztályokat tehát „mozgósították” hosszabb távú célkitűzések érdekében, a filozófiailag megalapozott polgárosodásért, és rövid távon is, a hosszabb távú célok elérését akadályozó pártok (MSZP, SZDSZ hatalmának) megdöntéséért, de a választási sikerrel kezdődő új periódusban rövid távon a „polgári középosztállyal” szemben már másodlagos szerepet játszanak. Mindez önmagában is konfliktusgerjesztő, függetlenül attól, hogy a Fidesz-MPP politikai ellenfelei kiaknázzák-e a helyzetet vagy sem.

Ami a „szocialista polgárosodást” mint az ideológiai ellentámadás elemét illeti, a Fidesz-MPP polgár- és polgárosodás fel fogása újabb konfliktusokkal terhes. Azzal, hogy a polgár, a polgári és a polgárosodás fogalmi nemcsak a pártnak a társadalom kívánatos állapotáról kialakított elképzeléséről tudósítanak, hanem politikai, sőt kifejezetten pártpolitikai tartalmat kapnak, a politikai konfliktusok óhatatlanul is beszüremkednek a polgári politikai filozófiába. A pártpolitika igazából nem is abban játszik szerepet, hogy két pártot, az MSZP-t és az SZDSZ-t mint a polgárosodás akadályát jelölik meg, hanem abban, hogy a polgári értékrend jegyében történő „polgári összefogás”

expressis verbis pártpolitikai összefogást takar: eredetileg a Fidesz, az MDF és a KDNP együttműködését. A polgárosodni vagy újrapolgárosodni akaró polgárnak tehát nem egyszerűen csak két életforma, két gondolkodásmód, két személyes értékrend között kell választaniuk, hanem pártok mellett is állást kell foglalniuk. Ahogy ráadásul az 1998-as választási program nyilntan ki is mondja: a választás két párt közötti választás is egyben. A parlamenti választásokon ennek a dichotómiának kétségtelesenül megvan a maga racionalitása, de általában az az Achilles-sarka, hogy azok, akik a Fidesz-MPP által javasolt polgári életformával, értékrenddel és életformával amúgy azonosulni tudnak, nem feltétlenül kötelezik el magukat a javaslattevő párt, pártok, vagy egyáltalában egy párt mellett. Nemcsak pártpolitikai közömbösségből, hanem azért is, mert a politikai pártok támogatása töbttényező: sok egyéb ok szól egy párt támogatása mellett és ellen. Pártpolitikai aspektus az is, hogy korábban a „polgári összefogás” nemcsak az SZDSZ és az MSZP ellen, hanem a kisgazdapárt és a MIÉP (meg olykor a KDNP) által képviselt „széles nemzeti összefogással” szemben is alternatíva volt. A „polgári koalíció” és a kisgazdapárt kormányzati együttműködésével, aminek meg a „tisza polgári kormány” volt az alternatívája, a „polgári” jelzőt már általában a kormányzó jobboldali (jobbközép) koalíció megjelölésére használják, ami a „polgári” fogalmának kiüresedéséhez vezet. Hiszen korábban a nagyon is *differenciált* jobboldalon *belül* is éppenséggel a sajátos életforma, értékrend és gondolkodásmód valósága és igénye miatt volt kívánatos egy „polgári” alternatíva. A belső alternatíva elporladása, legalábbis a nyilvánosságban, formállogikailag kifejezhet egyfajta természetes homogenizálódást: a jobboldali, de korábban nem polgári pártok polgárosodását, vagy a polgári pártok polgáriatlanodását. Ennél valószínűbb és fontosabb, hogy a jobboldal differenciáltsága megmaradt, és a korábban nyilntan deklarált polgári életforma, gondolkodásmód és értékrend szerinti politikai identitás most *feszítő erőként* és *konfliktusok forrásaként* munkál. Ennek a problémának a végző következménye az, hogy a polgári és nem polgári kettőssége a szokványos baloldal–jobboldal ellentmondásába ágyazódik be, és azzá alakul át, ami viszont szintén kiüresíti a „polgári” filozófia eredendő mondandóját. A „szocialista polgárosodás” adott módon történő elutasításának egy másik hátulütője az, amit a baloldalon hagyományosan historizálásnak neveznek: a polgári értékrend hívei „folyamatosan őrizték és őrzik a szocializmus *előtti* polgárosodás eszméit és értékeit”, melyekkel ellentétben a szocializmus „értékrelativizáló, alattvalóvá változtató, önfeladásra szorító” nyomást gyakorolt (1996: 54. – Kiemelés tőlem – L. T.). A dilemma ismert. Az empirikus valóságban a szocialista polgárosodás által szocializált emberekkel találkozhatunk, akik éppen szocializációjuk nyomán nemcsak kevésbé fogéko-

nyak a szocializmus előtti értékekre, hanem kifejezetten elutasítók tudnak lenni az ilyen történelmi ivű megközelítésekkel szemben, és emiatt ideológiailag mobilizálhatók – a szocializmus előtti polgárosodással szemben... A szocializmus előtti polgárosodás értékeire szocializáló polgári intézmények és a hagyományok, és általában a polgári szocializáció több évtizedes hiánya miatt a történelmi hivatkozások szinte automatikusan hívják elő a Horthy-rendszerrel kapcsolatos asszociációkat. Az emberek többsége elemi ismeretek híján képtelen különbséget tenni 1945 és 1948 között, ha a szocializmus „előtti” időszakról hallanak, valamint megkülönböztetni az 1945 előtti polgári és nem polgári értékeket.

1996-ban a Fidesz még mint „polgári középpárt” és mint „szabadelvű néppárt” jelent meg. A szabadelvűség és a polgáriság egymást kölcsönösen feltételező kategóriáknak tűntek. Nagyjából úgy, ahogy Antall József számára a kereszténydemokrácia is felelt klasszikus liberális (szabadelvű) értékeket. A kérdés itt most nem az, hogy a Fidesz miért adta fel szabadelvűségét (liberalizmusát), hanem az, hogy ha a polgáriságot és a liberalizmust egyáltalában összekapcsolhatónak tekintik, mint ahogy korábban nyilván annak is tekintették, akkor az általuk felvázolt polgári politikai világképben miért nincs jelen a polgári baloldal vagy a jobboldali és baloldali identitástól mentes liberalizmus és polgári demokrácia. Akár úgy, hogy ezen irányzatok hiányával, tehát a szocializmus maradványaival, a poszt-kommunizmussal szemben szervezkedő polgári erők torzójával is magyaráznák az általuk felvázolt dichotómiát, a polgárosodottság helyzetét és a polgári jövő esélyeit. A kérdés megválaszolására nem vállalkozhatok, mert nem tudni, hogy a Fidesz-MPP számol-e az említett irányzatoknak az általa vezetett polgári koalíciótól független jelenlétével. És ha igen, vajon stratégiai okból nem beszélnek róla, vagy egyszerűen csak azért, mert minden ilyen csoportosulásnak csak a polgári koalíción belül ismerik el létjogosultságát. Ha ez így van, akkor egy újabb okot találtunk, amely magyarázza a Fidesz-MPP polgárosodásról kialakított koncepciójának konfliktusos jellegét.

JEGYZETEK

¹ A polgári Magyarorszáért. A Fidesz-Magyar Polgári Párt vitairata. Budapest, 1996. Szabadság és jólét. A polgári jövő programja. Budapest, 1998. A továbbiakban a főszövegben az egyszerűség kedvéért csak az évszámot és az oldal-számot adom meg.

² Találós lenne a polgár-háború kifejezés, így kötőjellel, de a jelen pillanatban, amikor a két párt irányából rendszeresen elhangzik, hogy a Fidesz „polgár-háborút” akar, a szójáték félreérthető lenne.

- ³ A kérdésnek viszonylag bőséges magyar irodalma van. A témáról folytatott, a politikai publicisztika és a politológia közötti párbeszéd egy érdekes fejezete volt Fekete Gyula írása (Kinck a kezében van ma a hatalom Magyarországon? *Palócföld*, 1992/4. – átdolgozott formában megjelent: *Magyar Fórum*, 1992. szeptember 17. – Kovács László válasza (Számok vagy tények? Reflexiók Fekete Gyula írására. *Palócföld*, 1992/6. Ugyanitt olvasható Fekete Gyula viszonzválasza is).
- ⁴ A „politikai hatalom” kifejezést nem használják az elemzett kiadványokban. A közhatalomtól és államhatalomtól megkülönböztetett, azokat ellensúlyozó politikai hatalom fogalmát a korábbi magyar szakirodalomból vettem át.

NAGY TAMÁS

A sport mint közpolitika, avagy miből űznek sportot a politikusok

A sport jelenleg válságban van Magyarországon. Ez a krízis egy természetes folyamat eredménye, ugyanis a tíz évvel ezelőtti politikai-gazdasági rendszerváltozást nem követte a sport átalakulása. Mostanra elérkezett az idő – illetve a stabilizációnak köszönhetően megvan az anyagi fedezet is – a sportügyek rendbetételéhez. A magyar sportot integrálni kell a piacgazdaság működési rendszerébe, hogy az átmeneti válság után a jövőben intenzív és eredményes – a hagyományokhoz méltó – sportélet alakuljon ki Magyarországon. A magyar sportnak a válságból való kivezetése legfőképpen a sportirányítás feladata lesz az elkövetkező években, de mindehhez társadalmi összefogás és támogatás is szükséges.

Dolgozatomban a sportpolitikát mint „public policy”-t (közpolitikát) vizsgálom a rendszerváltozás óta eltelt 10 évben, emellett azonban rövid történeti kitérőt teszek, illetve érintem a jövő lehetséges sportpolitikájának kérdését, kiemelten kezelve az Európai Unió sportigazgatását.

A dolgozat elkészítéséhez nyújtott szakmai segítséget ezúton szeretném megköszönni Török Gábor politológusnak, valamint a sportirányítás neves szakembereinek, Dénes Ferencnek, az ISM helyettes államtitkárának, Gallov Rezsőnek, az OTSH volt elnökének, Huszár Istvánnak, az MLSZ Nemzetközi Osztály vezetőjének, Nádori Lászlónak, a Testnevelési Egyetem professzorának, valamint Seprényi Gábornak, az ISM munkatársának.

A MAGYAR SPORT 1945–1990 KÖZÖTT

A magyar sportélet a II. világháború után viszonylag gyorsan talpra állt, elég csak az 1948-as londoni olimpiára gondolni, amelyen versenyzőink az addigi legjobb magyar olimpiai eredményt érték el (10 arany, 5 ezüst, 13 bronz), pedig 1946–47-től kezdődően a kommunista párt- és államvezetés mindinkább beleszólást követelt a sportélet irányításába. A vezetők elképzelése szerint a sportbeli sikerek népszerűséget hozhatnak a kommunista mozgalom számára, így a civil szerveződések megszüntetve a sportot teljesen államosították, és központi irányítás alá vonták Farkas Mihály, akkori honvédelmi miniszter vezetésével. A siker nem is váratott sokat magára, 1952-ben Helsinkiben, a magyar sport legeredményesebb olimpiáján 16 arany-, 10 ezüst-, 16 bronzérmét gyűjtöttek be sportolóink.

Az új sportirányítás az élsportot tekintve sikeresnek volt mondható, viszont a sport egészét vizsgálva káros következményeket hozott. Megszüntették a sport alapját képező civil szerveződések, az alulról szerveződő helyi sportegyesületeket, így a sportnak nem jött létre tömegbázisa. A rendszer előnye az volt, hogy a sportolókat elfogadta a hatalom, és a tehetséges versenyzőket, edzőket hagyták nyugodtan dolgozni. 1956-os események a sportban is törést okoztak, de a forradalom után igazi reform jött létre a sportpolitikában. A „puha diktatúra” idején ugyanis jelentősen meggyengült az állami befolyás, ami azt jelentette, hogy a 60-as években a sport civil háttere újra kiépült. A magyar sport tehát „töretlenül fejlődött”, és egy fontos mérföldkő volt az, hogy a 80-as évek elején legalizálták a sportolók külföldi munkavállalását. A nyolcvanas évekre a nyugodt fejlődés jellemző, annak ellenére, hogy sportolóink az 1984-es Los Angeles-i olimpián politikai okok miatt nem szerepelhettek. A négy évvel későbbi szöuli olimpián viszont remek eredmények születtek (11 arany, 6 ezüst, 6 bronz – ezzel az éremtáblázat hatodik helyén végeztünk). A sportban tehát világhatalommá váltunk a szocialista éra alatt. A „titok” a jó szakemberekben, illetve a kiváló szervezettségben rejlett. Nem csoda, hogy több nyugat-európai ország is élénken tanulmányozta sportrendszerünket, hogy megismerje a „magyar csodát”. Természetesen az imént említett két tényezőt (jó szakemberek, kiváló szervezettség) kívül a megfelelő anyagi bázis is adott volt, a hatalom erőn felül támogatta a versenysportot. Bár az állampolgárokat érdekelte a sport, a szabadidős sporttevékenység kultúrája nem kellőképpen fejlődött. Mindez annak a politikai elvnek volt köszönhető, amely nem az egészséges nemzet képét, hanem a kiemelkedő eredményeket tekintette fontosnak.

A MAGYAR SPORT 1990-2000 KÖZÖTT

Magyarországon a rendszerváltozás folyamata alapjaiban rázta meg a sport egész rendszerét. Főleg pénzügyi problémák jelentkeztek, elapadtak az addigi bőséges pénzforrások. Az új politikai berendezkedés megteremtésével, az államigazgatás újjáalakulásával az egyes neves fővárosi egyesületek minisztériumi támogatása is jelentősen lecsökkent, noha mind a mai napig nem szűnt meg. A vállalati szférából áramló pénzek csökkenése még drasztikusabb volt. Az állami vállalatokat privatizálták, az új tulajdonosok pedig az első években cégük helyzetének stabilizálására, és nem a sport támogatására fordították anyagi erőforrásaikat. Sajnos a hamarjában megkötött privatizációs szerződések az egykori nagyvállalati sportingatlanok helyzetét nem rendezték, így a sport további pozíciókat veszített. A rendszerváltást követően, mintegy 4-5 évvel később lett újra fontos téma a sport. Ebben szerepet játszott a sport nemzetközi térhódítása, valamint a magyar sport jó eredményei is (elég csak az 1992-es barcelonai olimpiai „termésre” gondolnunk, ahol 11 arany-, 12 ezüst- és 7 bronzérem született). Meg kell jegyeznünk, hogy ezeket az eredményeket már egyre nehezebb körülmények között érték el sportolónk, rengeteg egyesület és szakosztály anyagi gondokkal küszködött. 1996-ra – 1986-hoz viszonyítva – az igazolt felnőtt versenyzők száma 37%-kal, az utánpótlás korú versenyzők száma pedig 47%-kal csökkent.¹

1989–96 az átmenet időszaka volt: a sportpolitika szerepe az értékek mentésére korlátozódott. A második kormányzati ciklusban már megteremtődött az esélye a sport konszolidációjának, valamint egy hosszú távú sportkoncepció kidolgozásának. Ennek első lépése a sporttörvény (illetve az egyes sportcélú ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről szóló törvény) megalkotása, illetve elfogadása volt. Ekkor még a sportot össznemzeti ügyként kezelték, és többé-kevésbé mentes volt a pártpolitikai csatározásoktól. A törvény sajnos nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Leginkább a sport szervezeti és igazgatási kereteivel foglalkozik, de a sportfinanszírozási rendszert nem tárgyalja. Pedig ez lenne – mind a mai napig – a problémák megoldásának egyik kulcsa; a pénzhány ugyanis már a 1996-os atlantai olimpián elért eredményeken is megmutatkozott („csak” 7 arany-, 4 ezüst- és 10 bronzérem).

Az 1998-as választások után a hatalomra kerülő Fidesz-FKGP-MDF koalíciós kormány teljesen új sportpolitikát hirdetett meg. A sport irányításával – az ifjúságpolitikával együtt – önálló minisztérium foglalkozik, minden eddiginél nagyobb költségvetési támogatást biztosított a sport számára, valamint gyors szemléletváltást sürgetett a sportéletben. Jelenleg, 2000 elején ez a helyzet, de a következményeket csak évek

múltán fogjuk igazán tapasztalni, és akkor tudjuk megállapítani, hogy sportrendszerünk jó irányba fejlődött-e, vagy sem.

AZ EU SPORTPOLITIKÁJA

A jövőbeli magyar sportpolitikának természetesen – ugyanúgy, ahogy a többi ágazati politikának – meg kell felelnie az Európai Unió elvárásainak, az uniós jogszabályoknak. Ugyanakkor az EU és a sport kapcsolata rendkívül érdekes, hiszen az Unió alapszabályaiból kimaradtak a sportot érintő rendelkezések. Ez nem is meglepő, ha jobban belegondolunk, hiszen az 50-es években a háború utáni rendezésnek, illetve a megkezdődő integrációnak először a kulcsfontosságú ágazatokat kellett rendbe tennie, szabályoznia. Az 1949-es Római Szerződés a sportot, mint az emberi kultúra szerves részét, az Európa Tanács hatáskörébe utalta. A sport ekkor még nem volt annyira jelentős szeglete a társadalomnak, mint manapság. A sport az EU életében először 1985-ben tűnt fel az ún. Adonnino-jelentés révén, amelyben – többek között – az is olvasható, hogy „a sport kiváló eszköz arra, hogy az európaiak EU-hoz való tartozási érzését elősegítse”. A 90-es évek elején egyre több sporttémájú dokumentum születik, és az ágazat felügyelője az EU Bizottságának X. Főigazgatósága lesz.

A sportszférát az Unió három irányelv alapján kezeli:

- sport mint kommunikációs eszköz;
- sport támogatása (bevonása az EU támogató programjaiba);
- a belső piac kihatásai (a profi sport szabályozása az EU gazdasági elvei szerint)

Az Unió jogszabályai természetesen közvetve hatást gyakorolnak a sportra is, de csak kimondottan a hivatásos sporttevékenységekre. Tehát a professzionális sport, mint az üzleti szféra egyik ága, az EU igazságszolgáltatási és jogszabály-alkotási hatáskörébe tartozik. A profi sportban is érvényesülnie kell az EU alapfilozófiájának. Mégpedig négy tényezőnek: a munka, az árú, a tőke és a szolgáltatások szabad mozgásának. Ezek a szempontok érzékenyen érintették a nemzetközi sportszövetségeket az átigazolási szabályzatok, valamint az „idegenlégiósok” szerepeltetése miatt. Az Európai Unió Bizottsága és az Európai Labdarúgó Szövetség (UEFA) között 1990-ben létrejött Gentleman's Agreement értelmében egy csapatban csak 3 idegenlégiós + 2 „asszimilált” (azaz legalább 5 éve abban az országban játszó) játékos szerepelhet. Még ebben az évben kitört a – később elhíresült – Bosman-ügy, amelyben 1995-ben született végleges döntés. Ez érvényteleníti az előbb említett EU-UEFA megállapodást, és kimondja, hogy az EU törvényeinek megfelelően az Európai Unión belül szabadon igazolhatók és szerepeltethetők az EU-állampolgár játékosok. Természete-

1. *kezdeményezés*: a társadalmi problémák felmerülése és a kormányzathoz való eljuttatása;
2. *megformálás*: a tárgyalásos döntéshozatali folyamat;
3. *alkalmazás*: a döntések átültetése a gyakorlatba, végrehajtás
4. *értékelés*: a döntés hatásainak vizsgálata, szükség esetén a közpolitikai ciklus újraindítása.

Kezdjük azzal, hogyan lett a sport mint társadalmi mozgalom maga is egy közpolitika. A sport szervezett keretei a 19. század második felében jöttek létre, sportegyesületek alakultak, amelyek különböző versenyeken mérköztek meg egymással. A két világháború közötti időszakban – a gyorsan fejlődő olimpiai mozgalomnak is köszönhetően – a sportot már nemzeti és nemzetközi téren egyaránt nagy érdeklődés kísérte a társadalom részéről. Már ebben az időszakban is megfigyelhető a sport és a politika kapcsolata: az 1936-os berlini olimpiát például a németek a háborús eszme szolgálatába állították.⁵ A II. világháború után a sportmozgalom töretlenül fejlődött, az 1960-as évektől, a műholdas közvetítések megjelenésével a sport globalizálódott. Ezt bizonyítja, hogy az 1984-es Los Angeles-i olimpia versenyeit mintegy két és fél milliárd néző követte figyelemmel szerte az egész világon.⁶ A fejlett országokban kialakult a sportolás kultúrája, amivel párhuzamosan megjelentek különböző igények és problémák a társadalom részéről. Közben az állami vezetők és a politikusok is egyre inkább felismerték a sportban rejlő lehetőségeket, és komolyan foglalkoztak is vele. Kiepítették a megfelelő állami intézményrendszert (ma már a legtöbb fejlett országban minisztériumi szinten kezelik a sport ügyeit). Az új évezred küszöbén a sport a kormányzat számára egyrészt megoldandó problémákat, másrészt a politikai célok elérésének egyik eszközét jelenti.

A sportpolitika mint közpolitika meglehetősen új szakterület, még nemzetközi téren is. Ennek megfelelően a témához kapcsolódó szakirodalom még nem túl jelentős. Az eddigi művek egy része leíró jellegű, egy ország sportpolitikáját mutatja be, de egyre több összehasonlító, komparatív közpolitikai tanulmány is születik. Ezek közül az egyik legjelentősebb Barrie Houlihan *Sport, policy and politics* című munkája.

A továbbiakban először a sportpolitika intézményeit, azaz a politikai arénát elemzem, azután a sportpolitikai szereplőket vizsgálom, végül pedig a legfontosabb sporttémájú ügyeket („issue”-kat) tekintem át röviden.

A MAGYAR SPORT INTÉZMÉNYI FELÉPÍTÉSE

Az OTSH szerepe a sportéletben

A rendszerváltozást követően a sport legfőbb irányító szerve az OSH (Országos Sporthivatal), illetve 1992. január 1-től az OTSH (Országos Testnevelési és Sporthivatal) volt, amely a kormány irányítása alá tartozó önálló, országos hatáskörű államigazgatási szervként működött. Az OSH elnöke – Gallov Rezső – kezdetben az Antall-kormány megalakulásakor a Művelődési és Közoktatási Minisztérium helyettes államtitkáráként látta el feladatait. Így értelemszerűen a sport miniszteri szintű felügyeleti jogkörét Andrásfalvy Bertalan művelődési és közoktatási miniszter gyakorolta. Nagy előrelépés volt, hogy 1992. január 1-től a megalakuló OTSH-t a Miniszterelnöki Hivatal felügyelete alá helyezték, és elnöke államtitkári rangot kapott. Így az elnök sokkal jobban részt tudott venni a döntéshozatali folyamatokban, ezáltal állami szinten sokkal többet tudott tenni a sport megfelelő kezeléséért. Ebben az időszakban a felügyeleti jogkört Horváth Balázs tárca nélküli miniszter gyakorolta.

Az 1994-es választásokat követően az MSZP és az SZDSZ részvételével koalíciós kormány alakult. „A [koalíciós] tárgyalások során nem merült fel a magyar sport szervezeti felépítését érintő radikális változtatás igénye. A vélemények többsége egy országos hatáskörű, önálló hivatalt tart továbbra is szükségesnek, államtitkár vezetésével, a kormány egy tagja által felügyelve.”⁷

A kormány megalakulásakor a belügyminiszter, Kuncze Gábor lett megbízva az OTSH felügyeletével. Gallov Rezső lemondott posztjáról, felajánlva ezzel az új kormányzatnak, hogy az saját elképzeléseit megvalósítsa. A kormányzat nem fogadta el a lemondást, és továbbra is bizalmat szavazott Gallovnak. A sportirányítás legfelső igazgatási szerve szinte változatlan maradt. A koalíciós partnerek közötti feszültség egyre inkább kihatott a sport területére is, ezért 1996 őszén Gallov lemondott és kérte nyugdíjaztatását. Ezt sokáig nem fogadta el a kormányzat, illetve csak halogatták a döntést, míg végül 1997. január 1-vel kinevezték Harcsár Istvánt, a Magyar Asztalitenisz Szövetség korábbi elnökét az OTSH elnökévé.

Az OTSH elnökének törvényben⁸ meghatározott feladatai a következők voltak:

- irányítja az OTSH hivatalát, illetve az OTSH alá tartozó intézményeket;
- kidolgozza a sporttal kapcsolatos központi fejlesztési elveket; kezdeményezi és előkészíti a sportra vonatkozó állami döntéseket;

- elősegíti a testnevelési és sporttevékenységet végző szervezetek tevékenységének összehangolását és együttműködik e szervezetekkel, valamint a helyi önkormányzatokkal;
- dönt a sportcélú központi állami pénzeszközök felosztásáról, illetve ellenőrzi a sportcélú ingatlanok működtetését, és szükség szerint ezek kezelésére közhasznú társaságot alapíthat;
- elősegíti az egészséges életmód és a szabadidősport népszerűsítését, feltételeinek megteremtését, valamint együttműködik az érdekelt miniszterrel;
- közreműködik a sporttal kapcsolatos tudományos kutatómunka összehangolásában és fejlesztésében, valamint gondoskodik a sportszakemberek képzéséről és továbbképzéséről.
- működteti a nemzeti válogatottak központi felkészítését szolgáló létesítményeket, a sportinformatikai rendszert, valamint szervezi a doppingszerek tilalmának betartását, ellenőrzését;
- ellátja a nemzetközi sportkapcsolatokkal összefüggő állami feladatokat.

Az ISM megalakulása

Az 1998-ban megalakuló Orbán-kormány teljesen új sportpolitikai koncepciót dolgozott ki. A sport irányítását miniszteri rangra emelték. Ennek első lépése az ifjúsági és sportügyi államtitkárság létrehozása a Miniszterelnöki Hivatalban, amely fél évig a Studniczky Ferenc megbízott elnök vezette OTSH mellett működött. 1999. január 1-től megalakult az Ifjúsági és Sportminisztérium (ISM), amely az OTSH jogutódjának tekinthető. Deutsch Tamást kinevezték ifjúsági és sportminiszterré, a politikai államtitkár Szakács Imre, a közigazgatási államtitkár Wootsch Péter lett, akinek posztját 2000. január 15-től Bodor András tölti be. A minisztériumban két helyettes államtitkárság felügyeli a sportot, az egyik – Dénes Ferenc helyettes államtitkár vezetésével – az általános sportügyekkel, a másik – Szekeeres Pál irányításával – a fogyatékosok sportjával foglalkozik. A minisztérium 107 fős apparátussal működik, amelyből 17 fő dolgozik a sportügyi államtitkárságon.

Önkormányzati sportirányítás

A sportigazgatás hierarchiájának alsóbb szintjein a sport szerveződése két külön szálon fut. Az egyik a területi szintű, a másik pedig a sportági alapon kiépülő igazgatási rendszer. A területi szintű sportigazgatás a szocialista rendszerben a megyei tanácsok sportosztályain bonyolódott. A rendszerváltozás után természetesen ezek a feladatok a települési önkormányzatok

hatáskörébe kerültek. Emellett párhuzamosan létrejöttek az OTSH-hoz tartozó megyei sportigazgatóságok. Ezek dekoncentrált közigazgatási szervekként intézték a sportszervezési feladatokat. Ezt a rendszert az 1991. évi XX. törvény megerősítette, tehát a 90-es évek első felében a sport területi szintű irányítása két vonalon működött, egyrészt a települési önkormányzatok sportigazgatási szervei, másrészt az OTSH megyei sportigazgatóságai révén.

A helyi önkormányzat feladatai:⁹

- meghatározza a testnevelési és sportfejlesztési célkitűzéseket és feladatokat;
- támogatja a testneveléssel és sporttal foglalkozó szervezeteket;
- fenntartja és működteti a tulajdonát képező sportlétesítményeket;
- együttműködik az illetékességi területén tevékenykedő testneveléssel és sporttal foglalkozó szervezetekkel.

Ezt a folyamatot változtatta meg a Horn-kormány rendelete, amely szerint 1997. január 1-től a területi sportirányítás feladata a megyei önkormányzatok hatáskörébe került. Ezzel párhuzamosan megszűntek az OTSH dekoncentrált szervei.

Sportági szakszövetségek

Az élsport egyik alappilléret a sportági szakszövetségek alkotják. Működésüket az 1989. évi 9. törvényerejű rendelet szabályozta 1996-ig. Eszerint a sportági szövetségek összefogják az adott sportágban működő szakosztályokat, kiírják a nemzeti bajnokságokat, esetleg kupaküzdelmeket és egyéb versenyeket, valamint megteremtik a feltételeket a válogatott sportolók, illetve a nemzeti csapat eredményes felkészüléséhez. Az 1996. évi sporttörvény megteremti a közttestületté való átalakulás lehetőségét, valamint pontosan szabályozza a szakszövetségek jogállását, feladatait, szervezeti felépítését, működését és a törvényességi felügyelet gyakorlását.

A törvény alapján a sportági szövetségek szabályozási, versenyszervezési, nemzetközi, sportszakmai, érdek-képviselési, belső egyeztető-szolgáltató és gazdálkodási feladatokat látnak el.¹⁰

A sportági szakszövetségek nagy részének kiterjedt területi szervezete van, általában megyei, esetleg városi vagy kerületi szövetségek formájában.

Megfigyelhető, hogy egyes sportági szövetségek vezető tisztségeit ismert politikusok, gazdasági szakemberek vagy akár televíziós személyiségek töltik be. Példának okáért az MSZP képviselője, Baráth Etele a Magyar Kajak-kenu Szövetség elnöke, a fideszes Balsay István a kosárlabda-szövetség társelnöke, míg

Berényi János a teniszszövetség, Rózsa György pedig a Magyar Tornász Szövetség elnöki posztját tölti be. Mindez az adott személy kapcsolatai révén a sportág szerepének és támogatottságának növekedését eredményezheti.

A törvényi szabályozás

A sport intézményi kereteinek vizsgálatánál mindenképpen ki kell térnünk a jogi szabályozás kérdéseire, illetve meg kell vizsgálnunk a tényleges jogszabályokat. A sportot befolyásoló jogszabályokat három külön csoportba lehet sorolni. Az egyik csoport a kizárólag és közvetlenül a sportot szabályozó törvénykezés, a másik azon jogszabályok összessége, melyeknek csak egy részét képzik a sporttal kapcsolatos kitételek, míg a harmadik kategória az olyan rendelkezések halmaza, amelyek csak közvetetten vannak hatással a sportszférára.

A sportot szabályozó alapvető jogelv az alkotmány 70/D.§-a:

„(1) A Magyar Köztársaság területén élőknek joguk van a lehető legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez.

(2) Ezt a jogot a Magyar Köztársaság a munkavédelem, az egészségügyi intézmények és az orvosi ellátás megszervezésével, a rendszeres testedzés biztosításával, valamint az épített és a természetes környezet védelmével valósítja meg.”

Ez biztosítja az állampolgár számára a testedzéshez való szabad jogot, valamint kötelezi az államot az ehhez való feltételek megteremtésére.

A sportot szabályozó komplex törvény jelenleg az 1996. évi LXIV. törvény (a továbbiakban sporttörvény). Megszüntetésé előtt mindössze egyetlen joganyag, a testnevelésről szóló 1921. évi LIII. törvénycikk foglalkozott átfogóan a testnevelés és a sport kérdéseivel. Klebelsberg Kunó törvény 75 évnek kellett eltelnie, hogy megszülessen a sport lehetőleg minden területét szabályozó jogszabály. A Horn-kormány által beterjesztett és elfogadott sporttörvény emiatt is jelentős volt, viszont nem volt megfelelően előkészített ahhoz, hogy a sportot az átmeneti állapotában megfelelően kezelni tudja. Ezért még ugyanabban a ciklusban kétszer módosították a törvényt (1998. évi II., illetve XXXI. törvény), a következőkben pedig alapvetően megváltoztatta az 1998. évi LXXXVI. törvény, amely az ISM felállásával kapcsolatos változtatásokat, valamint az új kormány elképzeléseit kodifikálta.

A sporttörvény mellett nem szabad elfeledkeznünk az 1996. évi LXV. törvényről, amely az egyes sportcélú ingatlanok tulajdoni helyzetét kezeli. Ez a törvény kissé későn született meg, ugyanis már korábban a privatizáció folyamatával párhuzamosan kellett volna rendezni az egyes állami vállalatok sportingatlanainak helyzetét is. Ennek hiányában az új tulajdonosok jó né-

hány sporttelepet megszüntettek, átépítettek, ezzel csökkentve a sportrendszer vagyonát. (A törvényt módosította az 1997. évi XXIII. tv.) Ez a két törvény az első kategóriába tartozik, tehát kizárólag a sportrendszer területét, területeit szabályozza. Ide soroljuk még az olimpiai bajnoki járadékról szóló 1997. évi XXII. törvényt, amelyet az Orbán-kormány az 1998. évi LXXXI. törvény alapján kiterjesztett az olimpiai, valamint – a Los Angeles-i olimpia bojkottja miatt – az 1984-es nemzetközi „A” kategóriás versenyeken érmet szerzett sportolókra. A járadék mértékének megállapításáról és folyósításáról rendelkezik az 59/1998. és a 70/1999. számú Kormányrendelet valamint a 71/1999. számú, amely a fogyatékos sportolók járadékának kérdését kezeli. Ebbe a kategóriába tartozik még jó néhány kormányrendelet, például a 86/1998. számú a doppingszerek használatának tilalmáról, a rövid életű 129/1998. számú az OTSH-t felügyelő miniszter kijelöléséről, a 113/1999. számú az ifjúsági és sportminiszter feladat- és hatásköréről, valamint a 2000 márciusában megalkotott 28/2000. számú a sportesemények rendezéséről és a nézők biztonságáról. Emellett még számos kormányhatározat is fogalmaz meg irányelveket a sportrendszerrel kapcsolatban, többek között az 1042/1998. számú a sport-szervezetek köztartozásainak rendezéséről, valamint az 1124/1997. számú „a sport, különösen a labdarúgás területén szükséges néhány kormányzati intézkedésről”.

Az általam felállított második kategóriába tartozik három, az önkormányzatok működését, ezen belül az önkormányzat sporttal kapcsolatos feladatát is szabályozó – illetve inkább csak említő – jogszabály. Ezek az 1990. évi LXV., az 1991. évi XX. törvény, valamint ennek módosítása, az 1994. évi LXIII. törvény. Ezenkívül természetesen sok olyan ágazat van, amelynek törvénykezése érinti a sport területét (pl. egészségügy, szerencsejátékok, környezetvédelem stb.). Ilyen típusú nem törvényi szintű rendelkezés a 287/1997. számú kormányrendelet az utazási kedvezményekről, valamint a 89/1994. számú a sportszférában dolgozó közalkalmazottak jogállásáról.

A harmadik csoportba tartozó jogszabályok köre rendkívül széles, ugyanis a legtöbb törvény valamilyen szinten közvetlenül befolyásolja a sportszféra helyzetét és működését. Ilyenek az államháztartásról szóló törvények, az – alakuló gazdasági társaságok számára különösen fontos – adó- és számviteli törvények, valamint a médiát szabályozó törvények. Ebből a csoportból két törvényt szeretnék kiemelni, amely a sportegyesületek és sportági szakszövetségek jogállásának, illetve működésének kérdéseit rendezik: az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. tv., valamint a közhasznú szervezetekről szóló 1997. évi CLVI. tv. (ún. nonprofitörvény).

Sport az országgyűlésben

A parlament a politikai aréna egyik legfontosabb színtere. Itt folyik a párbeszéd a szembenálló politikai pártok, valamint a kormányzat részvételével. Az érdek-képviselési szervek legfőbb célja, hogy ügyeik az országgyűlés napirendjére kerüljenek. Mindez azért fontos, mert amelyek „issue” itt tárgyalásra kerül, azzal már kormányzati szinten is foglalkoznak. Ilyen ügyek felvetője lehet a kormányzat, lehetnek az egyes politikai pártok, de természetesen maguk a képviselők is. Az ügyek bemutatása történhet napirenden kívüli felszólalással, illetve kérdés típusú aktusként. Az elmúlt tíz év parlamenti munkáját megvizsgálva¹¹ a következő megállapításra jutottam. 1990. május 2. és 2000. március 26. között 27 darab interpelláció, 34 kérdés, 1 azonnali kérdés, valamint 18 napirenden kívüli felszólalás hangzott el sporttémában. Az interpellációk közül mindössze kettőt nem fogadott el az országgyűlés, 1999. április 13-án Deutsch Tamás, az ifjúsági és sportminiszter két ellenzéki interpellációra adott választ szavazták le a képviselők. Ez később komoly koalíciós feszültségeket is okozott a Fidesz-MPP és az FKGP között.

A kérdés típusú aktusok és a napirenden kívüli felszólalások ciklus szerinti bontását az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat.

	1. ciklus	2. ciklus	3. ciklus	
Interpellációk	kormánypárti	2	–	2
	ellenzéki	7	10	6
Kérdések	kormánypárti	–	14	2
	ellenzéki	3	6	9
Azonnali kérdések	kormánypárti	–	–	–
	ellenzéki	–	1	–
Napirenden kívüli felszólalások	kormánypárti	3	2	4
	ellenzéki	1	7	1

A sport az első parlamenti ciklusban nem kapott lényeges szerepet, egyedül az 1993-ban a Nemzeti Sport Alapról szóló törvényjavaslat, valamint a testnevelés és sport megújításának koncepciójáról rendelkező országgyűlési határozati javaslat tárgyalása miatt foglalkozott a parlament többet a sport kérdéseivel. Érdekes, hogy az első ciklusban két olimpiai bajnok

is ült a képviselői padsorokban: Gyarmati Dezső és Török Ferenc. Az első két ciklus sportügyekben legtöbbször megszólaló képviselője Nádori László, a Testnevelési Egyetem professzora volt, aki 8 évig a parlament sport albizottságának elnöki tisztét is betöltötte.

Sportügyekben a legaktívabb 1996-ban volt a törvényhozás, ekkor a két sporttörvény vitái tartották több hétig napirenden a sport kérdéseit. Hasonlóan sokat 1998 őszén, illetve 1999 tavasszal foglalkozott az országgyűlés a sport témájával, az Ifjúsági és Sportminisztérium megalakulása és munkája kapcsán.

Parlamenti bizottságok

A törvényhozásnak, valamint a kormányzati munka ellenőrzésének fontos szervei a parlamenti bizottságok. A sporttal foglalkozó bizottságok alakulása szemléletesen mutatja a sport növekvő fontosságát és szerepét a törvényhozói munkában. Az első ciklusban még a Kulturális, Oktatási, Tudományos, Sport, Televízió és Sajtófelügyeleti Bizottság, illetve 1992-től az Oktatási, Ifjúsági és Sportbizottság keretei között folyt a sporttal kapcsolatos munka. A második kormányzati ciklus során Oktatási, Tudományos, Ifjúsági és Sportbizottság működött, míg 1998-ban külön Ifjúsági és Sportbizottság alakult. A sportbizottság foglalkozik a sportcélú törvények előkészítésével, illetve a sporttal összefüggő kormányzati munka ellenőrzésével. A sportbizottság fontos feladata, hogy a sportot közvetlenül érintő törvényjavaslatokat vizsgálva igyekezzen a sport számára szükséges módosításokat kidolgozni, illetve a parlamentben a törvényjavaslat vitájában ezeket interpretálni.

Sportköltségvetés

Az 1990 és 1998 közötti évek költségvetéseiben a legnagyobb sport jellegű támogatást természetesen az OTSH kapta. Emellett a sport egyéb csatornákon is jutott állami pénzekhez, például az önkormányzatok, a népjóléti vagy éppen az oktatási tárca révén. Ezenkívül az egyes budapesti sportegyesületek külön támogatást is kaptak és kapnak egykori „bázisminisztériumuktól”. Az Újpesti TE a Belügyminisztériumtól (BM), a Kispest-Honvéd a Honvédelmi Minisztériumtól (HM), a Ferencváros a Földművelésügyi (és Vidékfejlesztési) Minisztériumtól (F(V)M), míg az MTK a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériumától (NGKM), később pedig az Ipari és Kereskedelmi Minisztériumtól (IKM) részesült támogatásban. Ez leginkább a sportlétesítmények működtetését biztosította, de az UTE és a Honvéd az operatív működésre is kapott közvetlen költség-

vetési pénzeket. Ez a rendszer a szocializmus maradványa, és negatív hatással van az átalakuló sportrendszerre. A szocialista rendszerben – a fenti támogatási szisztéma miatt is – magyar sport nagyon fővároscentrikussá vált. Itt működtek az egyes nagyvállalatok, amelyek hatalmas összegekkel támogatták a sportot. Vidéken általában nagyvárosokban, nagy állami vállalatok támogatásával jöttek létre sportközpontok, eredményes sportegyesületek. Gondoljunk csak a DVTK-ra (Diósgyőri Vasgyár), vagy az egykori Rába ETO-ra. A csapatsportágak tekintetében ez a tendencia megfordult a rendszerváltás óta: vidéki fellegvárak jöttek létre, helyi mecénásokkal és fanatikus, lokálpatrióta szurkolótáborokkal. Ezzel szemben a fővárosi csapatok száma egyre kisebb lett. A 90-es évek elején a fővárosi nagyvállalatok támogatása jelentősen lecsökkent. (Ennek esett áldozatul a Tungsram sportegyesület.

A minisztériumok általi támogatási szisztéma már idejétmúlt, a modern sportrendszer kialakulása érdekében meg kellene szüntetni, hiszen a minisztériumok számára is csak nyűg a sportlétesítmények fenntartása. Az Orbán-kormány koncepciója szerint a sportlétesítményeket központi kezelés alá kell vonni az ISM-ben. Ezt mégsem sikerült megvalósítani, mert a koalíciós partner ragaszkodott ahhoz, hogy a kispap vezetője FVM és HM sportingatlanai továbbra is saját kezelésben maradjanak.

Most térjünk vissza az első ciklus költségvetésének vizsgálatára¹² (2. és 3. táblázat).

2. táblázat. Az OTSH költségvetési támogatása 1991-94 (millió forintban)

Fejezet	1991	1992	1993	1994
OTSH igazgatása	192,4	172,6	400,3	401,1
Területi sportigazgatás		300	-35	
Sportlétesítmények tervező üzem	-0,5			
Központi sportlétesítmények	402,4	405,9	477,2	296,1
Intézményi beruházások	240	240	240	424
Felújítás	141,5	141,5	134,5	154,5
Utánpótlás		14,7	15,5	15,5
Testnevelés		27,6	11,8	11,8
Szabadidősport		28,5	30	30
Egyéb céltámogatás	184,1	82	89,6	89,6
Sportegyesületek támogatása	217,4	206,5	55	55
Sportszövetségek támogatása	351,7	510,4	598,4	604,4
MOB	48,3		50	81
Olimpiai szereplés		290		14
ET sportbizottságok ülésein való részvétel	1,5			
Honvédelmi sportszövetség	84			
Sportfejlesztési Alap megszüntetése miatt	60			
Spotinformatikai rendszer			5	5
Nemzetközi sportkapcs.			18	18
Központi sportesemények			55,2	55,2
Sporttudomány			11	11
Sportorvosi vizsgálat			30	
Magyar Diáksport Szövetség			30	
Tartalék	9,8	9,8	9,8	14
Összesen	1932,6	2429,5	2226,3	2280,2

3. táblázat. Egyéb költségvetési támogatások (1990–94)
(millió forintban)

Min.	Fejezet	1991	1992	1993	1994
BM	Sportlétesít- mények	260	148,4	68,1	65,2
	UTE támogatása			145	145
	BRSE			5	5
	Önkormányzati normatíva			526,7	526,5
HM	Sportlétesít- mények	238,9	253	260,8	89,1
	Honvéd SE				150,6
FM	Kiemelt sport- létesítmények	91	143,2	210,4	239,4
NGKM	MTK sport- létesítmények	27,5	27,8	37,7	85,3
NM	Ifjúsági és szabadidősport				300
	Összesen	617,4	572,4	1253,7	1606,1

Az Antall-kormány a kormányzati ciklus első éveiben meglehetősen szűkre szabta a sport támogatását, 1991-ben csak mintegy 2,5 milliárd forint jutott a sportszféra támogatására. Ez nagyjából a költségvetés 0,27%-a volt. Az 1992-es barcelonai olimpiai szereplést erőn felül támogatta a kormányzat (290 millió forint, amely mintegy tizede az összes sporttámogatásnak), de a testnevelés csökkenő és a szabadidősport 1994-ig stagnáló támogatása nem örvendeztette meg a sportbarátokat. Az 1993-ban megalakított Nemzeti Sport Alap 1994-ben viszont 300 millió forinttal támogatja az ifjúsági és szabadidősportot.

A második ciklusban a sporttámogatások mértéke hasonló mértékű, a költségvetés 0,25–0,3%-a volt. (4. és 5. táblázat)¹³

4. táblázat. Az OTSH költségvetési támogatása 1995-98
(millió forintban)

Fejezet	1995	1996	1997	1998
OTSH igazgatása	451,7	458,1	518,8	440,9
Központi sportlétesítmények	683,6	1177,2	1611,1	2043,5
MTK Sportlét. Ellátó Intézet			93,9	128,9
Központi beruházások	458,0	7,0	10	80
Felújítás	2,4	2,4	2,9	100
Versenysport és élsport	595,9	672,2	750,2	851,2
Utánpótlás-nevelés, diáksport	109,7	159,7	199,7	187,7
Szabadidősport	20	20	20	20
Sporttudomány	8	8	8	8
MOB	148,8	55	100	100
Magyar Speciális Olimpiai Szövetség				8
Magyar Paraolimpiai Bizottság				16
Olimpiai szereplés		422,5		40
Paraolimpiai szereplés		15		
Universiade			30	
UTE támogatása			135	135
Bukmékéri játékok adója				150
Vasas Sportlétesítmények működése				92
Nemzetközi konferenciák	54			
Egyéb szakmai célfeladatok	88,3	88,3	82,9	180
Versenysport- szervezetek normatíva		158,4	136,2	168,5
Diáksport szervezetek normatíva		29,7	25,5	25,5

Fejezet	1995	1996	1997	1998
Szabadidősport- szervezetek normatíva		9,9	8,5	8,5
Labdarúgás		14,3	12,3	12,3
Létesítmények (pályázat)		33	28,4	28,4
Működés (pályázat)		26,3	22,6	22,6
Sportesemény- rendezés (pályázat)		15,3	13,2	13,2
Egyéb (pályázat)		23,1	8,8	8,8
Működési kiadások			11,1	12,2
Mező Ferenc Alapítvány			50	5
Gerevich Közalapítvány			250	350
Gerevich totó játékadó-támogatás				330
NISZKA támogatása			75	5
NISZKA sorsjátékadó- támogatás				440
Összesen	2620,4	3395,4	4204,1	6011,2

5. táblázat. Egyéb költségvetési támogatások (1995-98)
(millió forintban)

Min.	Fejezet	1995	1996	1997	1998
BM	UTE	140	135		
	RHSE	9	8,8	12	17
	Rendészeti Sportszövetség			10	15
	Önkormányzati normatíva	525,5			
HM	Sport- létesítmények	107,4			
	Honvéd SE	150,9			
FM	Kiemelt sport- létesítmények	314,9	423,7	500,3	527,7
IKM	MTK sport- létesítmények	91,8	93,2		
NjM	Ifjúsági és szabadidősport	300			
	NISZEÉA		56	56	
MKM	Felsőoktatási Sport	8	14,3		
Összesen		1647,5	731	578,3	559,7

A gazdasági stabilizációt szolgáló törvénycsomag, az ún. Bokros-csomag a sportot is érzékenyen érintette. Egyrészt a sportegészségügyet, amely kikerült az államilag támogatott egészségügyi szolgáltatások köréből, másrészt a felsőoktatás sportját, ahol az intézmények – a kényszerű leépítések hatására – sok testnevelő tanártól váltak meg. A sporttörvény rendelkezéseinek megfelelően 1997. január 1-jei hatállyal két közalapítvány – a Gerevich Aladár Nemzeti Sport Közalapítvány (NSKA), illetve a Wesselényi Miklós Nemzeti Ifjúsági és Szabadidősport az Egészséges Életmódot Közalapítvány (NISZKA) – alakult meg és vett részt az állami pénzek elosztásában. Az NSKA az olimpiai mozgalom, a versenysport és az utánpótlás-nevelés állami feladatainak ellátására, a NISZKA a gyermek-, ifjúsági és szabadidősport, valamint a fogyatékosok sportjának támogatására jött létre. A közalapítványok 1998-tól az egyes szerencsejátékok játékadójának törvényben meghatározott százalékával is gazdálkodhattak.

Az Orbán-kormány megalakulása a sportszféra számára jó lehetőségeket jelenthet. A minisztérium megalakítása mellett – a kormányprogrammal összhangban – jelentős mértékben növekedett az állami támogatások mértéke is. Mint azt a 6. és a 7. táblázat¹⁴ is mutatja, 1999-ben mintegy 11 milliárd forint jutott a sportszférának. (A táblázatban nem szereplő önkormányzati sporttámogatást is beszámítva ez az összeg 12 milliárd forint).

6. táblázat. Az ISM sportköltségvetése (1999–2000)
(millió forintban)

Fejezet	1999	2000
Igazgatási költségek	380,3	405,6
Központi sportlétesítmények	1097,5	1194,7
Sportszervezetek támogatása	520,0	536,0
Sportszervezetek köztartozási rendezése	1000,0	850,0
Sydney 2000 támogatása		767,6
Universiade	25,0	
Szabadidősport-programok támogatása	150,0	300,0
SKA támogatása	5,0	
SKA támogatása (sors. játékadó)	530,0	530,0
SKA támogatása (totó játékadó)	380,0	380,0
MOB	350,0	350,0
Olimpiai érmesek járadéka	183,0	248,0
Mező Ferenc Közalapítvány	15,0	10,0
Olimpiai műhelyek támogatása	415,0	420,0
Futball-fejlesztési program	500,0	400,0
Nemzeti Atlétikai program	300,0	330,0
Kosárlabda-fejlesztési program		100,0
Sportvállalkozások támogatása	700,0	300,0
ISM felújítás	10,0	
Sportlétesítmények építés és korszerűsítés	1000,0	800,0
Sportlétesítmények kezelési rendszer újítása		298,1
Sportinformatikai rendszer	150,0	30,0
Magyar Speciális Olimpiai Biz.	8,0	8,0

Fejezet	1999	2000
Magyar Paraolimpiai Bizottság	16,0	16,0
Fogyatékos sport fejlesztése	50,0	59,4
Fogyatékos Sportlétesítmények fejlesztése		10,0
Sportegészségügy	50,0	35,0
Sporttudomány		30,0
Területi kapcsolatok		90,0
Nemzetközi kapcsolatok		22,5
Bukmékeri játékok adója	210,0	210,0
Sportesemények támogatása	300,0	243,0
Forma-1		400,0
Beruházás (központi sportlétesítmények)	1500,0	700,0
Összesen	9844,8	10073,9

7. táblázat. Egyéb költségvetési támogatások (1999–2000)
(millió forintban)

Minisztérium	Fejezet	1999	2000
BM	RHSE	27	
	Rendészeti Sportszövetség	15	
	Diáksport normatív		1676,5
FVM	Kiemelt sportlétesítmények	528,4	167,4
OM	Felsőoktatási tömegsport normatíva	30	52
	Összesen	600,4	1895,9

Az állami pénzek egy új koncepció szerint osztották el. A rendszer sajátossága, hogy a pénz kb. egynegyede nem operatív célokra, hanem hosszú távú fejlesztésekre és beruházásokra irányul (kb. 2,7 milliárd forint). Szintén megállapítható az előző évi költségvetéssel összevetve, hogy a sportszervezetek tá-

mogatása – az inflációt nem is számolva – 3,7%-kal csökkent.¹⁵ Mindez azt bizonyítja, hogy a kormányzat hosszú távon gondolkodik, és a sport üzleti átalakulását készíti elő.

Nem szabad megfeledkezni a napi működéshez szükséges pénzekről sem, mert így a nehéz helyzetben lévő sportegyesületek még rosszabb helyzetbe kerülhetnek. A költségvetést tovább vizsgálva láthatjuk, hogy a szabadidős sporttevékenység minden eddiginél nagyobb támogatást kap, ami összhangban áll a kormányzat prioritásával: „egészséges testben egészséges lélek”.¹⁶ A Wesselényi Miklós Sport Közalapítvány az NSKA és NISZKA összevonásával jött létre, feladata a szabadidős sporttevékenység fejlesztése, valamint az egykori Gerevich Alapítvány sportösztöndíjrendszerének működtetése. Összességében a szabadidősport közel 1 milliárd forinttal gazdálkodhat. Új koncepció az Olimpiai Műhelytámogatás rendszere is, amely öt sportágat (vívás, kajak-kenu, úszás, kézilabda, cselgáncs) kiemelt juttatást jelent. Ez a módszer rengeteg vitára adott okot az érintett, azaz inkább a támogatásból kimaradt sportágak körében. Ez tipikus példája volt a megfelelő egyeztetés nélkül meghozott döntésnek. A műhelyek támogatása mellett 350 millió forintot kap a Magyar Olimpiai Bizottság is, ez azt tükrözi, hogy a kormányzatnak fontos a jó olimpiai szereplés. Új elem a kiemelt sportágak támogatása: az atlétika és a labdarúgás mellett az idei évtől a kosárlabda is részesül ilyen támogatásban. A kormányzat – az 1998. évi LXXXI. törvény alapján – az olimpiai érmesekre is kiterjesztett járadékot évi 183 millió forinttal finanszírozza, valamint a fogyatékosok sportját is kiemelten támogatja.

Az egyéb eldírányzatok közül a felsőoktatási sport támogatása érdemel figyelmet. Az 1999. évi sportköltségvetés kb. 0,33%-át alkotja az ország büdzsájének. Nemzetközi összehasonlításban a 0,3% körüli aránynem nevezhető kevésnek, de nehéz összehasonlítást végezni, hiszen az Európai Unió országaiban sem egységes az állami támogatások mértéke. Franciaország büdzsájének csak 0,29%-a sport jellegű kiadás,¹⁷ mégis a francia sport nagyon jó anyagi feltételekkel rendelkezik. Ha az európai országok sportra fordított juttatásait vizsgáljuk (8. táblázat,¹⁸ millió ECU-ben), Magyarország a középmezőnyben található.

8. táblázat.

Ország	Állami támogatás	Önkormányzati támogatás	Összesen
Ausztria	12,47	68,75	81,22
Belgium	35	65	100
Csehország	32,62	9,5	46,6
Dánia	–	289,9	289,9
Egyesült Királyság	84,25	1100	1184,25
Észtország	2,77	4,89	7,66
Finnország	–	344,1	344,1
Franciaország	1140	3810	4950
Hollandia	21,6	470,7	492,3
Izland	0,72	11,04	11,76
Izrael	8,14	32,57	40,71
Lengyelország	48,85	–	48,85
Litvánia	4,48	5,8	10,28
Magyarország	16,28	13,51	29,79
Norvégia	28,5	61,97	90,47
Olaszország	31,96	1,26	33,22
Portugália	41,04	215,44	256,48
Svájc	38,89	394,11	433
Svédország	64,64	422,9	487,54
Szlovákia	7,84	–	7,84
Szlovénia	4,2	14,7	18,9

A SPORTPOLITIKA SZEREPLŐI

A kormányzat

A sportpolitika aktorai közül talán legnagyobb szerepe a kormányzatnak van. Különösen így van ez jelenleg hazánkban, mert itt az érdekegyeztetés gyengesége miatt nagyrészt a kormányzati akarat érvényesül. A kormányzat számára a sport a lehetőségek és problémák halmaza. Mivel a sportot a magyar társadalom nagy része szereti és figyelemmel kíséri, a kor-

mányzatnak meg kell oldania a felmerülő problémákat, vagy legalábbis megpróbálnia kezelni ezeket. Az a helyzet, hogy a sport kérdése kimaradjon a kormányzat munkájából, egy fejlett társadalomban elő sem fordulhat.

Az 1990-ben megalakult Antall-kabinet programja így szól: „a kormány nem tekinti másodrendűnek a testnevelés és sport terén reá nehezítő feladatokat”.¹⁹ Ennek ellenére meg kell állapítanunk, hogy a kormány működése során kevésbé volt elkötelezett a sport iránt. Ennek egyik oka az volt, hogy a rendszerváltozás utáni években a gazdasági és politikai átalakulás szabályozása mellett nem jutott elég idő és energia a sportra. Ezt a sport iránt elfogult, a sporttal foglalkozó emberek is megérthetik, hiszen a rendszerváltozás „levezetése” és problémáinak kezelése hatalmas terhet rótt a kormányra. A másik ok pedig a kormány tagjai esetében a személyes motiváció hiánya lehetett: a kormánytagok közül nem volt, aki igazán elkötelezettje volt a sportnak. A kormány elismerte a sportot fontos területnek, a legszükségesebb teendőket elvégezte, de átütő eredményeket nem tudott felmutatni. Nem készült el a tervezett sporttörvény (csak egy országgyűlési határozati javaslat), az önkormányzati törvény a sportot nem kötelező, csak fontos feladatként jelölte meg, a szerencsejátékok játékadójának kérdését sem rendezték, valamint a sportolók utazási kedvezménye is megszűnt. Mindenképpen pozitív eredmény azonban az, hogy az országgyűlés a testedzést mint alkotmányos jogot az alaptörvénybe foglalta, az egyesülési jogról szóló törvény alapján a sportszervezetek önállósodtak, és megkezdődhetett a sport civil szervezeteinek kialakulása. Rövid távon kedvező hatást váltott ki a sportszervezetek köztartozásainak elengedése 1992-ben. A kormányzat legnagyobb eredménye az iskolai testnevelés és diáksport érdekében kidolgozott tornaterem-építési program megvalósítása. Ehhez 1991-ben 450 millió forint, 1992-ben 500 millió forint állt rendelkezésre pályázati úton, és a program segítségével mintegy 550 tornaterem felépítéséhez nyújtott hathatós segítséget.

Az MSZP-SZDSZ kormány programja szerint „a Kormány a testnevelést és a sportot nemzeti ügynek tekinti, amelynek gyakorlása az állampolgárok szabad és önkényes elhatározásán alapul”.²⁰ A kormány feladatul tűzte ki többek között a Nemzeti Sport Alap közalapítványi formában történő működését, egy új sporttörvény, valamint a nonprofit törvény megalkotását, illetve a sportszervezetek köztartozásainak rendezését. A ciklus első két évében a kormányzati sportirányítás terén látványos intézkedések nem történtek. A Bokros-csomag rendelkezései a sportban is éreztették negatív hatásukat, de a két kormányzópárt közötti ellentétek sem váltak a sport hasznára.

Az áttörést a sporttörvény megalkotása és elfogadása hozta meg. Az OTSH elnöke kezdeményezésére egy parlamenti képviselőkből, valamint külső szakértőkből álló bizottság jött létre

1994 júliusában a sporttörvény kidolgozására. Egy év után a bizottság benyújtotta a kész törvényjavaslatot a Belügyminisztériumnak. Itt az egész törvényt átdolgozták, a sport finanszírozásának kérdéseit rendező részek helyett szervezeti és igazgatási kérdésekre helyezték a hangsúlyt. A parlament részére benyújtott törvényjavaslat tehát nem az OTSH, hanem a BM Törvény-előkészítési Főosztályának elképzeléseit tartalmazta. A sporttörvény, bár rengeteg kritikát kapott, mégis rendkívül fontos a magyar sport életében. Elvégre 75 év óta ez volt az egyetlen olyan jogszabály, amely kizárólag a sport kérdéseivel foglalkozott. A törvény rendelkezéseinek értelmében megalakultak a közalapítványok, a törvény pontosan meghatározta az önkormányzati feladatokat, valamint a sportági szakszövetségek helyzete is tisztázódott.

Az 1998-ban megalakuló Orbán-kormány újszerű sportirányítási rendszert hirdetett meg. A kormány elsődleges célja az egészséges nemzet megteremtése, és e cél elérésében fontos szerepet szánt a sportnak. A kormány a sportszféra egységének megteremtését tűzte ki célul, melyben a kormányzati döntések a társadalmi érdekeket szolgálják. A sportkormányzat hosszabb távon egy jól működő, és a piaci és az állami finanszírozási sporttevékenységeket egymástól világosan elválasztó sportrendszer óhajt kialakítani. A versenysportot – különösen a labdarúgást – hosszú távon pontos adófizető ágazatként képzelik el.

Politikai pártok

A nagyobb parlamenti pártok választási programjaiban külön fejezetet szentelnek sportpolitikai elképzelései bemutatására, bár igazán komolyan csak az 1994-es választási programokban merült fel a sport mint szakpolitika kérdése. A legtöbb párt sportpolitikai céljai hasonlóak voltak: új sporttörvény megalkotását, a sportegyesületek köztartozásának rendezését, valamint a sport finanszírozási rendszerének áttekintését tűzték ki célul. A Fidesz 1994-ben még nem önálló sporttörvény megalkotását, hanem csak a sport rendeletekkel történő közvetlen szabályozását javasolta. Szintén nem tartotta fontosnak önálló sportminisztérium felállítását.²¹

Az 1998-as pártprogramok viszont már nagy hangsúlyt fektetnek a sportpolitika kérdésére. Az MDF önálló minisztérium kialakítását, a Nemzeti Mozcásprogram bevezetését, valamint az iskolai testnevelés szerepének növelését tartotta szükségesnek.²² Az SZDSZ programjában a testnevelő tanárok anyagi megbecsülését, a szabadidősport fejlesztését, illetve az élsport területén gyökeres szemléletváltást sürget.²³ Az MSZP komoly, 8 oldalas sportprogramja a következő intézkedések meghozatalát tartja szükségesnek: az óvodások és alsó tagozá-

tos iskolások körében a mindennapos testnevelés bevezetése, a sporttörvény átfogó módosítása, valamint a sportfinanszírozás középtávú koncepciójának kidolgozása. Emellett prioritásként kezeli a sportegészségügy fejlesztését, a doppingolás elleni szigorú fellépést, illetve a lakosság testedzési feltételeinek bővítését.²⁴ Érdekesség, hogy az egyik parlamenti pártunk, a MIEP programja abszolút nem tartalmaz sportpolitikai irányelveket.

Az érdekvédelmi szervezetek

A sportban is – mint a legtöbb szakpolitikában – nagy szerep hárul az érdekképviseleti szervezetekre, a szövetségekre, hiszen ők jelentik a kapcsolatot a civil szféra és az állami kormányzat között. Legfontosabb szerepük a közpolitikai ciklus első két szakaszában, a kezdeményezés és a megformálás időszakában van. Ők azok, akik a sporttársadalomban felmerülő problémákat és igényeket megpróbálják közvetíteni a kormányzatnak és az országgyűlésnek, valamint az egyeztető, illetve törvény-előkészítő tárgyalásokon a sportszféra érdekeit képviselik. Szerepük rendkívül fontos, hiszen nyomásgyakorló tevékenységükkel jó pozíciót harcolhatnak ki a sport számára. Ehhez mindenképpen egy erős, egységes, központi érdekvédelmi szervezet kell, amely összegzi a sportban dolgozó egyének, illetve szervezetek igényeit, és ezt markánsan képviseli is a tárgyalásokon. Mindez a nyugat-európai fejlettebb társadalmakban már így működik. Nemzeti sportszövetségek alakultak, amelyek ernyőszervezetként fogják össze a sportági, valamint egyéb, a sporttal kapcsolatos szövetségeket. Így az állami vezetés komoly tárgyalópartnerként számol velük: Európa több országában ezek a nemzeti sportszövetségek részt vesznek a költségvetés előkészítésében, valamint megfigyelőként a parlamenti munkában is. Magyarország egyelőre távol van ettől az ideális helyzettől. Nincs még kialakult civil szféra, még csak a kezdeti lépéseknél tartunk. Ez a helyzet a szocialista rendszer következménye. A rendszerváltozással járó problémák meghozták az igényt a kormányzati döntések befolyásolására. Ekkor kellett volna kiépíteni egy egységes érdekképviseleti rendszert. Sajnos nem ez történt: a szereplők az érdekeket nem tudták megfelelően egyeztetni, s ennek nyomán egy „szétszórt” struktúra jött létre.

A Magyar Sportszövetség például a sportági szakszövetségek ernyőszervezeteként alakult meg 1992-ben. Ez a legjelentősebb sportbeli érdekszervezet, jelenleg 73 szervezet a tagja, köztük a sportági szövetségeken kívül megyei sportszövetségek, valamint egyéb sportszervezetek is (pl. Magyar Diáksport Szövetség, fogyatékosok sportszövetségei stb.). A Magyar Sportszövetség érdekképviseleti, valamint 12 területen szolgáltatási tevé-

kcynséget is folytat (utaztatás, fordítás stb.) a szakszövetségék munkájának megkönnyítése érdekében. 1992 óta az ENGSO tagja, így a magyar sport nemzetközi képviselét is ellátja.

Néhány évvel korábban, 1989-ben megalakult egy másik szervezet, a Sportegyesületi Tanács, amely 1991-től Sportegyesületek Országos Szövetségéeként (SOSZ) működik. Ez a kiemelt sportegyesületek érdekeinek képviselétére szerveződött. Az állami bázisszervek általi támogatása 1989-90-ben mintegy 5 milliárd forinttal csökkent²⁵, az állami közterhek megnöttek, tehát félő volt, hogy a sportegyesületek nem tudják fenntartani tevékenységüket. A SOSZ létrejötté egyik szempontból érthető, hiszen a túlélés forgott veszélyben, de célszerű lett volna átgondolni, hogy mindezen feladatokat egy csúciszervezet lássa el.

Újszerű kezdeményezés az 1998-ban alakult Olimpiai Sportágak Szövetségé, amely nagyon kicsi apparátussal, állami támogatás nélkül működik. Meg kell említenünk még az Országos Sportszakszervezetet is, amely igazából nem képvisel jelentős érdekérvényesítő erőt, főleg a sportlétesítmények, illetve az ott dolgozók érdekeit képviseli a Sportlétesítmények Magyarországi Szövetségével együtt. A felsőoktatási sporttevékenységet szervezi és irányítja a Magyar Egyetemi és Főiskolai Sportszövetség (MEFS), amely 1999-ben jelentős anyagi gondokkal küzdött a költségvetési támogatás hiánya miatt.

A szabadidős sporttevékenység érdekvédelmére szerveződött többek között a Magyar Diáksport Szövetség, a Magyar Szabadidősport Szövetség, a Magyar Természetjárók Szövetségé, valamint a Magyar Technikai és Tömegsportklubok Országos Szövetségé. Hét darab speciális szervezet alakult a fogyatékosok sportjának érdekében is, ezek közül a Magyar Mozgáskorlátozottak Sportszövetségé a legjelentősebb.

Külön kell említenünk a Magyar Olimpiai Bizottság (MOB) helyzetét. Ez a legrégebb, legnagyobb hagyományokkal rendelkező sportszervezet Magyarországon több mint 100 éve, 1895-ben alakult). Feladata az olimpiai eszme ápolása, a nemzeti csapatok nevezése az olimpiai játékokra, valamint az olimpiai felkészülés és eredményes szereplés feltételeinek megteremtése. Jelenleg nagyon aktív szerepet játszik a magyar sportéletben, és elnöke, Schmitt Pál révén jó kapcsolatot épített ki a miniszteriummal, valamint elismerik tevékenységét a nemzetközi szintén is.

Láthatjuk, hogy az érdek-képviselati rendszer elemei megvannak, de szükséges lenne ezek egységesítése, hogy a szervezetek a politikai aréna valódi szereplőivé váljanak. Remélhetőleg ez a folyamat hamarosan végbemegy, és akkor egy ernyőszervezet - valószínűleg a Magyar Sportszövetség - kialakításával eredményesebb lesz az érdekvédelmi tevékenység a jövőben. Elképzeléseim szerint a rendszer a következőképpen nézne ki. A sportegyesületek egyes szakosztályai a megfelelő sport-

ági szakszövetségek tagjai, ezáltal tehát a Magyar Sportszövetség tagjai is lennének. Ebből következik, hogy a sportegyesületek érdekeit külön képviselő szervezetre nem lenne szükség. A sportági szövetségek mellett az eddigi tendenciának megfelelően a speciális sportszövetségek is tagjai lennének az ernyőszervezetnek, amely így erős képviselőt biztosíthatna a kormányzati munkában a sport számára, az ENGSO tagjaként pedig a nemzetközi sportéletben.

Média

A média, főleg az elektronikus sajtó egyre fontosabb a sportnak. Világméretű tendencia a 60-es évektől a sport, főleg a csapat-sportágak térhódítása az elektronikus médiában. A műholdas közvetítések megjelenése megteremtette a globalizáció lehetőségét a sport számára. Ennek kedvező hatása, hogy egyre több ember ismerhette meg a versenysport szépségeit, és ezzel esetleg kedvet kapott ő maga is a mozgásra. A televízió közvetítései által a sport kulturált szórakozási lehetőséget is biztosított a társadalom számára. A médiaszakemberek hamar rájöttek arra, hogy a jó sport által rengeteg nézőt lehet a képernyők elé ültetni, ezért a televízióban egyre nagyobb szerepet kaptak a sportközvetítések. Ez természetesen a sport számára is hasznot hozott. A média segítségével a társadalom jobban megismerhette a sportot. Nyugat-Európában a televíziós jogdíjakból származó bevételek a szövetségek, ligák, valamint a sportegyesületek költségvetésének legnagyobb részét alkotják. Ez egy természetes piaci folyamat, hiszen a sportolók általi „szolgáltatás” a média segítségével jut el a fogyasztóhoz, amiért a médiának a teljesítmény értékének megfelelő árat kell fizetnie. Ez az egyesületek számára biztos bevétel, amelyre a jövő évi gazdálkodásukat alapozni, tervezni tudják. Hazánkban ez a folyamat még nem kristályosodott ki, a csapatok legfőbb bevételi forrása a szponzori pénz. Ezek a pénzek bizonytalanok, így nem lehet hosszú távon tervezni, és emiatt a magyar csapatoknál csak a rövid távú – általában túlélési – célok érvényesülnek.

A társadalom részéről az igény itthon is megvan a sportközvetítésekre. Sajátos helyzetben van a hazai médiapiac is. A TV2 és az RTL Klub stratégiájának nem része a sport, és csak nagyon kevés sportközvetítést ad, az MTV pedig megfelelő töke-erő híján nem jelent igazi bevételi forrást a csapatoknak. A verseny hiányában a sportágak kénytelenek az MTV-nek eladni a közvetítés jogát, jóval a tényleges értéke alatti áron. A rendezetlenségből eredő pereskedések, a jogdíjak helyzete miatti viták – főleg a labdarúgás, illetve csapatsportágak terén – nem kedveznek a sport számára, és tovább lassítják a rendeződési folyamatot. Történtek próbálkozások önálló sportcsatorna beindítására

(Hungary Sport, Hungarosport), de ezek rövid idő alatt kudarcba fulladtak. A csapatsportágak minőségének javulnia kell, amennyiben jobb áron szeretnék értékesíteni „szolgáltatásukat”, hiszen a műholdon fogható külföldi csatornák kínálata kedvezőbb a sportrajongók számára. A két kereskedelmi televízió is ezért nem foglalkozik magyar bajnoki mérkőzések közvetítésével, mert ezt a tevékenységet nem itéli nyereségesnek.

Hosszú távon szükséges a média és a sport kapcsolatának rendezése. Első lépésben az állam feladata mindkét szakterület, illetve kapcsolatuk jogi szabályozása, és a megfelelő feltételek megteremtése. A második lépésben pedig a piac önszabályozó mechanizmusa kialakítja a megfelelő viszonyokat – természetesen csak akkor, ha lesz eladható teljesítmény.

Egyéb szereplők

Rendkívül fontos feladat a testnevelés és a sport számára is a tudományos kutatás, valamint a megfelelő szakemberek képzése. Ennek intézménye az egykori Testnevelési Főiskola, amely a 2000. év őszi tanévétől kezdve – a felsőoktatási integráció következtében – a SOTE Testnevelési és Sporttudományi Karaként működik. A Magyar Testnevelési Főiskolát az 1921. évi LIII. törvénycikk rendelkezése alapján 1925-ben alapították. 1975-ig főiskolai, 1975-től egyetemi képesítést nyújt az ott végzett szakembereknek. Jelenleg a testnevelő tanári és szakedzői képzés mellett gyógytestnevelő, egészségtan-tanári, humánkineziológus, valamint sportmenedzser szakokon is lehet képesítést szerezni. Sokáig csak itt folyt egyetemi szintű testnevelő tanári képzés, de 1995-től a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen is beindult a képzés.

Ki kell emelni az Országos Sportegészségügyi Intézetet is, amely a magyar sportegészségügy központja. Az egyszerűen Sportkórháznak nevezett intézménynek is szembe kell néznie az integrációs folyamattal, valószínűleg a közeljövőben valamilyen nagy budapesti kórház irányítása alá kerül ugyanis. Az itteni kutatólaboratóriumban végzik egyébként a magyar dopingminták vizsgálatát, valamint egyéb sportegészségügyi kutatásokat is. A sport szellemiségének, az olimpiai eszmének és mozgalomnak, valamint a régi idők sportjának bemutatója a Népstadionnál működő Testnevelési és Sportmúzeum. Ezek az intézmények nem az ISM, hanem a megfelelő tárca (oktatási, egészségügyi, kulturális) irányítása alá tartoznak, költségvetési támogatásukat is onnan kapják.

A magyar sportrendszerre, illetve sportpolitikára közvetett befolyást gyakorolnak különböző nemzetközi sportszervezetek. Ezek közül legjelentősebb a Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB), a Nemzetközi Sportszövetségek Szövetsége (AGFIS), az

Európai Olimpiai Bizottság (EOC), valamint a már említett ENGSO. A magyar sportvezetők jelen vannak és aktívan közreműködnek ezekben a testületekben. Kiváló sportdiplomataink közül Schmitt Pál a NOB protokollfőnöke és Végrehajtó Bizottságának tagja, Aján Tamás az AGFIS alelnöke, Nádori László pedig az ENGSO Végrehajtó Bizottságának tagja. Mellettük számos magyar sportvezető vesz részt a különböző sportágak európai testületeiben is.

POLITIKAI ÜGYEK (ISSUES)

A közpolitikai vizsgálat utolsó szakaszaként az elmúlt 10 év azon sportügyeit szeretném bemutatni, amelyek a politikai napirendre kerültek, szerepeltek a parlament munkájában, és a kormányzat is komolyan foglalkozott velük.

Az egyik legfontosabb és legnagyobb érdeklődést kiváltó ügy a labdarúgás kérdése. Magyarországon a labdarúgás „nemzeti ügy”, ennek ellenére az elmúlt 10 évben mélypontra jutott. A helyzet annál jóval összetettebb, mint hogy egy-két intézkedés megoldja a problémákat. Egy olyan, hosszú távú stratégiára van szükség, amely megfelel a helyi adottságoknak, körülményeknek, és el lehet fogadtatni az érintettekkel. A jobb eredmények elérése érdekében fontos, hogy a program kidolgozását és beindítását következetes végrehajtási folyamat kövesse. A példa előttünk van, hiszen ha megvizsgáljuk Törökország vagy Norvégia esetét, megfigyelhetjük a fejlődési folyamatot. Az 1986-os világbajnokság selejtezőin még Anglia válogatottja két mérkőzésen (összesítve) 13-0-ra páholta el Törökország legjobbjait.²⁶ Németországban az UEFA-kupa elődöntőjében a legjobb török klubcsapat a Galatasaray 4-2-es összesítéssel kiütötte az angol Premier League egyik élcsapatát, a Leeds Unitedet és bejutott a kupa döntőjébe. Mindez nem azt jelenti, hogy az angolok elfelejtettek focizni, hiszen ők jelenleg is Európa legjobbjai közé tartoznak. Ez egyértelműen a törökök dicsérete, akik időt, pénzt és energiát nem sajnálva kidolgoztak, felépítettek, és működtettek egy olyan rendszert, amely „hozza az eredményeket”. Nálunk az elmúlt években csak kapkodás és látszattervékenység történt. A politika közvetlen beavatkozása a világbajnoki pótselejtezőn Jugoszláviától elszenvedett 12-1-es összesítésbeli vereség után kezdődött. Ekkor, 1997 novemberében, az akkori miniszterelnök, Horn Gyula egy ötfős bizottságot állított fel – Tibor Tamás vezetésével – a magyar futball „megmentésére”. A Magyar Labdarúgó Szövetség (MLSZ) és a válogatott élén is váltás történt, Laczkó Mihály helyett Kovács Attila foglalta el az elnöki posztot, a kispadon Csank Jánost Bicskei Bertalan váltotta. A bizottság munkájának eredményeképpen megtörtént a sporttörvény módosítása 1998-ban, mely szerint a profi bajnok-

ságokban a csapatok csak gazdasági társaságként indulhatnak. Ez egy tipikusan olyan lépés volt, amelytől sem a bajnokság színvonala, sem az utánpótlásképzés, tehát összességében a magyar labdarúgás színvonala sem lett jobb. Az elkövetkező fél év a válogatott – sajnos csak átmeneti – sikerei miatt nyugodtan zajlott. Az új kormányzat nem tekintette partnernek az MLSZ elnökét, kezdettől fogva új közgyűlés összehívását sürgette. Az 1998. december 5-i közgyűlés azonban megerősítette – a közvélemény szimpátiáját élvező – Kovács Attilát az elnöki poszton. 1999. február 4-én a frissiben kinevezett Deutsch Tamás ifjúsági és sportminiszter – törvénysértő működésre hivatkozva – felfüggesztette az MLSZ elnökét, elnökségét és Ellenőrző Bizottságát, és a szövetség élére felügyelőbiztosként Bodor Andrást nevezte ki. Az eset rendkívül nagy vihart kavart. A sportminiszter azzal érvelt, hogy ő csak a sporttörvény 27. § d) bekezdésében foglalt jogait gyakorolta. Az idézett bekezdés viszont ellentétes a Nemzetközi Labdarúgó Szövetség alapszabályával, amely a szövetségek önkormányzati elven szerveződő, önálló, demokratikus működését írja elő. A sportminiszter e döntésével szembe szállt a nemzetközi szövetséggel, de vereségre ítéltetett. A FIFA kilátásba helyezett szankciói hatására Deutsch kénytelen volt meghátrálni, és visszahelyezte hivatalába az MLSZ vezetését. Ez a lépés nem volt meglepő, hiszen 1997-ben a lengyel sportminiszter hasonló körülmények között, a FIFA nyomására volt kénytelen visszahelyezni posztjára a Lengyel Labdarúgó Szövetség elnökét. Az ügy következménye, hogy a miniszter és ezáltal az újonnan alakult minisztérium is heves támadások kereszttüzébe került a politikai élet és a közvélemény részéről egyaránt. Deutsch Tamás, az addig népszerű politikus, a közvélemény-kutatási adatok szerint néhány hónap alatt a politikusok népszerűségi rangsorának végén találta magát. Az MLSZ-ügy a legnagyobb kormánypárt, a Fidesz-MPP népszerűségének is ártott, hiszen még a koalíciós partner is komolyan bírálta Deutsch viselkedését. Az ügy a magyar labdarúgás nemzetközi megítélését is komolyan veszélyeztette, és a 2004-es Európa-bajnokság rendezési jogáért küzdő osztrák–magyar közös projekt munkáját is veszélyeztette.

A másik aktuális probléma a futball-huliganizmus kérdése. A huliganizmussal még a nyugat-európai országok is sokszor szembesülnek, pedig legtöbbjük hatalmas erőfeszítéseket tett a stadionbeli erőszak felszámolására. Magyarországon ez még halálos áldozatot nem követelt, de egyre veszélyesebb méreteket ölt, úgyhogy foglalkoznunk kell vele. Az Ifjúsági és Sportminisztérium ezt meg is kezdte a nyugati (főként angol) rendezési programok tanulmányozásával. Beindult a „Szurkolj, ne háborúzz!” kampány, kormányrendelet született a sportesemények rendezéséről és a nézők biztonságáról, tehát a szabályozási folyamat elindult. Kiemelkedő, rövid távú eredményeket nem

szabad várni, nagyon hosszú időnek kell eltelnie ahhoz, hogy kiűzzük a huliganizmust a stadionokból. Ezért nagyon remélem, hogy ezen a területen nem történnek politikai konfrontációk, hanem a sportpolitika szereplői összefognak, és együttesen megteremtik a megfelelő körülményeket a stadionokban és azok környékén. A labdarúgással kapcsolatban meg kell említenem két olyan „issue”-t, amelyek komoly hatással voltak a magyar külpolitikára is: az 1992-es Slovan Bratislava–Ferencváros UEFA-kupa meccsen történt szlovák rendőri túlkapásokat, valamint a Ferencváros–Ajax Bajnokok Ligája meccsen a magyar szurkolók rasszista megnyilvánulásait. Mindkét ügy jócskán túllépett a sport keretein, a parlament napirendjére is bekerülve komoly hazai, és főleg nemzetközi viták tárgyát képezte.

Rendkívül fontos és komplex kérdés a sportszervezetek halmozódó köztartozásainak rendezése. A téma a sportpolitika napirendjén az elmúlt 10 év során folyamatosan jelen volt, a parlamentben is viszonylag sokat foglalkoztak vele a honatyák. A folyamat első rendezési kísérleteként az Antall-kormány 1992-ben mintegy 1 milliárd forintot tartozást engedett el a sportszervezeteknek, de ez nagyon hamar újratrémelődött. A tartozásokat a mindenkori kormány hallgatólagosan eltúrta, komoly beavatkozások, egy-két kivételtől eltekintve, nem történtek. Átfogó rendezési terv 1998 őszén született az akkor még a Miniszterelnöki Hivatal ifjúsági és sportügyi államtitkárságán Dénes Ferenc vezetésével. Ekkor már a sportszervezetek köztartozásai elérték a 7 milliárd forintot.²⁷ A rendezési terv lényege, hogy azoknak az egyesületeknek, amelyek vállalják és teljesítik is a jövőbeli pontos járulékfizetést, az állam elengedi tőketartozásaikat, valamint azok pótlékait. A szerződésüket megkötötték, az akció még nem fejeződött be, de sajnos vannak olyan egyesületek (Vác, Csepel, Spartacus), amelyek már most sem tudnak megfelelni a szerződésben foglaltaknak. Ezen egyesületek, valamint köztartozásaik sorsa további rendezést vagy határozott állami beavatkozást igényel.

Komoly állami szabályozás szükséges a doppingolás tilalmának betartatása érdekében is. Magyarországon a kormányzat rendkívül következetes a szigorú ellenőrzés kérdésében. A büntető törvénykönyv 1998. decemberi módosításával a tiltott szerkekkel élő sportolók akár egy évig terjedő szabadságvesztéssel is sújthatók. Deutsch Tamás az 1999. februári lausanne-i doppingellenes konferencián tartott előadásában kifejtette: „a nemrég alakult minisztérium a versenysportolók egészségvédelme mellett nagy gondot kíván fordítani a megelőzésre, valamint a nevelésre is”.²⁸ Ennek érdekében 1999. június 7-én A magyar sport tisztaságáért címmel nagyszabású konferencia zajlott a Testnevelési Egyetemen. Ennek ellenére sajnos a közelmúltban is voltak magyar doppingügyek (Gécsek Tibor, Benedek Tibor és Hercegfalvi Zoltán esete), valamint a legújabb

sokk számunkra, hogy két atlétánk, Szekeres Judit és Dobos Gábor doppingmintája lett pozitív. Az esetek nagy részében szándékosság nem igazolható, de a gyanú árnyéka így is rávetődik a magyar sportra.

A politikusok számára megnyugtató téma az olimpiai felkészülés és szereplés kérdése. Szerencsére az olimpiai mozgalom ügyében abszolút mértékben nemzeti egység érvényesül, az olimpiai érmeseket az egész ország ünnepli párhovatartozástól függetlenül. A parlamentben napirend előtt megemlékeznek az olimpiai helyezettekről, valamint a köztársasági elnök és a miniszterelnök általában fogadást ad a legsikeresebb sportolók tiszteletére, amelyen állami kitüntetésekkel is honorálják a sportbeli eredményeket. Az 1996-os atlantai játékokon az előző két olimpiához képest mérsékelten szerepeltek a sportolóink (9. táblázat.)²⁹

9. táblázat. Az utóbbi három olimpia magyar eredményei

	Szöul	Barcelona	Atlanta
Létszám	200	219	218
Aranyérmek száma	11	11	7
Ezüstérmek száma	6	12	4
Bronzérmek száma	6	7	10
Érmek száma	23	30	21
Olimpiai pontszám	209	207	150
Helyezés az ércmtáblázaton	6.	8.	12.
Helyezés az érmek száma szerint	10.	6.	12.
Helyezés a pontok szerint	6.	7.	11.

BEFEJEZÉS

A fentiek alapján a következőket emelném ki: irányítási szempontból külön kell választani a szabadidő- és az élsport kérdését. Az élsportnak – a legújabb szakirodalom szóhasználatban: a látványsportnak – mindenképpen a terciar szektorban, a szórakoztatóipar részeként kell működnie, tehát üzleti alapú átalakulásra van szükség. A hatékony és eredményes látványsport három feltétele ugyanis a következő: a jó minőségű szolgáltatás (sportteljesítmény), a megfelelő környezet, valamint a profi tá-

jékoztatás. Nálunk azonban egyikről sem beszélhetünk. Az igazán látványos sportágakban (pl. labdarúgás, kosárlabda) nincs megfelelő színvonal, a körülmények (létesítmények helyzete, sporthuliganizmus) végképp nem európai színvonalúak, valamint a sportmarketing is gyerekcipőben jár még Magyarországon. A három feltétel biztosításához sok pénz szükséges, amit a sportszféra szereplői jelenleg nem tudnak előteremteni saját erőből. Szükség van tehát az állami szerepvállalásra.

Az állami hozzájárulás azonban több problémát is felvet. Az egyik az, hogy a kormányzatnak rendkívül célirányosan kell elosztani az állami pénzeket, valamint szigorúan ellenőriznie kell ezek felhasználását. A második az, hogy az átalakulási folyamat lezárulása után az állami pénzek mennyisége – kizárólag a látványsport területén – egyre inkább csökkenjen, ezzel is kényszerítve a sportvállalkozásokat a piaci viszonyok közötti minél hatékonyabb gazdálkodásra (a Forma-1 támogatása jelenleg már ezen elvek szerint történik).

Az átalakulás azonban nem egyszerűen pénzügyi tényezők függvénye. A sportnak mint szórakoztató iparágaként szüksége van a minél nagyobb társadalmi elismertségre és népszerűsége-re. Ehhez Magyarországon szemléletváltásra is szükség van – a sportban tevékenykedők és az egész társadalom részéről is. Fokozni kell a sporttudományos kutatásokat, ki kell alakítani a korszerű sportszakemberképzés rendszerét (azaz nem csak jó edzőket, sportorvosokat, hanem a sportban is járatos jogi, illetve gazdasági szakembereket kell képezni), valamint támogatni szükséges az utánpótlást. A legnehezebb feladat a megfelelő társadalmi hozzáállás kialakítása, ami csak egy rendkívül hosszú folyamat eredménye lehet. Ebben sokat segíthet a nemzetközi tapasztalat, valamint a magyar sportolók jó szereplése.

A sport kapitalizálódásának folyamata nem minden sportágat érint egyforma mértékben, hiszen vannak kevésbé látványos sportágak, amelyek nem valószínű, hogy az üzleti szférában megállják helyüket (pl. vívás, kajak-kenu). Ezek fennmaradásához nagyon fontos az eredményes szereplés a különböző világjátékokon, valamint a nemzeti hagyományok ápolása. Mivel ezek a sportágak nem tudnak könnyen beépülni az üzleti szférába, így az állam támogatása szükséges a zavartalan működéshez. (Persze azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a kiemelkedő sportolók itt is könnyen „eladhatók” és tudnak szponzort találni, de a legköltségesebb az, míg kinevelünk egy „sztár” sportolót.) A modern sportpolitikában a cél egy olyan sportrendszer kialakítása, amely fontos és pontos adófizető üzleti ágazat, illetve állami támogatásra csak a piaci kudarcok kiküszöbölésére van szüksége.

Az élsport mellett azonban semmiképpen sem szabad megfeledkeznünk a szabadidős sporttevékenységekről. Ez a társadalom egésze számára még fontosabb, mint a versenysport.

Nézzük, mik lehetnek a testnevelés és sport hatásai a társadalomra!

A testnevelés és szabadidősport paradoxona, hogy a befektetett pénz csak hosszú idő alatt és áttételesen térül meg. Holott tudjuk, a sport elősegíti az egészségesebb életmódot, tehát máris faraghatunk az egészségügyi kiadásokon, de ugyanígy említhetnénk az emberek által végzett sporttevékenység miatt megnövekvő munkateljesítményt is. Sajnos azonban ezek az elvek – mint általában a prevenciók tevékenységei – Magyarországon még nem találtak megfelelő tömegbázisra. Egyszerűbb felépíteni egy mozgásszervi klinikát, mint fejleszteni a szabadidősportot és így „csökkenteni” a mozgásszervi megbetegedések számát. Persze ez egy hosszú folyamat, amelyhez a megfelelő anyagi háttér még nem áll rendelkezésre, de a háttérben ott áll a kormányzati érdeklentés is. A kormányzatnak – a választási ciklus rövidege miatt – gyors, kézzelfogható eredményekre van szüksége.

Ma Magyarországon a felnőtt férfiak átlagosan 9 percet (!) sportolnak egy évben.¹⁰ Ez egy tragikus tény, amelynek tudatában hosszú távú, komoly egészségpolitikai koncepció is szükséges, a sport mint prevenciók eszköze előtérbe helyezésével.

A magyar sportirányításnak az élsport üzleti átalakítása, a szabadidősport fejlesztése, az uniós csatlakozás előkészítése és az egyéb operatív teendők mellett nagy figyelmet kell fordítania a hatékony közpolitikai rendszer kiépítésére, valamint a sportszféra egységének megteremtésére. A sportpolitika szereplőinek együttműködése, a közös döntések és a közös felelősségvállalás szükséges ahhoz, hogy a magyar sport megfeleljen az új évezred kihívásainak.

Jegyzetek

- ¹ Harcsár István: Vitanap a sportról. Az Országgyűlés Oktatási, Tudományos, Ifjúsági és Sportbizottsága, 1997. április 24.
- ² Alexandre Husting: L' Union Européenne et le Sport Les Editions Juris-Service, 1998
- ³ Bayer József: A politikatudomány alapjai. Napvilág Kiadó, Bp., 1999
- ⁴ Ágh Attila Kozpolitika című tanulmánya alapján. In: Gyurgyák J. (szerk.): Mi a politika? Osiris, 1999
- ⁵ Keresztényi József: Kis olimpiatörténet Gondolat, 1988
- ⁶ Barrie Houlihan: Sport, policy and politics. Routledge, London-New York, 1997
- ⁷ Részlet az MSZP és az SZDSZ között létrejött koalíciós megállapodásból. (Magyar Hírlap, 1994. június 27.)
- ⁸ Az 1996. évi LXIV. törvény alapján
- ⁹ Az 1996. évi LXIV. törvény alapján

- ¹⁴ Sárkozy Tamás: A sportszakszövetségek jogállásának vitás kérdései. *Magyar Jog*, 2000. 2.
- ¹⁵ A vizsgálatokat az Országgyűlési Napló CD-ROM segítségével végeztem
- ¹² Az első ciklus költségvetési törvényei (1990. évi CIV., 1991. évi XCI., 1992. évi LXXX. és az 1993. évi CXI. törvény) alapján.
- ¹³ A második ciklus költségvetési törvényei (1994. évi CIV., 1995. évi CXXI., 1996. évi CXXIV., 1997. évi CXLVI. törvény) alapján.
- ¹⁴ A harmadik ciklus költségvetési törvényei (1998. évi XC. és 1999. évi CXXV. törvény) alapján
- ¹⁵ Gallov Rezső: Figyelem! – Itt a pénz beszél. *Nemzeti Sport*, 1999. január 28.
- ¹⁶ A Magyar Köztársaság kormányának programja, 1998-2002
- ¹⁷ Alexandre Husting: *L' Union Européenne et le Sport*. Les Editions Juris-Service, 1998.
- ¹⁸ Nádori László: Az EU és a magyar sport. *Iskolakultúra*, 2000. 5.
- ¹⁹ A Nemzeti Megújulás Programja (MDF kormányprogram), 1990.
- ²⁰ A Magyar Köztársaság Kormányának programja, 1994-1998
- ²¹ Fiatal és felnőtt (Na mozgás!... – összefoglaló a Fidesz sportprogramjáról). Fidesz választási program, 1994.
- ²² Az MDF választási programja, 1998.
- ²³ www.szdsz.hu
- ²⁴ Fejlettebb sport – Egészségesebb nemzet. (Részlet az MSZP választási programjából). 1998.
- ²⁵ Válságrendezési programot - de azonnal!, *Köztársaság*, 1992/33.
- ²⁶ Bocskák Miklós: *Mundial '86*. Budapest, 1986.
- ²⁷ Forrás: Tamás Tibor: Adós, fizess!, *Népszabadság*, 1998. december 3.
- ²⁸ Forrás: "Francia" felszólalás, *Népszabadság*, 1999. február 3.
- ²⁹ Tények könyve '89, '93, '97.
- ³⁰ Bruckner Gábor: Kilencperces tragikomédiák. *Népszabadság*, 1998. december 28.

IRODALOM

- Bayer József: *A politikatudomány alapjai*. Napvilág Kiadó, 1999.
- Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika?* Osiris, 1999.
- Barrie Houlihan: *Sport, policy and politics*, Routledge. London-New York, 1997.
- Alexandre Husting: *L'Union Européenne et le Sport* Les Editions Juris-Service, 1998.
- Sárkozy Tamás: *A magyar sportjog alapjai*, HVG-Orac, 2000.
- M. Schobert-M. Sulzbacher: *A sport és az Európai Unió*. ASKÓ-OTSH, 1997.
- Keresztényi József: *Kis olimpiatörténet*. Gondolat, 1988.
- Sportköltségvetés 1999. ISM szakmai kiadványsorozata
- Berényi Sándor: *A testnevelési és sportközigazgatás*. Megjelent: Ficzer L.-Forgács I. (szerk.): *A magyar közigazgatási jog*. Osiris Kiadó, 1999.
- Nádori László: Az EU és a magyar sport. *Iskolakultúra*, 2000. 5. sz. (megjelentés alatt)
- Gallov Rezső: Figyelem! – Itt a pénz beszél. *Nemzeti Sport*, 1999. január 28.
- Sárkozy Tamás: A sportszakszövetségek jogállásának vitás kérdései. *Magyar Jog*, 2000. 2. sz.

- Budai Ervin: Sport(t)örvényben fuldokolva *Magyar Szemle*, 1999. 3-4. sz.
- Rózsaliгети L.-Tóth Cs.: A sport szerepe az önkormányzatoknál. *Magyar Közigazgatás*, 1995. 11. sz.
- Frenkl R.-Kertész I.: A magyar sportirányítás 1945 után. *História*, 1995. 5-6. sz.
- Kolláth György: A készülő sporttörvény jogi sarokpontjai. *Gazdaság és Jog*, 1995. 3. sz.
- Gallov Rezső: Új típusú együttműködés lehetőségei a dekoncentrált szervek és a megyei önkormányzatok között. (Előadás az „Európába megy-e a megye?” c. konferencián 1991. október 24-26.) Pécs, 1992.
- Vitanap a sportról. Az Országgyűlés Oktatási, Tudományos, Ifjúsági és Sportbizottságának kiadványa, 1997. április 24
- A sportról. Törvényalkotási háttéranyag. (Szerk.: Csákó B.-Harasztiné) HÍD 35., 1999.
- A sportról. Törvényalkotási háttéranyag. (Szerk.: Csákó B.-Baráthné), HÍD 10., 1996.
- Bruckner Gábor: Kilencperces tragikomédiák. *Népszabadság*, 1998. december 28.
- Tamás Tibor: Adós, fizess!, *Népszabadság*, 1998. december 3.
- Országgyűlési Napló 1990-1994, 1994-1998, 1998-, CD-ROM

VITA

GALLÓ BÉLA

Egy ilyen, egy olyan

(Adalékok a publicisztika és a politológia különbségéhez)

Őszintén tisztellem Szabó Márton színvonalát, tekintve igen elmélyült, tematikusan pedig hézagpótló politológiai munkásságát, de hogy a dolgok közepébe vágjak, Publicisztikai politológia Magyarországon a kilencvenes években című vitaindító írása korábbi tanulmányaihoz képest kevésbé pontos. Kollegiális nagyrebecsülésem akár azt is diktálhatta volna, hogy írásával kapcsolatban nagyvonalúan megengedjem magamnak a hallgatás (tudománytalan) luxusát, csakhogy a sors szeszélye folytán az elmúlt években huzamosabb idcig a Magyar Hírlap publicisztikai rovatvezetőjeként is működtem. Ha úgy tetszik, ismerem tehát a „publicisztikai politológia” mindkét frontoldalát. Így azután e kettős céhbeli gyakorlat birtokában mégis muszáj leírnom, hogy Szabó tanulmányának címadó kulcsfogalma tetszetős, de lényegét tekintve igazi íróasztal-lelemény. Ilyen nevezetű, elfogadott műfaj tudniillik egyik szakmában sem ismeretes. Létezik viszont (jó és rossz) publicisztika, amit írhat író, papírra vethet tudós, újságíró, politikus és közember, s nem vitás, van (jó és rossz) politológia is. A kettő kereszteződéséből származtatott teremtmény azonban nem egyéb a kentaurnál: embernek ló, lónak ember, s noha kétségtelenül szapora jószág, adoptálása mindkét oldalról reménytelen.

Induljunk ki a publicisztika és a politológia szavak jelentéséből (ami ebben az ezredfordulós, posztmodernkedő zűrzavarban egyébként sem árt). De előtte még azt a könnyen bizonyítható tényt se hanyagoljuk el, hogy az esetek döntő többségében sokkal inkább politológusok próbálnak publicisztikát írni sem-

mint publicisták politológiát. Másképp fogalmazva: általában nem a publicisták rögeszméje az, hogy ők politológusok, hanem az utóbbiaké, hogy ők publicisták. E tény azért fontos, mert félreérthetetlenül következik belőle, hogy ambíciójuk értelmezésekor – és ezt kezeli Szabó elnagyoltan – a publicisztika szakmai követelményeit kell figyelembe venni, hacsak nem akarunk abba a hibába esni, hogy minden 4 és 10 flekk közé eső írást automatikusan publicisztikának tekintünk, csupán azért, mert valahol közölték. Pedig dehogyan is az. (Ha így lenne, rovatvezetői munkásságom annak idején bizony jóval kedélyesebb és szórakoztatóbb elfoglaltságnak bizonyult volna...)

Vegyük először a publicisztika szó jelentését. Ha nem gyűjtőfogalmat (közírást) értünk rajta, amely minden közéleti indíttatású produkciót egy kalap alá söpör be (amit megtehetünk, de ez esetben nincs értelme a vitának), hanem *műfajt*, akkor a publicisztika az újságírói szakmának a *politikai és társadalmi kérdéseket* magasabb, elvi alapon, irodalmi szinten tárgyaló ága. „Megközelítheti a szépirodalmi minőséget, amennyiben *személyes hitelessége, élményszerűsége és megvilágító stílusa* hasonlatos az esszéíráshoz. Általában tárgyszerűbb és fogalmibb a kifejezőmódja, mint az esszének, de személyes hevülete a szónoklathoz is közelítheti: szenvedélyes meggyőzésre, érzelmi érvelésre is törekedhet. A korszerű publicisztika azonban az érzelmekről az értelemre helyezi át a hangsúlyt.” (Alföldy Jenő: Irodalmi fogalomtár. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 220.)

Mint a kurziválásból kitűnik, a publicista eo ipso politikai, társadalmi tematikával és látásmóddal bír, aki tehát ezt a műfajt gyakorolja, eleve ilyen jellegű problémákkal foglalkozik. S mert a politika meg a társadalom a politológia kitüntetett figyelmének tárgyai is, amikor politológus ír publicisztikát, neki nem kell önnön szakmai érdeklődésétől elszakadnia. Előnyt élvez mondjuk az atomfizikussal vagy a kórboncnokkal szemben, akiknek, ha ilyesmire vetemednek, saját tudományterületükön kívüli terepen kell mozogniuk. Talán ez a kellőképpen nem önreflektált tematikus előny készlet számos politológust arra, hogy publicisztikával kísérletezzon, mondván: kétségtelen, hogy ő ebben is kompetens személy, lévén társadalomhoz, politológiához hivatalból ért. Igazolt tudását – úgy véli –, elegendő a napilapok és folyóiratok által igényelt terjedelemhez igazítania, jobb esetben a tudományos stílust és fogalomkészletet kicsit lazábbra vennie – és íme, máris magától értetődően kész a publicisztika, avagy a „publicisztikai politológia”.

Csakhogy ez nem így működik.

Fájdalom, de az efféle készterméket rendszerint csupán a szerző érthető szülői elfoglaltsága és a szerkesztő üzemszerű lapcsinálási kényszere minősíti publicisztikának, miközben a bagatell minőségi kritériumok (személyes hitelesség, élményszerűség, megvilágító stílus) szerint nem az. S többnyire nem

tartja annak az ilyen jellegű kísérletektől elcsigázott olvasó sem. Továbbá a fájdalmat csak fokozza, hogy a szerző és a szerkesztő közötti – korántsem elvszerű – kompromisszum következtében mégis megjelenő produktum természetesen politológiának sem tekinthető. Ez utóbbi ugyanis szaktudomány, a diszciplínák minden – e hasábokon nyilván feleslegesen tárgyalandó – kötöttségé együtt. (Következésképpen a politológiai publicisztika, akár a "publicisztikai politológia", fából vaskarika.) Ez a tipikus "két szék között a pad alatt" helyzet magyarázza aztán, hogy a "publicisztikai politológia" kapcsán miért olyan hangos egyfelől a szakmailag inzultált publicisták, másfelől a tudomány kaptafájánál maradt politológusok fanyalgása. Azt, hogy miért mondja azt az újságíró a politológus publicistára, persze biztos nagyon okos, csak épp írni nem tud, s miért legyint a "szakmahű" tudós a nyilvánosságot több-kevesebb sikerrel megnyergelő kollégára, hogy nicsak, már megint zsurnalisztikusan "vartyog". Hiszen a publicisztika művelője, még akkor is, amikor az értelemre helyezi a hangsúlyt, inkább az élményszerű, érzéki eszközöket is mozgósító *hatásra* törekszik, míg a politológia a szükségképpen szárazabb, kötöttebb logikai szabályokat követő értelmi *megértésre, leírásra*. (Van persze olyan eset amikor az érzéki és a logikai mozzanat egy-egy produkción belül szervesen összekapcsolódik, de ennek a jegyzetnek – miként Szabó vitaindítójának is – az ilyen egymásra találásokat nélkülöző átlagproduktum a tapasztalati bázisa, nem a kivételes kegyelmi pillanat.)

Akkor mivel magyarázható a politológusok szembetűnő publicisztikai igyekezete? Műfajilag minek nevezhető az ilyen produktum? A már szóba hozott, látszólag kézenfekvő kompetenciátényező mellett az okok elsősorban szociológiai eredetűek, ahogy azt tanulmányában Szabó Márton is jelzi. A kiegészítő pénzkeresetre történő utalását azonban érdemes egyéb megfontolásokkal kiegészíteni. Például avval, hogy a médiajelenlét jóval magasabb ismertségi indexet biztosít, mint a kevésbé szem előtt levő tudományos fórumok, függetlenül a két területen végzett munka minőségétől és műfaji tisztaságától. Az ismertség pedig kapcsolati tőkét jelent, aminek, ugye, megvannak a maga inkább kellemes, mint kellemetlen hozadékai (ámbár ki tudja). S ki ne szeretne a tudósi szakma félhomályából a nyilvánosság színpadára kerülni? Még csak különösebben hiúnak se kell lennie ahhoz, hogy erre törekedjen. Az ugyan fatális tévedés, hogy aki a médiában nem jelenik meg, az szakmailag nem is létezik (a politológusra inkább az a veszélyes, ha jelenléte csupán a médiában észlelhető...), de ha valaki megteheti, miért ne legyen ott is jelen. Továbbá ne feledjük azt sem: az elmúlt évtized demokratikus melege kikeltette a tojásból a nyílt vagy titkos pártpolitológus figuráját is, akinek legfőbb harcmezeje a média. Ez a típus elszántan kombattáns tevékenységét szereti hűvös,

objektív tudománynak álcázni, noha a szolgálati közlönyökben végzett munkája valójában csak a médiában megfújó pártharsona.

A műfaji meghatározás során először is nevükön kell nevezni a publicisztika és a politológia közötti széles sávba eső közéleti írásokat. Olyan, szakmailag jól elkülöníthető – és el is különítendő – klasszikus műfajok találhatók itt, mint a *politikai esszé*, *kisesszé* (Tamás Gáspár Miklós, Lengyel László például többnyire ezt műveli), a *politikai elemzés* (Tölgyessy Péter, Ripp Zoltán publikációit, hogy csak e két kiváló analízátort említsem), vagy a Kis János által gyakorolt *rövid politikai értekezés*, amit az esszétől szárazabb stílusa, feszeőbb logikai levezetése, az elemzéstől pedig ideologikusabb mivolta különböztet meg.

Problémásabb viszont azon írások besorolása, melyek ugyan ebbe a köztes sávba esnek, de az előbbieknél jóval nagyobb sokaságban fordulnak elő. Ezeket a hibrid, minden klasszikus műfaji korláttól mentes(itett) produkciókat főleg a napi aktualitásokra kihegyezett reakciókészségük tartja egyben, ennyiben – de csak ennyiben – megfelelnek a publicisztika követelményeinek is. Azonban műfaji képlékenységük mellett gyakran az egyénített szemlélet, nyelvhasználat és írásmód hiánya jellemzi őket, és még szerzőik beszédhelyzete is különböző. Szerkesztői példatárból ide sorolhatók a már jelzett „szolgálati közlemények”, a tudomány semlegesebb burkába foglalt, *cikkhosszúságra zsugorított tanulmányrészletek*, *tanulmányok*, valamint a magyar politikai kultúra és képzettség hiányát pótolni igyekvő, felvilágosító jellegű, ismeretátadó *közéleti magyarázatok*. (Ez utóbbinak – rovatvezetői múltamból úgy rémlik – éppen Szabó Márton az egyik legjelesebb hazai művelője.) De hogy szakmai értelemben mindez publicisztika, illetve politológia volna? Miért? És mitől? Csak azért és attól, mert a politikáról és a társadalomról szólnak? Vagyis a tárgy, a tematika határozná meg a műfajt, az garantálná eleve a formát? Nem hiszem.

S hogy kételkedésem érzékelhetőbb legyen, kellő szerénységgel saját megjelent közleményeimből idézek két szemléltető írást, két eltérő műfajú produkciót. Mindkettő tárgya ugyanaz: egy sajnos mindmáig változatlanul aktuális társadalmi jelenség, a politikai gyűlölet. Az első cikk: közéleti magyarázat, és csak a második a publicisztika. És persze – annak ellenére, hogy szakmám szerint politológus vagyok – egyik sem minősíthető politológiának.

A POLITIKAI GYŰLŐLET CSAPDÁJA

Mit nevezünk politikai gyűlöletnek? Azt, amit minden valamirevaló alkotmány tilt. Nem az olyasfajta személyközi érzületet tehát, amit alkalomadtán Pista is érezhet Jancsival szemben, ha-

nem azt a (rendszerint kölcsönös) negatív közösségi emóciót, amit egy adott közösség sugároz egy másik közösség felé – s amit aztán a politika (ha ugyan nem ő gerjesztette) igen könnyen aktivizálhat. (S igen nehezen csitít.) Egyfajta „mi és ők” tudatot, torz közösségalkotó érzületet, ragadós akolmeleget – bár az állatokat talán mégse kellene efféle emberi ügyekbe keverni... Lapuló vagy nyílt agresszivitást, mely nem vezet szükségképp vérontáshoz: vannak kifinomult, fehérkesztyűs változatai. Am – tudatosan vagy öntudatlanul – a politikai gyűlölet mindig negatív diszkrimináció, jóllehet nem minden negatív diszkrimináció politikai gyűlölet.

Gyűlöletet persze sosem egy közösség, de annak részeként az egyes ember érez: mindig egy másik közösség – de nem föltétlenül annak minden egyes embere – iránt. Sőt még az is előfordulhat – bonyolult a világ –, hogy az irokéz mohikán, a keresztény mohamedán, a marxista burzsoá, a csurkista pedig liberális szeretőt tart (pardon, ez utóbbi talán nem fordulhat elő), miközben, annak rendje-módja szerint, jó irokézként gyűlöli a mohikánokat. Láttunk már antiszemitát zsidó feleséggel, román kisasszonyt magyar lovászegénnyel stb., stb.

A politikai gyűlölet ily módon az a kényelmes érzelem, amit az ember – alkotmány ide vagy oda – különösebb lelkifurdalás és életviteli zavar nélkül gyakorolhat...

A rendszerváltás folyamatát tömegkommunikációs élményei alapján megélő magyar állampolgár gyakran jut arra a következtetésre, hogy a honi közéletben az elmúlt években megjelent és flangál a politikai gyűlölet. Meggyőződésében csak erősíthetik azok a politológiai elemzések, amelyek azért marasztalják el az új politikai elit egészét, mert a rendszerváltás során úgymond kiengedte a palackból a gyűlölet szellemét, kockára téve ezzel a békés átmenetet. Az elemzők továbbá – ki-ki saját politikai szimpátiája, mérlege szerint – meg is méri a pártok, politikusok erőfeszítésének mértékét ebben a sajnálatos dugóhúzó-műveletben, s többé-kevésbé oda lyukadnak ki, hogy a társadalmi békét végül is a nép, s nem az elit bölcsessége biztosította. Történetesen az, hogy Nép Őfelsége mindaddig ellenállt a palackból kiszabadított politikai gyűlölet vírusainak – fűgét mutatva politikába szabadult hiszteroid, narcisztikus értelmiségének.

Sem a nép, sem az elemzők bölcsességét nem bátorkodom kétségbe vonni. Még kevésbé szeretnék az új politikai elit egésze, vagy bármely érdemes része prókátorául szegődni. Teljesen helyénvalónak tartom, magam is osztom a felfogást, miszerint a politikai gyűlölet rút és kerülendő dolog, ahogy erről egyébként a magyar alkotmány is rendelkezik. Mégis, mindezek ellenére (vagy éppen ezért) hiba lenne viszont megkerülni azt a következő – inkább tárgyyszerűséget, semmint morális hevéületet igénylő – roppant kellemetlen kérdést: kiküszöbölhető-e

egyáltalán a politikából a gyűlölet, avagy ellenkezőleg: a politika lényegéhez, de legalábbis – mindig könnyen mozgósítható – vastartalékaihoz tartozik-e ez az emóció?

A szekularizált, modern politikai filozófia meglehetősen megsztott a válaszok tekintetében. Azok az eszmék, melyek az emberi természet alapvető jóságából indulnak ki, általában igennel felelnek a kiküszöbölhetőség kérdésére. Nevelhetőnek, javíthatónak tartják a sokféle okból torzult, torzított embert, s épp a jó felé való terelgetést, a nevelést, a felvilágosítást jelölik ki a politika legnemesebb föladatának. A liberális ideák többnyire ilyenek. Csak a jó, vagy a jóra nevelhető ember ismerheti fel és el ugyanis, hogy szabadságának korlátait a másik ember szabadsága jelenti. S mert a politikai gyűlölet, mint negatív diszkrimináció, valamiképp mindig a másik ember korlátozásával jár együtt, aki gyűlöl, az megsérti a másik ember szabadságát, elvileg tehát nem liberális. (Gyakorlatilag azonban a történelemben bizonyonnyal akadt már gyűlölködő szabadelvű, és a liberális gazdaságfilozófiának sem feltétlenül a jó ember az antropológiai fundamentuma...)

A kommunisták, pontosabban a vulgármarxisták, szócseplésnek vélik az emberi természet milyenségének ilyen értelmű fessegetését. Az embert, érzelmeivel együtt társadalmi viszonyai termékének tekintik, s szerintük így minden attól függ, milyenek az említett viszonyok. A rossz, igazságtalan társadalmi viszonyok rossz, a jók jó embereket szülnek, s ha meg akarjuk változtatni az embert, mindenekeelőtt társadalmi viszonyait kell megváltoztatni, mondják – s mindehhez igen erőteljesen javasolják az osztályellenesség gyűlöletét. (Ami persze nem jelenti azt, hogy minden vulgármarxista egyben aktív politikai gyűlölködő is...)

Még ennél is illúziótlanabb az emberi természet eredendő bűnösségét, az ember rosszságát mélyebben feltételező konzervatív gondolkodók álláspontja, Donoso Cortéstól kezdve Reinhold Niebuhron át egészen Carl Smithig. Utóbbi egyenesen a legintenzívebb és a legvégső ellentétnek fogja fel a politikai szembenállást, azt állítván, hogy a barát-ellenesség elkülönülés benne van minden politikai magatartásban, s az ellenség fogalma kendőzetlenül utal a fizikai megsemmisítés reális lehetőségére. S noha a konzervatívok virulensnek ítélik a politikai gyűlöletet, mindazonáltal megfélekezendők tartják. Szerintük az emberi léthelyzet ugyan korokon, kultúrákon átívelően lényegileg tartalmazza a politikai gyűlölködés potenciáit, a gyűlölet mégis megfélekezhető – elsősorban a kikezdehetetlen tekintélyek és erkölcsi autoritások (vallás, állam) révén.

A modern politikai eszmék számolnak tehát a politikai gyűlölet létezésével, nem mondják rá, hogy „Jassez faire”, bár kiküszöbölhetőségét – szkeptikusabban: kordában tartását – igen csak különböző módon képzelik el. Mit tanácsol mármost ezzel

a szívós emócióval kapcsolatban egy olyan gondolkodó, aki a legkorábban, már a modernitás hajnalán a la praxis nézte, azaz a gyakorlat felől szemlélte a politikát? Machiavelli – akit (rossz) szokás minden politikai förtelmek szellemi atyjaként emlegetni – arra inti a fejedelmet, kerülje mindazt, amivel gyűlöletet támaszthat személye ellen, mert helyzetéhez méltón csak így cselekszik. Inkább hurkot ismerő róka legyen a fejedelem, tanít Machiavelli, olyan ravaszdi, aki nem esik a gyűlölet csapdájába sem úgy, hogy gyűlöltté teszi saját személyét, sem úgy, hogy rajta magán uralkodik el a gyűlölet... A firenzei azonban sehol sem tanácsolja a fejedelemnek, hogy eszközként is vesse el a politikai gyűlölet fegyverét. Óvja ugyan a gyűlöletől, mivel az önvészélyes és funkcionálisan kockázatos dolog, de egy szóval se mondja, hogy ne alkalmazza. Véletlen volna? Ige-tévesztés? Igeszegénység? Pontatlanság? Aligha. Machiavelli pontosan és gazdagon fogalmaz. Igen, a fejedelem ismerje a hurkot, kerülje a gyűlölet csapdáját: ne gyűlöltesse meg saját személyét, ne legyen tárgya a gyűlöletnek – illetve, ami tán még ennél is fontosabb: őrizze meg éleslátását, ne uralkodjék el rajta ez az érzület (se). Más szóval: érdekei mindig előzzék meg érzelmeit. Ha így cselekszik, ha minimalizálja a funkcionális kockázatokat, akkor – a nagyobb rossz elkerülése vagy a jó elérése érdekében – ugyanúgy használhatja a gyűlöletet is, mint akármi mást. (Szörnyen illúziótlan, a legillúziótlanabb álláspont ez, csak hát nem Machiavelli a csúf: tanácsaival nem ő konstruálta-konstruálja a politika világát, csupán – máíghatóan – átvilágítja. Nem állítja, hogy e világnak ilyennek kell lennie, még kevésbé, hogy így az ideális, hogy így tetszik neki. Csak azt, hogy ilyen. Ebben mozogsz! – figyelmezteti fejedelmét.) Lefordítva a rókametafórát, Machiavelli tehát azt sugallja: a gyűlölet sokkal inkább a politikai játszma egyik eszköze, mintsem maga a játszma, vagy ha mégis, akkor ott maga a politika satnyul el, s nem csupán erkölcsi, de funkcionális értelemben is. Mert akit elborít a gyűlölet, az nem csak morálisan csúf, de már nem is ural semmit, inkább rajta uralkodnak...

Mindezek után adódik egy további kellemetlen kérdés: miért éppen itt és most lenne gyűlöletmentes a politika? Most, amikor – ha a forradalmak kendőzetlen gyűlöletenergiája hiányzik is ugyan – de mégiscsak elemi szerkezetek roppannak meg, társadalmi nagyságrendű létérdekek ütköznek össze, egyéni életek garmadája megy vagy mehet tönkre, vagyis a békésen rendszert váltó társadalom egésze eresztékeiben recseg, s ráadásul új, rivális "fejedelmek" pattannak elő (ha nem is teljes fegyverzetben), hogy uralják, irányítsák e folyamatokat. Mikor olyan feszültségek készülődnek a társadalom szöveteiben, amelyeket könnyű politikai gyűlöletté transzformálni, függetlenül attól, szerepzavaros értelmiségiek, politikai idióták vagy minden hájjal megkent profik-e a politikusok. Morális érzékünket megőriz-

ve, ilyenkor – különösen ilyenkor – nem inkább azt érdemes-e vizsgálni, milyen rókának bizonyult, bizonyul az új politikai elit egésze? S hogy a gyűlölet eszközét külön-külön melyik párt és politikus miként alkalmazza? Vagy – mert ez se mindegy, hisz nem kötelező... – egyáltalán alkalmazza-e? S kit ne izgatna, folytatólagos lesz-e a magyar társadalom sokak által idézett és dicsért bölcsessége, profánabban szólva: megúszhatjuk-e ennyivel a dolgot – még akkor is, ha ez az „ennyi” éppenséggel persze túllontúl sok is?

E helyütt az egyes pártok idevonatkozó teljesítményét, a konkrét gyűlöletpotenciálok szociológiai, politológiai okait, jellemzőit még csak nem is érintve, az új magyar politikai elit egészéről – minden egészséges civil berzenkedésünk ellenére – el kell ismerni, hogy összességében eddig elégséges rókának bizonyult. Pártjaink, politikusaink különböző mértékben és különböző ügyességgel használták, alkalmazták a rendszerváltás feszültségeiből adódó, gerjeszthető politikai gyűlöletek (kommunistaellenesség, kirekesztő nacionalizmus, népies kontra urbánus kultúrharc) fegyverét, de leszámítva ez utóbbi értelmiségi belügyet, nem úrhodott el rajtuk a gyűlölet. A „veszett rókákat” - a társadalom nyomására és segítségével - a politikai elit mind eddig kicentrifugálta magából. Ellenkező esetben a folyamatok nem maradtak volna a demokrácia keretei között, márpedig ez a képtelenül rossz szisztéma képes – elsősorban formai erejénél fogva – még a leginkább domesztikálni a politikai gyűlöletet is. (Csak az a Weimar ne lett volna...) Más kérdés persze, hogy a diktatúrákhoz szokott szemeknek a demokratikus játékszabályok szokatlanul gyakori és látványos gyűlölet-előadásokat tettek lehetővé, melyeket a magyar gyűlöletreperctoár speciális darabja, a sajtóháború csak fölerősített és tetézt. Mégis kétségtelen: az elmúlt években az új politikai elit nemcsak a hatalom ilyen-olyan pártmegosztását, hanem a demokrácia életképességét is tétnek tekintette, s komolyabb szereplői tiszteletben tartották ezt a tétet. Bizonyították erre, hogy az első választási ciklus adott szereposztásában az ellenzék nem élt a szociális feszültségek potenciájából kiaknázható politikai gyűlöletek lehetőségével, noha alighanem ez a rendszerváltás igazi – minden egyéb indulatot táplálni képes és a mindenkori ellenzék számára könnyen kihasználható – gyűlöletforrása.

Szerencsére azonban ez a lap talonban maradt. Komoly politikai erő ott még nem irritálta a társadalmat, ahol az igazán érzékeny...

Eddig.

De most új helyzet van. Mélyülő szociális feszültségek, csökkenő ingerküszöb, új szereposztás.

Vajon mire gondolnak a rókák?

(Magyar Nemzet, 1994. szeptember 8.)

LÉGY, NE LÉGY

A légy a magyar politika fontos szereplője. Egy alkalommal Eörsi István például leírt egy legyet, amint az télvíz idején szokatlan vendégként zavarta meg a szerző Pozsgay Imre miniszterrel folytatott kivándorlási tárgyalását. Az illetlen Eörsi aztán végül is maradt, és megfogta a ronda betolakodót, s a régi történet a rovar számára kínos véget ért. Nem úgy mint azé a társáé, amely a minapi rekkenő májusi hétfői estén pofátlankodott be az Aktuális stúdiójába, hogy szőrös egyszerűségében kizárólag a csevegésre invitált Fidesz-elnök fején tudjon megpihenni.

Légy, ezt speciel Nagy Lajostól (az írótól, nem a királytól) tudjuk, négyféle van, vagyis „a zümmögést illetőleg a legyeket négy csoportra oszthatjuk, úgymint szoprán, tenor, bariton és basszus legyekre”. Ez a hétfői egyáltalán nem tűnt muslincának, sőt kifejezetten természetes és hangzatos dongóként viselkedett. Rá se rántott a komoly témára, és mint a legtöbb élőlény, ez is pozitív hőérzetre vágyott. Jelesül az ivlámpák sugárzó melegét kereste, meg az ehhez kapcsolható születés előtti biztonságot, amit – csodák csodája – a szelidségéről nem épp közismert politikus közelében (mit közelében! rajta!) bírt meglelni. Meglehet persze, hogy egyszerűen csak egy bátor légy volt. Vagy amolyan kitelelt, de mostanra már megfáradt öreg zümmögő, akinek tényleg minden mindegy, és az a nyugalom, amit így élete vége táján egy röpké pillanatra a magas kobakon élvez, megéri a kockázatot. Legfeljebb agyoncsapják, na és? Egyszer úgy is vége, s ez legalább méltó befejezés. De az sincs kizárva, hogy latinosan művelt, Fidesz-vezérekből naprakész rovar volt, aki tudta: aquila non captat muscas: sas nem kapkod legyek után.

Vagyis hogy az egész irdatlan nagy stúdióban ahol leszállt, ott van ökelme a legnagyobb biztonságban.

Akár így, akár úgy (végtére ki lát a legyekbe?) a meghívott vendég rezzenéstelen arccal fogadta a hivatlan vendéget, nagy önuralommal tűrve a dongó pimaszságát. És ez különös. Kiváltképp azok után, hogy az utóbbi időben a Fidesz elnöke gyakran kifejtette, mennyire nem szereti a nyüvek, pondrók és hasonló hemzsegők világát, sőt nem titkolt célja, hogy ellenük – természetesen az esztétikusabb biológiai egyensúly érdekében – az utolsó leheletig harcoljon. És lám, amikor a felsorolt gusztustalanságok egy kifejlett példánya nagy nyilvánosan a hajzatára telepszik, sehol egy hirtelen, meggondolatlan mozdulat, még csak egy bajszrángás se, egyáltalán semmi.

Némely elemzők ebből most bizonyára arra következtetnek, hangúlyváltás készül a Fidesz légypolitikájában. Íme, mutatnak rá, az eset is jelzi, hogy a szó csak hang, s a mikrofon meg a nyomdafesték annyi mindent elbír..., de megint más a tett, a cselekedet. A merészebbek netán még arra is gondolhatnak, hogy a legnagyobb kormányzópárt időközben rájött, kissé elve-

tette a sulykot – merthogy politikailag se gazdaságos az ellenzék ennyire túlgyűlölni. Hiszen ha túl erős a tónus, ha túl vad az ellenséget riogató harci festék, némi jogos önsajnálát még a legutolsó pondróban is feltámadhat, s felhorkanhat, mondván, na nem, annyira azért nem lehetek gonosz, amennyire ezek meg akarnak „ölni”. Továbbá ki tudja, az efféle kirohanásokra hányan kapják fel a vizet, hány rendes élőlény érti magára a pondró elnevezést? Végére a választópolgárok a PR-tankönyvek szerint csökkent értelmi képességű egyedek, akik egyfelől ugyan némi negéddel elcsábíthatóak, másfelől épp ezért a félreértéseket se tudják egykönnyen elkerülni. És amikor járva a bűnös hazát azt mondja az ember, hogy „ezek a nyüvek”, ugyane lendülettel mégse tarthat az érintettek körét egyértelműen tisztázó országos névsorolvasást.

Más szóval a stúdióbeli kivégzésnek meglett volna a maga közeptávú nemzeti rizikója.

Okos önmérsékletében az elnököt ugyanakkor az is nagyban segítette, hogy ez alkalommal a nyüvek, a maguk szokásos borzalmasságukban nem is igen kerültek szóba. Csupán mellékesen kapták meg a lesújtó jelzőket, úgy hogy otthonaikban nyűgyerekeikkel kissé túlreszkették a szóban forgó kései félórát a képernyő előtt. Most inkább csak a (később lenyelendő) féregirtó jó barátról meg az önállósodó, rakoncátlan kicsi szövetségesről esett szó, ami ugye nehezebb feladat, mivel jó politikus a hozzá elvileg közel állókat ilyenkor csak szőrmentén dorgálhatja. Az elnök úr ekkor már nem is szerepelt olyan okosan, bár éles eszűen rávilágított a háttérben munkálkodó ellenzéki kócerájra, mely nem ártall pártja és az MDF közé éket verni. Szavaiából úgy tetszett, a köztük lévő feszültség azért keletkezett, mert a különböző polgári huzalokat addig dörzsölték a pondrók, hogy abból szinte törvényszerűen kisülés következett. Ergo, az is a nyüvek rovására írható, hogy az MDF nem mutat nagy kedvet a Fidesz bendőjében berendezkedni. Pedig – és ezt az elnök úr politikusnál ritka őszinteséggel most sem titkolta – a nyüvek elleni közös kereszties hadjáratban ez lehetne Dávid Ibolyaék egyetlen testhezállói, kishalhoz méltó feladata.

Magyarán, ez a kemény ezredvégi úr azt üzenté kispárti szövetségesének: felejtsd el a múltat. Itt a szánk, erre ússzál. S egyáltalán: ne légy!

(Magyar Hírlap, 2000. május 17.)

Lehet választani.

LAKNER ZOLTÁN

Egy szakma presztízse

E sorok írója a politológusi hivatást mindössze két éve gyakorolja, s azóta szembesül azzal, hogy a politológiáról kialakult közvélekedést alapvetően meghatározza azon néhány tudós megítélése, akik a média gyakori szereplői. A mérvadó napilapokban megjelenő politikai publicisztika szűkebb közönséghez jut el, mint a televíziós szereplések, s Szabó Márton tanulmányának (Szabó, 1999) helytálló megállapítása szerint előbbi az „értelmiségi közbeszéd” része. Írásom első részében ezzel a kérdéskörrel kívánok foglalkozni, így például azzal a problémával, hogy hol van a politikatudós és a nem politikatudós által írt publicisztika közötti határ, mik a megkülönböztető jegyek. Majd azt megvizsgálom, hogy milyen kép alakul ki a politológusok publicisztikai szereplése nyomán a szakmáról, mi volna a szerepe a „publicisztikai politológiának”, s arról írok, hogy milyen szerepvállalást tartanék kívánatosnak. (Távol álljon tőlem, hogy bárki számára követendő magatartásformát írjak elő; helyesebb úgy fogalmazni, hogy az alábbiakban a magam számára elfogadható tudományon kívüli tudósszerepet szeretném megragadni.) Végül Szabó Márton tanulmányának arra a részére kívánok reagálni, amelyben a politikatudomány a „politika” és a „politizálás” nyelvére gyakorolt hatásáról szolt. Vitatkozni fogok azzal az állításával, miszerint a „politikai nyelv” e két összetevője, köszönhetően a politikatudománytól átvett fogalomrendszernek, mentes az ideologizáltságtól és a kirekesztéstől.

PUHA KATEGÓRIÁK

Szabó Márton meghatározása szerint a „publicisztikai politológia” a tudósok politikai publicisztikáját jelenti, amelyet meg kell különböztetni „mások nyilvános politizálásától”. Ugyanakkor – mint írta – a publicisztikai politológia a „politizálás” része, amelyet meg kell különböztetni a politikusok és az újságírók által használt nyelvtől, mely a „politika” nyelve. Mielőtt ráternének a publicisztikával kapcsolatos kérdések taglalására, úgy vélem, érdemes néhány szót ejteni a „politika” nyelvével beszé-
lőkről.

Szabó szerint az újságírók és politológusok amiatt kerülnek egy kalapba, mert mindkét csoporthoz közel van a hatalom és a politikai cselekvés lehetősége. Kétségtelen, hogy a tömegsajtó megjelenése óta meghatározó szerepet tölt be a politikai küzdelmekben, s az ezredfordulón sosem látott mértékű befolyással bír. Az sem vitatható, hogy a sajtó és a politika számos esetben, a sajtó nyilvánosságot favorizáló elveit is meghazudtolva, a közönség számára ismeretlen módon és területen érintkezik és összejátszik. Mégis könnyen belátható, hogy a politikusok és az újságírók egészen más minőségű szerepet töltenek be: értelmezési keretnek tekinthetjük akár Easton rendszerelméletét (a politikai rendszernek a sajtó a *környezete*), akár a strukturalista-funkcionalista iskolát (az elkülönült társadalmi intézmények létezése az általuk betöltött funkciók elkülönülésére utal). Igen nehéz volna nem észlelni a különbséget az újságírói és politikusi szerepek között. Természetesen Szabó Márton sem azonosítja őket, de a közös nyelv beszélésének ezen indokolása megkérdőjelezhető (itt és most nem is szólva például az amerikai, a brit vagy a francia újságíró-politikus viszony különbségeiről – Pokol, 1992: 244–245.). A vitaindító tanulmány szerzője arra céloz, hogy a politikus és az újságíró egyaránt az alkalmazott, napi politika nyelvével beszél, amint írja „taktikai jelleggel”. Ilyen értelemben teljesen téves Debreczeni József azon érvelése, hogy nem sorolható azonos kategóriába a politikus Horn Gyula és Torgyán József vagy a művészemberként „politizáló” Konrád György és Makovecz Imre. Tökéletesen kiviláglik Szabó kategóriarendszeréből, hogy a közös nyelv nem az egyetértésre vonatkozik. Egymással szembenálló, egymás elveit kölcsönösen elutasító vitapartnerek nyelve is lehet közös abban az értelemben, hogy ugyanazokat a fogalmakat, kategóriákat, szimbólumokat használják, ugyanazon történelmi élmények határozzák meg gondolkodásukat. Csak éppen az adott fogalmi rendszert felhasználva ellentétes álláspontot foglalnak el, s különböző módon ítélik meg a mindkettejük által használt szimbólumokat és a közösen megélt emlékeket. Azonos közegben mozognak, nagyon is megértik egymást, de nem értenek egyet. Szabó érvelésének tehát nem ez a támadható pontja, hanem az, hogy miért

kerülnek egy csoportba a politikusokkal az újságírók. Az általuk használt közös nyelvnek lehet megkülönböztető jegye a taktikai jelleg, de a két csoport közötti közjogi, hatalmi, legitimációs különbségek olyan jelentősek, hogy azonos kategóriába sorolásukhoz ez nem lehet elegendő, különösen nem érdemi, a falszifikáció követelményeinek megfelelő indokolás nélkül. E sorok írójának éppen az okoz ugyanis nehézséget, hogy Szabó Márton kevés megragadható, megvitatható érvet kínál kijelentései alátámasztására. Jobbágy József hozzászólásában többször is a konkrét szövegek elemzésének szükségességét hangsúlyozza, s valószínűleg csak ennek eredményeként válhat a tudományos kutatás alapjává a Szabó-féle, egyelőre tudásszociológiaiailag puha értelmezési keret.

A „politizálás” nyelvét beszélők kategorizálásával kapcsolatosan a fentiekben leírtakhoz hasonló kifogások támaszthatók. A „politológiai publicisztika” tehát a politikatudósok politikai publicisztikája Szabó szerint, s ennek alapján, ez egy jól elkülöníthető kategória is lehetne. Azonban ahelyett, hogy ezt követően a szerző megkísérelné pontosan körülhatárolni, hogy mi különbözteti meg a tudós akadémiai tevékenységét a napilapok hasábjain folytatott publicisztikai munkától, a „publicisztikai politológia” kategóriáját rögtön a „politizálás” nyelvéhez sorolja, ahol azután kibogozhatatlanul összekeveredik az írók és egyéb művészek részvételével zajló értelmiségi közbeszéd többi összetevőjével. Ez ad teret például Debreczeni József azon kifogásának, hogy nem a szerző személye, hanem kizárólag az írásmű jellege a meghatározó a publicisztika meghatározásánál és elemzésénél. Nyilvánvaló, hogy nem politológus is írhat kiváló politikai publicisztikát, de aki hivatásaként gyakorolja a politikai elemzést, az egyetemen ezt a szakmát tanulta, optimális esetben jelentős tudástöbblettel rendelkezik, s nézőpontja is más (tudományosabb), mint a mégoly kiváló amatőröknek.

Szabó „politizálásra” vonatkozó meghatározása természetesen nem véletlenül mutatja nehezen megragadhatónak a tudós által írt publicisztika fogalmát. Amint arra a vitaindítóban is utal, s ahogyan az közismert: a saját területükön elismerést szerző, magas reputációjú értelmiségiek – és különösen az írók – tradicionálisan aktív résztvevői a hazai politikai közéletnek, s nem is titkolják igényüket a véleményformálói szerepre. Ezt a szerepigényt a politikai publicisztikákat megjelentető napilapok méltányolják, s publicisztikai rovatukat az „értelmiségi közbeszéd” terepének tekintik. Azonos helyen, terjedelemben, hasonló témakörben egymást váltva jelennek meg szerzőként politológusok, írók, szociológusok, közgazdászok, mérnökök. Nem azt igénylem, hogy a politikáról csak politológusok mondassanak véleményt, vagy hogy fenntartott és elkülönített helyük legyen a politológusi álláspontfoglalásoknak. Inkább arra kívánom felhívni a figyelmet, amire Szabó Márton is utal: Ma-

gyarországon ma bárki megkaphatja a politológus titulust, pusztán amiatt, mert gyakran ír vagy beszél politikai kérdésekről. Ez jelzi, hogy a politológia mint szakma Magyarországon még mindig eléggé ködös képzeteket kelt: még a politikával napi rendszerességgel foglalkozó, a közéletben valamilyen módon részt vevők jelentős része sem sejtí, hogy ez egy egyetemen oktatott tudományág, s a politológust olyasféle embernek tekintik, aki írásban vagy szóban gördülékenyen képes megmagyarázni a politikai események hátterét.

Nem vitatható, hogy mindenkinek lehet véleménye a politikáról, sőt kívánatos volna, ha minden polgár venné a fáradságot, és elgondolkodna az őt is érintő politikai döntésekről. Azonban egészen más a véleménynyilvánítás és a politikai elemzés. A mai Magyarországon, hiába létezik már több egyetemen is főszakos politológus-képzés, még mindig bárki lehet „politológus”. Kis szerencsével és néhány éves publicisztikai múlttal bárki megkaphatja e címet addigi teljesítményéért, s ez nyilvánvalóan elképzelhetetlen egy fizikus, egy matematikus, de alighanem egy irodalomtörténész vagy egy filozófus esetében is. A jelenség magyarázata az, hogy a politológia a politikai publicisztika arcával fordul az olvasóhoz, ami befolyásolja a tudományról kialakult képet a közvéleményben. Nem azt tartanám elengedhetetlenül fontosnak, hogy tízmillió ember olvasson politikatudományi irodalmat, inkább azt, hogy a politológusok olyan publicisztikai tevékenységet folytassanak, ami megkülönböztetheti őket az értelmiségi közbeszéd további szereplőitől.

A „PUBLICISZTIKAI POLITOLÓGIA” SZEREPE

Amikor Debreczeni fából vaskarikának minősíti a címbéli kategóriát, akkor az egyik legelső érve az, hogy van olyan politológus, aki napilapban megjelenő publicisztikáiban jelentősen eltávolodik a tudósi szereptől, sokkal inkább egy bizonyos politikai irányzat támogatójaként jelenik meg. Úgy vélem, ezzel a legfontosabb kérdéshez értünk el. Ha az előzőekben sérelmeztem azt, hogy a közgondolkodás nem tud mit kezdeni a politológiával mint elkülönült tudományággal, akkor e helyen ennek okait szeretném megtalálni.

Nyilvánvaló egyes objektív tényezők szerepe: a nemzetközi politikatudomány hazai recepciója is mindössze húszéves múlt-ra tekint vissza, a magyarországi politika szabad tudományos elemzésére pedig csak tíz éve van mód. A korábban beinduló kiegészítő képzések után 1993-ban, Miskolcon indult el Balogh István professzor vezetésével a politológusok főszakos képzése, a Politikatudományi Szemle első száma 1992-ben jelent meg (a politikatudomány történetéről és helyzetéről l.: Balogh, 1999). Intézmények és fórumok hiányában érthető, hogy – amint arra

Szabó Márton is utal – a politológusoknak a napilapok kínáltak megjelenési helyet, összefüggésben azzal, hogy a rendszerváltás körülményei között folyamatosan igény volt a politikai események háttérének feltárására és kommentálására. Szabó azt is bebizonyítja, hogy nem léteznek csak akadémiai és csak publicisztikai politológusok, hiszen vizsgálatai szerint éppen az „intézményes” tudósok írnak publicisztikát. Ez megnyugtató lehet, ha azt a Szabó által megfogalmazott, s e sorok írója szerint is alapvető követelményt tekintjük, miszerint színvonalas publicisztikai tevékenység csak a tudományos munka talaján állva végezhető. Az a jelenség azonban, hogy a politológus a politikáról folytatott értelmiségi diskurzusnak differenciálatlan szereplője a rendszerváltást kísérő publicisztikai „boom” után is, azt jelezheti, hogy a politológusok – nem egyesek, hanem a szakma egésze – nem voltak képesek arra, hogy a tudományos megalapozottság előnyeire és a tudományos elemzés normáira támaszkodva sajátos, a politológusok politikai publicisztikájára vonatkozó igényeket alakítsanak ki a lapszerkesztőkben és az olvasókban. A publicisztikát író politológus sajátossága lehetne – és számosak esetében természetesen az is – a témaválasztás, az elemzés mélysége, színvonala. A publicisztikával kapcsolatosan azonban az e sorok írója által kívánatosnak tartott *elemző* magatartás sem vitán felüli. Erre utal Szabó, amikor a publicista lehetséges szerepeit veszi számba. Az elemzésen kívül további, a valóságban létező feladatként említi a *küldetést*, a *küzdelmet* és a *tanítást*. Nem részletezve e kategóriákat, arra hívnám fel a figyelmet, hogy Szabó nem határozza meg, mely szerep vállalása volna kívánatos a publicisztikát író tudós számára. Magam úgy vélem, hogy egy tudósnek nem lehet küldetéstudata valamilyen politikai eszme terjesztésére vonatkozóan (e kategória Szabó szerint is idejémtúlt, s kihalóban van), s éppen ezért az sem kívánatos, ha valamilyen ügyben nyíltan elköteleződné tudósként. Természetesen aláírhat nyilatkozatot, például a rasszizmus ellen, állást foglalhat morális kérdésekben, s le is írhatja ezzel kapcsolatos véleményét, de akkor már nem tudós és nem publicista, hanem tiszteletre méltó polgár, polgárjogi harcos, aki nem elemez, hanem *véleményt nyilvánít*. Úgy gondolom, semmi sem befolyásolja negatívabban a politológusi szakmáról kialakult közgondolkodást, a szakma presztízsét, és semmi sem tünteti el inkább a publicisztikát írók heterogén táborában a politológust, mint az, ha maga is véleménynyilvánítóvá válik, s ha egy politológus publicisztikájából pontosan meghatározható a pártszimpátiája.

Kende Péter írja a Fricz Tamás publicisztikáit összegyűjtő kötet előszavában, hogy „az elemző publicisztika előnye a tiszta tudománnyal szemben, hogy a politika élő folyamatában felvetődő problémákat helyezi nagyító alá”. Ennek hátránya lehet az, hogy hosszú távon érdektelenné váló témákra is időt veszteget-

het a publicista, pusztán azért, mert az adott pillanatban még jelentősnek tűnik az adott esemény vagy jelenség. A szaktudományos felkészültség azonban azt eredményezi, hogy a vizsgált „problémát olyan fogalmi keretbe helyezi, amely más, analóg esetekre is átvihető, ennél fogva a megoldásnak is maradandóbb érvényt kölcsönöz” (Kende, 1998: 5.). Kende megjegyzése arra a követelményre utal: a napi politika eseményeinek fontossági szempontból történő szelekciója, magyarázata, az események mozgatórugóinak körültekintő feltárása, a róluk való gondolkodást meghatározó tudományosan megalapozott fogalmi keret kijelölése alapvető a politológusok publicisztikájában. E meglehetősen banális felsorolás lényege az, hogy nem kap benne szerepet az eseményekben való állásfoglalás és az, hogy a tudományos felkészültség *eleve* megkülönbözteti a politikatudós által gyakorolt „publicisztikai politológiát” az egyéb publicisztikáktól, s ennek eredményeként válhat az „értelmiségi közbeszéd” elkülönült, sajátos legitimációval rendelkező szereplőjévé a politológusszakma. Erre égető szükség is volna, tekintve, hogy a demokratikus intézményrendszer összetevőivel, a politikusok és a politika hatásaival, befolyási körével kapcsolatban meglehetősen nagy a tájékozatlanság. A politikától való elfordulás, az ingadozó, a kampány időszakában vagy akár csak a szavazófülkében döntő szavazók nagy száma jelzi a politika egészével kapcsolatos bizonytalanságot és elégedetlenséget. A politológusok tudományos megalapozottságú publicisztikájának eredményeként nem a politikusokkal való elégedettség mutatóinak kell javulniuk, s nem is az egyik, másik vagy harmadik párt táborának kell növekednie, hanem a politikával, a politikusokkal kapcsolatos *elvárásoknak* kellene tisztázódnuk. Többek között a következő kérdésekre kellene választ kapni ezekből az írásokból: Mi a dolga egy politikusnak, ha ilyen vagy olyan pozícióban van? Mely ígérek vehetők komolyan? Mennyit számít az, hogy ki milyen fórumon nyilatkozik? Kinek mire van befolyása? A közbeszéd sajátos szereplőjeként *a politikatudós* *mindennapivá válásához kell hozzásegítenie az érdeklődő polgárt*, hogy az ne higgyen megalapozatlan vádaskodásoknak és pletykáknak, értse, mi mivel függ össze egy demokratikus ország politikai intézményrendszerében. Azzal pedig, hogy a polgárok értik és használják a politikai intézményrendszert, magukat a politikusokat is rákényszerítik annak rendeltetésszerű használatára. Ezek olyan funkciói lehetnek a politikai publicisztikának, amelyeket a tudományos publikáció nem tölthet be, illetve amelyeknek a politikával csak érdeklődőként foglalkozó publicista nem tehet eleget.

Szabó Márton elemzéséből éppen azt hiányolom, hogy nem derül ki belőle: milyen szerepet is szánna a publicisztikának a politológus tevékenységei között, továbbá, milyen szerepet

szánná a politológusnak a többi publicista között. Továbbá (mint már említettem) innovatívnak szánt fogalmainak meghatározásához nem rendel olyan apparátust, amely alátámasztaná, hogy miért éppen ezen a módon kell értelmezni ezt a valóban feltárandó kérdéskört. Puha kategóriái így – legalábbis e sorok írójának – nem adnak eligazítást arra nézve, melyek a „publicisztikai politológia” megkülönböztető jegyei.

A „POLITIKAI” NYELV SZÓKÉSZLETE

Szabó Márton a „politikai” nyelv átalakulását és jellemzését illetően többek között két megállapítást tesz. Az egyik szerint a „politikai” nyelv szókészletének jelentős része a politika- és más társadalomtudományokból származik, a másik, ezzel összefüggő állítás szerint éppen ezért a „politikai” nyelv mentes a túlideologizáltságtól és a kirekesztéstől. Mindkét állítással vitakozni szeretnék.

Szabó szerint a rendszerváltás idején a „politikai” nyelv a társadalomtudományok révén újult meg, ezek révén váltak a közbeszéd kulcsfogalmaivá olyan fogalmak, mint például a választás, a pártrendszer, a konzervatív, a liberális, a szociáldemokrata, a politikai marketing. Miközben lehetséges, hogy bizonyos kifejezéseket valóban a társadalomtudományok honosítottak meg a „politizálás” nyelvében, minden felsorolt szóról ezt nehéz elhinni. Országgyűlési követeket már a parlamentarizmus 1848-as beköszöntése előtt is választottak, sőt a pártállam is e kifejezéssel illette egyjelöltes processzusait. De a Magyarországi Szociáldemokrata Párt is 1890-ben alakult meg. Emellett az is nyilvánvaló, hogy számos egyéb fogalmat is használunk a pártokkal kapcsolatban, de ezek nem kapnak teret Szabó tanulmányában.

E kifogások fenntarthatók a vitaindítóban megjelölt többi „politikai” témát illetően is. Kétségtelen, hogy számos felsorolt kifejezés tabunak számított a diktatúra éveiben, vagy pedig – ilyen lehet a választás szó – nem a ma neki tulajdonított értelemben volt használatos. Mégsem lehet azonban azt állítani, hogy a világ a (legutóbbi) rendszerváltással kezdődött nyelvi téren, s a társadalomtudomány művelői által elvárható és kívánatos alázat mértékén túlmegegy az az állítás, hogy gyakorlatilag minden, a politikára, közjogra, gazdaságra vonatkozó kifejezést a társadalomtudomány szállított volna a „politikai” nyelvbe. Különösen azért is vitatható egy ilyen kijelentés, mert nincs példákkal, szövegelemzéssel alátámasztva. A Szabó által leírtak feltételezésként megfogalmazhatók, de a kifejezések eredetének vagy jelentéstartalmuk átalakulásának konkrét vizsgálata nélkül nem látom be, miért kellene az erre vonatkozó állításokat elfogadnunk.

Ezzel összefüggő, és szintén a – Jobbágy József által is hiányolt – szisztematikus szövegelemzés elmaradásából adódó problémát vet fel az az állítás, hogy a rendszerváltozás révén megszűnt a közélet túlideologizáltsága, s hogy nem vezettek eredményre azok a kísérletek, melyek a kirekesztő kategóriának a „politizálás” nyelvén való meghonosítására irányultak, továbbá hogy nem terjedt el az érzelmi politizálás. Úgy tűnik, mintha a „politizálásban” kizárólag a Szabó által felsorolt kifejezések szerepelnének, s mintha nem venne tudomást a szerinte nem a társadalomtudományok által szállított fogalmakról. Nem lehet azt állítani, hogy nem használatosak a „politikai” nyelvben kirekesztő kifejezések: politikusok és publicisták körében egyaránt vannak, akik antiszemita, rasszista megnyilvánulásokat tesznek, vagy például szitokszóként használják a liberális kifejezést, de 1990-ben a népi-nemzeti vonulatot (is) felvállaló MDF is megkapta a „mucsai” jelzőt.

A „túlideologizáltság” megszűnése a közéletben természetesen igaz abból a szempontból, amelyet Szabó megemlít, nevezetesen, hogy megszűnt a politika nyelvvel való kényszeres azonosulás. Lehetne vitatkozni arról, hogy ez a rendszerváltáshoz köthető-e vagy korábban történt, de ezt most zárójelbe téve Jobbágy Józsefhez csatlakoznék, aki szerint *kérdés*, és nem eldöntött tény, hogy az 1990 utáni nyelvpolitikai küzdelmek a rendszerről, vagy pedig a nyilvánosság kisajátításának szándékáról szólnak. Utóbbi esetben a politika nyelve nem vált autonómmá, fogalomkészlete is ideológiafüggő, továbbá a mindenkori végrehajtó hatalom nyelvpolitikai pressziójának kiszolgáltatott (Jobbágy, 2000: 254.). Ennek a lehetőségnek a vizsgálata nem látszik megkerülhetőnek akkor, amikor a pártrendszert a vezető kormánypárt polarizációs törekvése tartja mozgásban, melynek fő eszközét a megosztó üzenetek mindennapos kibocsátása jelenti. Nyilvánvaló, hogy ma már nem *kötelező* azonosulni semmilyen módon a politikusokkal, el is lehet fordulni a politikától, de aki a részvételt választja, akár párttagként, akár választóként, akár publicistaként, nem tud nem reagálni az ilyen üzenetekre. A magyarországi pártrendszer sajátossága, hogy meglehetősen távolságban lebeg az állampolgárok feje felett, ezt Csizmadia Ervin a „politikai civil” és a „mindennapi” társadalom megkülönböztetésével ragadta meg (Csizmadia, 1991). Ez többek között arra is utal, hogy a „politikai civil” társadalom elsősorban önmaga van hatással önmagára, aminek eredményeként a „mindennapok” embere csak a felkínált étlapról választhat. Korábbi példát is említhetnénk: Schlett István 1990-ben írta le a magyarországi politikai tagoltságot elemezve, hogy a történelmi tradíciók és a rendszerváltás adott módja miatt, a tömegpolitika helyett a politikusok közötti személyes ellentétek, előítéletek, mentalitásbeli különbségek váltak tagoltságformáló tényezőkké (Schlett, 1990: 408.). Mi ez, ha nem maga az érzelmi

politizálás? Így tehát, ha nem is kell a pártállami időkhöz hasonlóan feltétlenül azonosulni valamely politikai irányvonallal, de azt már nem merném leírni, hogy a nyílt színvallás és ennek esetleges negatív következményei az élet minden területén elkerülhetők. Magam sem folytattam a „politikai” nyelv fogalomkészletével kapcsolatban szövegelemzést. De úgy vélem, az előbbieken leírtak alapján legalábbis feltehető a kérdés: nem lehet-e Szabó Márton elemzésével kapcsolatban egyoldalúságról beszélni?

IRODALOMJEGYZÉK

- Balogh István, 1999: A politikatudomány Magyarországon az 1990-es években. *Politikatudományi Szemle*, 2.
- Csizmadia Ervin, 1991: A társadalom és az új rendszer. *Valóság*, 4.
- Jobbágy József, 2000: A tudós publicista. *Politikatudományi Szemle*, 1-2.
- Kende Péter, 1998: Előszó. In: Fricz Tamás: *Egy következmények nélküli ország*. Budapest: Századvég, 5-6.
- Pokol Béla, 1992: *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Schlett István, 1990: Tradíciók, modellek és körülmények. A politikai tagoltság determinánsai Magyarországon. *Világosság*, 6.
- Szabó Márton, 1999: Publicisztikai politológia Magyarországon a kilencvenes években. *Politikatudományi Szemle*, 4.

TÍZ ÉV TÁVLATÁBÓL

KULCSÁR KÁLMÁN

Tíz esztendő után

(Politikai perspektívák és problémák)

I.

Az 1988. év tartalmilag a fordulat éve volt Magyarországon. Akkor is az volt, ha ma nem így szokás számon tartani, ha látszólag abban az évben a „szocialista” állami és társadalmi rend formai változások nélkül élt tovább, s ha minden fontos kérdésben elvileg először az MSZMP Központi vagy Politikai Bizottsága döntött. A továbbiakban azonban még ez a gyakorlat is egyre inkább formaivá vagy éppen látszólagossá vált. S midőn – ugyancsak a pártvezetés határozata után – az országgyűlés elfogadta az 1988. évi VI. törvényt a gazdasági társaságokról, amelyet azután a gazdasági élet liberalizálását előrevivő további törvények, majd a gazdasági társaságokról szóló törvény teljes liberalizálása követett – minden ellentétes politikai megnyilatkozás ellenére –, aligha volt kétségbe vonható, hogy az ország új útra lépett.

Azért hangsúlyozom mindezt, mert az új rend kezdetét jogilag az 1989. évi XXXI. törvény, az alkotmány elfogadásától, politikailag pedig az 1990. évi tavaszi választástól számíthatjuk. Az átalakulás folyamata azonban – először elméleti szinten (saját munkáimból csak kettőt említek: Kulcsár 1980, 1987), majd az új alkotmány és más jogszabályok alapelveinek elméleti kimunkálásával, 1988-tól kezdődően pedig a kormány által előterjesztett jogszabályokkal kezdődött. Az átmenet – adott esetben az akkori országgyűlés által elfogadott törvényekre épülve – már jóval korábban megindult. A különösen fontos törvények országgyűlési vitáját – esetenként a legnevesebb külföldi szakér-

tők bevonásával – Németh Miklós kormányának igazságügyi vezetése alapos „belső” vitával készítette elő. (1989. április 25–27. között például a legnevesebb nyugati alkotmánybírószázi elnökök, alkotmánybírák, igazságügyi vezetők és tudósok vitatták meg a készülő alkotmány alapelveit. L. International Conference... 1990.) Az akkor alkotott törvények – valamint jó néhány korábbi is – szinte változatlan formában még évekig hatályban maradtak, egyesek ma is érvényben vannak. (Az átalakulás összefüggéseire l. Kulcsár 1991, 1994.)

Az átalakulás tehát folyamatosan történt, és e folyamat nagyon fontos jogszabályokban is nyomon követhető, – 1988-ban és 1989-ben is. Jogilag és természetesen politikailag is az új alkotmány, majd az 1990. évi választások hozták el a valódi fordulópontot. Az átalakulás tíz éve azonban – talán többek várakozása ellenére – társadalmilag, gazdaságilag, jogilag, s a „fejekben” távolról sem oldott meg minden problémát. Az elmúlt tíz esztendőre gondolva akár csalódottak is lehetnénk, és bizonyosan sokan csalódottak is, ráadásul nem mindig minden alap nélkül. Elegendő csak arra gondolni, hogy a harmincas évek közepén az egy főre jutó bruttó nemzeti össztermék Magyarországon és Finnországban még azonos nagyságú volt. Ma pedig északi rokonaink már messze előttünk járnak. Ez természetesen nem az utolsó tíz esztendő „bűne”. Kétségtelen azonban, hogy az elmúlt évtized hibái, rossz koncepciói, sőt értelmetlen rombolásai nélkül az ország már jobban állna.

Visszapillantva a valamivel több mint ötven évvel ezelőtti helyzetre, megállapítható, hogy az 1944 végén létrejött ideiglenes kormány – megalakulásától – sajátosan „súlyozott” többpárti együttműködésre épült. Jóllehet az 1945. évi választások után polgári típusú többpártrendszer jött létre a Kisgazda Párt abszolút többségével, a kormány összetétele és a tényleges hatalmi viszonyok – szovjet nyomásra – sajátos jelenségekről árulkodtak. (Ilyen volt például a koalíciós kényszer az abszolút többséget szerzett Kisgazda Párt számára és ebből adódóan az a tény, hogy a kommunista vagy más baloldali pártok kezébe kulcsfontosságú tárcák kerültek.) Az 1947. évi választásokat követő kétéves átmeneti időszakban a politikai viszonyok – a megszálló hatalom jelenlétét nyíltan is felhasználva – erőszakos politikai nyomásra alakultak.

Magyarországon a modern politikai és államszervezet, nem utolsósorban a többpártrendszer az 1867. évi kiegyezést röviddel megelőzően, gyakorlatilag azonban inkább azt követően jött létre. Ez a rendszer, kisebb zavarokkal ugyan, mégis nyolcvan évig működött. A modern pártrendszer azonban ebben az időben olyan körülmények között fejlődött ki, amelyeknek megfelelően az uralkodó helyzetben lévő politikai pártnak mindig sikerült – egy vagy két esettől eltekintve – saját kormányzati hatalmát a választásokon fenntartani. Valójában azonban a több-

párti rendszer ellenére sem alakult ki igazi parlamenti „váltógazdaság”. Ez a történelmi sajátosság a második világháborút követő években – a pártok vezetőinek részbeni eliminálásával, illetőleg kényszerű visszavonulásával, esetleg együttműködésre kényszerítésével, szovjet közreműködéssel – megkönnyítette az egypárti rendszer bevezetését.

Igy azután – jóllehet a második világháborút követő egy-két év ígéretesnek tűnt – a megszálló hatalom jelenléte, a közéletbe való beavatkozása eleve lehetetlenné tette a parlamenti erőviszonyok valóságos érvényesülését. Ez a helyzet kialakult már a békeszerződés „tág” értelmezése alapján, s fennmaradását biztosította a békeszerződést követően a szovjet csapatok további jelenléte. A kialakult gyakorlat jórészt már a parlamentarizmus megsemmisítése és a szovjet rendszerrel való helyettesítése előtt is jelentős torzulásokat eredményezett. Az egyes feltételezésekkel ellentétben jelentős „demokratikus deficit” volt jelen az 1945. évi választások után is. A békeszerződés biztosította a szovjet csapatok további jelenlétét és ezzel az amúgy is „kikezdet” demokratikus berendezkedésnek a szovjet rendszert másoló átformálását is.

Messzire vezetne a Magyarországra kényszerített „szocialista” rendszer elemzése. Mindössze két sajátos, később is ható vonásra szeretnék rámutatni.

Az első: ismert, hogy főleg a „szocialista” rendszer kezdeti éveiben „hithű”, a korábban az illegális marxista pártban is dolgozó párttagok kerültek börtönbe (nem kevesen a „siralomházba”). A „szocialista” periódus első éveinek büntető ítéleteit túlélő „párthívek” közül – elsősorban az ötvenes évek közepén elindult „felülvizsgálatok”, enyhítések és kegyelmek után – jó néhányan (a legtipikusabb példa erre Kádár János) hosszabb-rövidebb idő elteltével *visszatértek* a párt és az állam akár igen magas beosztású vezetői közé: Maga Kádár János az 1956. évi forradalom után az MSZMP első embere lett. Más, korábbi, esetleg addigi pályafutásuk során nagyon is merev magatartású, majd elítélt „párthívek” – az amnesztia után az ellenkező utat követve – a politikai ellenzék soraiba léptek. Közülük jó néhányan jelentős szerepet játszottak az 1956. évi forradalomban, és ismét a büntetettek sorába kerültek. Többen közülük szabadságuk után a kibontakozó, és végül a rendszerváltozáshoz vezető mozgalomban is jelentős szerepet vállaltak. A rendszerváltozás folyamatában pedig a magyarországi „szocialista” időszak politikai, közigazgatási, illetőleg szellemi elitjének tagjai közül – a változás érdekében folytatott tevékenységük alapján – számosan integrálódtak a kialakuló politikai és főleg szakmai vezető rétegekbe. Igaz, az életkor előrehaladtának függvényében e csoportok tagjai közül egyre kevesebben játszhattak aktív politikai szerepet, és így a fiatalabb korcsoportoknak a politikai, közigazgatási stb. tevékenységbe való bekapcsolódása ma már

egyre erőteljesebbé – ha nem is mindig szerencsésé, főleg nem elegendővé – válik. Ebből következik, hogy a korábban politikai vezető szerepet ellátó „rendszerelváltók” soraiban – ha természetesen jó néhányan korábban sem őrizték meg irányító pozíciójukat – a „szerepváltás” egyre gyakoribb és határozottabb. Erre lehetőséget biztosít az 1998. évi országos és helyi választások eredménye is. Kérdés azonban, hogy például az MSZP – mint az egykori uralkodó párt utóda – mennyire képes kihasználni ezt az alkalmat a „politikai tisztulásra”.

A második folyamat is lezárulóban van. Az évek előrehaladtával, a rendszerváltozás időszakától kezdődően mind a mai napig – egyre csökkenő mértékben ugyan – mégis sajátos *átrendező*-*dés* figyelhető meg. Az egykori Magyar Szocialista Munkáspárt helyzetéből következően a rendszerváltozás időszaka előtt nem csupán a politikai, hanem a szakmai (különösen a gazdasági) elit nagy része is az uralkodó párt tagja volt, jó részük valódi szellemi, politikai vagy éppen érzelmi elkötelezettség *nélkül*. A rendszerváltozás menetében a korábbi párttagok egy része új politikai pártot választott, illetőleg többségük pártonkívüliként tevékenykedett és tevékenykedik. Minthogy napjainkban a pártok túlnyomórészt „választási” pártok, a karrierszemponatok elvileg jóval kevésbé vihetik az embereket a politikai pártokba, pártokhoz, mint korábban.

Ilyen előzmények, és a „szocialista” rendszer után szinte természetes, hogy a polgári demokratikus politikai rendszer kialakítása és működése bizonyos nehézségekkel járt az 1990. évi első szabad választások után is. A polgári politikai rendszer „helyreállítása” nem lenne pontos kifejezés. A létrejött politikai rendszerben *keverednek* a második világháború előtti, „hagyományos” magyar parlamentarizmus jegyei a háborút követő rövid életű, és a megszálló hatalom ellenőrzése alatt működött sajátos demokrácia bizonyos *hagyományai a modern demokráciák új intézményeivel és politikai rendjével*. Felépítése és működése tehát – ebből következően – nem teljesen felel meg a letisztult demokratikus politikai rendszer sajátosságainak (túlságosan nagy létszámú képviselőház működik, amit befolyásol a sajátos választási mechanizmus; hiányzik – egyre inkább problémákat okozva – az országgyűlés második kamarája; súlyos nehézségekre vezet az Alkotmánybíróság választásának gyakorlatban kialakult, a vonatkozó törvénytől eltérő rendszere stb.).

II.

Mind a mai napig sem alakult azonban még ki a modern, az országot – ha szükséges, kooperációval, s nem a feltétlen szembenállással – kormányzó *stabil politikai intézményrendszer*. A pártok egymással szemben szinte *ellenséges* viselkedése a par-

lamenti munka eldurulásához és ezzel kisebb hatékonysághoz vezetett. A parlamenti pártok számára egyre érdektelenebbé vált a konstruktív együttműködés (legfeljebb akkor és oly mértékben hajlanak erre, amidőn és amennyire a választások eredményei egyeseket koalícióra kényszerítenek). A konstruktív együttműködés, sajnos, egyébként is nagyon kevésbé volt jelen a magyar parlamentarizmus korábbi történetében. Nehezen sikerül megtalálni tehát a „konstruktív” egyensúlyt egyrészt az ország érdekében ható alkotó kezdeményezés, másrészt a politikai pártok tevékenységéhez szükséges, ám az ország és a politikai rendszer folyamatos működéséhez ugyancsak elengedhetetlen kritika között. Ennek megszokott következményeként az ország érdekeit szolgáló ellenzéki indítványok túlnyomórészt ugyanúgy kormánypárti ellenzést váltanak ki, ahogyan általában az ellenzék is elutasítja a racionális kormánypárti javaslatokat. A javaslatok sorsát tehát általában meghatározza az a pusztán tény, hogy a Tisztelt Ház melyik oldaláról érkeztek, hiszen a döntés aligha függ a racionális megfontolásoktól. Így a parlament munkájában óhatatlanul a primitív elutasítás, illetőleg a hatalmi pozíció – akár átgondolatlan – felhasználása válik meghatározóvá a racionális megfontolás helyett.

Aligha tévedek annak megállapításával, hogy a – a törvényhozók és a lakosság – parlamenti vitákkal szemben mutatkozó és sajnos fokozódó érdektelensége összefügg a konstruktivitásra kevésbé törekvő országgyűlési képviselői vagy pártmagatartással. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Mikszáth Kálmán korában akár még elfogadható is lehetett az „ugyan jól odamondogatott az ellenzéknek” (A Noszty fiú esete Tóth Marival) attitűd. Am ez ma, a komplex társadalom hallatlanul összefüggő viszonyainak megítélésében és a megfelelő döntés kialakításában már aligha elegendő. Természetesen a fordított irányultságú magatartás sem.)

Röviden: a modern parlamentarizmus gyakorlatában valóban megszokott elem a pártkritika, ám nem kevésbé kívánatos – az ország egésze szempontjából – a konstruktív magatartás sem. Valójában természetes jelenség a politikai pártok közötti versengés. Ez feltehetően nemcsak a mai, hanem a jövő demokratikus politikai rendszerének is fontos, bár távlatilag aligha minden változás nélküli eleme. Ez a versengés azonban nem lehetne öncélú, és károsná válhat az ország egészének alapérdekeivel szembeni, pusztán a pártérdeket követő magatartás.

Az újonnan demokratikussá vált államokban (sajnos Magyarországon is) az ilyen konstruktív magatartás nehezen jelenik meg. Ennek részben távolabbra, részben közelebbre vezető összefüggései vannak. Az új jelenségek gyakran régi gyökerekből és mintákból következnek. Erre a körülményre vezethetjük vissza a történelem sajátos útjait, esetenként szinte előre látható, máskor viszont váratlan fordulatait. A rendszerváltozás fo-

lyamatában kialakult új demokráciák (ahol nem keletkeztek olyan átmeneti formációk, mint pl. 1989. évi felkelést követően Romániában, vagy nem indult olyan polgárháború, mint 1991-ben az 1918-ban mesterségesen kialakított Jugoszláviában) igyekeztek követni *a saját hagyományaikkal vegyített* nyugati mintákat. Hogy a gyakorlatban mégis sok tekintetben új jelenségeket hoztak létre, annak okai sokrétűek. Egyrészt az új jelenségeknek gyakran régi gyökereik és mintáik vannak, másrészt a helyesen (esetenként helytelenül) felfogott *politikai célszerűség* is közrehat az intézmények kialakításában. (Már a mai kormányzat idején született példa Magyarországon az az ellenzék által – eredménytelenül – az alkotmánybíróság elé vitt jogszabály, amely szerint az országgyűlés – az ülésszak idején – csak háromhetente ülésezik.)

Az eddigi magyar választásokon az országgyűlésbe jutott pártok sajátos változásokon mentek keresztül. Az 1990-ben kormányt alakító három párt közül mára egyik sem őrizte meg akkori arculatát. Az első választásokon 164 mandátumot szerzett Magyar Demokrata Fórum kettészakadt. S bár mindkét része (elsősorban mégis inkább a mára már teljesen elgyengült, esetenként már csak „az egyéb pártok” gyűjtőfogalom alatt „szereplő” Magyar Demokrata Néppárt) Antall József örökségére hivatkozik, ezt a hagyományt a valóságban egyik sem folytatja, de nem is folytathatja az elhunyt miniszterelnök politikáját. Nélküle ez a politika aligha lenne is megvalósítható. Antall József politikájának jelentős teljesítménye volt ugyanis – s ez az elhunyt miniszterelnök komoly politikusi képességeit igazolja –, hogy sikerült összetartania az MDF különböző eszmeiséget és célokat követő, többé-kevésbé eltérő elemeit és szemléletét. Antall József a meglehetősen heterogén MDF és szövetségesei politikai törekvéseit nagyjából még koherens politikában egyesítette. E politika sikere egyébként, bár negatív módon, mégis igazolódtott az 1994. évi választások során. Antall József halálát követően szélsőséggé váló MDF súlyos vereséget szenvedett. (Mindössze 38 mandátumhoz jutott.) A vereség legfontosabb következménye a párt kettészakadása volt. Az MDF, „politikai önvizsgálata” ellenére, az 1998. évi választásokon egyedül sem járt sikerrel, csupán azok a jelöltjei szerezhettek mandátumot, akik egyúttal a Fideszt is képviselték. Az amúgy is meglehetősen heterogén párt kettészakadásából létrejött új „politikai erő”, az elsőként Szabó Iván vezette Magyar Demokrata Néppárt – jóllehet az új „tábor” az „anyapárt” jó néhány tekintélyes, sőt vezető képviselőjét tömörítette – nem vált jelentős politikai erővé. Egyetlen képviselőt sem küldhetett az Országgyűlésbe. Miután az MDF sem érte el a szükséges küszöböt, s tagjai parlamenti részvételét gyakorlatilag csupán a Fidesszel kötött szövetségnek köszönheti ugyanúgy a KDNP néhány vezetője is a Fidesz jóvoltából és színeiben szerzett mandátumot. A magyar

Demokrata Néppárt néhány tagja is így jutott államtitkári, nagyköveti stb. pozícióhoz. (Az MDF támogatottsága – noha elnöke miniszteri tárcát (IM) kapott – igen alacsony: 1999 első hónapjaiban 2-3% körül ingadozott. Napjainkban észlelhető a kettészakadt párt újraegyesítésre való törekvés. Ráadásul a vezető kormánypartokban, a Fideszben vagy a kisgazdapártban bizonyos gyanakvás figyelhető meg kisebb koalíciós partnerük iránt.)

Antall József és utóda (Boross Péter) koalíciós partnerei is sajátos utat jártak be. A Független Kisgazda Párt vezető rétege az első kormányzati ciklus végére szétesett. A gyakorlatban a kormányzati periódus befejezéséig „elhasználódott” a párt parlamenti képviselőinek többsége. A korábban a párton belül kisebbségbe került részéből kovácsolódott ki az új, Torgyán József vezette politikai erő. Ez az elődjénél jóval radikálisabb, s kevésbé az 1945-ben hatalomra került FKGP hagyományait és stílusát folytató párt létszámban, pártfegyelemben és szervezettségben túlszárnyalta az 1994. évi választásokig kormányon maradt elődjét, s a hazai jobboldali erők egy része is vonzáskörébe került. Az 1998. évi választások a párt 1994. évi eredményeihez képest (26 mandátum) jelentősen megnövelték az FKGP országgyűlési képviselőinek számát (48 mandátum). Ezzel sikere az 1990-ben elért teljesítményét (44 mandátum) is meghaladta. Úgy tűnik, hogy legalábbis egyelőre – a Fidesz és a kisgazdapárt együttműködése szorosabbá vált a köztársasági elnök megválasztása óta. Ebből következően a kormányfő és pártja engedékenyebben kezeli némely kisgazda miniszter szakmai vagy politikai balfogásait.

A Kereszténydemokrata Néppárt az 1990. évi választásokat követően, az MDF vezette koalíció időszakában rendezett és egységes képet mutatott. Talán a jövőt is előrevetítő egyetlen zavaró jelenség a párt korábbi elnökének eltávolítása, a vatikáni nagykövetté való kinevezése volt. Ez már sejtetett valamit a párt későbbi belső küzdelmeiből. A küzdelem azonban jóval később, az új választások után is évekkel robbant ki. A Kereszténydemokrata Néppárt nem bírta el az 1994. évi választási reményeinek szétfoslását. (A választás eredményeként 22 országgyűlési képviselővel – 1990-hez képest egy fővel több – rendelkezett.) Új vezetés alatt szerveződve, politikailag egyre inkább radikalizálódva, végül is kettészakadt. A polgári konzervatívizmust megőrizni, de modernebb elemekkel is vegyíteni kívánó része a Fidesz-Magyar Polgári Párthoz csatlakozott (képviselői közül néhány – a Fidesz színeiben – 1998-ban is bejutott a képviselőházba). A párt megmaradt erői úgy hitték, hogy a kisgazdapárttal szövetségben dolgozva és az európai kereszténydemokráciánál jóval szélsőségesebb párt újjászervezésén eredményesek lehetnek. Ám 1998-ban képviselői mandátumhoz nem jutottak, s ma már elmondható, hogy a kormányba lépett

kisgazdapárttól is eltávolodnak. Legújabban – úgy tűnik – a bal-közép (MSZP) felé közelednek.

Az 1990. évi választások után kormányra nem került pártok sajátos utat jártak be. Közülük az akkor legerősebb, a Szabad Demokraták Szövetsége nem a hagyományos magyar, nem is a mai nyugati, hanem valamilyen történelmileg „lejárta” doktriner liberalizmust követett. Ráadásul az elvek és a gyakorlat jelentős különbségével. (Ez a „liberalizmus” kevésbé érvényesült ugyanis akár a párt belső életében is.) Ezzel egyrészt mind távolabb került a rendszerváltozás idején még vele együttműködő, akkori ellenzéki pártok többségétől, másrészt – az MDF-fel kötött politikai alku révén (amelyben egyetértett az ún. „kancellári kormány” bevezetésével) – sikerült elfogadtatnia, hogy a köztársasági elnököt az országgyűlés válassza meg. Ezzel biztosította a már említett, 1989. évi népszavazáson igen kis többséggel elért, lényegében az MDF rossz taktikájának köszönhető sikerét. (Mint ismeretes az MDF az 1989-ben a népszavazástól való távolmaradásra szólította fel híveit. Az MDF és az SZDSZ említett távolodásának jelei tehát már ezen az ún. „négyigenes” népszavazás idején megmutatkoztak. Ekkorra ugyanis, a már korábban, a népszavazási kampány során meghirdetett kérdések közül hármat az országgyűlés megoldott. Így a népszavazásnak kizárólag csak az SZDSZ és az MDF között, a köztársasági elnök megválasztása módjában kialakult vitában volt értelme.) Ezzel az SZDSZ megakadályozta, hogy a lakosság – széles körű választással – a köztársasági elnöki székbe segíthesse valamilyen, a „szocialista” rendszer megváltoztatásában hatékonyan közreműködő, népszerű politikust. Ezzel azonban a köztársasági elnökválasztást hosszabb távra is pártalkuk tárgyává tette, így lefokozta jelentőségét. Az 1990. évi választásokon azonban a lakosság az SZDSZ radikalizmusát még 92 országgyűlési képviselői hellyel „honorálta”. Az SZDSZ politizálásával kapcsolatban felgyűlt tapasztalatok azonban ezt a számot 1994-ben már 69-re, 1998-ban pedig 24-re csökkentették (a parlamenti helyek 6,22%). A közvélemény-kutatások szerint támogatottságuk azóta is csökkent, 1999 első hónapjaiban 4-5% körül mozgott, és ez az arány gyakorlatilag 2000-ben sem változott. Ezek a számok körülbelül megfelelnek az európai országokban működő liberális pártok arányának. A párt törekszik arra, hogy kiemelkedjen, ám a képviselt ideológiájuk és politikai törekvéseik nem letisztultak, egyes elvek és nézetek támogatása nem egységes, úgy tűnik a válságból még nem jutott ki. Egyelőre kétséges, hogy a jelentős napilap-, folyóirat-, és széles értelemben vett „irodalmi” támogatás ellenére egyáltalán sikeres lehet-e. 2000 őszén az SZDSZ vezetőcserére készül, de ennek politikai összefüggéseiről ma még keveset tudunk.

III.

Az 1990. évi választásokon még legerősebb pártként szereplő MDF és szövetségesei, illetőleg az ellenzéket alkotó pártok közötti politikai és ideológiai távolság – 1994-ig – egyre növekedett. Részben mert az MDF egy része visszatekintgetett a II. világháború előtti Magyarország közjogi, sőt bizonyos politikai-ideológiai eszmei áramlatai felé, másrészt mert az átmenet nehézségei mindinkább élezték a konfliktusokat a politikai pártok között. (Nem feledhető: egyes pártpolitikusok az átmeneti helyzetet saját anyagi gyarapodásukra is felhasználták.) Egyébként a pártok mindegyike elkövetett olyan hibákat, amelyek önmagukban is alkalmasak voltak az éppen kialakított és még továbbfejlesztendő állami és politikai rend egyes elemeinek szembeállítására.

A rendszerváltozás és az átmenet végrehajtása példa nélküli feladat volt. Aligha csodálható tehát, hogy az 1990. évi választások eredményeként kormányzati pozícióba került pártok politikai és közigazgatási tapasztalatlansága (a leváltottak helyébe lépő, közigazgatásban járatlan emberek, valamint a leváltástól féltő köztisztviselők ezt a tapasztalatlanságot aligha korrigálták), a magánosítás és az egyre észrevehetőbben erősödő külföldi tőkebefektetés következményei hibás döntésekre is vezettek. Mivel e hibás döntések lehettek egyszerűen csak a tapasztalatlanság következményei, ebből adódóan származhattak a történelmi minták megalapozatlan követéséből, időszerűtlen aktualizálásából is. Következhetek azonban – adott esetben – politikai kényszerekből, a múlt hatásainak rossz kiszámításából, sőt a „szocialista” társadalommal való szembenállás jelzésének pusztá ideológiai kényszeréből is. Mindennek a következménye az MDF gyengülése, ebből is adódó az 1994-es elhibázott választási stratégiája, s végül a párt ellenzékbe szorulása lett. Az ezt követő pártszakadás, majd az a tény, hogy 1998-ban az országgyűlésbe való bejutása mint pártnak nem, s egyénileg is csak a Fidesz támogatásával (közös képviselőként) sikerült, nem túl biztató a párt jövője számára. Megerősödése – ha az azonos ideológiát elfogadó pártok koncentrációjára sikeres lesz – mégsem tekinthető kizártnak.

Több oka is van annak, hogy az 1994. évi választások az 1990-ben számszerűen alig jelentős baloldali erők számára váratlanul nagy sikereket hoztak. A szocialista párt 209 megválasztott képviselőjével a szavazatok 54,4%-át szerezte meg.) Jóllehet hivatalosan egyik politikai párt sem hirdette – némi nosztalgikus kivétellel – akár a második világháború előtti, akár a háborút közvetlenül követő viszonyok helyreállítását, mégis akadtak olyan erők az országban, amelyek a múlt különböző időszakainak restaurálására törekedtek. Ezek a törekvések többségükben ugyan nem az ország teljességére vagy politikai rendszerének egészére vonatkoztak, mégis legszélsőségesebb formában

ilyenként is jelentkeztek. Mindenesetre alkalmasnak mutatkoztak arra, hogy megkérdőjelezzék a demokratikus berendezkedés első négy esztendejének eredményeit. Ez, illetve a gazdasági átalakulás kemény tényei jelentősen rombolták a politikai berendezkedés euforikus és illúziókkal teli képzetét. Mindez az 1994. évi választásokon meghozta az „eredményét”.

Nem tekinthetjük tehát véletlennek, hogy a második parlamenti választások az éppen átalakuló kelet-közép- vagy kelet-európai államokban valamilyen formában a szociáldemokratává alakuló „szocialista” pártokat juttatták hatalomra, ha többnyire koalíciós kormányzatok vezető erejeként is. Mivel e kormányoknak kellett megbirkózniuk az átalakulás kemény feladataival (Lengyelországban ráadásul egy rosszul kezelt időjárás katasztrófa és árvíz súlyos következményeivel is), már 1997-ben megmutatkozott (s ez a jövőben sem kizárt), hogy az inga ismét a túloldalra lendült és a választók elfordultak a sok illúzióval várt szocialista, hivatalosan már szociáldemokrata kormányoktól. Gyakorlatilag ugyanúgy, ahogyan néhány évvel ezelőtt elfordultak az első demokratikusan választott, s talán még több illúzióval várt, új pártok vezette kormányoktól is. A „szocialista” vagy szociáldemokrata kormányok ráadásul a kelet-közép-európai országokban történetileg még mindig jobban sebezhetőek a többinél. Lengyelországban ez a fordulat – ahogyan jeleztem – már az 1997. évi választásokon bekövetkezett. (Kvasnievski szociáldemokrata elnök 2000-ben való újraválasztása azonban újabb fordulatot jelezhet.) A politikai inga a korábbi „szocialista” országokban mindig nagy valószínűséggel csap át az ellenkező oldalra. Kevés párt rendelkezik olyan stabil választótömeggel ugyanis, amely szilárd, akár világnézeti kötöttségű meggyőződéssel elviselné a történeti szükségből adódó nehézségeket is a jobb jövő reményében. A választási „inga” mozgását jelentős mértékben „még” az egyént ért közvetlen hatások és pártpropagandák irányítják. (Itt azonban meg kell jegyezni azt is, hogy – a hazai tapasztalatok szerint – négy kormányzati esztendő ma már aligha elegendő a valóban kimunkált, koncepciózus politika megvalósítására.)

Magyarország ebből a szempontból bizonyos fokig sajátos utat járt be. Az 1994-ben hatalomra jutott szocialista és szabad-demokrata koalíció több mint félesztendei habozás után, végül határozott privatizációs és pénzügyi megszorító politikába kezdett. Ennek a politikának a hatására – igaz, nem a visszaélésekből fakadó botrányok nélkül – végül is a növekedés felé mozdult az ország. Ez az „elmozdulás”, amely statisztikailag világosan kimutatható (bár a gazdaságban és a lakossági jövedelemben nem mindenütt látható), megalapozottnak tűnő reményt kelt az európai középhez való lassú felzárkózásra.

Ám e felzárkózásra reményt adó politikának – amelynek eredményeit csak 1997-ben, sőt erőteljesebben csak 1998-tól le-

hetett megtapasztalni – kezdettől fogva két gyenge pontja mutatkozott. Az első a hatalmon lévő politikai pártok helyzetét érinti. A kormányzó pártoknak ugyanis olyan politikát kellett folytatniuk, amely kezdetben aligha hozhatott látványos eredményeket. Különösen olyanokat nem, amelyeket Magyarországon például az átmenet első időszakában uralmon lévő MDF vezetette kormányzattól vártak. A nem kis illúzióval várt eredmények elmaradása szükségszerűen gyengítette az akkori kormányzó pártok helyzetén kívül a rendszerváltozás hitelét is. Még akkor is így van ez, ha például a magánosítás folyamatában jelentkező visszaélésektől vagy más korrupciógyanús üzelmektől – minthogy ezek többnyire a szóbeszéd szintjén jelentkeztek, nemritkán pedig kudarcral végződő akciókból váltak ismertté – ezúttal eltekintünk.

A második gyenge pont: a kormánypozíció hatása az 1994-ben uralomra került pártokra. Az MSZP-nek „természetes” társadalmi bázisával – bizonyos időre és mértékben – szembekerülve úgy kellett politizálnia (megvalósítva a halaszthatatlan és kemény gazdasági intézkedéseket), hogy elkerülje a belső szakadást, a pártvezetést fenyegető megosztottságot, és természetesen korábbi szavazói tömeges elvesztését. Olyan sikerek elérésére kellett törekednie, amelyekre támaszkodva korábbi szavazóinak jelentős részét is visszanyerheti az 1998. évi választásokig. Hasonlóan veszélyessé vált az SZDSZ helyzete is. Várható szavazatainak aránya az MSZP-hez viszonyítva jobban csökkent, hiszen a közvélemény a kemény döntéseket – joggal vagy anélkül – elsősorban az SZDSZ befolyásának tulajdonította. Az SZDSZ imázsának javítása érdekében „embert is áldozott” – (a sikeres politikusnak aligha mondható) Pető Iván pártelnököt. A választásokig nem kívánta egyértelműen megkérdőjelezni az MSZP-vel kötött „házasságát” sem. Az 1998. évi gyenge választási teljesítménye után az SZDSZ ma már lényegében elhibázottnak tekinti a szocialistákkal való négyéves együttműködését is. Ennek ellenére – legalábbis az országgyűlési politika „ingoványában” – rákényszerülnek az MSZP-vel való együttműködésre.)

IV.

A kormányon töltött négy év nehézségei, a kemény megszorító intézkedések (megtűzdelve a téves döntésekkel, a napvilágra került visszaélésekkel) a javuló gazdasági tendencia ellenére is negatívan befolyásolták a két kormányzó párt 1998. évi választási eredményeit. Jóllehet a választás kimenetele az uralmon lévő pártokat meglepte, mégis azt kell mondanom, hogy az összefüggések és következményeik alaposabb elemzéssel kiszámíthatók lehettek volna. Egyrészt mindkét uralmon lévő párt – bár külön-

böző értelemben és mértékben – „túlgyőzte” magát 1994-ben; másrészt ez a tény óhatatlanul negatív következményekkel járt a szükségessé váló kemény intézkedések során. Némi túlzással azt mondhatom, hogy 1998-ban a különböző tényezők következtében stabilnak tekinthető szavazóik támogatták a két kormányon lévő pártot. Ebből a szempontból a szocialista párt perspektivikusan jelentős és szilárd pártnak lenne tekinthető, ha eltekintենék a választók korösszetételétől. (Ezért kell törekednie a megújulásra, amely a fiatalabb korosztályok számára is vonzóvá teheti.) Az SZDSZ mellett pedig feltehetően valódi bázisa tartott ki az 1998. évi választásokon. Végül kétségtelen, hogy az akkori kormánypártok a választást megelőző és egyre nyilvánvalóbbá váló gazdasági eredményekre (amelyek ráadásul még aligha jelentkezhetek a társadalom széles régeiben) alapozva passzív, a második forduló előtt elhibázott választási „küzdelmet” folytattak.

A jobbközép pártokra vonatkozóan két jelentős következtetés vonható le. Egyrészt a legerősebb és ideológiailag leginkább a jövőt körvonalazó, a stabil polgári eszmék megvalósítását ígérő Fidesz-Magyar Polgári Párt köré megindult (és a kormányalakításban realizálódott) tömörülés kialakulása már eddig is jelentős teljesítmény. Másrészt ez a tömörülés részben a II. világháború előtti, részben pedig a háborút közvetlenül követő időszak társadalmi-történelmi vonásait és tartalmát is hordozó pártoknak a Fideszbe történő valószínű beolvadását is előrevevítette. Kérdés természetesen, hogyan hat ez a szervezeti mellett „ideológiai” beolvadást is jelentő magatartás a pragmatikus Fidesz eszmei arculatára. További kérdés, hogy a Fidesz vezetése alatti kormányzati szerepvállalás mennyire bizonytalaníthatja el a kiscsapat társadalmi helyzetét, s elindíthatja-e folyamatos, esetleg hosszabb ideig tartó gyengülését, amely végül az agrárium képviselőitől való visszaszorulását eredményezi.

Mindezek alapján a tíz éve alakuló magyar pártrendszer legfontosabb jellemzői (nem szólva most az ún. pártcsírákról) nagy valószínűséggel felvázolhatók. Tény ugyanis, hogy – ha koalíciós formában is – megindult a tisztulás és a tömörülés folyamata. Ennek már láthatók is a legfontosabb irányai, ahogyan felismerhetők sajátos jelenségei is, ezt jelzik a 2000. évi közvélemény-kutatások is.

A politikai pártok jelenlegi helyzetét röviden a következők szerint vázolhatjuk.

1. Az *MSZP szociáldemokrata arculatának erősödése*. Ezt a folyamatot gyengítette volna és gyengítené, ha a hatalmon maradása érdekében az MSZP szövetségre lépett volna a szélsőbaloldali erővel, illetőleg ha a jövőben ezt tenné. Ennek azonban csekély volt és maradt a valószínűsége, az eddigi kísérletek kudarcával végződtek. A választások előtt még várható volt a koalíció fennmaradása, s erre való készségüket az MSZP és az

SZDSZ vezetői akkor egyaránt kifejezték. Ez a perspektíva azonban ma már (esetleg a következő választásokon?), az SZDSZ legutóbbi kongresszusa után, s az esetlegesen a párt elnökévé választandó Demszky Gábor budapesti főpolgármester kétértelmű nyilatkozata után kérdésessé vált. A szociáldemokrácia és a liberalizmus hosszú távú szövetsége, amely – éppen a hosszú táv miatt is – mindkét párt elméleti, politikai, sőt taktikai formálódását (átalakulását) is megkövetelné, ma ugyan még nem látható előre, de a mai helyzetben nem is valószínű. Kérdés az is, hogy az MSZP választóinak mai korösszetétele hogyan alakul, és hogy a következő négy év elteltével képes lesz-e a párt a fiatalabb korosztályokra nagyobb vonzerőt kifejteni. (Ez mindenképpen megkövetelné a vezetés fiatalítását, a szakszerűség erőteljesebb hangsúlyozását.) Kérdés az is, hogy a támogatók közül az idősebb korosztályok természetes fogyása nem jár-e a párt támogatóinak jelentős csökkenésével. Hiszen semmi sem adhat biztosítékot arra, hogy a „majdani idősebbek” – évek növekvő számával – politikai vonzódásukat is megváltoztatják, és a szocialistákhoz fordulnak. (1999 tavaszán az MSZP továbbra is a második helyen állt, általában 5%-kal, esetenként valamivel többel elmaradva a Fidesz mögött; a nyár időszakára a két párt támogatottsága kiegyenlítetté vált, 2000 őszéig pedig – ha nem is túlságosan nagy különbséggel, pontosabban a többi párt együttes erejével aligha azonos nagyságú eredmények – vezetéshez jutott. Igaz, hogy 47-50% körül ingadozik azoknak az aránya, akik vagy nem mondják meg, kire szavaznak, vagy nincs kialakult véleményük.)

2. *A mérsékelt jobboldal távlatilag egységes párttá való szerveződése.* Erre mutat az ebbe a csoportba sorolható – azaz mérsékelt jobboldali – pártok, mint a Fidesz-Magyar Polgári Párt, az MDF, a volt Kereszténydemokrata Néppárt egy része között kialakuló szorosabb-lazább szövetsége. Ma még – elsősorban az FKGP és az MDF – tagadja a Fidesszel való egyesülésének lehetőségét, de a közvélemény-kutatások tartósnak jelzik az MDF „mélyrepülését”, amely ma még kiszámíthatatlan következményekkel járhat. Természetesen ezt a folyamatot az új kormány sikere vagy kudarca jelentősen befolyásolja. A közvélemény-kutatások szerint 1999 tavaszáig a Fidesz szilárdan tartja első helyét, 5-7%-kal megelőzve a szocialistákat, ám a verseny – több, itt nem részletezhető körülmény miatt (részben a párton belüli, részben kívüli okok folytán) –, mint jeleztem, kiegyenlítetté vált, sőt az MSZP a legerősebb párttá vált.

3. *A Független Kisgazda- és Polgári Párt – történelmi hagyományai ellenére – a szélsőséges pártok vezető erejévé vált.* A választásokat megelőző hónapokban ugyan (egyik vezetőjének eltávolítása árán is) folyamatosan igyekezett „középre” helyezkedni, s még inkább ezt jelezték a Fidesszel folytatott koalíciós tárgyalások is. Viselkedése és ebből következően a társadalmi

megítélése is feltehetően az új kormányban való helyzetétől és annak működésétől függ. Ezzel kapcsolatban azonban a párt eddigi kormányzati munkája nem sok jóval biztat, ha a Fidesz vezetése igyekszik is pártszövetségese „eredményeit” elnézően kezelni. A Kereszténydemokrata Néppárt szélsőséges maradékaival kötött egykori szövetségét ez utóbbi párt választási veresége jelentősen gyengítette, s ma már nem esik szó róla. A Független Kisgazdapárt egyébként – jelentős múltja ellenére – ma már inkább tipikusan átmeneti pártnak tűnik, amelyet – hagyományai mellett – az agrárproblémák tartanak életben. Az agrárium gazdasági és társadalmi problémáinak megoldatlansága azonban – több mint kétéves kormányzás után – azt is jelenti, hogy a rendezés nem várható a túlságosan közeli években. Az eltelt tíz esztendőben még mindig nem született meg egy életképes rendezési koncepció, még kevésbé egy átgondolt mezőgazdasági politika. A Független Kisgazdapárt eddigi elgondolásai sok reménnyel nem kecsegtetnek, emitt a jelenlegihez képest kisebb, tipikusan agrárérdekű párttá alakulhat.

Az 1998. évi választások időszakától kezdődően azonban kísérletek láthatók a 2. és a 3. csoport közeledésére is. A teljes ellenzék sikeres megegyezése a választásokon végül is közös kormányalakításra vezetett. Csaknem egy év után kisebb-nagyobb viták, nézeteltérések már jelentkeztek a közös kormányzati gyakorlatban, ezek azonban még nem kérdőjelezték meg a koalíció létét, bár valóságos közelítés egyelőre csak a Fidesz és az FKGP között észlelhető, feltehetően azonban a kialakuló politikai helyzetben a ciklus végére az MDF is megegyezik a polgári pártokkal. Az MSZP és az SZDSZ esetében az utóbbi gyengülése esetleg megalapozhatja és előmozdíthatja – ha nem is formálisan, de politikailag – a majdani kétpárti politikai rendszer kialakulását.

Az 1998. évi országgyűlési választásokra megindult felkészülés folyamatában ezen – a politikai csoportosulásoknak csak bizonyos fenntartással nevezhető – pártszövetségek jövője még bizonytalannak tűnt. A választási eredmények azonban nem csupán jelentős mértékben hatottak az egyes pártok, sőt a magyar pártrendszer alakulására, hanem egyre inkább megmutatkozik a politikai és főleg vezetési „stílusváltás” is. Ahogyan ez az MSZP és az SZDSZ egykori koalíciójában észrevehető volt, ez a pártszövetség viták, kölcsönös megalkuvások, s végül a közös érdekek felismerése – nyugalmasabb vagy keményebb engedmények folyamatában – vittek el a felek által elfogadható megoldásokhoz. Ez a négy év azt is igazolta, hogy a *hatalom nagy összetartó erő*. Az akkori kormány SZDSZ-es tagjai például nyitottabbak voltak az MSZP-vel való együttműködésre, mint a kormányon kívül dolgozó társaik. Mindazonáltal e két párt vezetői a választások előtt késznek mutatkoztak a koalíciós együttműködés folytatására. Ez a folyamat a választások idején feltehetően megismétlődik a jelenlegi kormánypártok politikájában is.

A rendszerváltozásra vonatkozó kutatások az utóbbi néhány évben kezdtek komolyabb figyelmet fordítani a tőke, általánosságban a gazdaság és a politika összefüggéseire. A kutatások még meglehetősen kezdeti állapotban vannak, s az alapos vizsgálatokat még sokáig akadályozhatják a főleg politikai motivációból fakadó leegyszerűsített feltevések. Ilyen például az a tétel, amely szerint a korábbi politikai elit pozícióját gazdasági hatalommá konvertálta, amelynek segítségével a korábbi politikai elit egy része a politikát a gazdasági pozíciókból irányítani tudja. Aligha lenne tagadható természetesen, hogy ilyen „átalakulásokra” is sor került, de a komolyabb vizsgálatok a mai magyar tőkés gazdaság kialakulását és fejlődését már jóval összetettebb folyamatnak látják.

A mai magyar gazdaság tulajdonviszonyainak átalakulása nagyrészt gyorsan lezajlott. Még tíz esztendő sem telt el a rendszerváltozás formalizált deklarálása (1989) óta, s a termelési eszközök, a föld, a kereskedelmi és forgalmi struktúra, később pedig a pénzügyi intézetek tulajdonviszonyai gyakorlatilag szinte teljesen megváltoztak. Mi több, a tulajdonviszonyok átalakulását egyre inkább követi a technológiai, szervezeti, és a piaci változás is. Ám, ha mindezen átalakulások az országban együttes főfolyamatoknak tekinthetők is, egyes viszonylatokban és következményekben ez még kevésbé érezhető. A földtulajdoni és a termelési viszonyok sem alakultak még úgy, hogy például a mezőgazdaságban konszolidált viszonyok uralkodnának, s több, mint kérdéses, hogy az FKGP által még a parlamenti ciklusban beterjesztendő törvényjavaslat kedvező eredménnyel járhat-e. Szalai Erzsébet a közelmúltban tipizálta a magyar gazdaságban tapasztalható tendenciákat, s ezek között kiemelte a „kreatív alkalmazkodás” típusát: „Ekkor az egyén vagy szervezet struktúrájának átformálásával azért képes megújítani önmagát, mert rendelkezik egy vagy több olyan – a régi szerkezet lebontásával érintetlenül megmaradó – 'ösmaggal', amely köré új struktúráját telepítheti.” (Szalai, 1997: 1088.) Ez a típus – jöllehet a magyar mezőgazdaság korábban éppen innovatív készségéről volt nevezetes – legkevésbé éppen a mezőgazdaságban maradt meg a rendszerváltozás után.

V.

A rendszerváltozás folyamatában 1988-tól kezdve óta a *politikai pártok egyre hangsúlyosabbá váltak*, jöllehet a legfontosabb szerepet – belső ellentétei és vitái ellenére – egy ideig (ha adott esetben csak formálisan is) még a Magyar Szocialista Munkáspárt töltötte be. Később – gyakorlatilag 1988 végétől, 1989 elejétől – az uralkodó párttól egyre inkább függetlenedve, a *kormány látta el az irányító szerepet*. Azzal együtt, hogy a kor-

mány – gyakorlatilag 1989 kora májusáig, a minisztertanács átalakításáig – a legfontosabb döntéseit megvitatta az MSZMP Politikai Bizottságával, ténylegesen a PB általában elfogadta az előterjesztett javaslatra, vagy valamilyen formában szabad kezét biztosított a kormánynak. (1989. május 10-én – a kormány átalakításával összefüggő országgyűlési beszédében – Németh Miklós miniszterelnök világosan *deklarálta is a kormány függetlenségét.*) Később a kormány, illetőleg egyes kormánytagok és az MSZMP vezető szervei közötti megbeszélések egyre ritkultak, majd elmaradtak. Éppen ezért a Németh-kormányt meglehetősen váratlanul érte, hogy az ellenzék az ország átalakulásáról folytatott tárgyalásokat 1989 nyarán az MSZMP-vel kezdte meg, holott a miniszterelnök a május 18-án tartott parlamenti beszédében már világossá tette, hogy a tényleges hatalom a kormány kezében van.

Az MSZMP és az ellenzék közötti tárgyalások teljes anyaga még ma sem nyilvános. Mindenesetre az alkotmányról és az államszervezetről szóló tárgyalásokon az Igazságügyi Minisztérium munkatársai jelentős munkát végeztek. Ha több szempontból nem is volt kielégítő a végső eredmény (l. erre Kulcsár, 1994: 224–269.), a hiányosságok egy részét az új országgyűlés már Antall József kezdeményezésére korrigálta. Az alkotmány kisebb-nagyobb módosítására később is sor került, ám így is világos volt, hogy az országnak előbb-utóbb új és teljesen koherens alkotmányra lesz szüksége. Ennek munkálatai a Horn Gyula vezette szocialista-liberális koalíciós kormány kezdeményezésére – valamennyi parlamenti párt küldötteiből álló bizottságban – 1994-ben megindultak. A liberális SZDSZ azonban (amelynek képviselője töltötte be a Magyar Köztársaság Országgyűlése Alkotmányjogi Bizottságának elnöki tisztét) az 1989-ben elfogadott és azóta többször módosított alkotmány minél kisebb arányú változtatására törekedett. Különösen ellenállt a köztársasági elnök közvetlen, a lakosság által való megválasztásának, a kétkamaras országgyűlés bevezetésének stb. Az elhúzódó viták, a kompromisszumos javaslatok sikertelensége végül is lehetetlenné tették az új alkotmány végső szövegének megalkotását és elfogadását. Ezt egyébként a politikai vezető erők a soron következő országgyűlési választás előtt már nem is erőltették (L. erre pl. Kulcsár, 1995, 1995a, 1996, 1997, illetve Takács, 1995.).

Az „új alkotmány” előkészítésének fiaskója több körülményre is visszavevethető. Az egyik tényező kétségkívül az, hogy a szélesebb körű előmunkálatok után az országgyűlési képviselők közül összeállított alkotmányozó testület kevés figyelmet fordított az alkotmánytan, illetőleg a kérdéssel foglalkozó más tudományok álláspontjára. A tudományos eredmények mellőzésén túl hasonló sorsra jutottak a külföldi tapasztalatok is. Ugyanígy figyelmen kívül maradt a bíróság elé kerülő ügyek jellegének és számának jelentős megváltozásából fakadó szervezeti és eljárás-

si módosítások szükségessége. Az alkotmánytervezet szerzői úgyszólván valamennyi lényeges szervezeti és hatásköri alapkérdésben a hatályos alkotmányra építve kísérelték meg a politikai pártok között az új alkotmányra vonatkozó konszenzus kialakítását. Az MSZP például eredetileg nagyon fontosnak tartott elvekről – ilyen volt a lakosság által választott köztársasági elnök – mondott le a politikai pártok közötti egyeztetés érdekében (feltehetően az SZDSZ hatására). Holott legalább két másik párt szilárdan támogatta a köztársasági elnöknek a lakosság által történő megválasztását.

Miután hosszú tárgyalások során sem sikerült legalább öt párt által elfogadható elveket és szöveget készíteni, a pártok lényegében lemondtak arról, hogy az 1998. évi országgyűlési választások előtt új alkotmányt fogadjanak el. A kudarchoz hozzájárult az is, hogy az országgyűlés az Alkotmány-előkészítő Bizottságot csak országgyűlési képviselőkkel állította össze, akik többségükben nem voltak alkotmányjogászok. Egy-egy szakembert alkalomszerűen felkérték a munkában, de nem a döntésben való részvételre, anélkül hogy a legfontosabb problémákban a szakemberek – esetenként szinte egyhangú – álláspontjával érdemben foglalkoztak volna. (Az alkotmány-előkészítés vitáira l. Somogyvári, 1998.)

Az egyetlen lényeges eredmény (amely azonban nem elsősorban az alkotmányozó bizottság, hanem a kormányzat munkája alapján született) a bírói függetlenség rendszerének kimunkálása, az erre vonatkozó törvény elfogadása volt. (az 1997. évi LXVI. tv.). Az új törvény kiteljesítette a bíróságok elvileg elfogadott, de maradéktalanul meg nem valósított szervezeti függetlenségét. A bíróságok ezentúl közigazgatásilag sem tartoznak az Igazságügyi Minisztérium alá, hanem az Országos Igazságügyi Tanács látja el az igazgatási feladatokat is. Elvileg már kimunkált és elfogadott törvény alapján megváltozna a bírósági fórumrendszer is, az ítéletábláknak mint fellebbezési bíróságoknak visszaállításával. (Megjegyzendő, hogy a jelenlegi kormány csak egyetlen ítéletáblát kívánna felállítani, s azt is egy-két év elmúltával. Természetes azonban, hogy a politika egyre inkább utat enged a már egyszer elfogadott bírósági fórumrendszer egyre gyakoribb megkérdőjelezésének. Anélkül, hogy ezt a rendszert egyáltalán kipróbálták volna)

Az új alkotmány megalkotásának kudarcra nem kis mértékben arra vezethető vissza, hogy a pártok gyakorlatilag képtelennek bizonyultak részben a megszokottól, részben pedig az 1989. évi XXXI. tv., azaz a hatályos alkotmánnyal biztosított, valamennyiük számára „biztonságot” is nyújtó intézményrendszerrel való elszakadásra. Elméletileg felmerült ugyan az országgyűlési képviselők – az ország méreteihez képest túlságosan nagy – számának esetleges csökkentése. Ma már az országgyűlés és természetesen a pártok többsége hajlandó a probléma megvita-

tására, ám ezt az álláspontot kezdettől fogva és igazán határozottan csak a Fidesz-Magyar Polgári Párt képviselte. Kevés kivétellel azonban nem kész erre, illetőleg nagyon bizonytalan ezzel kapcsolatban a pártok többsége. Így azután ezt a problémát a Fidesz vezette kormány nem is vitte az országgyűlés elé. Ahogy „feledésbe merült” az esetleges második kamara felállításhoz szükséges lépések megtétele is.

Bármely ország politikai rendszerének felépítése, különösen működése, jelentős mértékben függ az adott ország politikai kultúrájától. Egy társadalom politikai kultúrája más társadalmakhoz hasonló összetevőket éppen úgy tartalmaz, mint csak egy kultúrára vagy éppen egy meghatározott országra, sőt ezen belül is egyes szubkultúrákra jellemző ismérveket. A politikai kultúra tartalmilag tehát jelentősen összetett fogalom. Egyes vonásai egy-egy politikai egységen belül is különbözők lehetnek, s ugyanazon elemek eltérő súllyal és jelentőséggel rendelkezhetnek. Mindebből következik, hogy ugyanazon intézményeknek, magatartásoknak a különböző politikai rendszerekben, alrendszerekben különböző jelentőségük lehet (a fogalom összetettségére és kulturális differenciáltságára l. Kulcsár, 1987: 321–349.).

A társadalom politikai folyamatai rövidebb időszakra is alakítják a politikai rendszer felépítését és működését, akár egyes alrendszereinek, intézményeinek helyét és funkcióit is. Ebből következik, hogy a társadalom hosszú idő alatt kifermálódott politikai kultúrájából egyes elemek korszakonként más-más hangsúlyt kaphatnak. A politikai rendszer tudatos fejlesztésének folyamatába bevezetett egyes elemek sorsa – a fentiekből következően – bizonytalan, formájukban, tartalmukban és a rendszerben elfoglalt helyüket, súlyukat tekintve is változhatnak. Újonnan és tudatosan kimunkált elemek (ideértve az intézményeket is) működésükben, társadalmi súlyukban, sőt fennmaradásukban is jelentősen közrejátszanak a korábbi történeti folyamatok, pontosabban az általuk való feltételezettségük. A korábbi jellegzetességek s ezek „betagozódása” az egész rendszerbe azt is meghatározza, hogy a változás mennyire képes funkcionálisan kielégíteni az új szükségleteket, mennyire illeszkedik be a politikai rendszer struktúrájának és működésének alapvető feltételeibe.

Tehát, hogy a politikai rendszernek a rendszerváltozással kialakult elemei és strukturális összefüggései eddigi működésükkel még nem igazolták, hogy a „létező világok legjobbját” jelentik. Nem igazolt tehát az sem, hogy a politikai rendszer eddig kialakult formalizált alapelvei, az alkotmányban rögzített tételek a magyar társadalom számára – különösen hosszabb távra – a legjobb megoldásokat foglalják össze. Legfeljebb annyi állítható, hogy jobbak, mint pl. az 1990-es évek második felében kialakított alkotmánytervezet.

Ebből következik, hogy mindazok a kutatások, amelyek a magyar politikai rendszer elemeinek és összefüggéseinek valóságos helyét, következményeit elemzik, a rendszer hatékonysága és működése következményeinek feltárása szempontjából nagyon fontosak lehetnek. A politikai rendszer – legyen jogilag bármilyen kitűnően formált és fogalmazott (ami egyébként a magyar politikai rendszerre nem jellemző) – történelmileg formálódott társadalmi folyamatok és jelenségek között működik. Ezek az összefüggések azt is eredményezhetik, hogy a tudatosan kimunkált politikai rendszer sem úgy működik, legalábbis nem minden részében, ahogyan alkotói elgondolták. A magyar politikatudományban fel-felbukkan ez a probléma, ám nyilvánvaló, hogy teljes elemzését résztanulmányok sokaságának kell előkészítenie.

A magyar politikai rendszernek azonban – éppen felépítésének, működésének hiányosságaiából fakadóan – egyre erősebb az a sajátossága, hogy civil szervezetek befolyása erősödik a társadalomban. Egyre inkább részt kívánnak venni – legalábbis bizonyos, érdekkörükhöz közelálló – politikai problémák tárgyalásában, esetleg eldöntésében is.

Ez persze nem sajátos magyar jelenség. A civil szervezetek egyre nagyobb szerephez jutnak a fejlett demokratikus országokban is. E „szerep” mértéke és alakulása azonban nem független a hagyományoktól, a polgári kultúra fejlettségétől. Magyarországon a civil szervezetek jelentőségére – elsősorban a helyi politikai vezetésben – éppen a legutóbbi két önkormányzati választás hívta fel a figyelmet. A 10 000, illetőleg ennél kevesebb lakosú városok és községek 1994-ben megválasztott polgármestereinek 88%-a a politikai pártoktól független volt, s alig maradt el tőlük a független helyi képviselők aránya (valamivel több mint 83%). Ezekben az arányokban éppen úgy tükröződnek a kisebb települések, tehát a kisvárosi és falusi önkormányzatok képviselői összetételének távolabbra vezető hagyományai, mint bizonyos fenntartás a politikai pártokkal szemben. (Erre mutat az is, hogy hasonló jelenség volt tapasztalható az 1990. évi önkormányzati választásokon is, s ezt jelzik az 1998. évi adatok is.)

Ez a jelenség figyelemre se méltó. Világosan jelzi ugyanis, hogy a politikai élet szervezett szereplői sem csupán a pártok lehetnek. A civil szervezetek politikai szerepvállalását többen, köztük a pártok is, hajlamosak történelmietlen analógia alapján elvetni. Főleg a második világháborúban vereséget szenvedett vagy néhány évvel később megbukott fasiszta országok egykori, „hivatásrendi” szervezetei politikai szerepére hivatkozva vagy célozva teszik ezt, a korábbi rossz beidegződéseknek „engedelmeskedve”. A mai civil szervezetek azonban – akár foglalkozási, akár másfajta kritériumok alapján jelennek meg a politikai életben – nem azonosíthatók a teljesen más ideológiai alapokra épült, egykori fasiszta szervezetekkel. Továbbá: a mai,

rendkívül komplex társadalmi viszonyok között nehezen utasíthatók el azok a szervezetek, amelyek érdekeiket politikai szervezetként, politikai eszközökkel kívánják szolgálni. Aligha feltételezhető, hogy akár a tegnapi, mai „politikai” szerveződés örök időkre, vagy csak néhány évtizedre is megkövesedett mintát ad napjaink vagy a jövő politikai tevékenységének. Ha tehát napjainkban például a pártokat tekintjük is a demokratikus politikai rendszer kitüntetett résztvevőinek, ez még nem jelenti azt, hogy másfajta, létező és erősödő szerveződés szerepét igazoljuk.

VI.

A társadalomban élő és politikailag is releváns érdekek többnyire, bár távolról sem egyforma eséllyel és hatékonysággal, kifejezésre jutnak a „megfogalmazott” politikai elvekben és nézetekben. Az így „megfogalmazott” elveket, nézeteket – akár jel-szavakban, akár kimunkált eszmerendszerekben kapnak is formát – több-kevesebb szelekcióval és hatékonysággal a politikai intézmények fejezik ki vagy hasznosítják. Végül az érdekek és a hagyományok szerint szerveződő együttesek adják meg a sokféle formában megjelenhető politikai intézmények lényeges tartalmát. Ez a tartalom, akár normákban, akár intézményekben és szervezetekben jelentkezik, akár eszmerendszerekben is megfogalmazódva válik az egyéni és szervezeti magatartás hivatkozási alapjává, gyakorlatilag elválaszthatatlan a tényleges politikai viselkedéstől. Legalább hivatkozási alapként megjelenik a politikai magatartás alakulásában. A politika világában ezek az összetevők általában igen bonyolult szövevény elemeiként hatnak, még akkor is, ha adott esetben vagy a politika aktausaiban nagyon leegyszerűsített formákban vannak jelen.

A politikai rendszer tehát rendkívül bonyolult szerkezet (L. Kulcsár, 1987: 163–260.), amelynek egyes elemei – akár a tudományos vizsgálat céljaira is – csak feltételesen és ezt a körülményt állandóan beszámítva különíthetők el.

Erre azért is emlékeztetni kell, mert a magyar politikai rendszernek, ezen belül az államszervezetnek, illetőleg egyes összetevőinek rendszeres vizsgálata a történelem adottságaiból következően csak az utóbbi években indult meg. Az elméletileg megalapozott, nagyobb igényű elemzésre azonban megfelelő minőségű empirikus vizsgálatok nélkül aligha lehet vállalkozni a változást követő években. Még maguk a jelenségek is változnak, alakulnak, átmeneti formákat, kiérleletlen tartalmat, véletlenszerű hatásokat produkálnak. Bár – ahogyan a párttagozódás várható jelenségei kapcsán megkíséreltem jelezni – még mindig sok a bizonytalanság társadalmunk politikai életében, mégis

formálódni látszanak a távlatilag tartós jelenségek és intézmények is.

A politikai rendszer alakulása szempontjából kitüntetett jelentőségű – s ezek elemzése hosszabb távra érvényes tanulságokat ígér – a parlamenti kormányzás, valamint a helyi, illetőleg regionális önkormányzat és közigazgatás várható alakulásának az elemzése. Ezek a problémák több szempontból is rendkívül fontosak. Általánosságban azért, mert a parlamenti kormányzás a legtöbb országban jelentősen megváltozott a második világháborút követően. Ám a további változások szükségessége is egyre világosabban körvonalazódik – időszerűbb és hatékonyabb elemeinek, formáinak kibontakozása lényegében rövid távú problémának tűnik. Magyarország esetében ez a probléma – a rendszerváltozást követő évtized végén és a harmadik országgyűlési választás előtti hónapokban – sajátos hangsúllyal és összefüggésekben jelentkezett. Egy részről igen lényeges elem, hogy a harmadik országgyűlési választások idején az ország stabil képviseleti rendszerrel rendelkezik, még akkor is, ha egyiket kisebb párt stabilitása megszűnt, vagy maga a párt – ezért is – átalakulóban van. Ezzel is összefügg, hogy a rendszerváltozás harmadik országgyűlési választását alig előzhette meg akár kisebb jelentőségű új elemek választójogi törvénybe való bevezetése. Világos, hogy – ha a stabilitás fontos szempontjai miatt – a jelenlegi választójogi rendszer – rövid idővel a választások előtt – gyakorlati okok miatt is megőrzendőnek mutatkozott. A társadalom és életfeltételeinek változása, az Európai Unióba való valószínű felvételünk feltehetően már az 1998. évi választásokat követően időszerűvé teszi a választójogi és képviseleti rendszer jelentős átalakítását. (Ez érinti a második kamara bevezetését, a képviselők számának csökkentését, a választójogi törvény reformját, az országgyűlés hatáskörének a kormányzati jogkörrel együttes elemzésén alapuló módosítását, a helyi, a megyei képviseleti rendszer és közigazgatás erősítését stb.)

A magyar önkormányzati rendszer is fejlesztést (ám nem visszafejlesztést) és hatásköri pontosítást igényel. A rendszer ugyanis sajátos, mi több, ellentmondásos helyzetbe került a rendszerváltozást követő években. A magyar történelem tanúsága szerint az önkormányzatok gondosan őrizték az ország függetlenségét a maguk területén. Ez az értékelés természetesen maga után vonta az önkormányzati függetlenség helyreállítását (a rendszerváltozás menetében), óvásának és lehetőség szerinti fenntartásának máig tartó igényeivel. Nem vitatható másrészt, hogy az önkormányzati „öntudat” esetenként magában foglalta a letűnt vagy letűnő elvek, életformák, hatalmi viszonyok védelmét is. Ha azonban itt megállnánk (ahogyan esetenként, de vissza-visszatérően megállt a magyar irodalom, sőt a szakirodalom is), akkor nagyon egyoldalúan ábrázolnánk a magyar önkormányzatiságot, a megyék világát. Ebben az eset-

ben megmaradna a „régí jó táblabírák” sajátos, megmosolyogtató, más szerzők ábrázolásában maradi, kegyetlen, úrhatnám világának. Nem feledhető azonban a megyék harca a magyar függetlenségért és a jogokért, nem hanyagolható el szerepük (és a „diétai” küldötteik szerepe) a független és polgári Magyarországért való küzdelemben. Nem feledhetjük azt sem, hogy a kiegyezést követő évtizedekben – több mint egy évszázadon át – a központi hatalom konzekvensen szorította vissza a megyéket kormányzati, jogalkotási és politikai szintéren egyaránt.

A centralizáció érdekében ható tényezők azonban nem csupán Magyarországon váltak érezhetővé, s nem csupán a megyékkel, hanem a helyi és regionális közigazgatással szemben is működtek. E folyamat nyílt és „rejtett” támogatói általában a racionalitásra, a szakszerűség érvényesítésére hivatkoznak. Kétségtelenül mutatkoztak és mutatkoznak ellentmondó törekvések is, hiszen a megyei vagy települési önkormányzatok mindig nehéz helyzetbe kerülnek, ha társadalmi méretű, a gazdaságot, az iskoláztatást, a szociálpolitikát stb. egyaránt érintő gyökeres átalakítási folyamat megy végbe. Sőt, ellentmondásnak tűnhet éppen a gyökeres átalakulásról szólni, s ugyanakkor a községi, városi vagy éppen területi önkormányzatok jelentőségét emlegetni. Hiszen ismert, hogy adott esetben éppen ezek az önkormányzatok nem képesek például a modern iskola anyagi feltételeit, oktatói és más követelményeit biztosítani. Anyagi források hiányában a települések a mindennapi élet (egészséges vízszolgáltatás, csatornarendszer, belső úthálózat, és sorolhatnám tovább) korszerű feltételeit nem vagy csak töredékesen biztosíthatják. Az önkormányzatiság és a modern életfeltételek biztosítása tehát ellentmondó követelményeknek tűnnek, különösen a települések gazdasági viszonyainak mára létrejött, rendkívül eltérő fejlettségi szintjén. Aligha vitatható, hogy a kettő összeegyeztetésének folyamatában nem jelentéktelenek az állami feladatok. Az anyagi feltételek állami biztosítása ma is elkerülhetetlen. Mi több, ez nem is változhat meg teljesen az önkormányzatok anyagi helyzetének javulásával sem, hiszen a települések anyagi erejének teljes kiegyenlítődése aligha várható. Ez azonban *nem vezethet az önkormányzatiság csökkenéséhez*. Az ország élete, nem is szólva fejlődéséről, nem függhet csak a települések rendkívül változó anyagi erejétől, szerencsés vagy kevésbé szerencsés adottságaitól.

A magyar társadalom területi fejlettsége mindig is nagyon egyenetlen volt. Ezt az egyenetlenséget még a jelenlegi, de gyakorlatilag már 80 éve csonka országban sem lehetett tartósan és jelentősen kiküszöbölni vagy hatékonyan csökkenteni. Az országnak az utóbbi évtizedben megindult átalakulása az egyes tájegységek és települések közötti különbségeket nem tudta megszüntetni. Ellenkezőleg: ezek a különbségek igen jelentős

mértékben növekedtek. Az ország kiegyensúlyozott fejlődése, a nagy különbségek hiánya azonban a nyugodt gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok kialakulásának alapvető feltétele. Aligha túlzás tehát azt állítani, hogy a területi fejlődés különbségeinek legalábbis jelentős csökkentése az ország tartós politikai egyensúlyának is elengedhetetlen feltétele.

A központi kormány és a megyei, illetve települési önkormányzatok tervszerű együttműködése az ország településfejlesztésében elkerülhetetlen. Ezt igényli az ország kiegyensúlyozott gazdasági fejlődése és politikai nyugalma. Azt azonban tudomásul kell venni, hogy a települési viszonyoknak még ez a közelítése is, nem is szólva a jóval szerényebb mértékű kiegyenlítődéstről, hosszú távú folyamat. A területi adottságokon túl egyáltalán nem jelentéktelen az önkormányzati vezetésnek, sőt magának a lakosságnak az alkalmazkodási képessége, kezdeményező ereje.

A területi fejlődés egyenetlenségei, amelyek lakossági egyenlőtlenségben is kifejeződnek, (bár nem csak ez a forrásuk) természetesen vezetnek el a népességben jelentkező egyenlőtlenségek problémájához.

A rendszerváltozást követő egyik legfontosabb politikai dilemma – amelynek azonban jelentős humán-, gazdasági, termelési és igazgatás-hatékonysági, sőt történetfilozófiai összefüggései is vannak – a feltételek és lehetőségek társadalmilag meghatározott egyenlőtlensége. Emiatt igen jelentős probléma, hogy miként csökkenthető ezen eltérő feltételek társadalmi hatása, ebből következően: mi lehet a szociálpolitika helye az új társadalomban, az új politikai rendszerben?

Ráadásul a kialakított politikai rendszer – amely az új alkotmány rendelkezése szerint jórészt megtartotta a szociális tartalmú jogokat – alapelveiből következően előbb-utóbb rákényszerült arra, hogy a szociális ellátás elvein és módszerein, ha fokozatosan is, de változtasson, és pedig a szűkítés irányába haladva. (Kivétel a Fidesz-kormány által többször hangoztatott, a születések számának emelkedését, a gyermeknevelést elősegítő intézkedések.) Az új rendszer kiépítése még meg sem kezdődött, amikor a nyugat-európai országokban egyre gyengült a jóléti állam működése, s a szociális problémák kezelése a volt „szocialista” államokban is egyre inkább válságba került. Ennek a válságnak alapösszefüggései természetesen a társadalom gazdasági átalakulására voltak visszavezethetők. Hiszen a gazdaság leépülése, de a megmaradt részének modernizálása is, jóval kevesebb munkaerőt igényelt a rendszerváltozás előtt még mindig mesterségesen fenntartott szintnél. (A foglalkoztatottság szintje a rendszerváltozás folyamatában a legjobb esetben is a nyugat-európai átlagra esett vissza.) A termelés mennyiségi és jövedelmezőségi csökkenése (nem szólva a sokszor kevésbé korszerű, éppen ezért korlátozottan vagy olcsóbban értéke-

síthető termékekről) természetesen negatívan hatott az ország jövedelmi szintjére. A jövedelmi szint csökkenésével szemben viszont növekedtek a munkanélküliségből fakadó, az adósságszolgáltatásból eredő, az ország átalakulását kísérő kiadások, nem is szólva más, az országot terhelő kötelezettségekről. A korábbi bevételek viszont korlátozott mértékben jelentkeztek hatékony jövedelemforrásként, a privatizációból nyert összegek jelentős részét a problémát kezelő mechanizmus önfenntartására, később az adósságszolgáltatásra kellett fordítani stb. Ráadásul mind-ezen folyamatok jelentős hibákkal működtek. Egyelőre még nem tudjuk, hogy az átalakulás sok tekintetben szakszerűtlen, illetőleg tapasztalatok nélküli lebonyolítása milyen veszteségeket jelentett az országnak. Nem ismertek pontosan azok a tényezők és jelenségek sem, amelyek a „feketegazdaság” részarányát egyes becslések szerint 30%-ra emelték.

A „mi lett volna, ha” kérdése természetesen fel sem tehető. Egy országnak a kialakult adottságokkal kell számolnia, és ezek alakulása nagyon sok tényezőtől függ. Így annak az időnként feltett kérdésnek sincs értelme, hogy vajon az átalakulásra elszánt Németh-kormányzat – látván a kibontakozó ellenzéki erők gyengeségét és politikai tapasztalatlanságát – miért nem hajtotta végre maga a teljesebb rendszerváltást, több változást is bevezetve az új alkotmányon és néhány más törvényen túl is. Miért nem érettebb ellenzéki erőnek adta át – esetleg valamivel később megtartott választásokon – az ország irányítását? Ám, ha természetesen igaz is, hogy minden, ami történik, nem szükségképpen történik úgy, ahogy, az is igaz, hogy abban a szituációban a „megtörtént” folyamatok és események jelentős „gyökerekkel” rendelkeztek.

Mindenesetre a társadalom viszonyai lényegében még évekig fenntartották a korábban kialakított szociális ellátórendszert. Az e viszonyokban gyökerező, ráadásul romló helyzet, valamint a politikai tényezőként is működő érdekek és megszokottság nem tették lehetővé az alapvető és rendszerbe foglalt változást.

A magyar „szocialista” államban kialakult szociálpolitikai rendszer reformját nem csupán az igényli, hogy nem áll rendelkezésre az az anyagi erő, amely fenntarthatná, és tekintetbe kell venni a társadalom politikai és gazdasági átalakulását is. Másfajta szociálpolitikát igényel a gazdasági alapjában gyökeresen megváltozó társadalom, s számvetésre készítet a megváltozott anyagi helyzet is.

Befejezésül: a Magyarországon tíz évvel ezelőtt már világosan kirajzolódó társadalmi és politikai folyamatok rendszeres elemzése még alig kezdődhetett meg. Egyelőre be kell érniünk egy-egy probléma elemzésével, egy évtized alatt kialakult viszonyok szakszerű, de a „felszínen maradó” értékelésével. Egyes nagyon fontos dokumentumok még nem hozzáférhetők, az események szereplőit még kötik élményeik és résztapasztá-

lataik, esetleg mai érdekeik. Ezzel együtt szükség van az egykori „szereplők” élményeire és tudására, ahogyan szükség van a tárgyilagos elemzők eredményeire is. Érdekes azonban, hogy az egykori szereplők közül – legalábbis egyelőre – kevesen jelentkeztek saját tapasztalataik összefoglalásával, a történelem és a politikatudomány művelői pedig nagyon nehezen szabadulnak szimpátiájuktól, ellenszenveiktől, s hajlamosak az események és folyamatok egyoldalú megközelítésére. A napi politika még mindig erősen jelen van a múltbeli történések elemzése mögött.

A politikatudomány fogalmilag, módszertanilag és teoretikusan egyaránt mindinkább éretté válik Magyarországon is arra, hogy előítélet nélkül legyen képes ennek a történelmi jelentőségű átalakulásnak az elemzésére. Ha az elemzők mindinkább képesek lesznek elszakadni a napi politika különböző szereplőitől és csoportjaikhoz, érdekeikhez, politikai célkitűzéseiseihez fűződő vonásoktól, annál inkább válnak képessé a valódi tudományos értelmezésekre, amelyekkel egyébként a politika művelőinek is maradandóbb tudást, s ezzel igazi segítséget adhatnak.

IRODALOM

- Böhm A.–Szoboszlai Gy. (szerk.) 1996: *Önkormányzati választások 1994. Politikai szociológiai körkép*. MTA Politikai Tudományok Intézete
- Enyedi Gy. 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület
- Glatz F. (szerk.) 1997: *A demokrácia intézményrendszere Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia
- Glatz F. (szerk.) 1997: *Globalizáció és nemzeti érdek*. Magyar Tudományos Akadémia
- Kilényi G. (szerk.) 1990: *International Conference on Institutional Guarantees of the Safeguarding of Constitutionalism 25–27. April, 1989*. HAS Research Centre for Political Science.
- Kulcsár K. 1980: Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz”. *Közgazdasági Szemle*, július–augusztus
- 1987: *Politikai és jogszociológia*. Kossuth Könyvkiadó
- 1991: *Politikai rendszerváltás Kelet-Közép-Európában*. Államtudományi Kutatóközpont
- 1994: *Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990*. Akadémiai Kiadó
- 1995: A kétkamarás Országgyűlés problémája. *Társadalmi Szemle*. 10. sz.
- 1995: A magyar modernizáció politikai összefüggései. *Valóság*. 17. sz.
- 1996: Alkotmányozás Magyarországon, 1996. *Magyar Szemle*, 7–8. sz.
- 1997: Politikai rendszer és politikai kultúra. In: Glatz Ferenc (szerk.) *A demokrácia intézményrendszere Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia

- 1997a: A politikai rendszer és a magyar valóság. *Társadalomkutatás*, 1-2.
- Sárközy T. 1997: *Rendszerváltozás és a privatizáció joga*. Magyar Tudományos Akadémia
- Somogyvári J. (szerk.) 1998: *Az Országgyűlés alkotmány-előkészítő munkájának dokumentumai, 1994-1998*. 1-2. k. Parlamenti Módszertani Iroda
- Szalai E. 1997: Kaleidoszkóp. A nagyvállalatok, nagyvállalati vezetők és a nagyvállalkozók megújulási készségéről. *Közgazdasági Szemle*, december
- Takács I. 1995: A törvényhozás második kamarája. *Társadalmi Szemle*, 10. sz.

KÖNYVEKRŐL

ÁGH ATTILA

A hiányzó tudomány

Galló Béla: *A túlélés tudománya.*

Helikon Kiadó, 2000. 186 o.

A nemzetközi viszonyok elmélete Magyarországon mindig mostohagyerek volt, mert mindig túl közel volt valamilyen hatalmassághoz, vagy a külpolitika intézményrendszeréhez, vagy a befolyásos sajtóbeli elemzésekhez. A kilencvenes években kitágult ez a világ, megjelent egy sor érdekes elemzés, de a nemzetközi viszonyok elmélete hiányzó tudomány maradt az ebben a diszciplínában megszokott és elvárt átfogó összegzés értelmében. Galló Béla könyve idehaza az első sikeres kísérlet arra, hogy az aktuális problémákra – mint a globalizáció és az európai integráció – való figyelemfelhívással a tankönyvek világa és a diszciplináris összegzés közötti széles területen megpróbálja a műfaji áttörést. A könyv címe talán túlságosan is az aktuális kérdésekre való figyelemfelhívást tükrözi, míg alcíme – A nemzetközi politikai viszonyok vételkedő elméletei – inkább a tankönyvet igénylőket csábítja és így eleget tesz a vonzó cím iránti kiadói igénynek éppúgy, mint a szárazabb és pontosabb tudományos műfaji meghatározásnak is.

A nemzetközi viszonyok elméletének számos belső, endemikus problémája van, mindenekelőtt az, hogy a nemzetközi szinten nemhogy valamiféle állam, hanem maga a politikai szféra is igen nehezen azonosítható, viszont nemzetközileg a politika sokkal közvetlenebbül összefonódik a gazdasági, jogi és kulturális problematikával, mint a nemzeti szinten. A nemzetközi viszonyok elmélete tehát reménytelenül interdiszciplináris, bár Nyugaton többnyire a politikatudományi tanszékeken honos, szakértői és oktatói mégis nagyon széles körből verbuválódnak. A könyv alcíme szerencsére pontatlan, mert a szerző nemcsak

a nemzetközi politikai viszonyokat vizsgálja, hanem azok egész komplex problematikáját, hiszen nem is lehetne a globalizációt vagy az európai integrációt másképp elemezni. Ám a lehatárolás igénye is érthető, mert ha nem is idehaza, de nemzetközileg e két nagy téma áttekintése már jóval túljutott azon, hogy diszciplináris fegyelem nélkül kezelni lehessen. Galló az interdiszciplináris bonyodalmakat pedig úgy próbálja meg kezelni, hogy először a politológia, majd a szociológia nézőpontjából fut neki az áttekintésnek, s végül a gazdasági-történeti aspektus kifejtésével zárja azt.

A végső kérdés a nemzetközi viszonyok elméletében az, hogy a világrendszert tekintjük-e kiindulópontnak vagy a nemzetállamot. Galló nagy empátiával leírja a világrendszer-szemléletet mint paradigmaváltást, de nem tagadja szimpátiáját a nemzetállami paradigma iránt sem. Végső válasza, miszerint a nemzetállam és a világrendszer viszonyában inkább ciklikusságot kell látni, mint az egyik vagy a másik oldaláról való meghatározást, voltaképpen akár elfogadható lenne, s abban is igaza van a szerzőnek, hogy „Napjaink egyik legmélyebb elméleti s persze gyakorlati kérdése ez”. Az igazi probléma azonban ott kezdődik, hogy akárcsak a világrendszernek, a nemzetállamnak is vannak történelmi típusai, amelyek nem is bizonyos, hogy egy-egy közös fogalom alá összevonhatók. Ami Wallerstein elméletét híressé tette, az a 16. századi, legkorábbi világrendszer döntő hatásának bemutatása volt a legkorábbi európai nemzetállamok kialakulására. Ez a modell bizonyosan nem vihető át a 21. századba a globalizáció és a legfejlettebb nemzetállamok viszonyára. Már csak azért sem, mert éppenséggel napjainkra derült ki, hogy a fejlett nemzetállamok győztek a globalizáció felett, vagy még pontosabban, a globalizáció mindenhatósága nem volt egyéb, mint a legfejlettebb nemzetállamok – főleg az Egyesült Államok – szabadpiaci ideológiája, amelyhez hasonlót az angolok próbáltak eladni a 19. században.

Nyilvánvaló, hogy a globalizáció eddigi története két nagyobb korszakra tagozódik. Erről már számos mű íródott, a legutóbb a Colin Hay és David Marsh szerkesztésében megjelent *Demystifying Globalization* (Macmillan, 2000) című munka. A globalizáció kezdeti szakaszát manapság általában a nyolcvanas évek végére teszik, és a megelőző évtizedeket csak felvezetőszakasznak tekintik. Ez az első szakasz pedig az agresszív monetarista globalizáció időszaka, amelyben a tőkepiacok globalizációja került előtérbe a világméretben kialakult informatikai rendszerek segítségével. Ekkor alakult ki a globalizációnak egyfelől a „spillover”-re, az egyik szférából a másikba való átöröklésre épített felfogása, amely végül is állítólag homogenizálja az egész világot. Jóllehet a szerző jogosan igen kritikusan kezeli a globalizációt és – főleg a vesztesek, a Dél oldaláról – széleskörűen bemutatja annak ellentmondásait,

de a könyvében mégsem jelzi, hogy ez a korai globalizáció a maga hamis ideológiájával lényegében már meghaladottá vált.

A globalizáció új szakaszának markáns jelzése azért is fontos lenne, mert a korai globalizáció diadalútjának megtorpanása, netán csődje éppen a szerző által központilag vizsgált világrendszer és nemzetállam kérdéskörében hozott döntő fordulatot. A kilencvenes évek második felében még a globális monetáris intézmények is éles fordulatot hajtottak végre, ahogy ez a Világbank évi világlejtéseiben is megmutatkozik. Így az 1997-es, majd az 1999-2000-es World Development Report nagyon egyértelműen kimondja, hogy a globalizáció folyamata nem jelentékteleníti el a nemzetállamokat mint döntéshozatali centrumokat, sőt éppen tőlük függ, hogy az adott ország a globalizáció nyertesei és vesztese közé tartozik-e. Ezzel a világrendszer és az állami egységek viszonyában is nyilvánvaló fordulat állt be, hiszen a korai, amerikanizált és monetarizált globalizáció első rohama a fejlett nemzetállamok ellen sikertelenül végződött. Kár, hogy a szerző nem reagál erre a globalizáció menetében bekövetkezett fordulatra, amelynek legmarkánsabb megfogalmazását mint a washingtoni konszenzus csődjének kimondását a *The State in a Changing World* (1997) című Világbank-jelentéshez kötik. Hasonlóképpen, az elméleti összegezés szempontjából nagy jelentősége lenne a „policy determines politics” és a „politics matters” vitáinak, amelyben az első álláspont hívei azt állítják, hogy a globalizált szakpolitikák automatikusan meghatározzák magát a politikát, ezért a nemzetállamoknak nincs alternatívájuk, döntéshozatali mozgásterük, míg a másodiké azt mondják ki, hogy a politika számít, azaz a politika önálló döntéshozatali mozgástérrel rendelkezik és nem redukálható a szakpolitikai automatizmusokra. Ráadásul ez a lényegi elméleti kérdés elvezet a globális kormányzás problémájához is, hiszen rendkívüli diszharmonia jött létre a globális ügyek fejlettsége és globális szinten való eldönthetősége között. Eppen ezért merül fel a kérdés, hogy ezek a globális kérdések policy szinten eldönthetőek-e, vagy van-e olyan globális érdek, amely politikai tényezőként megjelentetve korrigálja a gazdaság vagy más szférák önmozgását, nevezetesen az Észak-Dél viszonyában vagy más problémakörben.

Az Európai Unió megszerveződésének és bővülésének az egyik nagy mozgatóereje éppen a globális versengés, így az EU témájának tárgyalása egy, a nemzetközi viszonyokat tárgyaló, átfogó munkában a globalizáció témakörébe beilleszthető, illetve abból levezethető. E kérdés tárgyalásának nehézségét az adja, hogy e tekintetben korántsem beszélhetünk hiánygazdaságról, hanem sokkal inkább szakirodalmi túltermelésről. Az EU kutatása „túlfejlett” témává tette azt nálunk, és ezért arányosan nem is építhető bele a nemzetközi viszonyok elméletébe. Erről a szerző nem tehet, de a következő munkák készítőinek el kell

gondolkodniuk azon, hogyan lehet egy olyan markáns összefoglalást csinálni az EU témaköréről, amely arányosan illeszkedik az elmélet egészébe, és mégis megválaszol az EU mibenlétének sajátos kérdésére is.

Végezetül a globalizáció közismerten felerősíti a regionalizációt is. A regionalizáció persze különböző szinteken létezik, az EU szerveződése maga is egy regionális válasz, de kisebb intenzitással valami hasonló játszódik le más kontinentális nagyrégiókban is. Ám még ennél is izgalmasabb az Európán belüli régiók kérdése, ami azért is fontos, mert Galló Béla helyesen az átfogó elméletét egy konkrét régió, a Mediterráneum bemutatásával illusztrálja. Nem néz azonban szembe két nehéz elméleti problémával. Először is azzal, hogy az európai régiók létezése egyrészt evidens, másrészt nagy elméleti viták dúlnak arról, hogy mennyire definiálhatók, azaz konkrét, kemény tényekkel mennyire megállapítható az összetartozásuk egy adott területi egységen belül. Másrészt azzal, hogy az Európai Unión belül nyilvánvaló ugyan a regionális érdek, mondjuk Északon és Délen, de az egy teljesen más probléma, hogy ezt sikerül-e az EU-n belül megszervezni és hatékonyan képviselni. Számos elemzés született ugyanis az utóbbi években, amelyek szerint ezek a regionális szerveződések lényegében kudarcot vallottak, mert a közös regionális érdekek mellett olyan sok volt az érdeellentét is. Ez a kérdéskör számunkra azért is fontos, mert látnunk kell Közép-Európa jövődő regionális képviselőit és korlátait is az Európai Unión belül.

Minden könyv persze számos kérdést nyit meg, és azok bizonyos részét szükségképpen megválaszolatlanul hagyja. Galló Béla könyvében is találunk ilyen nyitva hagyott kérdéseket, de ez a könyv előnyeik közé tartozik, mert vitára serkent. Galló munkája alapos és átfogó értékelés a nemzetközi viszonyok elméletéről, és ebben a tekintetben hazánkban kétségtelenül úttörő munka.

KISS VIKTOR

Generációk és kérdések

Ágh Attila, Géczi József, Sipos József:

Rendszerváltók a baloldalon.

Reformerek és reformkörök. 1988–1989.

Kossuth Kiadó, 1999.

Ismételten egy olyan állomáshoz érkeztünk, mely a politikatudományon belül generációs kérdéseket vet fel. Ágh Attila, Géczi József, Sipos József „Rendszerváltók a baloldalon” című könyve, mely a reformkörökről és a reformkörü mozgalom történetéről szól, bizonyos értelemben utolsó eleme egy „könyvsorozatnak”. Itt azokról a részben vagy egészében dokumentum-válogatásokról vagy történeti kötetekről van szó, melyek a rendszerváltó csoportok történetének feldolgozását tűzték ki célul. Ma már hozzáférhetők a népi mozgalom szerzőinek főbb munkái, különböző válogatások, a lakiteleki gyűlések jegyzőkönyvei. Antall Józsefről két monográfia is készült. Hozzáférhetők a Fidesz első éveinek dokumentumai, vaskos kötetben. Csizmadia Ervin híres munkája, „A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)” szintén tartalmaz egy Dokumentumok című kötetet. Nemrégiben jelent meg az EKA és Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai írásos dokumentumainak gyűjteménye. A negyedik „rendszerváltó csoporttól”, a reformszocialistákról eddig hiányzott a történeti áttekintés. Erre tesz kísérletet Ágh, Géczi és Sipos.

A szerzők két rövidke tanulmánnyal megtoldva csupán dokumentumgyűjteményt adnak. Erről persze így önmagában nehezen mondhatnánk véleményt. A szerzők ugyanis nem kívánták magát a „dokumentum” részt kontextusba helyezni. Sem történelmi értelemben – előzmények, utólagos történések –, sem pedig az akkori politikai élet más szereplőivel „megválaszoltatni”

a feltett kérdéseket. Mivel csupán az MSZMP-n belüli reflexiókról kapunk dokumentumokat, igazából nem érzékelhetjük azokat a finom rezdüléseket, melyek a hazai és a nemzetközi életben bekövetkeztek, és amelyek a rendszerváltó folyamat aktuális állását döntően befolyásolták. Az MSZMP vezetésének véleményét folyamatosan olvashatjuk, annak változásaival együtt, de nem olvashatjuk, hogy mik az okok. Ez pedig korántsem véletlen, és éppen a dolgok lényegét érinti.

Mindenestre bárki is a munka célközönsége (egészen az átlagolvasótól az adott témát kutató tudományos értelmiségiek szűk csoportjáig), az a kérdés vetődik fel, hogy az a háttértudás, melyet a könyv – mint minden könyv – igényel, nem túlságosan nagy-e. Ezt persze maguk a szerzők is érzik, ezért írják: „Az 1989 után eszmélő nemzedékek számára néha furcsa, idegen fogalmazásoknak egyszerű a magyarázata: a lázadóknak, reformereknek nem csupán egy önmagát túlélte társadalmi-gazdasági modelltől, hanem annak jelbeszédese, bürokratikus nyelvezetétől is meg kellett szabadulniuk” (20.). A rendszerváltás utáni időszak nagy kérdése, hogy megtanítható-e „egyetemi szinten” az új nemzedékeknek az a nyelv, mely a korabeli szövegek teljes dekódolásához szükséges, és ez a tudás lehet-e valaha is versenyképes azok tudásával, akik esetleg önmaguk is szereplők voltak az eseményekben. Erről viszonylag keveset beszélünk, pedig szerintem az előző rendszerrel foglalkozó szaktudományos vizsgálódásnak éppen ez a központi kérdése.

Vegyünk egy példát éppen az előttünk fekvő könyvből. A Reformkörök Országos Koordinációs Bizottságának állásfoglalásában olvasható 1989 szeptemberéből: „támogatja az MSZMP Kecskeméti reformkörének azt a javaslatát, hogy a még megrendezésre kerülő küldöttválasztó fórumok az olyan reformelkötelezettséggel rendelkező párttagokat, mint Bornemissza Tamás, Gázsó Ferenc, Kéri László, Pálfi G. István, Stumpf István, Szokai Imre és Tabajdi Csaba, kongresszusi küldöttnek választásuk meg. Ha mégsem, akkor a Központi Bizottság tanácskozási joggal hívja meg őket a kongresszusra.” E sorok olvasásakor a rendszerváltás után eszmélt generációk tagjaiban sorakoznak a kérdések: Ez vajon az a Szokai Imre? Hogyan kerül ide Pálfi G.? Miért pont ők kerültek a kiváltságosak körébe? És így tovább. Megszokott esetben ezek tudományos recenzióhoz méltatlan kérdések. Viszont éppen ez mutatja, hogy a helyzet nem a megszokott. A kötet persze mindezekre a kérdésekre már csak terjedelmi okokból sem válaszolhat. Ezért azután talán mégis igazuk van a szerzőknek, amikor pusztán dokumentumgyűjteményt adnak az olvasó kezébe. Indokuk egyszerű: ezek amúgy nehezen hozzáférhetők, ezért a későbbi kutatásokat serkentve teszük az olvasó kezébe mindezt.

A recenzió írójára ezek után az várna, hogy a szerzők által rendelkezésre bocsátott anyagot abból a szempontból kritizálja,

hogy abból mi maradt ki, mivel kellett volna kevesebbet foglalkozni, vagy egyáltalán: jól strukturált-e az anyag. Mivel azonban a generációk közötti diskurzus ezen az alapon kizárható – a szerzők olyannyira részesei voltak a történéseknek, hogy Ágh Attila például több cikkben szereplőként is megjelenik, és szinte valamennyi fejezetben Géczy József teremti meg az alaphangot –, abba az irányba terelném inkább a figyelmet, amely a generációk közötti diskurzus tárgya lehet ezen a területen.

A mi oldalunkon az objektivitás és a történelmi analógiák lehetősége áll, az ő oldalunkon az átélés adta tudás és az érzelmi töltet. A mi oldalunkon az interpretáció, az ő oldalunkon a tárgyi tények, az empirizmus. Korántsem tartom véletlennek, hogy a rendszerváltás óta eltelt tíz év azt bizonyítja, hogy a rendszerváltásról szóló átfogó „filozófiai” műveket nem képesek a rendszerváltás előtt „eszmélt” nemzedék tagjai megírni. Csupán politikai pamflettek szintjén, vagy személyeskedésbe, vádaskodásba süllyedve, esetleg a maga „pozitivistá” módján – a szó pejoratív értelmében, ahol az összefüggések elemzését a statisztikák és grafikonok helyettesítik.

Ágh Attila, Géczy József és Sipos József gyűjteménye mindkét olvasatban érdekes és tanulságos alapanyag, talán valóban mindkét olvasatban görcső alá is kellene venni idővel. Ezen a ponton láthatjuk csak, hogy mennyire igazuk volt a szerzőknek, hogy a feldolgozásnak ezt a módját választották. Ez tipikusan az a helyzet – tanulva az említett korábbi munkák hibáiból –, amikor a kevesebb a több, és a több a rosszabb.

Míndezek után rátérhetünk arra, hogy milyen képet is mutatnak a szerzők a Reformkori Mozgalomról. A recenzió hátralévő részében ezt a kérdést vizsgáljuk majd meg két oldalról: egyrészt a maga történetiségében, másrészt belső (szociológiai-politológiai) struktúrájában.

A szerzők időrendi sorrendben hét részre osztják a reformkorok történetét. Az egyes részekben belül természetesen nem teljesen irányítás nélküli a tanulmányok sorba rendezése. Mindezekelőtt a jelenben, tehát ma íródott pár oldalas bevezetőkre utalhatunk, melyeknek célja feltehetőleg az olvasó történeti orientálása, éppen az, aminek hiányát a recenzló korábbi részében kiemeltük. A kötetet nagyon is lehet pusztá dokumentumkötetnek tekinteni, hiszen senkitől nem várható el, hogy az első laptól az utolsóig végigolvassa azt. A tartalomjegyzékben a kötetben szereplő dokumentumokat részletesen megnevezik, így a szerzőkre és hívószavakra keresve az olvasó a maga kedvére kutakodhat a kötetben. Ez az, amiért a kötetet feltétlenül ajánlani lehet.

Mindenképpen foglalkoznunk kell azonban az említett fejezetértelmező bevezetésekkel. Akik ezeket folyamatosan „összeolvassák”, megkapják a reformkorok történetének „ideológia-történeti” vázlatát, miközben a kötet elején és végén egy-egy rö-

vid tanulmány foglalja össze az empirikus történeti adatokat. Ha a kötetet így tekintjük, a reformkori mozgalomnak sajátos interpretációját kapjuk, és ha ezekhez olvassuk hozzá a dokumentumok közül azokat, melyekre a szöveg felhívja a figyelmet (megnevezett személyek, helyszínek stb.), akkor egy olyan személyes indíttatásokat sem nélkülöző összeállításhoz jutunk, mely inkább egy sajátos értelmezés, mint száraz történeti leírás. Ne felejtjük el ugyanis, hogy a szerzők egyáltalán nem függetlenek a reformköröktől, sőt egyfajta mellérendelt-főszereplői státust tartanak fenn önmaguknak. Ilogy ez mennyire volt reális, azt a „kortársaknak” kellene eldönteniük.

A reformkörök megalakulásával foglalkozó fejezet nem térhet ki azelől, hogy meghatározza a reformkori mozgalom ideológiai arculatát. A reformkor „demokratizálni és modernizálni akarja a társadalmat a reális lehetőségeken belül. A magát reformkörökben megszervező reformernek kettős kötődése volt: egyrészt kötődött a fennállóhoz, mert el akarta kerülni a kiközösítést és fel akarta használni az adott erőforrásokat, másrészt elkötelezte magát a radikális változások mellett, vagyis ki akarta tágítani a politikai mozgásteret...” – írják a kötet szerzői (41.). Miközben a kötetben szereplő első dokumentum záradékként azt olvashatjuk, hogy „Csak így lehet belőlünk polgárosult, ám mégsem kapitalista, hanem a szocializmus felé haladás potenciális lehetőségét magában hordozó társadalom” (42.).

Az ellentmondás nyilvánvaló. Mi volt hát erősebb a reformmozgalomban: a technokratatudat pragmatikus útkeresése vagy a reformszocializmus? A reformszocializmust lehet-e egyszerűen az állampárt lebontásának kísérletére szublimálni, vagy pedig egyfajta harmadik utas politikaként kell értelmezni? Ágh Attila és szerzőtársai láthatóan maguk is ingadoznak. Hiszen akár így dől el a kérdés, akár úgy, annak következményei máig nyúlnak, és nemcsak a tudományban, hanem az aktuálpolitikában is.

Más részről döntésük önmagukkal szemben is felveti ugyanazt a morális kérdést, amelyet a reálpolitikai tényezőkkel szemben felvethetünk. Ágh, Géczi és Sipos szeretik a lengyel Szolidaritáshoz hasonlítani a reformmozgalmat. Az analógiának és a példaképnek a szolidaritást tartják, még hozzá korai formájában, miközben a különbségeket ehhez képest elemzik.

Ehhez a témához csak egyetlen megjegyzés kívánkozik: miközben a kötet szerzői, illetve a kötetben szereplő dokumentumok is több helyen „elismerik”, hogy a reformkori mozgalom egy politikai párt belső platformja volt, kétségtelen, hogy első sorban alulról szerveződött és így egyedülálló a magyar rendszerváltásban. Ugyanakkor érdemes elgondolkodni azon, hogy ez „az alulról szerveződés” lényegét tekintve mennyiben különbözik a más rendszerváltó pártok alulról történt szerveződésétől. Számtalan példát lehetne felhozni arra vonatkozóan, hogy

az ellenzéki pártok alapszervezetei ugyancsak a párt alapítóitól függetlenül jöttek létre és jelentkeztek be a párt vezetőinél. Ez is hasonló alulról szerveződés, és szintén vajmi kevés köze van a Szolidaritás eredeti céljaihoz és szerveződési elveihez. Az sem tűnik számottevő különbségnek, hogy hierarchizált viszonyba lépnek-e ezek a körök, vagy horizontális viszonyban maradnak. Az ellenzéki pártok csirái között ugyancsak ez a fajta horizontális szerveződés volt a meghatározó. A Reformkörök Ágh Attiláék szerint is a vidéki és az alsóbb értelmiség párton belüli szerveződése volt, tehát ugyanúgy nem hatoltak be a társadalom mélyrétegeibe, ahogy az ellenzéki pártok sem. Természetesen kimutatható, hogy a Reformkörök jobban hasonlítottak a Szolidaritáshoz, mint az ellenzéki csoportok, de lényegét tekintve egyáltalán nem hasonlítottak, tehát ezen erőfeszítések is értelmetlenek.

A magyar ellenzéki szerveződés – legyen annak terepe akár a reformkörü mozgalom, akár az MSZMP-n kívüli ellenzék – alapvetően különbözött a lengyeltől hiába igyekeznek a rendszerváltás „mitoszteremtői” lépten-nyomon párhuzamokat keresni. Ezt a különbséget alapjában három pontban foglalhatjuk össze. 1. A Szolidaritás milliós tömegeket mozgató meg, és a nemzeti ellenállás szimbóluma volt az adott országban. Ezt a szervezeti szintet máshol nem sikerülhetett elérni. A Szolidaritás kettős célja az volt, hogy „megtalálják a konfrontációk elkerüléséhez és a politikai hatalom össztársadalmi ellenőrzéséhez vezető utat”. (Thoma László: *Alternatívák nélküli társadalom*. 1995. 97.) 2. Ilyen szándékot, s különösen ilyen gyakorlatot a reformkörü mozgalomban nem lehet kimutatni. Naivitás lett volna azt képzelni, hogy éppen egy, az MSZMP-n belüli szerveződésből lehet össztársadalmi ellenhatalmi gócpontot kiépíteni. Nem véletlen, hogy a lengyelek sem a politikában szálltak szembe az állampárttal, hanem a szakszervezeti szférába tették át tevékenységük súlypontját. 3. A tömegek és az értelmiség viszonya is nagyban eltért a két esetben. A Szolidaritás esetében az értelmiség csupán a tömegek mögé állt, a Reformkörök esetében miután már maga is értelmiségi szerveződés volt, az értelmiség ennek állt élére.

Nem hiszem, hogy érdemes bármiféle „civil szerveződés” jelentőségét kiemelni a rendszerváltás folyamatából, ha egyszer azon az állásponton vagyunk, hogy a rendszerváltás éppen azért ment így végbe, mert nem volt társadalom, amely polgárokból állt volna.

Második kérdésként mindenképpen rá kell térnünk a könyv következő felvetésére: a reformkörü mozgalom szociológiai összetételére. Itt visszautalhatunk majd előbbi kérdéseinkre is.

„Az MSZMP reformpolitikusi az 1988-as pártkongresszuson már aktivizálódtak, és nyílt közéleti szerepet vállaltak, s a reformértelmiség is nagy aktivitást fejtett ki a különböző reform-

műhelyekben évek óta. A reformkörökkel színre lépett a harmadik főszereplő is..." (20.). Ez a harmadik főszereplő, a reformkori mozgalom, az elsősorban vidéki és a párton belül a közép szinten elhelyezkedő értelmiség volt. A kötet szerzői szerint is ezek mozgalma tulajdonképpen a reformkör, amelyhez aztán sok „mezei” párttag és a Budapesten sokkal kisebb számban megtalálható reformerek is csatlakoztak.

Amivel itt inkább foglalkozni szeretnék, az a három csoport feltételezett egysége, amely végig alapfeltételezése a könyv „elemzéseinek”. Több hajdanvolt reformkörössel beszélgetve arra a megállapításra jutottam, hogy ez az egység egyáltalán nem volt meg azokban az időkben, maximum a visszaemlékezésekben. Ez pedig tetten érhető mind a szereplők egymástól való távolságának mértékéből, mind pedig az általuk képviselt ideológiai tartalomban és mentalitásban.

Alapvetésként elmondhatjuk, hogy a reformpolitikusok mindig eléggé távol voltak a mozgalomtól, miközben relatíve távol voltak a reformértelmiségtől is. Ugyanakkor a reformértelmiség és a mozgalom közötti különbség folyamatosan csökkent. A kérdés persze immár ennek „iránya”, és az, hogy végül valóban megszűnt-e.

Agh Attiláék elemzése, mely szerint a mozgalom céljaiban egységes volt, és a hangsúlyeltolódások, melyek minden mozgalmat kísérnek, nem jelentettek kardinális különbséget, talán nem teljesen pontos. Itt ugyanis három olyan csoportosulás mozgott együtt, mely politikai attitűdjei nagyban eltértek egymástól. Ha pedig ezt elfogadjuk, a „romantikusok”, a „szakmai technokraták” és a „talpon maradásra játszó taktikusok” csapata sem kezdeményező szándékban, sem céljaiban nem lehetett egységes. Előbbi kettő jövőképpen gondolkodott, utóbbi kettő ilyen vagy olyan mértékben technokrata volt. Ezen különbségek feltárása egy újabb tanulmánynak lehetne központi kérdése, melyhez kitűnő alapot biztosíthatnának Szelényi Iván és Szalai Erzsébet kutatásai.

A három csoport ennek köszönhetően ideológiailag is eltérni látszik egymástól. Az ideológiai harc – mint említettem – igazán csak a reformkörösöket és a reformmozgalmat érintette (Pozsgay esete más, neki a „történelemtől függetlenül” volt ideológiája). Ha a döntő hangsúlyokat akarnánk érzékeltetni, mondhatnánk, hogy a mozgalom tagjai inkább harmadik utasok, szocialisták voltak, a reformer értelmiség pedig inkább európai szociáldemokrata-kompatibilis szakmai technokrata volt. Nem véletlen, hogy a könyv dokumentumai végig arról árulkodnak, hogy az előbbieket és az utóbbiakat szóhasználatuk ezen a szinten merőben eltér. Itt persze mindig ki kell vonni azt, hogy mi volt az adott kontextusban a helyzetből és a megszólaló helyzetéből adódó taktika, de ezt a különbséget nem kellően figyelembe venni talán módszertani hiba.

Innen térhetünk át a könyv *harmadik jelentős kérdésére*: volt-e változás a mozgalom menetében, és milyen mértékű. A dokumentumkötet elolvasása után talán közelebb kerülhetünk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy sikerült-e végül asszimilálnia a reformértelmiségnek a mozgalom többi részét, vagy csupán az idő igazolta őket, és a rendszerváltás fő áramába az ő nézeteik illeszkedtek legjobban. Ehhez azonban elengedhetetlen a külső tényezők számbavétele. Két dologról szeretnék ezen a ponton érintőlegesen szót ejteni. Egy részről a reformkörök és az ellenzék erőinek egymáshoz való viszonyáról, arról a változásról, mely szerint először meglepő szimpátia volt közöttük, míg 1989 nyarára az ellenzék utálni kezdte a reformköröket. Gondolhatjuk akár azt, hogy ennek álságos pártpolitikai és aktuálpolitikai okai voltak. Nem árt azonban elgondolkodnunk egy másik lehetőségen, mely szerint az ellenzék talán joggal tartotta lassúnak, nem elég keménynek a reformköröket. Egy olyan kép látszik kirajzolódni előttünk, mely szerint az ellenzék folyamatosan áttörte a történelmi tabukat, a reformkörök pedig a változásokhoz zárták a pártot, ezzel meggátolva a visszarendeződést. Talán ezt jelenti Agh Attilának azon megjegyzése, amely szerint a reformkörökben azok vettek részt, akik „a néppel együtt mentek”.

Másodszor a könyv egyik utolsó fejezetének bevezetőjében a szerzők „tisztulási folyamatként” definiálják azt, ami végül egyfajta európai értelemben vett szociáldemokráciához vezetett el a mozgalmat, ahogyan a szerzők ezt megfogalmazzák. Azok, akik MSZMP-reformkörösként vettek részt a rendszerváltásban, nem hiszem, hogy egy csapásra szociáldemokratává váltak volna. Ami pedig ebben már aktuálpolitika: „a távoli jövőbe helyezve a szocializmus megvalósulását, nem mondva le róla, ahogyan a nyugati szociáldemokrata pártok sem mondtak le erről” – írják a szerzők (218.). A mai MSZP talán mindenféle értelemben lemondott már a szocializmus megvalósulásáról, nem a mai képviselőit minősíti, hanem talán a reform harmadik oldalát, a reformpolitikuskor oldalát, illetve a rendszerváltáskor a mozgalom helyett őket vagy a csendes kutatást választó reformértelmiséget.

Ezzel pedig megérkeztünk a könyv negyedik felvetéséhez, az esetleges politikai árulás kérdéséhez. Itt tulajdonképpen egyetlen szövegről van szó, a kötet gyakorlatilag utolsó szövegéről, Sulyok Erzsébet Antipolitikus sorok, reformkörök című „riportja” a következőket írja: „A kongresszus utolsó előtti napjára, vásárnapra kevesen maradtak az őszintén reformer küldöttek közül”. Arról van szó, hogy ezen a maga nemében egyedülálló MSZMP-kongresszuson ott voltak a reformkörü mozgalmat elindító tisztességes, kiváló elméleti felkészültségű, de a politikai praktikákban teljesen járatlan emberek. „Edina sírt. Pozsgay Imre, aki mellette ült, odaszólt neki: kislány, ez a politika” (430.).

A kiábrándult reformkörösök visszaemlékezései még ma is arról szólnak, hogy a politikusok kompromisszumai, a reform-értelmiség csendes támogatásával együtt oda vezettek, hogy miközben megszűnt az MSZMP, az sok – nagyon sok – tekintetben át is „mentődött” a Magyar Szocialista Pártba.

Mivel tudtak többet a reálpolitikusok a romantikusoknál? Jobban értettek a politikai háttéralkukhoz, az egyezkedéshez, a disznóságokhoz? Nem, illetve nem elsősorban. Sosem szabad ezekkel elintézni a politika történéseit, mert ez inkább érzelmi magyarázat. A kötet szerzőinek költői kérdése is talán leginkább ez – furcsa módon az ő részükről is érződik valami csalódottság, még ha ez a tudományosság szempontjából feltehetőleg hátrányos is.

A magyarázat az, hogy a nagy reálpolitikusok egyetlen dolgot tudnak remekül, és ez volt minden hatalomátmentésnek is a kulcsa a rendszerváltás idején. 1989 őszére már látszott, sejteni lehetett, milyen lesz az új Magyarország. Sejteni lehetett, hogy ez milyen politikusi szerepeket hív életre, és egyáltalán, az alakuló-átalakuló pártokban mit kell eljátszania az embernek a személyes siker érdekében. A reformpolitikusok árulása itt tagadhatatlan. Ők sosem a mozgalmat nézték – tisztelet a kishárom kivételnek –, hanem azt, hogy milyen szerepeket igényel az a játék, amely a többség elnyeréséért, megnyeréséért folyik. Az MSZP ezen kongresszusán indítatásukat és elveiket teljesen figyelmen kívül hagyva azok az emberek kerültek pozícióba, akik ott és akkor jó időben, jó szerepeket találtak ki maguknak, és ehhez megfelelő emberekkel szövetkeztek. Még akkor is, ha máig meg vannak győződve lépéseik tisztességes és őszinte voltáról. A nagy taktikusok örök dilemmája, hogy amikor kellene, akkor nem mernek, amikor pedig mernének, akkor már nem kell nagy bátorság mindahhoz, amit tesznek. Ághék költői kérdésére talán ez a történelmi válasz.

A rendszerváltás kompromisszumai és játékszabályai máig érvényben vannak. Érvényesnek bizonyulnak az új generációkra, illetve a társadalom nagyobb részére is, akik azonban nem nyerneket általuk semmit. Ezek számukra adottságok, melyek között érvényesülni kell. Ágh Attiláék könyve éppen azokról a körülményekről nem mond semmit, amelyek révén ezek az egzisztenciális okok és racionálisnak látszó alkuk kifejtették hatásukat. Márpedig ha valahol, akkor a hajdanvolt állampártban dőlt el sok ezek közül a kérdések közül. Ezért bár a maga nemében jó könyvet tartunk a kezünkben, maradandó könyvet semmiképpen. A szerzők kommentárjában fellelhető, szerencsére kisszámú mítoszteremtő próbálkozás nem vezethetett eredményre.

ABSTRACTS

A. KORÓSENYI

THE STATE AND POLITICAL THEORY OF CARL SCHMITT

The article analyses the core of the highly debated state and political theory of Carl Schmitt. In the first part of the article the author reconstructs the five most important concepts of Schmitt's political theory: the concept of the political, the concept of the state, the sovereignty, the decision and the state of emergency. The focus is on the relation among these concepts, how they are built on each other, on one hand, and how the state, legal and constitutional theory of Schmitt is built on his political theory. In the second part of the article the author analyses issues from Schmitt's political theory, which are often criticized by contemporary political theorists. First, Schmitt's concept of the political, second, his critic on the pluralist theory of state and third, his critic on the anti-political character of liberalism. The author revises the critics and highlights, that some of these critics misunderstand Schmitt's position.

A KOPECKY-MUDDLE

WHAT CAN WE LEARN FROM THE EAST EUROPEAN LITERATURE ON DEMOCRATIZATION?

The authors have investigated the transition of the East European states from dictatorship to democracy. They conclude that there has hardly been any agreement between political scientists in the notion of consolidation. In their views in the minimalist sense of the expression „consolidated democracy” means that the behavior of the political figures meets the minimum functional requirements of democracy. At the same time they note also that the notion of consolidation should not be linked to the presence or absence of destabilizing

elements because the crisis of the state and the crisis of democracy are two different phenomena. Finally the authors draw attention stress the significance of this fact, because in political science, the placing of the various East-Central European transitions into international dimension is quite under emphasized. The authors' article is a pioneering achievement in this respect and is enriched by a thorough reference to the technical literature.

JENÓ BÓSZÖRMÉNYI

UNIVERSAL HUMAN RIGHTS AND INTERNATIONAL ORDER

The article wishes to define the place of human rights in the international system, the affect these rights make on state behaviour in the international arena. The author sketches out the historical evolution of human rights, and their appearance from the end of the second world war in several international instruments, and shows how their universal applicability as a major and relatively new component of the system is presumed. The two main challenges to their universality are that from development theotics and the so-called 'Asian values' debate. The former argument states that the interests of fast economic development might "force" political and business elites to temporarily suspend human rights. The latter – more ferocious in our time – argues that human rights as a Western phenomenon are simply a new form of colonialism and the values forming their foundation, freedom and equality, are foreign to non-Western thinking, and favours such values as order, stability, hard work, self-discipline, etc. The article refutes these assertions. First, historical facts did not prove that a so-called development trade-off exists, on the contrary, we are not able to establish any, neither positive nor negative, connection between economic development and human rights. Secondly, although human rights were truly first conceptualised in the Western world, that does not infer that the embryonic ideas of freedom and equality that are indisputably present in almost every culture could not entail the possibility to develop to a full-blown system of human rights. The author concludes that though human rights became an important and probably an indispensable element in the fabric of international order, the system's basic Grotian character did not change, although took up (with such new institutions as the International Criminal Court) a Kantian look.

HIRATA TAKESI

PARTY SYSTEMS AND ELECTORAL VOLATILITY IN EASTERN EUROPE

There have been several elections in Eastern Europe for the past 10 years producing different party systems in the post-communist world having a number of common features. It is, however, not yet unanimously settled whether the stability of a party system is indispensable condition of democratic consolidation. The author examines the various responses to this question. The conceptual framework offered incorporates the relevant dimensions and evaluative tools like cleavages, alignment, dealignment, historical parties, catch-all-parties, and ideological commitments. Special emphasis is placed on studying electoral volatility. The author argues that the party systems of ECE comprise a centre-right and a centre-left group of parties, and smaller historical parties. Prof. Takesi also concludes that these party systems are not yet consolidated, and the connection between the electorate alignment and social cleavages is not clear either.

TAMAS CSAPODY-MIKLÓS MALOSCHIK

NATO ACCESSION AND THE MEDIA

Of those Central and Eastern European countries that waited for Nato membership, only Hungary held a public referendum on the matter. While the Polish public were very supportive of the issue, in Hungary and the Czech Republic, the public was divided, despite the enthusiasm of political leaders. The government, the Parliament and the parliamentary parties had done everything in the year prior to the referendum to persuade voters of the advantages of Nato membership. The parties continuously debated the referendum, which was not planned in the budget or of clear legality. But the stakes were enormous for Nato, the region and the country.

In this internationally sensitive position, a PR strategy was developed despite a lack of time and finances or previous similar experience. The efforts were effective. Hungarian citizens said "yes" to accession; in other words they bought the "Nato product". The public relations and marketing – involving the government, the Ministry of Defense and covert, latent strategies – can be called successful because 85% of those voted said "yes". But if we consider that fewer than 50% of those eligible to vote actually did so – not reaching the legal minimum

- and that it was validated only by a change in elections law, then we can only be sure of partial effect.

RUDIGER KIPKE

ONE STATE - TWO NATIONS?

The political geography of Europe has been redrawn as a result of the demise of communism. Czechoslovakia, Yugoslavia, not to mention the ex-Soviet Union, got split, whereas the German nation became one nation again. Or did they not? In 1990, the year of German unification it seemed that German identity survived the political and social division of 40 years of communism. Some 90 per cent of the „West Germans“ were convinced in 1990 that Germans share a common identity, and they constitute one nation. West Germany extended her political and economic system over to East Germany. A lot has also been done for the social unification of the two countries in the 1990s. Despite all efforts, profound and seemingly unbridgeable differences still divide the German nation. Mutual suspicion and biases have increased, disappointment is widespread. The author gives an overall view of Germany's economic, social and political trends of the 1990s. Related problems of political culture are also discussed. He concludes that changes in political culture can only be the outcome of a longer period of time.

JOHANCSIK, JÁNOS

LE PEN-ISME AND GLOBALIZATION

This study is a contribution to the discussion which developed about the new radical political movements forged ahead in the Western European countries. With analysing the identity, the political character, the specifics of the communication style, the political topics of the Le Pen's party - the french Front National - the author enlightens lepenism's nature. The party was founded in 1972 - which was started to get on in fact in eights as the opposition of the socialist government - linked with a lot of ties to some earliest extreme rightist organizations. Its principal political topic is the defence of the national identity and the principle of "the national preference". Its main peculiarity is the ethno - nationalist opinion which represents exclusiveness and this opinion appears in various type of enemy. The populism by that it responded today's to the real social problems - and which Le Pen prefers nowadays the battle

against the globalization – coupled with ethno – nationalist ideological content. It is completed with authority principle line of Le Pen's political attitude. Despite of all formal difference from the former extreme right-wing movements the "principle of authority – national – populist" nature of Le Pen's movement the author makes it essentially related to the fasism and its leaders. In the debate on this movements of this kind the author distinguish two sort of approach: one of them wich putting it in the right-left dimension accepts the electoral or political cooperations with these organizations and the other considering the values of democracy exclude it.

GÁBOR TOROK

ISSUES AND POSITIONS OF THE ALLIANCE OF FREE DEMOCRATS (AFD): TWO YEARS OF OPPOSITION

The study gives an analysis of the position of the AFD in the last two years. We do not intend to provide an overall view, but attempt to look empirically at two aspects of its operation. First, *positioning*, political manoeuvring and political practice are discussed with a view at institutional and personnel changes within the party machine. Followingly, the issues represented by the party, questions of public policy, that is the agenda of thematizing is analysed.

Our current study concludes that the party has only executed minor changes, changes of emphasis in its political position. The new leader of the party defined the basic elements that were to constitute the backbone of AFD policy in the upcoming years. The idea of a 'third pole', that of a liberal centre party and of effective politics were not 'invented' by Gábor Demszky, but originally belonged to the terminology – at least on the level of declarations – of the AFD led by Balint Magyar since the electoral defeat in 1998. Positioning meant the support for a number of issues at the same time that were coined in terms of the 'quality of freedom'. These issues, however, failed to make the party attractive and did not help make the politics of the 'third pole' authentic in the eyes of the electorate.

We can draw the conclusion that no palpable tension could be felt between the positioning and thematizing by the AFD, however, neither could the issues strenghten or symbolize the new position nor could new politics be as authentic, and partly therefore, as exciting so as to make the issues represented by the party interesting for the public.

TAMÁS NAGY

SPORT AS PUBLIC POLICY

The paper discusses relationship between sport and policy in Hungary in the last ten years. In addition I outline the situation of sport before and analyse briefly its relation with European Union that is a current issue nowadays.

The aim of this analysis is to give a complete view of Hungary's sport system. On this basis other specific researches can be done in each subject.

This policy paper consists of three main chapters. At first the author examines the institutions of Hungarian sport, as leading structure, laws and subsidies from budget. He also publishes his researches of the role of sport in the Parliament. Then follows the "actors" of sport policy, through the analysis of government and political party programmes. In this part he tries to give an overall picture of civil organisations and an introduction to relation between sport and media in Hungary. Finally he mentions those main issues of sport, that appeared on the political agenda, like problems with football, sport huliganism, public debts of sport clubs, doping and participation in the Olympic Games.

Experts and public opinion say that sport is in crisis for the moment. The paper draws the conclusion that this fact is partly true, but we have to accept at present that sport is in a transitional period in Hungary. Our sport system has to be transformed to fulfil the requirements of market economy. The main "goal" is that sport can function nearly as a business organisation. For this process, state intervention is indispensable.

KALMAN KULCSÁR

AFTER TEN YEARS

(Political perspectives and political problems)

1988 has been the year of political turning point of Hungary, though the changes of most important legal rules on the field of politic policy were introduced in 1989. The paper analyzed the last ten years taking into consideration the successful political achievements and the faults made by the first two coalitions and the present government. In the success and faults there were involved the political abilities of the political parties and the leading political parties and their politicians. In the different results of the tree voting process were morred the achievement of the governing parties, but much more the fault

in the forming of society. Therefore the mistakes made by the governments were at one punished by the voting citizens. The paper analyzed the factors involved in this phenomenon.

CONTENTS

BIBO AWARD ADDRESS, 1999

<i>András Korörsényi: Carl Schmitt's Concepts of the State and Political Theory</i>	5
---	---

DEMOCRACY AND CENTRAL EUROPE

<i>János Simon: Political Conservatism in Hungary</i>	25
<i>Petr Kopecký-Cas Mudde: What does East European Literature Teach Us About Democratization?</i>	49
<i>Hirata Takesi: Development of Party Systems and Electoral Volatility in Central Europe</i>	75

GLOBALIZATION AND CHALLENGES

<i>Zsolt Boda: Global Environment Policy</i>	97
<i>Jenő Boszorményi: Universal Human Rights and International Trends</i> ...	121
<i>Tamás Csapódy-Miklós Maloschik: Joining the NATO and the Media</i> ...	145
<i>Rudiger Kipke: East and West in Unified Germany</i>	171

REGIONAL MEETING, 2000

<i>János Johancsik: Le Penism and Globalization</i>	185
<i>Gábor Torok: Political Agenda and Positions: Alliance of Free Democrats in Opposition in the Past Two Years</i>	197
<i>Tibor Löffler: Roots of Political Conflicts in the Political Programs of the League of Young Democrats</i>	215
<i>Tamás Nagy: Sports as Public Policy</i>	227

DISCUSSION

<i>Béla Galló: This and That</i>	265
<i>Zoltán Lakner: Prestige of a Discipline</i>	275

ABSTRACTS	339
------------------------	-----

